

RAJASWA राजस्व

The Nepalese Journal of Public Finance and Development

वर्ष ३८ | २०७४ पौष | अङ्क १
Year 38 | 2017 Dec/2018 Jan | Volume 1

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय
राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र
हरिहरभवन, ललितपुर

आ.व. २०७४/७५ मा संचालित कार्यक्रमहरूको केही भलक

राजस्व प्रशासन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवाकालीन तालिम, २०७४ का सहभागी र केन्द्रका पदाधिकारीहरू

सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवाकालीन तालिम, २०७४ का सहभागी र केन्द्रका पदाधिकारीहरू

सम्पादक मण्डल

अध्यक्ष
चन्द्रकला पौडेल

सदस्य
ज्योति कोइराला
श्रीराम पौडेल

सदस्य-सचिव
डिलाराम सापकोटा

कम्प्युटर संयोजन
लक्ष्मण आचार्य
सुनिल आचार्य

वितरण व्यवस्थापन
नेत्र बहादुर सिंह
इन्द्रप्रसाद उपाध्याय

ले-आउट
सूर्य बुढाथोकी (जुगल)

मुद्रण
जुगल प्रिन्टर्स एण्ड ट्रेडर्स
अनामनगर, काठमाडौं
फोन नं. ४२४६७२९
jugalprinters2008@gmail.com

प्रकाशक
राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र,
हरिहरभवन, ललितपुर ।
Email: ratc@ratc.gov.np
Web: www.ratc.gov.np

सम्पादकीय

अर्थ मन्त्रालय र अन्तर्गतका निकायहरूमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई समयसापेक्ष तालिम प्रदान गरी स्रोत परिचालनमा अभिवृद्धि र स्रोतको समुचित व्यवस्थापन गर्न सक्ने सीपयुक्त एवं दक्ष जनशक्तिको विकास गर्नु नै राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको मूल उद्देश्य हो । यस तालिम केन्द्रबाट सञ्चालन हुँदै आएका विभिन्न किसिमका तालिम कार्यक्रम र अन्य गतिविधिहरू यही उद्देश्य प्राप्त तर्फ नै परिलक्षित छन् ।

तालिम सञ्चालन र अन्य नियमित कार्यको अलवा राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रलाई क्षमता विकास र विषयगत दक्षता हासिल गर्न सक्ने प्राज्ञिक संस्थाको रूपमा विकास गर्दै प्राज्ञिक विषयको अध्ययन गराउने संस्था (Academic Centre) को रूपमा अगाडि बढाउन, राजस्व सम्बन्धी महत्वपूर्ण अभिलेखहरू संग्रह गरी सुरक्षित राख्ने अभिलेख केन्द्र (Documentation Centre) को रूपमा विकास गर्न र आगामी दिनहरूमा तालिम केन्द्रको स्वरूप कस्तो हुने र अपेक्षित नतिजा के हुने भन्ने सन्दर्भमा रणनीतिक योजना (Strategic Plan) तयार गर्न पनि जरुरी छ । यी कार्यहरू सम्पादन गर्ने तर्फसमेत तालिम केन्द्र क्रियाशील रहेको छ ।

२०७२ बैशाखको विनाशकारी भूकम्पको कारण साविकको तालिम केन्द्रको भवन क्षतिग्रस्त भएकोले हाल भाडाको साँघुरो कार्यस्थलबाट केन्द्रले आफ्ना क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्नु परिरहेको अवस्था छ । यही चुनौतीपूर्ण अवस्थालाई मध्यनजर गर्दै साविककै स्थानमा तालिम-मैत्री एवं फराकिलो र सुविधा सम्पन्न भवनको शिलान्यास भई निर्माण कार्यले तीब्रता पाइरहेको छ ।

अर्धवार्षिक रूपमा 'राजस्व' पत्रिका प्रकाशन गर्ने काम यस केन्द्रको नियमित कार्यभित्र पर्दछ । पाठक समक्ष प्रस्तुत यो अङ्क यसैको निरन्तरता हो । उपलब्ध र सम्भव भएसम्म विविध विषयवस्तुहरू समेट्ने प्रयास गरिएको यस अङ्कमा प्रकाशित पाठ्य सामग्रीहरूले केही न केही मात्रामा भए पनि पाठकहरूलाई बौद्धिक खुराक दिनेछ भन्ने आशा केन्द्रले लिएको छ ।

अन्तमा, सदा भैं यसपालि पनि लेख रचनाका लागि गरिएको हाम्रो अनुरोध स्वीकार गरी अमूल्य समय, श्रम र सीप खर्चेर आफ्ना लेख रचनाहरू पठाइ सहयोग गरि दिनु हुने सम्पूर्ण लेखक एवं म्रष्टाहरू प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दै यस्तो सहयोग आगामी दिनहरूमा पनि प्राप्त हुने अपेक्षा राखेका छौं । साथै, आगामी अंकहरूलाई अभि स्तरीय बनाउन उचित सल्लाह र सुझावको लागि सबैमा आग्रह गर्दछौं ।

विविध कारणवश प्राप्त सबै लेख रचनाहरू यस अङ्कमा प्रकाशन गर्न नसकेकोमा भने क्षमाप्रार्थी छौं । धन्यवाद !

यस पत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनामा व्यक्त विचार तथा धारणा सम्बन्धित लेखकका निजी हुन् । उक्त विचार तथा धारणाले यस तालिम केन्द्रको आधिकारिक धारणा प्रतिनिधित्व नगर्ने व्यहोरा सम्बन्धित सबैमा जानकारी गराइन्छ । - सम्पादक मण्डल

लेखक वर्गहरूमा अनुरोध

‘राजस्व’ पत्रिका पुस र असार महिनामा गरी सामान्यतया वर्षमा दुई अंक प्रकाशित हुन्छ । प्रत्येक अंकका लागि लेख रचना, पठाउदा क्रमशः मंसिर र जेठ मसान्तभित्र राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रमा प्राप्त भइसक्ने गरी पठाउनु पर्नेछ ।

‘राजस्व’ पत्रिकामा राजस्व, सार्वजनिक वित्त, आर्थिक, प्रशासनिक, व्यवस्थापन, विकास, उद्योग एवं वाणिज्य र समसामयिक विषयहरूमा लेखिएका मौलिक तथा अनुसन्धानात्मक लेख रचनालाई प्राथमिकता दिइनेछ ।

अन्यत्र प्रकाशनका लागि नदिइएका लेख रचना मात्र यस पत्रिकामा प्रकाशनार्थ उपलब्ध गराइ दिनु हुन र प्रकाशित नभएमा वा नहुने जानकारी पाएपछि मात्र अन्यत्र प्रकाशनार्थ दिनु हुन अनुरोध गरिन्छ । अस्वीकृत लेख रचना फिर्ता हुने छैन ।

लेख रचना A4 आकारमा नेपालीमा प्रीति (१४ प्वाइन्ट) र अंग्रेजीमा Times New Roman (12 pts) फन्टमा कम्प्युटर टंकण गरी सोको सफ्टकपि यस केन्द्रमा उपलब्ध गराउनु पर्ने वा इमेल मार्फत ratc@ratc.gov.np मा पनि पठाउनु सकिने छ । लेख रचना पठाउँदा आफ्नो संक्षिप्त परिचय (बायोडाटा) सहित सम्पर्क नम्बर, ठेगाना, इमेल र फोन नम्बर समेत उपलब्ध गराइ दिनु हुन अनुरोध छ ।

लेख रचनामा व्यक्त गरिएका विचार एवं धारणा लेखकका स्वतन्त्र एवं निजी अभिव्यक्ति भएकोले यस सम्बन्धमा लेखक स्वयम् जिम्मेवार हुनु हुनेछ । यसको लागि यस तालिम केन्द्र र सम्पादक मण्डल जबाफदेही हुने छैन ।

‘राजस्व’ पत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनाका लागि पारिश्रमिकको व्यवस्था गरिएको छ ।

- सम्पादक मण्डल

विषय सूची

मेरो अनुभवमा : अर्थतन्त्रका चुनौती र अर्थ मन्त्रालयको भावी कार्यदिशा	१
शान्तराज सुवेदी, पि.एच.डी	
नेपालमा वित्तीय संघीयता	१३
निर्मलहरि अधिकारी	
द्विपक्षीय लगानी सम्झौता र नेपालमा प्रत्यक्ष विदेशी लगानी	२५
प्रदीप कुमार कोइराला	
नेपालमा सम्पत्ति शुद्धीकरण र कर छली सम्बन्धी सूचना प्रवाह	३४
पदम कुमार श्रेष्ठ	
राजस्व प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीको क्षमता विकासको	
प्रश्न : राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको भूमिका	४२
मुक्ति प्रसाद पाण्डे	
प्रविधिमैत्री राजस्व प्रशासन : तालिमको सन्दर्भ	४६
चुडामणि दुङ्गना	
योग र यसको महत्व	५२
डिलाराम सापकोटा	
राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र र मामिला अध्ययन : संक्षिप्त अध्ययन	६०
अविनाथ राई	
नेपालमा पर्यटनको संभावना र चुनौतीहरु	६९
प्रकाश शर्मा ढकाल	
नेटवर्क मार्केटिङ व्यवसाय र राजस्व जोखिम	७९
ज्योति कोइराला	
नेपालमा मूल्य अभिवृद्धि कर कार्यान्वयनका दुई दशक	९६
राजुप्रसाद प्याकुरेल	
नेपालमा निकासी पैठारी संकेत नम्बरको कार्यान्वयन	१११
गोपालप्रसाद भट्टराई	
सार्वजनिक संस्थानहरुको व्यवस्थापन	१२०
परमा पौडेल	
सार्वजनिक खरिद कानूनमा संशोधन र यसका प्रभावहरु	१३०
टीकानाथ अर्याल	
सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन र नेपालको अवस्था	१४७
भास्कर पन्त	

Experience of Government Expenditure with Economic Growth.....	१५६
Chandrakala Paudel	
Assessing Integrity of an Public Sector Organization.....	१६९
Ramu Prasad Dotel	
Stock Market Development and Economic Growth in Nepal.....	१८१
Basudev Sharma Poudel (PHD)	
An Overview of Nepal's Economic Diplomacy.....	१८६
Harish Chandra Singh Thakuri	
Base Erosion and Profit Shifting.....	१९४
Chet Nath Dahal	
Is Inflation only Monetary Phenomena ? A Brief Study of Cause and Measures in Nepalese Context	२०५
Bina Dhakal	
SMEs' Export Problems in Nepal	२१६
Dr. Suman Kumar Regmi	
New Approaches of Supplier Relationship Management.....	२२४
Pramod Raj Upadhyay (Ph. D.)	
Kautilya's Income Taxation and its Implication in Nepalese Modern Tax Administration.....	२३३
Bishwa Thapa	
तालिम गतिविधि	२४४

मेरो अनुभवमा : अर्थतन्त्रका चुनौती र अर्थ मन्त्रालयको भावी कार्यदिशा

शान्तराज सुवेदी, पि.एच.डी.

पूर्व अर्थ सचिव

निजामती सेवामा २०४९ असार १७ गते हुलाक समूहमा शाखा अधिकृतको रुपमा प्रवेश गरी २५ वर्ष ३ महिना १४ दिनको सेवा अवधिमा दुई पटक अर्थ सचिवको हैसियतले कार्य सम्पादन गर्ने अवसर पाएँ। यस अवधिमा करिब १५ वर्ष अर्थ मन्त्रालयमा रही देशको समग्र आर्थिक विकास र समृद्धिमा आफ्नो सेवा समर्पित गरी सचिवको पाँच वर्षे कार्यकालसँगै २०७४ कार्तिक २ गतेदेखि निजामती सेवाबाट अलग भैसकेको छु। यस अवधिमा मैले अर्थ मन्त्रालयको प्रशासनिक नेतृत्व सम्हाल्दा मन्त्रालयले अगाडि बढाएका सुधारका प्रयासहरु र अर्थ सचिवको हैसियतले देखेका अर्थतन्त्रका चुनौतीहरु एवं मुलुक संघीय शासन प्रणालीमा रुपान्तरण भैसकेको अवस्थामा आगामी दिनमा सामना गर्नु पर्ने चुनौती, वित्तीय संघीयता कार्यान्वयनको लागि चाल्नु पर्ने कदम एवं प्राथमिकताका विषयहरु र आफ्ना अनुभवहरु उल्लेख गर्न उचित ठानी यो छोटो आलेख तयार गरेको छु।

यस आर्थिक वर्षदेखि संविधानले निर्दिष्ट गरे अनुरूप संघीय बजेट तर्जुमा भै कार्यान्वयनमा आइसकेको छ। संघीय प्रणाली अनुरूप अन्य प्रशासनिक एवं कानूनी व्यवस्था तथा संरचनाहरु क्रमशः कार्यान्वयनको चरणमा छन्। यी सबै कार्यको लागि साधन र स्रोतको व्यवस्थापनको नेतृत्वदायी भूमिका अर्थ मन्त्रालयले लिनु पर्ने हुन्छ। त्यसैगरी, सन् १९९० को दशकदेखि नेपालले सुरु गरेका आर्थिक सुधारका कार्यहरुलाई परिवर्तित सन्दर्भ र विश्वव्यापीकरणको गतिसँग मेल खाने किसिमले निरन्तरता दिदै विश्वमा हाल दोस्रो चरणको आर्थिक सुधार (Second Generation Reform) का कार्यक्रमहरु कार्यान्वयन भैरहेकाले नेपालले पनि यस चरणका सुधारका कार्यक्रमहरुलाई अगाडि बढाउनु पर्ने देखिन्छ। यसको लागि उदार अर्थव्यवस्थालाई थप परिष्कृत गर्दै राज्य, निजी क्षेत्र र सहकारीको भूमिका स्पष्ट बनाई राज्यले नियमनकारी तथा सहजकर्ताको भूमिकामा जोड दिने र निजी क्षेत्र र सहकारी क्षेत्रलाई अभि बढी जिम्मेवार बनाई स्वदेशी पूँजीको उच्चतम परिचालन, पूर्वाधार विकास, लगानी अभिवृद्धि र समावेशी विकासको माध्यमबाट रोजगारी सिर्जना र गरिबी निवारण गरी उच्च आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने किसिमका नीतिहरु अवलम्बन गर्न जरुरी छ।

कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण, सेवा क्षेत्रको विस्तार, ठूलो पूर्वाधारमा पर्याप्त लगानी र औद्योगिक पूर्वाधार निर्माण बिना उच्चदरको आर्थिक वृद्धि र रोजगारीका अवसरहरु सृजना गर्न नसकिने र सरकारले मात्र सीमित साधन र स्रोतबाट आवश्यक लगानी जुटाउन नसक्ने हुनाले वैदेशिक लगानी आकर्षण गर्न केही हदसम्म कर सम्बन्धी र विशेष गरी गैरकर अवरोधहरु (Tariff and Non-tariff Barriers) हटाउँदै लगानीमैत्री वातावरण सिर्जना गर्न आवश्यक कदम चाल्नु पर्दछ नै। श्रम ऐनमा भएको संशोधन अनुरूप रोजगारदाता र मजदुर दुवैको हितमा हुने श्रम सम्बन्ध प्रणालीको विकास नगरेसम्म र वैदेशिक लगानी सम्बन्धी सम्पूर्ण प्रक्रियाहरु एकद्वार प्रणालीबाट कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था नगरिएसम्म लगानीकर्ताको मन जित्न सकिने अवस्था छैन। कतिपय ठूलो आयोजनाहरु सार्वजनिक-निजी साझेदारी (Public-Private Partnership) को माध्यमबाट कार्यान्वयन गर्न पनि लगानीको उचित वातावरण बनाई निजी क्षेत्रलाई

विश्वासमा लिनु आवश्यक छ । त्यसैगरी, सरकारले चालु खर्चमा मितव्ययिता कायम गरी पूँजीगत खर्च मार्फत लगानी बढाउने तर्फ आगामी वर्षको बजेटले दिशा लिनु आवश्यक छ । यसका साथै, अर्थतन्त्रको वर्तमान अवस्था, चुनौतीहरू एवं अर्थ मन्त्रालयले सम्पादन गरेका महत्वपूर्ण कार्यहरू र थालिएका निम्नानुसारका कदमहरूमा आगामी दिनमा अर्थ मन्त्रालयको राजनीतिक र प्रशासनिक नेतृत्वले ध्यान दिन सकेमा अर्थतन्त्रका चुनौतीहरू सामना गर्दै वित्तीय संघीयता कार्यान्वयन गर्न आवश्यक साधन श्रोत जुटाउन पनि सहज हुनेछ ।

मुलुकको अर्थतन्त्र र आर्थिक वृद्धि

मुलुकको अर्थतन्त्र अहिले सकारात्मक दिशामा अगाडि बढिरहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा आर्थिक वृद्धिदर ६.९ प्रतिशत रहेको प्रारम्भिक अनुमान गरिएको छ । यो वृद्धिदर विगत २४ वर्षमा सबैभन्दा उच्च हो । विगत एक दशकको आर्थिक वृद्धिदर औसत ३.८ प्रतिशत मात्र रहेको र आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा ०.०१ प्रतिशत मात्र रहेको अवस्थामा आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को आर्थिक वृद्धि अत्यन्त उत्साहप्रद हो । अनुकूल मौसमले गर्दा कृषि उत्पादनमा भएको वृद्धि, उर्जा संकटबाट मुक्ति, पुनर्निर्माणको कार्यले लिएको गति एवं औद्योगिक तथा सेवा क्षेत्रमा भएको विस्तार र विकासले आर्थिक वृद्धि सकारात्मक रहेको हो । तर, अबै पनि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा सबै क्षेत्र, वस्तु र सेवाको योगदान समावेश भएको छैन । त्यसैले वास्तविक लेखाङ्कनको माध्यमबाट अर्थतन्त्रको सही आकार निर्धारण गर्न सकियो र यसै अनुरूप राजस्वको दायरा बढाउन सकियो भने अनौपचारिक अर्थतन्त्रको आकार समेत घट्न गई कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको आकार बढ्ने छ र यसले अर्थतन्त्रलाई सही दिशामा डोहोर्‍याउने छ ।

आर्थिक वृद्धि र गरिबी

नेपालको पहिलो घर परिवार सर्वेक्षण अनुसार २०३३/३४ मा नेपालमा ३३ प्रतिशत जनता गरिबीको रेखामुनि रहेका थिए । वि.सं. २०४६ को राजनैतिक परिवर्तनसम्म आइपुग्दा यो संख्या ४९ प्रतिशत पुगेकोमा त्यसपछि क्रमशः घट्दै गई २०५२/५३ मा ४२ प्रतिशत, २०६०/६१ मा ३१ प्रतिशत र २०७२/७३ मा २१ प्रतिशत जनता गरिबीको रेखामुनि रहेको देखिएको छ । विगत २१ वर्षको अवधिमा आर्थिक वृद्धिदर मुस्किलले औसत ५ प्रतिशत हुँदा पनि गरिबी २१ प्रतिशत बिन्दुले घटेको छ । जुन दक्षिण एशियाका अन्य देशको तुलनामा तीब्रदरमा घटेको मानिएको छ । अहिलेकै गतिमा आर्थिक वृद्धिदर कायम रहने र गरिबी घट्दै गएमा सबल अर्थतन्त्रको विकास भै मुलुक समृद्धिको मार्गमा अगाडि बढ्ने छ ।

वैदेशिक व्यापार घाटा

वैदेशिक व्यापार घाटा दिन प्रतिदिन बढिरहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा रु. ६ खर्ब ८९ अर्ब घाटा रहेको वैदेशिक व्यापार २०७२/७३ मा रु. ७ खर्ब ३ अर्ब पुग्यो । आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा यो घाटा ३०.४ प्रतिशतले बढेर रु. ९ खर्ब १७ अर्ब पुगेको छ । यसैगरी व्यापार घाटा बढ्दै जाने हो भने आगामी वर्षमा यो घाटा भयावह स्थितिमा पुग्ने छ । यसमा पनि भण्डै दुई तिहाइ हिस्सा ओगटेको भारतसँगको व्यापार घाटा ३५ प्रतिशत भन्दा बढिले वृद्धि हुनुले नेपालले व्यापार घाटा कम गर्ने विषयमा अत्यन्त गम्भीर भएर सोच्नु पर्ने अवस्था आएको छ । व्यापार घाटा कम गर्न आन्तरिक उत्पादन बढाउने, आयात प्रतिस्थापन र निकासी प्रवर्द्धन गर्ने उद्योगहरूलाई सुविधा उपलब्ध गराउने, कृषि उत्पादनमा आत्मनिर्भर हुन विभिन्न सहुलियत तथा अनुदानको व्यवस्था गर्ने, निकासी प्रोत्साहन रकम उपलब्ध गराउने जस्ता सहुलियत तथा सुविधाको व्यवस्था गरेको भए तापनि अपेक्षित रूपमा यो घाटा कम गर्न सकिएको छैन । यसको प्रत्यक्ष असर शोधनान्तर स्थितिमा पर्न जान्छ । अहिले विप्रेषण र वैदेशिक सहायता परिचालनबाट प्राप्त विदेशी मुद्राले वैदेशिक व्यापारको आवश्यकता सम्बोधन भएको भए तापनि यो दिगो र भरपर्दो छैन । त्यसैले आयात प्रतिस्थापन गर्ने

गरी आन्तरिक उत्पादन बढाउन मात्र सकियो भने पनि धेरै हदसम्म व्यापार घाटा कम गर्न सकिन्छ ।

अनौपचारिक अर्थतन्त्र

विश्व अर्थतन्त्रमा अनौपचारिक अर्थतन्त्रको हिस्सा क्रमशः बढ्दै गएको विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएका छन् । यसलाई समान्तर अर्थतन्त्र (Parallel Economy) वा Black Economy पनि भन्ने गरिन्छ । सूचना प्रविधिमा भएको विकास र विस्तारले यसको आकार दिनानुदिन बढ्दै गएको छ । कर छुली, हुन्डी कारोबार, पूँजी पलायन (Capital Flight) लगायतका कारणबाट अनौपचारिक अर्थतन्त्रको आकार थप बढ्दै गएको छ । सन् १९९९ देखि २००६ सम्म भएको एक अध्ययनले विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा ३५.५, पूर्वी र मध्य एशियाली देशहरूमा ३६.७ र उच्च आय भएका OECD मुलुकहरूमा १५.५ प्रतिशत औसत अनौपचारिक अर्थतन्त्र रहेको र सोही समयमा नेपालको अनौपचारिक अर्थतन्त्र ३८.८ प्रतिशत रहेको देखाएको थियो । दुई वर्षअघि नेपालले सामना गरेको आपूर्तिको असहज अवस्था र बढ्दो भ्रष्टाचार एवं पूँजी पलायनको कारण यो प्रतिशत अबै बढ्न सक्ने देखिन्छ । अतः बाहिर आएका विभिन्न तथ्यहरू समेतलाई ध्यानमा राखी यसको विस्तृत अध्ययन आवश्यक भै सकेको छ ।

भूकम्पपछिको पुनर्निर्माण

२०७२ बैशाख १२ गतेको विनाशकारी भूकम्पबाट भएको क्षतिको पुनर्निर्माणमा भण्डै ९४३ अर्ब रुपैयाँ लाग्ने अनुमान Post Disaster Reconstruction Framework (PDRF) ले गरेको छ । पाँच वर्षमा पुनर्निर्माण सम्पन्न गरिसक्ने गरी कार्य अगाडि बढाइएको भए तापनि यस कार्यले गति लिन सकेको छैन । पुनर्निर्माणको लागि रकम विनियोजन हुने तर, खर्च नहुने अवस्था यस आर्थिक वर्षमा पनि दोहोरिने देखिएको छ । प्रभावित सबैलाई आवास अनुदान वितरण गर्न समेत सकिएको छैन । क्षति भएका शैक्षिक तथा स्वास्थ्य संस्थाहरू, सरकारी संरचनाहरू, पूर्वाधारका क्षेत्र (सिंचाई, जलविद्युत केन्द्र, सडक) को पुनर्निर्माण, जोखिमयुक्त बस्ती स्थानान्तरण जस्ता कार्यले अपेक्षित रूपमा गति लिन सकेको छैन । यसै बिचमा गत श्रावण, भाद्रमा तराईमा आएको बाढीले पुऱ्याएको क्षति पनि अत्यन्त भयावह छ । बाढीबाट भएको क्षतिको पुनर्निर्माण र क्षतिपूर्तिको लागि समेत ठूलो धनराशीको आवश्यकता पर्ने देखिन्छ । एकातिर स्रोत साधनको प्रयोग गरी पुनर्निर्माणको कार्यले गति लिन सकेको छैन भने अर्कोतर्फ बाढी पैहोबाट भएको क्षतिको पुनर्निर्माणको लागि थप स्रोतको व्यवस्था चुनौतीपूर्ण बन्दै गएको छ । यी सबै पक्षलाई अर्थ मन्त्रालयले सधैं नजिकबाट नियाल्नु पर्ने र आवश्यक साधन र स्रोतको व्यवस्थापन गरिदिनु पर्ने हुन्छ ।

संघीयता कार्यान्वयन

संविधानतः मुलुक संघीय शासन प्रणालीमा रुपान्तरण भैसकेको छ । स्थानीय तहको निर्वाचन पश्चात् जनप्रतिनिधिहरूले जिम्मेवारी सम्हालि स्थानीय सरकारको अनुभूति दिने प्रयास गरिरहेका छन् । संवैधानिक अधिकार र दायित्व अनुरूप केन्द्र सरकारले बजेट मार्फत वित्तीय हस्तान्तरणको माध्यमबाट बजेट उपलब्ध गराएको भए तापनि स्थानीय तहमा सो अनुरूप बजेट तर्जुमा, आयोजना कार्यान्वयन र खर्च व्यवस्थापन नगरी साविकमा नगरपालिका र गाउँ विकास समितिकै ढाँचामा स्थानीय तह सञ्चालन हुने गरेको पाइएको छ । ठूलो रकम वित्तीय हस्तान्तरणको माध्यमबाट स्थानीय तहमा गएको भए तापनि यसको विवेकपूर्ण उपयोग हुनेमा विश्वस्त हुने ठाउँ छैन । अर्कोतर्फ प्रदेश तहको निर्वाचन सम्पन्न भै प्रदेश सरकार गठन हुने क्रममा छन् । तिनको लागि संगठन संरचना र भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्था गर्नु पर्ने हुनाले यस तहको व्यवस्थापनको लागि ठूलो रकमको आवश्यकता पर्छ । स्रोत साधन परिचालनको हिसाबले हेर्दा प्रदेशलाई राजस्व संकलनको अधिकार र क्षेत्र तुलनात्मक रूपमा कम छ तर, जिम्मेवारी र दायित्व भने अत्यन्त बढी छ । यस तहको खर्चको आवश्यकता र स्रोत परिचालनको क्षमता आकलन (Need Assessment) गर्न सकिएको छैन ।

जसले गर्दा तत्काललाई केन्द्र सरकारको अनुदानमै बढी आश्रित हुनुपर्छ । केन्द्रको क्षमता सोही अनुसार वृद्धि नभएमा सबै तहको स्रोत परिचालन समस्यामा पर्न सक्छ ।

अहिले केन्द्रको संगठन संरचना चुस्त बनाउने, अनावश्यक मन्त्रालय तथा विभागहरु घटाउने, कर्मचारी दरबन्दी समायोजन गरी तीनै तहमा मिलान गर्नु पर्ने जस्ता कार्यलाई प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गर्नु पर्ने समयमा कुनै पनि मन्त्रालय तथा निकायहरुले आफ्नो संगठनलाई संकुचन गर्न नचाहने, केन्द्रदेखि स्थानीयस्तरसम्म नै संगठन विस्तार गरी उपस्थिति देखाउन खोज्ने एवं आफ्नो मातहतको कार्य जिम्मेवारी र साधन स्रोत हस्तान्तरण गर्न नचाहने प्रवृत्तिले संघीयता कार्यान्वयन आर्थिक हिसाबले अत्यन्त जटिल र महंगो हुने देखिन्छ । राजस्वका केही महत्वपूर्ण स्रोत र क्षेत्रहरु कानूनी रुपमै प्रदेश र स्थानीय तहलाई हस्तान्तरण, केन्द्रबाट संकलन हुने राजस्वमध्ये मूल्य अभिवृद्धि कर तथा आन्तरिक अन्तःशुल्कको ३० प्रतिशत रकम प्रदेश र स्थानीय तहमा बाँडफाँड (Sharing), केन्द्रीय बजेटबाट समानीकरण, सशर्त, विशेष र समपूरक अनुदानको माध्यमबाट पुनः रकम हस्तान्तरण जस्ता कार्यले केन्द्रीय बजेटमा निकै ठूलो चाप पर्ने देखिन्छ ।

केन्द्र सरकारको अनिवार्य दायित्वको रुपमा रहेका राष्ट्रिय सुरक्षा, न्याय प्रशासन, संघीय प्रशासन, परराष्ट्र मामिला, आन्तरिक तथा बाह्य ऋण भुक्तानी, निवृत्तिभरण तथा अवकाश भुक्तानी, समाजिक सुरक्षा, सेयर तथा ऋण लगानी, उच्च शिक्षा व्यवस्थापन, पुनर्निर्माण, राष्ट्रिय गौरवका आयोजना कार्यान्वयन एवं निर्वाचन, प्राकृतिक प्रकोप र अन्य आकस्मिक कार्यको लागि संघीय सरकारले ठूलो बजेट विनियोजन गर्नु पर्ने हुन्छ । यो दायित्वलाई घटाउन सकिने अवस्था छैन । आन्तरिक ऋण कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको बढीमा ५ प्रतिशतसम्म मात्र संकलन गर्न पाइन्छ । अर्कोतर्फ नियमित खर्चका अतिरिक्त स्थानीय तहको पूर्वाधार विकास र क्षमता अभिवृद्धिको लागि करिब रु. ८ खर्ब २० अर्ब लाने प्रारम्भिक अध्ययनले देखाएको छ भने प्रदेशको पूर्वाधार विकास र क्षमता अभिवृद्धिका लागि खर्चको अनुमान गर्न बाँकी नै छ । यी सबै पक्षहरुलाई विश्लेषण गर्दा संघीयता कार्यान्वयन स्रोत साधनको दृष्टिकोणबाट अत्यन्त जटिल र महंगो पर्ने देखिन्छ । अतः अर्थ मन्त्रालयको लागि यो पक्ष ज्यादै संवेदनशील र चुनौतीपूर्ण छ ।

बजेट व्यवस्थापन

देशको अर्थतन्त्रको बागडोर सम्हाल्ने जिम्मेवारी पाएको अर्थ मन्त्रालयले समग्र आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक विकासको समेत जिम्मा लिएर अगाडि बढ्नु पर्दछ । बजेट तयारीदेखि कार्यान्वयन र सोको अनुगमन तथा आन्तरिक लेखापरीक्षणसम्मको कार्य अर्थ मन्त्रालय र अन्तर्गतका निकायहरुबाट सम्पादन गरिन्छ । आर्थिक अनुशासन कायम गराउने, मुलुकको सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थाको बारेमा सर्वसाधारणलाई जानकारी गराई जबाफदेहिता एवं पारदर्शिता अभिवृद्धिमा सघाउ पुऱ्याउने एवं जनताले तिरेको करको रकम जनताकै लागि विवेकशील र मितव्ययी ढंगले खर्च गर्ने परिपाटी बसाल्न अर्थ मन्त्रालय नै सधैं अग्रसर हुनु पर्छ । यी सबै कार्यहरुका लागि मन्त्रालयबाट मध्यकालीन खर्च संरचना, नेपाल सार्वजनिक लेखामान, सार्वजनिक खरिद ऐन एवं खरिद प्रक्रिया, एकल खाता कोष प्रणाली (Treasury Single Account System), Line Ministry Budget Information System, सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापन प्रणाली एवं आर्थिक प्रशासन र राजस्व प्रशासनमा सुधारका कार्यक्रमहरु कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । यिनको निरन्तरता र थप सुधारको उतिकै आवश्यकता छ ।

ठूला आयोजनाहरुको लागि आवश्यक पर्ने पूँजी सजिलै परिचालन गर्न र स्थानीयस्तरमा छरिएर रहेको रकमलाई Basket Fund मा जम्मा गरी पूर्वाधार, कृषि र पर्यटन क्षेत्रमा लगानी गर्न स्थानीय मुद्रामा ऋणपत्र (Local Currency Bond) जारी गर्न अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगम (IFC) र एसियाली विकास बैंक (ADB) लाई ५०/५० अर्ब रुपैया

बराबरको स्थानीय ऋणपत्र जारी गर्न स्वीकृति दिने निर्णय नेपाल सरकारले गरिसकेको छ । तर, हालसम्म ऋणपत्र जारी गरिएका छैनन् । यो रकम पूर्वाधार विकासमा लगानीको लागि कोसेढुंगो साबित हुनेछ । विप्रेषण (Remittance) लाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा परिचालन गर्न र वैदेशिक रोजगारबाट कमाएको रकम बचत गर्ने बानी बसाल्न ९ प्रतिशत ब्याजदरमा वैदेशिक रोजगार बचत पत्र जारी गरिएको छ । पूँजीगत खर्चमा वृद्धिको लागि अर्थ मन्त्रालयले सम्बन्धित मन्त्रालयहरूसँग समन्वय र सहकार्य गरी हरसम्भव प्रयास गरिरहेको छ । ठूला आयोजनाहरू अर्थ मन्त्रालय स्वयंले अनुगमन गरिरहेको छ ।

विनियोजित बजेट खर्च गर्ने क्षमतामा वृद्धि गर्न सकिएको छैन । यस वर्ष आर्थिक वर्ष सुरु हुनभन्दा अगावै संसदबाट बजेट स्वीकृत भएको जेठ १६ गते नै बजेट कार्यान्वयन मार्गदर्शन पठाइएको, कार्यक्रम स्वीकृत गर्न नपर्ने, ठूला तथा राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूको बहुवर्षीय ठेक्का तथा सम्झौता विगतमै सम्पन्न भएको, आयोजना प्रमुखहरूसँग कार्यसम्पादन सम्झौता गरिएको, बजेट कार्यान्वयनको लागि सम्बन्धित निर्देशिका र मार्गदर्शनहरू समेत जारी भै सकेको र साउनदेखिने आयोजना कार्यान्वयनका चरणहरू सुरु भैसके तापनि पूँजीगत खर्च बढ्ने लक्षण पाँच महिना बितिसकदा पनि देखिएको छैन । यस्तै गतिमा खर्च भएमा आशातीत नतिजा प्राप्त गर्न कठिन देखिन्छ । विगतमा भएको खर्चको तथ्यांकलाई हेर्दा सम्बन्धित मन्त्रालयहरूले खर्च गर्ने प्रतिबद्धताका साथ अग्रसर नभएसम्म अर्थ मन्त्रालयको एक्लो प्रयासले मात्र पूँजीगत खर्च बढाउन नसकिने कटु सत्यलाई आत्मसात गर्ने पर्ने देखिन्छ ।

यसैगरी, बजेट प्रस्ताव गर्दा सम्बन्धित मन्त्रालयहरूले पर्याप्त छलफल नगर्ने, MTEF को ढाँचामा त्रिवर्षीय बजेट प्रस्ताव नगर्ने, आयोजना कार्यान्वयन पूर्व पुरा गर्नु पर्ने सम्भाव्यता अध्ययन, स्थानीय जनताको अपेक्षा र माग, जग्गा प्राप्त तथा मुआब्जा र क्षतिपूर्ति एवं आयोजना कार्यान्वयनमा आइपर्ने स्थानीयस्तर लगायतका समस्याको विश्लेषण, विस्तृत परियोजना प्रतिवेदन, आयोजना कार्यान्वयन मोडालिटी जस्ता कार्य सम्पन्न नगरी सोभै आयोजनाको लागि बजेट प्रस्ताव गर्ने कार्यले तोकिएको लागत र समयमा आयोजना कार्यान्वयन हुन सकेका छैनन् । राष्ट्रिय गौरवका रूपमा पहिचान गरिएका आयोजनाहरूको कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या र कठिनाइ यिनै कारणका उपज हुन् । त्यसैले राष्ट्रिय गौरवका र प्राथमिकता प्राप्त ठूला आयोजना कार्यान्वयनमा आइपर्ने समस्या समाधान गर्न तथा समन्वय र सहजीकरण एवं उच्च प्राथमिकताका साथ नियमित प्रक्रिया भन्दा फरक र शीघ्र निर्माण हुने गरी छुट्टै कानूनी र संस्थागत संरचना निर्माण गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढेको छ । यसमा अर्थ मन्त्रालयबाट थप सक्रियता देखाउन आवश्यक छ ।

बजेट तर्जुमा गर्दा गरिबी निवारण र लैंगिकमैत्री बजेटलाई प्राथमिकता राख्ने गरिएको भए तापनि यसको प्रभाव मूल्यांकन गरी यी क्षेत्रलाई Support गर्ने शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, पूर्वाधार विकास र पूँजी निर्माण हुने क्षेत्रमा थप बजेट परिचालन हुने गरी कार्यक्रमहरू समावेश गर्न सकियो भने गरिबी निवारण, रोजगारी वृद्धि र लैंगिक समानताको उद्देश्य पनि पुरा गर्न सकिन्छ र राष्ट्रको विकासमा पनि टेवा पुग्छ । त्यसैले साना साना आयोजनाहरूमा बजेट छर्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गरी पूर्वाधार विकास र पूँजी निर्माण हुने क्षेत्रमा बजेट परिचालन गर्नेतर्फ ध्यान जानु आवश्यक छ ।

सहज तरिकाले खर्च गर्न सकिने क्षेत्रमा थप बजेट माग गर्ने र विनियोजित बजेट खर्च गर्नेतर्फ चासो नदेखाउने प्रवृत्ति मुलुककै लागि डरलाग्दो र जटिल समस्याको रूपमा देखिएको छ । अर्कोतर्फ संघ संस्थालाई अनुदान, विदेश भ्रमण, गोष्ठी, सेमिनार तथा कार्यालय सञ्चालन जस्ता अनुत्पादक खर्चको लागि थप रकम मागलाई अर्थ मन्त्रालयले निरुत्साहन गर्ने प्रयास गरेको भए तापनि मागमा कमी आएको छैन । जिम्मेवार पदमा आसीन पदाधिकारीहरूले समेत पुरस्कार, प्रोत्साहन, सेवा, सुविधा लगायतका दायित्वका विषयहरू आफ्नै निर्णयबाट उपलब्ध गराउन सक्ने जसरी घोषणा गर्ने र सरकारलाई थप आर्थिक दायित्व बढाउने, कर्मचारीहरूलाई थप भत्ता, खाना/खाजा खर्च, दैनिक भ्रमण

खर्च लगायत अन्य विभिन्न पारिश्रमिकहरु आर्थिक दायित्वको विचार नै नगरी र अर्थ मन्त्रालयको सहमति समेत नलिई उपलब्ध गराउने जस्ता प्रचलनले आर्थिक अनुशासन कायम गर्न थप चुनौती खडा भएको छ ।

प्रत्येक वर्ष राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरुलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने निवृत्तिभरणको दायित्व ज्यामितीय रुपमा बढिरहेको छ । यस वर्ष भण्डै रु. ६२ अर्ब रकम यस प्रयोजनको लागि विनियोजन भएको छ । त्यसैगरी, सामाजिक सुरक्षातर्फ जेष्ठ नागरिक, असहाय, पिछडिएको जाति, क्षेत्र, एकल महिला लगायतका नागरिकलाई वितरण गर्ने रकमको दायित्व पनि दिन प्रतिदिन बढिरहेको छ । आ.व. २०७३/७४ मा मात्र यस प्रयोजनमा ३५.६४ अर्ब रकम वितरण भएको छ भने यस वर्ष ३९.२६ अर्ब विनियोजन भएको छ । आगामी वर्षहरुमा यो दायित्व अझ बढ्ने निश्चित छ । लोकप्रियताको लागि साधन स्रोतको उपलब्धता, राज्यले धान्न सक्ने क्षमता एवं यसबाट दीर्घकालमा पर्न सक्ने प्रभावको आकलन नगरी राजनैतिक दलका जिम्मेवार पदाधिकारीहरुबाट सामाजिक सुरक्षा भत्ता वृद्धि गर्ने गरी घोषणा गर्ने प्रचलन बढ्दो छ । जसका कारण यसको दायित्व वर्षेनी बढिरहेको छ । विगत लामो समयदेखि भत्ता बढाउनु पर्ने र जेष्ठ नागरिकको परिभाषाभित्र हालको ७० वर्षको उमेरहदलाई ६० वर्षमा झार्नु पर्ने माग भइरहेको छ । यो माग स्वीकार गर्ने हो भने राज्यलाई करिब रु ५० अर्ब थप दायित्व बढ्छ । यसतर्फ राज्यले समयमै ध्यान दिई योगदानमा आधारित निवृत्तिभरण प्रणाली र सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी सम्पूर्ण व्यवस्थाहरुलाई एउटै छाता मुनी राखी सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाउनु जरुरी छ ।

मन्त्रालयबाट सम्पादन भएका केही महत्वपूर्ण कार्यहरु

गत आर्थिक वर्षमा अर्थ मन्त्रालयले बजेट तर्जुमा तथा कार्यान्वयन, राजस्व प्रशासनमा सुधार एवं उच्च, दिगो र फराकिलो आर्थिक वृद्धिको आधार तय गर्न लगानीको वातावरणमा सुधार, सरकारी खर्च प्रणालीमा पारदर्शिता लगायतका महत्वपूर्ण सुधारका कार्यहरु थालनी गरेको छ । जुन निम्नानुसार छन् :

क. विगत लामो समयदेखि पूँजीगत खर्चमा देखिएको समस्यालाई सम्बोधन गर्न कार्यक्रम स्वीकृति, अख्तियारी र निकासा प्रणालीमा यस वर्षदेखि ठोस शब्दमा भन्दा आमूल परिवर्तन गरिएको छ । सम्बन्धित मन्त्रालय तथा विभागहरुले बजेट अबण्डामा राख्ने, समयमा निकासा नदिने, राष्ट्रिय योजना आयोगबाट कार्यक्रम स्वीकृत गराउन लामो समय लाग्ने, मातहतका निकायहरुलाई खटाइ खटाइ अख्तियारी र निकासा दिने जस्ता प्रवृत्तिको अब अन्त्य हुनेछ । बजेट पुस्तिकामा उल्लेखित कार्यक्रम र सोको लागि विनियोजन भएको रकम स्वतः कार्यक्रम स्वीकृति र अख्तियारी प्राप्त भएको मानी सम्बन्धित कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयले निकासा दिने, एकमुष्ट रकम जाने निकायहरुले पनि साउन १५ गतेभित्र विनियोजन भएको सम्पूर्ण रकम खर्च गर्ने निकायहरुलाई अनिवार्य रुपमा बाँडफाँड गर्नु पर्ने व्यवस्था विनियोजन ऐनमै गरिएको छ । यो व्यवस्था सम्बन्धित मन्त्रालय तथा निकायहरुको असहमतिका बावजुद पनि कानूनी रुपमै सम्बोधन गर्न सकेकोमा अर्थ सचिवको नाताले मैले महत्वपूर्ण उपलब्धिको रुपमा लिएको छु । बजेटको इतिहासमै यो ठूलो परिवर्तन हो । यस परिवर्तनबाट यस वर्षदेखि बजेट कार्यान्वयनमा देखिने समस्याहरु समाधान भै बजेट कार्यान्वयनमा निश्चय पनि सहजता आउने छ ।

ख. बजेटसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण जानकारी मोबाइलबाट हेर्न सक्ने गरी Mobile Application (Mobile App) तयारी गरी उपयोगमा ल्याइएको छ । यसबाट बजेट सम्बन्धी सम्पूर्ण जानकारी (Budget Speech Visual समेत) हातमै रहेको मोबाइलमा पाउन सकिन्छ । यसैगरी, सम्पूर्ण वैदेशिक सहायतालाई Online Aid Management Portal मार्फत हेर्न सकिने गरी Update गर्ने गरिएको छ ।

ग. बजेट कार्यान्वयनलाई सहज र सरल बनाउन, समयमै विकास आयोजनाहरु कार्यान्वयन गर्न एवं जिम्मेवारी वहन

नगर्नेलाई आफ्नो दायित्वप्रति जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउन बजेट कार्यान्वयन तथा वित्तीय उत्तरदायित्व सम्बन्धी कानून र आयोजना व्यवस्थापन सम्बन्धी कानूनको मस्यौदा तयार भइरहेको छ ।

- घ. पर्याप्त पूर्व तयारी बिना नै बजेटमा आयोजना प्रस्ताव गर्ने तर, आयोजना कार्यान्वयन नहुने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्न आयोजना तयारी छनौट (Project Readiness Filter) को आधारमा मात्र आयोजना छनौट गर्न Project Readiness Filter को मापदण्ड बनाई कार्यान्वयनको चरणमा रहेको छ ।
- ङ. संघीय प्रणाली अनुरूपको बजेट तर्जुमा र कार्यान्वयनको सुरुवात भएको छ । बजेट निर्माणको समयमा विभिन्न विषयगत मन्त्रालयबाट वित्तीय हस्तान्तरणमा रुचि नदेखाएको भए तापनि अर्थ मन्त्रालयको जबरजस्त प्रयासबाट स्थानीय तहमा २२५ अर्ब रुपैयाँ हस्तान्तरण भएको छ । यसै बिच वित्तीय संघीयता कार्यान्वयनको अत्यन्त महत्वपूर्ण औजारको रूपमा रहेका अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन विधेयक, २०७४ र राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग विधेयक, २०७४ व्यवस्थापिका संसदबाट पारित भएका छन् ।
- च. सरकारी भुक्तानी प्रणालीलाई व्यवस्थित र पारदर्शी बनाउन पहिलो चरणमा काठमाडौँ उपत्यकामा सिंहदरबार भित्रका कार्यालयहरूबाट हुने जुनसुकै भुक्तानी e-Payment को माध्यमबाट हुने व्यवस्था मिलाइएको छ । यसको विस्तारबाट आगामी दिनहरूमा चेक नसाटिने, ढिलो साटिने एवं वर्षको अन्त्यमा चेक काटेर सम्बन्धितलाई नदिई राख्ने प्रवृत्तिको अन्त्य हुनेछ । त्यसैगरी, अधिकांश स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकको शाखा स्थापना गर्ने कार्यको थालनी भएको छ ।
- छ. अमेरिकी सरकारले कम विकसित देशमा गरिबी निवारण र विकासमा मद्दत पुऱ्याउन सन् २००४ मा स्थापना गरेको Millennium Challenge Corporation (MCC) मा नेपालले प्रवेश पाएको छ । आर्थिक, सामाजिक तथा शासकीय सुधारका विभिन्न सूचकहरूको आधारमा यो अनुदान सहायता प्राप्तिको लागि छानिने देशमा नेपाल दक्षिण एसियामै पहिलो हो । यसबाट नेपालले करिब २७१ कि.मी. प्रसारण लाइन निर्माण र ३०० कि.मी. राष्ट्रिय राजमार्ग मर्मत तथा स्तरवृद्धि गर्न ५०० मिलियन अमेरिकी डलर (करिब ५१ अर्ब रुपैया) अनुदान प्राप्त गर्नेछ । आयोजना निर्माण सुरु गरेको ५ वर्षमा अनिवार्य रूपमा सम्पन्न गर्नु पर्ने बाध्यात्मक शर्त भएकोले यसको उपयोगबाट नेपालले अन्य आयोजना समयमा सम्पन्न गर्न समेत विशेष सजग हुनेछ ।
- ज. बैंक तथा वित्तीय संस्थाको नियमन, सुपरिवेक्षण तथा नियन्त्रण प्रणालीलाई थप व्यवस्थित र यी संस्थाहरूलाई ग्राहकप्रति उत्तरदायी बनाई जनताको निक्षेप सुरक्षण र लगानी सुरक्षित गर्न एवं नेपाल राष्ट्र बैंकको सुपरिवेक्षण क्षमतामा वृद्धि गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी कानून र धितोपत्र बजारलाई व्यवस्थित गर्न धितोपत्र नियमावली जारी गरिएको छ । यसैगरी, सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणका क्षेत्रमा देखिएका समस्याहरू सम्बोधन गर्न सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण नियमावली जारी गरिएको छ ।
- झ. नगद कारोबारलाई निरुत्साहन गरी बैंकिङ्ग कारोबारलाई प्रोत्साहन गर्न एवं हुन्डी जस्ता अवैध नगद कारोबारको कार्यलाई नियन्त्रण गर्न रु. १० लाखभन्दा बढीको कारोबार अनिवार्य रूपमा बैंकिङ्ग साधन (चेक, कार्ड आदि) मार्फत गर्ने व्यवस्था यही २०७४ साउन १ गतेबाट लागु गरिएको छ । यसबाट नगद कारोबारलाई निरुत्साहन गर्ने क्रमशः कागजी मुद्रा (Paper Money) को प्रयोग घटाउन सहयोग पुग्नेछ ।
- ञ. कुनै व्यक्तिको बैंक खातामा निज बाहेक अन्य व्यक्तिले पहिचान र स्रोत बिना रकम जम्मा गर्दा सम्पत्ति शुद्धीकरण गर्न सक्ने एवं कसैलाई बिना स्रोत र सूचना उसको खातामा रकम जम्मा गरी फसाउन सक्ने जस्ता विकृतिहरूलाई

नियन्त्रण गर्न रु. १ लाखभन्दा बढी रकम अर्को व्यक्ति वा संस्थाको खातामा जम्मा गर्दा अनिवार्य पहिचान खुलाउनु पर्ने व्यवस्था लागु गरिएको छ । प्रत्येक स्थानीय तहमा एउटा वाणिज्य बैंक स्थापना गर्ने नीति अनुरूप अधिकांश स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकका शाखा स्थापना भै सकेका छन् ।

- ट. बैंक, बिमा, धितोपत्र (सेयर) बजार लगायत बैंक तथा वित्तीय संस्थाको विकास, विस्तार एवं नियमन गरी यस क्षेत्रमा सबै जनताको सहज र सुलभ पहुँचको सुनिश्चितता गर्न वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति तर्जुमा गरी लागु गरिएको छ ।
- ठ. विशाल बजार कम्पनीको सम्पूर्ण चल अचल सम्पत्ति हिसाब गरी त्यसको कुल पूँजी रु. ४ अर्ब १ करोडमध्ये रु. ३ अर्ब ९६ करोड बराबरको सेयर नेपाल सरकारको नाममा नामसारी भै सकेको छ । यस कम्पनीमा नेपाल सरकारको सेयर अब ९८.७५ प्रतिशत पुगेको छ ।
- ड. बैंक, बिमा तथा वित्तीय क्षेत्र, बजेट कार्यान्वयन एवं सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनमा भएको सुधारको आधारमा विश्व बैंकबाट बिनाशर्त जुनसुकै क्षेत्रमा खर्च गर्न सक्ने गरी Budgetary Support को रुपमा पहिलो चरणमा ३ अर्ब, दोस्रो र तेस्रो चरणमा १०/१० अर्ब रुपैयाँ शून्य ब्याजदरमा ऋण सहायता प्राप्त भएको छ । चौथो चरणमा थप १५ अर्ब प्राप्त हुनेगरी अन्तिम चरणको तयारी भइरहेको छ भने Fiscal Development Policy Credit अन्तर्गत थप १० अर्ब रुपैयाँ प्राप्त हुने क्रममा छ ।
- ढ. वस्तु विनिमय बजारको आकार बढ्दै गएको, नयाँ-नयाँ प्रविधिको माध्यमबाट कारोबार भइरहेको, नयाँ र छिटो प्रतिफल प्राप्त गर्न सकिने क्षेत्र भएकोले आममानिसको आकर्षण बढिरहेको तर, नियमन र अनुगमनको अभावमा दिन प्रतिदिन ठगी, छली र विकृति बढिरहेकोले यसलाई नियमन र नियन्त्रण गर्न लामो प्रयास पश्चात् वस्तु विनिमय कानून जारी भएको ।
- ण. सञ्चित घाटाको मात्रा अत्यधिक हुँदा पनि कुनै निश्चित वर्षमा नाफा आर्जन गरेमा ठूलो मात्रामा बोनस उपलब्ध गराउने सार्वजनिक संस्थानहरूलाई उनीहरूको कारोबार, आर्थिक अवस्था, साँवा/ब्याज भुक्तानी लगायतलाई ध्यानमा राखेर तोकिएको मात्रामा मात्र बोनस उपलब्ध गराउन सकिने गरी बोनस ऐनमा संशोधन भएको छ ।
- त. बिमा व्यवसायको विकास, विस्तार र प्रवर्धन एवं यसको समुचित नियमन, सुपरिवेक्षण एवं अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाउन र नियामक निकाय बिमा समितिलाई सुदृढ र सक्षम बनाउन बिमा ऐनको मस्यौदालाई अन्तिम रुप दिइएको छ ।
- थ. धान्नै नसकिने गरी बढिरहेको सरकारी अनिवार्य दायित्वको निवृत्तिभरणलाई आगामी दिनमा योगदानमा आधारित प्रणालीबाट व्यवस्थित गर्न योगदानमा आधारित निवृत्तिभरण कोष विधेयक मन्त्रिपरिषद्बाट स्वीकृत भै व्यवस्थापिका संसदमा पेश गर्ने अवस्था रहेको छ । यसलाई छिटो भन्दा छिटो कानूनी रुप दिई कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ ।
- द. हाल आन्तरिक ऋणको व्यवस्थापन नेपाल राष्ट्र बैंकबाट र वैदेशिक ऋण अभिलेखन तथा व्यवस्थापन महालेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट भइरहेकोले एउटै संस्थाबाट सार्वजनिक ऋणको व्यवस्थापन गर्नको लागि संस्थागत संरचना तयार गर्ने कार्य भइरहेको छ । यस संस्थाले अर्थ मन्त्रालयको नीति, निर्देशन र समन्वयमा सम्पूर्ण सरकारी ऋणको व्यवस्थापन गर्ने छ ।

- ध. वैदेशिक लगानी प्रवर्धनका लागि विभिन्न क्षेत्र (जलस्रोत, सडक, हवाई यातायात, टनेल, केबलकार, पर्यटन, उद्योग, कृषि, पशुपालन लगायतका क्षेत्र) मा गरिएका कानूनी व्यवस्था एवं उपलब्ध गराइएका छुट सुविधा र सहूलियतहरूको विवरण तयार गरी जानकारीको लागि सार्वजनिक गर्ने कार्य भइरहेको छ । यस्तै सार्वजनिक-निजी साभेदारी कानूनको मस्यौदा तयार गरिएको छ ।
- न. वैदेशिक व्यापारलाई व्यवस्थित, पारदर्शी र व्यवस्थापनयोग्य बनाउन आयात-निर्यात संकेत नम्बर (EXIM Code) प्रणाली यही २०७४ साउन १ गतेबाट लागु गरिएको छ । सामान्य व्यवसाय दर्ता गरी स्थानीयस्तर मा स-साना कारोबार गर्नेले समेत निकासी/पैठारीको कार्य गर्दा अनधिकृत व्यापार व्यवसाय नियन्त्रण, राजस्व छली, आयात/निर्यातकर्ताहरूको पहिचान, अभिलेखन, नियमन तथा अनुगमन गर्न सहज हुने र आयात/निर्यातकर्ताको इजाजत प्राप्त व्यक्ति एवं फर्मले मात्र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार गर्न पाउने छन् ।
- प. लामो समयदेखि विवादित विषयको रुपमा रहेको Ncell को ८० प्रतिशत सेयर बिक्रीको पूँजीगत लाभकरको विषय टुङ्गोमा पुगेको छ । Ncell ले पटक-पटक गरी रु.२३ अर्ब ५७ करोड कर दाखिला गरेको र टेलियासोनेरालाई रु.६० अर्ब ७१ करोड २४ लाख कर निर्धारण भएको छ । यसका साथै बाँकी २० प्रतिशत सेयर बिक्रीमा समेत ३ वटा संस्थाको करिब रु.१५ अर्ब कर निर्धारण भएको छ ।
- फ. राजस्व प्रशासनलाई व्यवस्थापकीय रुपमा स्वायत्त, सुदृढ व्यावसायिक र पारदर्शी बनाउन केन्द्रीय राजस्व बोर्ड गठन कानूनको मस्यौदा तयार गरिएको छ । राजस्व संकलनलाई प्रभावकारी बनाउन र चुहावट नियन्त्रण गरी लक्ष्य अनुरूप राजस्व संकलन गर्न सचिव र विभागीय प्रमुख एवं विभागीय प्रमुख र कार्यालय प्रमुख बिच कार्य सम्पादन सम्झौता गरिएको छ ।

अर्थतन्त्रका चुनौतीहरू

- कानूनी, नीतिगत तथा कार्यान्वयनस्तरमा भएका सुधारबाट अर्थतन्त्रले सकारात्मक दिशा लिएको भए तापनि संघीयता कार्यान्वयनबाट आगामी दिनमा राज्यले अत्यावश्यक खर्च व्यवस्थापन गर्न समेत कठिन हुने देखिन्छ । समग्रमा हेर्दा मैले नेपालको अर्थतन्त्रका प्रमुख चुनौतीहरू निम्नानुसार देखेको छु ।
- क. राजस्व चुहावट नियन्त्रण, अनौपचारिक अर्थतन्त्रलाई औपचारिक दायरामा ल्याउने, करको दायरा विस्तार एवं अनावश्यक र फजुल खर्च नियन्त्रणको माध्यमबाट आन्तरिक स्रोतको अधिकतम परिचालन गरी संघ, प्रदेश र स्थानीय तहलाई आवश्यक पर्ने स्रोत व्यवस्थापन गरी वित्तीय संघीयता कार्यान्वयन गर्ने ।
- ख. आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को ६.९ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धिले मात्र सन् २०३० सम्म मध्यम आय भएको देशमा स्तरोन्नति हुन सक्दैन । हरेक वर्ष औसत ७.५ प्रतिशतभन्दा माथिको आर्थिक वृद्धिबाट मात्र यो लक्ष्य हासिल गर्न सकिने हुँदा उच्च र दिगो आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्ने ।
- ग. औद्योगिक उत्पादनमा जोड, कृषिको व्यावसायीकरण एवं आधुनिकीकरणबाट उत्पादकत्व बढाउने, उत्पादन लागत कम गर्दै गुणस्तरीय उत्पादनमा केन्द्रित, तुलनात्मक लाभका वस्तुहरूको उत्पादन एवं व्यापार विविधीकरणको माध्यमबाट आन्तरिक उपभोगमा आत्मनिर्भर बन्दै क्रमशः आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्धनको माध्यमबाट बढ्दो व्यापार घाटा कम गर्दै जाने ।
- घ. जनताको प्रत्यक्ष सरोकार र आर्थिक विकासको मेरुदण्डको रुपमा रहेको उर्जा क्षेत्रको समस्या दिगोरुपमा समाधान

गरी औद्योगिक र व्यवसायिक क्रियाकलापलाई उर्जा संकट मुक्त बनाउने ।

- ड. आयातमा आधारित अर्थतन्त्र (Import Based Economy) लाई उत्पादनमा आधारित अर्थतन्त्र (Production Led Economy) मा रूपान्तरण गर्न औद्योगिक र कृषि उत्पादनमा जोड दिदै अगाडि बढ्ने ।
- च. राष्ट्रिय हितका विषय र क्षेत्रमा वैदेशिक सहायता परिचालन र प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी बढाइ भुक्तानी सन्तुलन कायम गर्ने ।
- छ. सेवा क्षेत्र खासगरी पर्यटन, यातायात, सञ्चार, वित्तीय क्षेत्र, होटल तथा रेष्टुरेन्ट, रियलस्टेट तथा व्यवसायिक सेवा एवं शिक्षा, स्वास्थ्य र अन्य सामाजिक सेवाका क्षेत्रमा सरकारी तथा निजी क्षेत्रको लगानी बढाउँदै कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा यी क्षेत्रको हिस्सा बढाउने ।
- ज. अर्थतन्त्रको महत्वपूर्ण खम्बाको रूपमा रहेको सहकारी क्षेत्रको नियमन, अनुगमन तथा यस प्रतिको जनविश्वास बढाइ अर्थतन्त्रमा यसको योगदान बढाउने ।
- झ. वित्तीय क्षेत्रमा स्थायित्व ल्याउँदै वित्तीय पहुँचमा अभिवृद्धि गर्ने । यस क्षेत्रको नियमन तथा अनुगमन प्रभावकारी बनाइ निक्षेपकर्ताको निक्षेपको सुरक्षण र निजी क्षेत्रको लगानी सुनिश्चित गर्ने ।
- ञ. खाद्य तथा गैर खाद्य पदार्थमा हुने मूल्यवृद्धिको उतारचढावलाई निश्चित सीमाभित्र राख्ने । (हाल देखिएका खाद्य तथा पेय पदार्थको ऋणात्मक मूल्यवृद्धि दर पनि उपयुक्त होइन, अतः यसलाई एक निश्चित सीमाभित्र राख्नु चुनौतीपूर्ण छ)
- ट. विनाशकारी भूकम्पबाट भएको क्षति र हालै बाढी पहिरोबाट भएको क्षतिको पुनर्निर्माणको लागि आवश्यक स्रोतको व्यवस्था गरी समयमै पुनर्निर्माणको कार्य सम्पन्न गर्नु ।
- ठ. पूँजीगत खर्चमा वृद्धि, भौतिक पूर्वाधारको निर्धारित समय र लागतमा निर्माण, निर्माणमा गुणस्तरीयता एवं यसलाई आर्थिक कृयाकलापसँग आबद्ध गरी सरकारी खर्चको प्रभावकारिता वृद्धि गर्ने ।
- ड. रूण, बन्द र सरकारले सञ्चालन गर्न आवश्यक नभएका सार्वजनिक संस्थानहरूको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्ने ।
- ढ. निजी क्षेत्रलाई सानो संकुचित पारिवारिक घेरा (Family Run) बाट माथि उठाई विश्वाव्यापी प्रतिस्पर्धामा उत्रिन सक्ने समूह (Institutional Group) को रूपमा विकास गरी लगानी प्रोत्साहन गर्न लगानी अनुकूल वातावरण सृजना गर्ने ।
- ण. पूँजी पलायन (Capital Flight) र जनशक्ति पलायन (Brain Drain) लाई रोकी स्वदेशमै लगानी र रोजगारीका अवसरहरू सृजना गर्ने ।
- त. सम्पत्ति शुद्धीकरण र आतंकवादी क्रियाकलापमा हुने वित्तीय लगानी नियन्त्रण गर्ने ।
- थ. संधीयता सुहाउँदो जनसहभागितामा आधारित, निजी क्षेत्र मैत्री विकास मोडल अवलम्बन गर्दै सरकारलाई नियमन र सहजकर्ताको रूपमा उभ्याउने ।

कार्यान्वयन गर्न प्रयास गरिएको तर, बाँकी रहेका विषयहरू

कतिपय विषयहरूको कार्यान्वयनबाट मुलुकको अर्थतन्त्रलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा दीर्घकालसम्म सकारात्मक प्रभाव पर्ने, बजेट कार्यान्वयनमा सहजता आउने, स्रोत र साधनको अधिकतम परिचालन गर्न सकिने र मुलुक र जनताको हितको लागि महत्वपूर्ण उपलब्धि हासिल गर्न सकिन्छ । तर, त्यस्ता विषयलाई प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गर्न चाहेर पनि कतिपय विषयमा सफलता पाउन सकिदैन । यस्तै, अर्थ मन्त्रालयबाट अथक प्रयास गर्दा पनि निम्न कार्यहरूमा आशातीत सफलता पाउन सकिएन ।

- क. पूँजीगत खर्च बढाउन आर्थिक वर्षको सुरुदेखि नै आयोजनाको अनुगमन, सम्बन्धित सचिवहरूसँग परामर्श, खर्च नहुने बजेट Surrender गरी खर्च हुन सक्ने आयोजनाहरूमा रकमान्तर, राष्ट्रिय गौरवका आयोजना र पुनर्निर्माण प्राधिकरणलाई बजेटको अभाव नहुने व्यवस्था मिलाइएको भए तापनि अपेक्षित पूँजीगत खर्च हुन नसकेको ।
- ख. विनियोजित बजेट खर्च नगर्ने तर, वर्षको सुरुदेखि नै बजेटमा समावेश नभएका आयोजना तथा कार्यक्रमहरूलाई थप रकम माग गर्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहन गर्ने प्रयास गरिएको भए तापनि यो प्रवृत्ति नरोकिएको ।
- ग. कृषि उपजको भण्डारणको लागि सावर्जनिक गोदाम निर्माण र उपयोगविहीन रूपमा रहेका साभ्ना सहकारी संस्थाका गोदामहरूको उपयोग गर्न सार्वजनिक गोदाम व्यवस्थापन कानून जारी गर्ने प्रयास गरिएको तर, सो कार्य अबै बाँकी नै रहेको ।
- घ. विभिन्न क्षेत्रका लागि उपयोगी हुने श्रमिकहरूको सूची तयार गरी तालिम समेत प्रदान गर्ने र सूची अनुसार उपलब्ध श्रमिकहरू सम्बन्धित क्षेत्रले उपयोग गर्ने गरी श्रमिक बैंक (Labour Bank) स्थापना गर्ने कार्य अगाडि सारिए पनि कार्यान्वयन गर्न नसकिएको ।
- ङ. सार्वजनिक संस्थानहरूको उचित व्यवस्थापनको लागि नीतिगत व्यवस्था, बन्द तथा रुग्ण संस्थानहरूमा रहेका कर्मचारीहरूलाई नियमानुसार पाउने सुविधा सहित अवकाश दिन र यस्ता संस्थानहरूमा लगानी रोक्न नसकिएको ।
- च. राजस्व प्रशासनलाई व्यावसायिक, पारदर्शी र दक्षतायुक्त बनाउन निजामती सेवाभिन्न राजस्व सेवा गठन गर्न र यसलाई क्रमशः केन्द्रीय राजस्व बोर्डमा रूपान्तरण गर्न नसकिएको ।
- छ. राजस्वको प्रमुख स्रोतको रूपमा रहेको उपभोक्तामा आधारित वस्तु तथा सेवामा लाने मूल्य अभिवृद्धि कर संकलनमा आशातीत प्रभावकारिता ल्याउन नसकिएको ।
- ज. सरकारको बढ्दो आर्थिक दायित्वलाई सम्बोधन गर्न योगदानमा आधारित निवृत्तिभरण प्रणाली २०७४ साउन १ गतेबाट नै लागु गर्ने प्रयास गरिएको भए तापनि कानूनको मस्यौदासम्म निर्माण गर्न सकिएको ।
- झ. कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) मा सबै क्षेत्र, वस्तु र सेवाको लेखाङ्कन र सही मूल्याङ्कन गरी अर्थतन्त्रको वास्तविक आकार निर्धारण गर्ने ।
- ञ. मानवीय क्षमता अभिवृद्धिका लागि रहेका कार्यक्रमहरू छरिएर रहेका र अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन नसकिरहेकोले तिनलाई एकीकृत गर्नुका साथै तालिम प्राप्त व्यक्तिलाई उपयुक्त वित्तीय औजार उपलब्ध गराउने विषय ।
- ट. समय समयमा भएका अध्ययन अनुसन्धानबाट अनौपचारिक अर्थतन्त्रको आकारका सम्बन्धमा विभिन्न तथ्यहरू बाहिर आएकोले यसको वास्तविकता अध्ययन गरी औपचारिक दायरामा ल्याउने ।

- ठ. मूल्य अभिवृद्धि करको अनुसूचीमा उल्लिखित छुटको सूची घटाई अत्यावश्यक वस्तु तथा सेवालाई मात्र छुट सुविधा उपलब्ध गराउन र निकासी प्रवर्धनका लागि उद्योगको प्रतिस्पर्धी क्षमता बढाउने, स्वदेशी उद्योगलाई संरक्षण गर्ने, उपभोक्तालाई सुविधा पुग्ने गरी मूल्य समायोजन गर्ने लगायतका उद्देश्यका साथ उपलब्ध गराइएको वनस्पति घ्यू, तेल उद्योग, चिनी उद्योग, मोबाइल आयात तथा उत्पादन लगायतमा दिइएको संकलित मूल्य अभिवृद्धि कर समायोजनको सुविधा (Rebate) पुनरावलोकन गर्ने विषय ।
- ड. बजेट वक्तव्यमा उल्लेख भएको सरकारी खर्च र विकास आयोजनाको पुनरावलोकन गरी उपलब्ध सीमित साधन र स्रोतबाट अधिकतम उपलब्धि हासिल गर्न सक्ने र संघीयता कार्यान्वयनको लागि स्रोत परिचालन गर्ने विषयमा ठोस सुझाव दिन सार्वजनिक खर्च पुनरावलोकन आयोग गठन गर्ने विषय ।
- ढ. नेपालको संविधानले परिकल्पना गरे अनुरूपको समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्रको निर्माणको लागि निजी, सहकारी र सरकारी क्षेत्रको स्पष्ट भूमिका सहितको आर्थिक क्षेत्रका सबै विषयहरूलाई समेटेको बृहत् आर्थिक नीति (Umbrella Economic Policy) तर्जुमा गर्ने कार्य ।

उपरोक्त तिता मिठा अनुभव, अर्थतन्त्रका सबल र सकारात्मक पक्ष, चुनौती एवं सम्पादन गर्नु पर्ने कार्यहरू अर्थ मन्त्रालयमा लामो समय काम गर्दा अनुभूत गरेका विषयहरू हुन् । मुलुकको समग्र अर्थतन्त्रको सबलीकरणको लागि अवश्य पनि अझ धेरै प्रयास र मिहेनत गर्नु पर्दछ । बजेट तर्जुमा र कार्यान्वयनको क्षेत्रमा भएको नयाँ सुरुवात पक्कै पनि आगामी दिनमा पूँजीगत खर्च बढाउनलाई सहायक सिद्ध हुनेछ । राजस्व प्रशासनमा गरिएको सुधारको थालनीलाई निरन्तरता एवं वित्तीय संघीयता कार्यान्वयनमा स्रोतको सर्वोत्तम उपयोगमा ध्यान दिन सकिनेमा मात्र संघीयता कार्यान्वयनमा सहजता आउने छ । अतः आगामी संघीय नीति तथा कार्यक्रम र बजेट तर्जुमा गर्दा उल्लिखित पक्षहरूलाई अर्थ मन्त्रालयले यथेष्ट ध्यान पुऱ्याउन सकेमा समृद्धिको मार्गमा मुलुकलाई अगाडि बढाउन सहज हुनेछ ।

नेपालमा वित्तीय संघीयता

निर्मलहरि अधिकारी
सहसचिव, अर्थ मन्त्रालय

विषय प्रवेश

नेपालको संविधान विक्रम संवत् २०७२ साल असोज ३ गतेदेखि लागु भएसँगै मुलुक केन्द्रीकृत एकात्मकबाट संघात्मक शासन व्यवस्थामा रूपान्तरित भएको छ । यससँगै नेपाल संघीयता लागु भएका मुलुकहरूमध्ये सम्भवत विश्वको कान्छो राष्ट्रको रूपमा स्थापित भएको छ । नेपालको संविधानले समन्वय, सहअस्तित्व तथा सहकारितामा आधारित संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको मूल संरचना संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको हुने परिकल्पना गर्दै तीनै तहको सरकारको अधिकार सहितको खर्च जिम्मेवारी तथा राजस्व सम्बन्धी अधिकार उल्लेख गरेको छ । संघीयता सम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यता तथा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासलाई हेर्दा मूलतः राजस्वको स्रोत केन्द्रमा रहने तर, खर्च जिम्मेवारी तल्लो तहमा हुने देखिन्छ । नेपालको संविधानले पनि राजस्वको मुख्य स्रोत केन्द्रमा र खर्च जिम्मेवारी प्रदेश तथा स्थानीय तहमा हुने गरी तोकेको छ । सन्निकटताको सिद्धान्त अनुसार पनि कामहरू केन्द्रले भन्दा तल्लो तहको सरकारले गर्दा जनताले रोजेको, खोजेको तथा स्थानीय प्राथमिकता अनुसार हुन गइ सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता आइ जनतामा सुशासनको अनुभूति हुनजान्छ । जबसम्म अधिकारलाई स्रोत साधनले सम्बोधन गरिदैन, कुनैपनि कार्यका लागि प्रदान गरिएको अधिकार अर्थहीन, निष्प्रभावी तथा निष्फलदायी साबित हुन पुग्दछ, अनि संविधानमा लिपिबद्ध भएका विषय कोरा कल्पना मात्र हुन आउँछन् । जसको फलस्वरूप सन्तुलित क्षेत्रीय विकास, गरिबी निवारण, सामाजिक न्याय, समता, आर्थिक असमानताको अन्त्य जस्ता विषय गौण हुन पुग्दछन् । त्यसैले अबको मुद्दा भनेको स्वस्थ वित्तीय व्यवस्थाको माध्यमबाट संघीय इकाईहरूमा रक्तसञ्चार गराइ प्राप्त हुने लाभहरूलाई जनतामाभर कसरी पस्कने भन्ने नै हो । यसको लागि संविधानले निर्दिष्ट गरेका विषयहरू जस्तै: राजस्व तथा खर्च व्यवस्थापन, वित्त हस्तान्तरण, ऋण तथा बजेट व्यवस्थापन सम्बन्धी विषयलाई वित्तीय कानूनमा व्यवस्थित, पारदर्शी, दूरदर्शी तथा सन्तुलित ढङ्गबाट समावेश गरेर लैजान आवश्यक छ । वास्तवमा यिनै विषयहरू माथि नै संघीयताको भविष्य भर पर्ने देखिन्छ । संघीय प्रणालीमा राजस्व र खर्च सम्बन्धी व्यवस्था विपरित ध्रुवमा रहने भएकोले स्वाभाविक रूपमा उर्ध्वगामी तथा क्षितिजीय असमानता सिर्जना हुने हुँदा सोलाई कम गर्नको लागि उपलब्धिपूर्ण ढङ्गबाट वित्तीय संघीयताको कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ । संविधानको वित्तीय संघीयता सम्बन्धी मर्म तथा भावनालाई सर्वोपरि ठानी सोको लागि आवश्यक कानुनी, भौतिक, संस्थागत, मानव साधनको क्षमता विकास तथा राजनैतिक प्रतिबद्धता जस्ता पूर्वाधार तयार गर्नु पर्ने विषय ढिला नगरी अगाडि बढाउनु पर्ने भएको छ ।

के हो वित्तीय संघीयता वा अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ?

संघीयताको सफल कार्यान्वयनको लागि वित्तीय संघीयता अचुक अस्त्र हो । कुनैपनि संघीय मुलुकको सफल कार्यान्वयनको लागि सरकारका तहहरू बिच स्वस्थ, पारदर्शी तथा सन्तुलित वित्तीय व्यवस्था आवश्यक छ । संघीयतामा सरकारका विभिन्न इकाईलाई काम तथा खर्च सम्बन्धी अधिकार प्रदान गरेर मात्र कार्य जिम्मेवारी सम्पन्न हुन नसक्ने

हुँदा संविधान तथा कानुनले नै वित्तीय अधिकार सम्बन्धी विषयहरु पनि सुनिश्चित गरिदिएको हुन्छ । यही कार्य र वित्तीय स्रोत साधन वा वित्तीय औजारलाई केन्द्र बिन्दुमा राखी सरकारका विभिन्न तहहरु बिचको अध्ययन नै वित्तीय संघीयता (Fiscal federalism) हो । वित्तीय संघीयताले संघीय इकाईहरुको वित्त व्यवस्थालाई कामसित जोड्दछ । साथै, यसले वित्तले कामलाई पछ्याइ रहेको वा नरहेको सम्बन्धमा अध्ययन गर्दछ । सरकारका विभिन्न तहहरु बिच वित्तको व्यवस्थापन नै वित्तीय संघीयता हो । यसलाई अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन भनेर पनि बुझ्न सकिन्छ । अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापनले केन्द्रबाट तल्लो तहको सरकारलाई प्राप्त हुने वित्तको सुनिश्चितता गर्नु पर्दछ । वास्तवमा वित्तले जहिले पनि कामलाई पछ्याउनु पर्छ भने यसको मूल आशय हो ।

क्षेत्र

अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन अन्तर्गत संघीय इकाईहरु बिच वित्त हस्तान्तरण, खर्च, ऋण, अनुदान, बजेट, राजस्व व्यवस्थापन, वित्तीय सुशासन लगायतका आर्थिक विषयहरु पर्दछन् । संघीय प्रणालीमा उर्ध्वगामी तथा क्षितिजीय खाडल कम गर्दै spillover effect र बाह्यतालाई समेत सम्बोधन गर्दै सार्वजनिक सेवा प्रवाहका कामलाई गतिशील बनाउन केन्द्र सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय सरकारलाई एक निश्चित पद्धति तथा सिद्धान्तका आधारमा स्रोत (वित्त) हस्तान्तरण गर्नुपर्ने हुन्छ, जसलाई वित्त हस्तान्तरण भनिन्छ । यस्तो हस्तान्तरण एक तहको सरकारबाट तल्लो तह अथवा समान तहको सरकारलाई गरिने भएको हुँदा यसलाई अन्तर-सरकारी वित्त हस्तान्तरण पनि भनिन्छ । यस्तो हस्तान्तरण संघीय सरकारबाट प्रदेश तथा स्थानीय सरकारमा, प्रदेश सरकारबाट प्रदेश तथा स्थानीय सरकारमा र स्थानीय सरकारबाट स्थानीय सरकारमा हुन सक्छ ।

त्यस्तै, संघीय इकाईहरुले आफूलाई प्राप्त अधिकार क्षेत्रभित्रका कामहरु सम्पन्न गर्नको लागि गरिने खर्च सम्बन्धी कानुनको निर्माण, खर्चको पहिचान, बाँडफाँड, कार्यान्वयन, लगानी, अनुगमन तथा मूल्यांकन, वित्तीय अनुशासन, मितव्ययिता तथा पारदर्शिता जस्ता समग्र खर्च व्यवस्थापनसंग सम्बन्धित विषयहरु अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापनको क्षेत्र अन्तर्गत पर्दछन् ।

संविधानको परिधिभित्र रही राजस्व सम्बन्धी कानुनको निर्माण, करको दर तथा दायरा निर्धारण, राजस्व परिचालन, राजस्व परिचालन सम्बन्धी क्षमता विकास तथा राजस्वको उचित व्यवस्थापन लगायतका विषयहरु र सम्बन्धित सरकारले आफूलाई प्राप्त भएको कार्यहरु सम्पन्न गरी जनतामाझ सुशासनको अनुभूति दिलाउनको लागि वित्त हस्तान्तरणको माध्यमबाट आफूलाई प्राप्त हुने स्रोत साधन, आफ्नै राजस्व परिचालनबाट प्राप्त हुने रकम मात्र नभएर आन्तरिक तथा वैदेशिक ऋण लिन सक्ने वा परिचालन गर्न सक्ने विषयहरु मुख्यरूपमा अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापनको क्षेत्र अन्तर्गत पर्ने विषयहरु हुन् । यसका अलावा सरकारका विभिन्न तहहरुको बजेट व्यवस्थापन, वित्तीय अनुशासन तथा वित्तीय समन्वय लगायतका विषयहरु पनि यसै विधाभित्रका आवश्यक अवयवहरु हुन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

(क) दक्षिण अफ्रिका :

दक्षिण अफ्रिका नेपाल जस्तै सहकारिता तथा सहअस्तित्वमा आधारित संघीयता अपनाएको मुलुक हो । यहाँ राज्य शक्तिको प्रयोग स्वतन्त्र तथा स्वायत्त ढङ्गबाट गर्नको लागि तीन तहका सरकारको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन अन्तर्गत अन्तर-सरकारी वित्त हस्तान्तरण मूलतः अनुदान तथा राजस्व बाँडफाँड मार्फत भएको पाइन्छ । दक्षिण अफ्रिकाको संविधानको धारा २२७ मा केन्द्र सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय सरकारलाई सशर्त,

निशर्त तथा समानीकरण अनुदान दिन सक्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । संविधानको धारा २२० मा Financial and Fiscal Commission रहने कुरा उल्लेख छ । उक्त आयोगले राजस्व बाँडफाँड तथा अनुदान वितरणको लागि निश्चित मापदण्ड निर्धारण गरी सरकारलाई सिफारिस गर्न सक्नेछ । । आर्थिक वर्ष सुरु हुनुभन्दा कमिमा १० महिना अगावै वित्तीय आयोगले अन्य विभिन्न विषय सहित राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी प्रतिवेदन केन्द्रीय संसद, प्रादेशिक संसद र अर्थ मन्त्रीलाई सिफारिस गर्नु पर्ने व्यवस्था छ । त्यस्तै, केन्द्रीय सरकारले उठाएको राजस्वबाट प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई सुम्पेको आधारभूत कार्य तथा सेवा प्रवाहको लागि समन्यायिक ढङ्गबाट राजस्व वितरण गरिन्छ । केन्द्रीय सरकारले प्रदेशहरूलाई राजस्व बाँडफाँडको लागि सिफारिस गर्दा देहाय बमोजिम सूचकको आधारमा सिफारिस गर्दछ । जस्तै: सन् २०१३ मा सूत्र निर्धारण गर्दा शिक्षा (करिब ५१ प्रतिशत), स्वास्थ्य (करिब २६ प्रतिशत), जनसंख्या (करिब १४), संस्थागत अंश (करिब ५ प्रतिशत), गरिबी (३ प्रतिशत) र कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (१ प्रतिशत) आधार लिएको पाइन्छ । उक्त देशमा अन्तर-सरकारी वित्तीय सम्बन्ध ऐन, १९९७ को माध्यमबाट अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन हुने गरेको छ । क्षेत्रीय लेभीहरू, सम्पत्ति मूल्याङ्कन कर, उपभोक्ता महसुल (विद्युत, पानी लगायत) आदि स्थानीय तहबाट संकलन तथा निर्धारण गरिन्छ । क्यासिनो कर, घोडादौड कर, मदिरा अनुमति पत्र, सवारी साधन अनुमतिपत्र जस्ता कर राजस्व तथा पुँजीगत वस्तुको बिक्री, गैर पुँजीगत वस्तुको बिक्री, ब्याज आय जस्ता गैरकर राजस्व प्रदेशद्वारा संकलन गरिन्छ । त्यस्तै, आयकर, मू.अ.कर, भन्सार, अन्तःशुल्क, संस्थागत आयकर, टिकट महसुल केन्द्र सरकारका अधिकारका विषय हुन् । प्राकृतिक स्रोत जस्तै: खनिज, पेट्रोलियम, वन, उर्जाबाट प्राप्त हुने रोयल्टी केन्द्र सरकारबाट संकलन गरिन्छ ।

(ख) भारत :

भारत द्वैध संघीयतामा आधारित संघीय मुलुक हो । संघीय र प्रान्तीय गरी यहाँ सरकारका २ तहहरू रहेका छन् । भारतमा स्थानीय तह प्रान्त मातहत रहेका छन् । अन्तर-सरकारी वित्त हस्तान्तरणको सम्बन्धमा भारतको संविधानको धारा २७५ तथा २८२ मा क्रमशः केन्द्र तथा केन्द्र र प्रान्तले उपलब्ध गराउने अनुदानको बारेमा व्यवस्था भएको देखिन्छ । अनुदानको प्रकृति कस्तो रहने, कति के कस्तो क्षेत्रमा जाने भन्ने विषय वित्तीय आयोगले सिफारिस गरे बमोजिम हुने व्यवस्था छ । नेपालको संविधानमा जस्तो अनुदानको प्रकार भारतको संविधानमा उल्लेख छैन । यस आयोगको व्यवस्था भारतको संविधानको धारा २८० मा गरिएको छ । यो आयोगको समयावधि राष्ट्रपतिद्वारा सिफारिस भै नियुक्त भएको मितिबाट ५ वर्षको हुन्छ । नेपालको जस्तो संवैधानिक आयोग भने रहँदैन । भारतमा गत जुलाई १, २०१७ बाट १५ भन्दा बढी केन्द्र तथा प्रदेशले लगाउँदै आएका अप्रत्यक्ष करलाई विस्थापित गर्दै वस्तु तथा सेवामा आधारित कर (जी.एस.टी.) प्रणाली लागु भएको छ । केन्द्र, एकीकृत र प्रान्त जी.एस.टी. गरी तीन किसिमको जी.एस.टी. (वस्तु तथा सेवा कर) हुने व्यवस्था गरिएको छ । केन्द्र र एकीकृत जी.एस.टी. को संकलन केन्द्रमा जानेछ भने प्रान्त जी.एस.टी. प्रान्तमा जाने र संकलन पनि आ-आफूले गर्नेछन् । एक प्रान्तबाट अर्को प्रान्तमा भएको कारोबारमा एकीकृत जी.एस.टी. केन्द्रले, एउटा प्रान्तभित्र भएको कारोबारमा केन्द्र र प्रान्त दुवैले यो वस्तु तथा सेवामा आधारित कर लगाउँछन् । यस्ता करका दर ०, ५, १२, १८ र २८ प्रतिशत गरी जम्मा ५ किसिमका छन् । १८ प्रतिशत कर लाग्ने कारोबारको हिस्सा करिब ४३ प्रतिशत छ । त्यस्तै, संस्थागत कर तथा व्यक्तिगत आयकर केन्द्र सरकारको अधिकार क्षेत्रभित्र रहेका छन् । कुल राजस्वको करिब २० प्रतिशत रकम आयकरबाट संकलन हुन्छ । भारतमा समानीकरण अनुदान भनेर अभ्यास भएको पाइँदैन । तथापि, समानीकरण अनुदानमा जाने लक्ष्य छ भनेर चौधौँ वित्तीय आयोगको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । यहाँको निशर्त अनुदानको वितरण सूत्रको आधारमा गरिन्छ । उर्ध्वगामी राजस्व बाँडफाँडको लागि चौधौँ वित्तीय आयोगले क्रमशः जनसंख्या, जनसांख्यिक परिवर्तन, आयमा असमानता, क्षेत्र तथा वनजंगल

क्षेत्रलाई आधार मानी उक्त सूचकलाई क्रमशः १७.५, १०, ५०, १५, ७.५ प्रतिशत भार सिफारिस गरेको छ। भारतको मुख्य मुख्य प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने राजस्व केन्द्रले उठाउँछ भने सानातिना स्रोत जस्तै: ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा आदिबाट प्राप्त हुने राजस्व स्थानीय तहले उठाउने गरेको पाइन्छ। अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापनको लागि भारतमा वित्तीय जिम्मेवारी तथा बजेट व्यवस्थापन ऐन, २००३ प्रचलनमा रहेको छ।

(ग) जर्मनी :

विश्वका संधीयता लागु गरेका मुलुकहरूमध्ये जर्मनी एउटा उदाहरणीय विशेषता बोकेको मुलुक हो। यहाँको संधीयता सहअस्तित्व तथा सहकारितामा आधारित छ। सरकारका तीन तहहरू रहेको छन्, जुन स्वायत्त, अन्तरसम्बन्धित र स्वतन्त्र पनि छन्। जर्मनीको संविधानको धारा १०४ मा प्रदेशले संघको कार्यमा सहयोग पुग्ने गरी खर्च सम्बन्धी काम गर्ने उल्लेख छ। राजस्व परिचालनको सन्दर्भमा स्थानीय अन्तःशुल्क प्रदेश तथा स्थानीय तहले उठाउन सक्ने, संघ र प्रदेशले आयकर तथा संस्थागत कर समान रूपमा संकलन गर्ने, प्रदेशले स्थानीय तहलाई आयकर बाँडफाँड गर्ने व्यवस्था छ। केन्द्र सरकारलाई भन्सार, आयकर, संस्थागत आयकर, कारोबार कर, मू.अ.कर लगायतको कर लगाउने अधिकार दिएको छ। तर, ती करहरूमध्ये आयकर, मू.अ.कर लगायतका कर करदाताले स्थानीय तहमा दाखिला गर्न सक्दछन् र यस बापत स्थानीय तहले सरचार्ज लगाउने गरेको पाइन्छ। धारा १०६(५) मा प्रदेशले सम्बन्धित स्थानीय तहभित्रका बासिन्दाले तिरेको आयकरको आधारमा स्थानीय तहलाई आयकर हिस्सा वितरण गर्न सक्ने उल्लेख भएको छ। त्यस्तै, उक्त धाराको उपधारा ६ मा स्थानीय तहले घरजग्गा कर, स्थानीय उद्योग तथा व्यापार कर तथा स्थानीय अन्तःशुल्क उठाउन सक्ने व्यवस्था गरेको छ। संविधानको धारा १०६ मा राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। धारा १०६(८) मा प्रदेश तथा स्थानीयलाई आफूले उठाएको राजस्व, बाँडफाँडबाट प्राप्त भएको रकम खर्चको बोझको कारण अपुग भएमा केन्द्रले विशेष सुविधा दिने उल्लेख छ। जर्मनीको संविधानको धारा १०७ मा समानीकरण अनुदान सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। कुनैपनि प्रदेशमा उठेको संस्थागत आयकर, आयकर लगायत सम्पूर्ण प्रदेशमा उठ्ने करको औसतभन्दा कम छ भने त्यस्तो प्रदेशलाई समानीकरण अनुदान प्रदान गरिन्छ। यसको मुख्य आधार भनेको वित्तीय क्षमता र वित्तीय आवश्यकता नै रहेको पाइन्छ। संविधानको धारा १०८ मा राजस्व प्रशासन सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ, जहाँ केन्द्रले भन्सार, केन्द्रीय अन्तःशुल्क लगायतको करको प्रशासन गर्दछ। यसको लागि आवश्यक संगठन संरचना, जनशक्ति तालिम लगायतको काम केन्द्र सरकारले व्यवस्थित गर्दछ। केन्द्रमा प्राप्त हुने अधिकांश राजस्वको स्रोतको रूपमा रहेका करहरूको प्रशासन प्रदेशले गर्दछ। संविधानको उक्त धारामा राजस्व परिचालनको सन्दर्भमा प्रदेशलाई संघको एजेन्टको रूपमा स्वीकार गरेको पाइन्छ। राजस्व प्रशासन संधीय कानूनको परिधिभित्र रहेर सञ्चालन गर्नु पर्ने व्यवस्था छ।

नेपालमा संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधानमा वित्तीय संधीयता वा अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापनका सम्बन्धमा उल्लेख गरेको पाइन्छ। तीनै तहको सरकारको अधिकार सहितको खर्च जिम्मेवारी संविधानको अनुसूची ५ देखि ९ सम्म उल्लेख गरिएको छ। त्यस्तै, राजस्व सम्बन्धी अधिकार पनि संवैधानिक रूपमा नै प्रत्याभूत गरिएको छ। मूलतः राष्ट्रिय सरोकारका विषय जस्तै: अर्थ, परराष्ट्र, गृह प्रशासन, रक्षा लगायत समग्र आर्थिक स्थायित्व तथा वित्तीय स्थिरताका विषयलाई केन्द्र सरकारको जिम्मेवारी मानिएको छ। दैनिक जनसरोकारका विषय, जनताका आधारभूत आवश्यकता र लोक कल्याण सम्बन्धी कार्य तथा सेवा प्रवाह लगायत विकास निर्माणका कामहरूलाई प्रदेश तथा स्थानीयस्तरका कामहरूको रूपमा तोकिएको छ। संविधानले हस्तान्तरणका २ तरिका अवलम्बन गर्न भनेको छ: पहिलो राजस्व बाँडफाँड र दोस्रो

अनुदान । राजस्व बाँडफाँड गर्दा संविधानको धारा (६०) को उपधारा ८ मा उल्लेख भएका आधारहरू जस्तै: क्षेत्रीय असन्तुलन, गरिबी तथा असमानताको न्यूनीकरण, वञ्चितताकरणको अन्त्य, आकस्मिक तथा अस्थायी आवश्यकता पुरा गर्ने विषयलाई ध्यानमा राखी गर्नु पर्दछ । नेपाल सरकारले न्यायोचित हुने गरी यस्तो बाँडफाँडको व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ । त्यस्तै, संविधानमा प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई प्रदान गरिने अनुदान अन्तर्गत ४ किसिमका अनुदानको व्यवस्था गरिएको छ - समानीकरण अनुदान, सशर्त अनुदान, समपूरक अनुदान र विशेष अनुदान । संघीय नेपालको संविधानको धारा ६० को उपधारा (४) बमोजिम नेपाल सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहलाई खर्चको आवश्यकता र राजस्वका क्षमताको आधारमा वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्ने, प्रदेशले संविधानको धारा ६० को उपधारा (५) बमोजिम नेपाल सरकारबाट प्राप्त अनुदान र आफ्नो स्रोतबाट उठ्ने राजस्वलाई मातहतको स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजस्वको क्षमताको आधारमा प्रदेश कानून बमोजिम वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस्तो अनुदानको परिमाण तथा ढाँचा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले सिफारिस गरे बमोजिम हुने व्यवस्था छ । प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई हस्तास्तरण गरिने वित्तको परिमाण राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिस बमोजिम हुने कुरा संविधानको धारा ६० को उपधारा ३ मा व्यवस्था गरिएको छ । यस्तो हस्तान्तरण सन्तुलित तथा पारदर्शी हुनु पर्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ ।

संविधानको धारा ५७ ले राज्य शक्तिको बाँडफाँड, धारा ५८ ले अवशिष्ट अधिकार प्रयोगको विषय केन्द्र सरकारको हुने उल्लेख गरेको छ भने धारा ५९ मा आर्थिक अधिकारको प्रयोग केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय तहले कसरी गर्ने भन्ने विषय उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै, वैदेशिक सहायता तथा ऋण लिने अधिकार केन्द्र सरकारको मात्र हुने तथा तीनै तहका सरकारको बजेट घाटा व्यवस्थापन र वित्तीय अनुशासन सम्बन्धी व्यवस्था संघीय कानून बमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको छ । धारा ६०(१) मा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो आर्थिक अधिकार क्षेत्रभित्रको विषयमा कर लगाउन र ती स्रोतहरूबाट राजस्व उठाउन सक्ने तर, साभ्ना सूचीभित्रको विषयमा र कुनैपनि तहको सूचीमा नपरेको विषयमा कर लगाउने र राजस्व उठाउने व्यवस्था नेपाल सरकारले तोके बमोजिम हुने उल्लेख छ । त्यस्तै, संविधानको भाग २० मा संघ, प्रदेश र स्थानीय तह बिचको अन्तरसम्बन्धका बारेमा व्यवस्था गरिएको छ । धारा २३२ मा तीनै तहका सरकार बिचको सम्बन्ध सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वयको सिद्धान्तमा आधारित हुने, धारा २३३ मा प्रदेश-प्रदेश बिचको सम्बन्ध, धारा २३५ मा तीनै तहका सरकार बिच समन्वय कायम गर्न संघीय संसदले कानून बनाउन सक्ने, प्रदेश र स्थानीय तह बिच कुनै विवाद उत्पन्न भए त्यसको समाधान प्रदेश सभाले गर्न सक्ने र धारा २३६ ले अन्तरप्रदेश व्यापारमा कुनै भेदभाव गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ । संविधानको धारा २५० ले संवैधानिक आयोगको हैसियतमा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको परिकल्पना गर्दै धारा २५१ मा यस आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारको बारेमा स्पष्ट बोलेको छ ।

संविधानले साभ्ना अधिकारका विषयमा, राष्ट्रिय महत्वका विषयमा, प्रदेशहरू बिच समन्वय गर्नु पर्ने विषयमा, दुई वा दुईभन्दा बढी प्रदेशका चासोका विषयमा वा संघ, प्रदेश र स्थानीय तह बिच समन्वय कायम गर्न संघले कानून बनाउन वा मार्गदर्शन प्रदान गर्न सक्ने संवैधानिक प्रावधानको व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै, संविधानले वैदेशिक सहायता तथा ऋणलाई केन्द्र सरकारको मात्र अधिकारको विषय मानेको छ । तथापि, केन्द्रको सहमतिमा वैदेशिक अनुदान र सहयोग लिन सक्ने विषयलाई संविधानले प्रदेशका अधिकार सूचीमा समावेश गरेको छ । आन्तरिक ऋणको सन्दर्भमा भने प्रदेश तथा स्थानीय तहले संघीय कानून बमोजिम ऋण लिन सक्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । संविधानको धारा २३० ले स्थानीय तहले राजस्व र व्ययको अनुमान पेश गर्दा घाटा बजेट पेश गर्न सक्ने व्यवस्था गरे तापनि घाटा पूर्ति गर्ने स्रोत भने प्रस्ताव गर्नु पर्नेछ । यसरी हेर्दा नेपालको संविधानलाई वित्तीय संघीयताको दृष्टिकोणबाट पूर्ण मार्गदर्शक दस्तावेज

मान्न सकिन्छ । संविधान मूल कानुन भएकोले यसमा लिपिबद्ध भएका विषयहरूलाई अक्षरशः कार्यान्वयन गर्दै वित्तीय संधीयताको सुनिश्चितताका लागि अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ र राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४ जारी भै कार्यान्वयनमा आएका छन् ।

प्रचलित कानुनमा भएका मुलभूत व्यवस्था

१. अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४

लामो समयको चरणबद्ध छलफल, अन्तर्क्रिया र गृहकार्यपछि अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ मिति २०७४।६।२७ मा राष्ट्रपतिबाट प्रमाणिकरण भै कार्यान्वयनमा समेत आइसकेको छ । यस ऐनले वित्तीय संधीयताको महत्वपूर्ण अवयवको रूपमा रहेका राजस्वको जिम्मेवारी, खर्चको जिम्मेवारी, अन्तर-सरकारी वित्त हस्तान्तरण, प्रदेश तथा स्थानीय तहले लिन पाउने ऋण लगायतका विषयलाई समेटेको पाइन्छ । संविधानले स्पष्ट रूपमा तीनै तहका सरकारको राजस्वको अधिकारको विषयमा उल्लेख गरेकोमा प्रस्तुत ऐनले यस्ता राजस्वको परिचालन प्रक्रियालाई व्यवस्थित, प्रक्रियाबद्ध, पारदर्शी तथा सन्तुलित बनाउन खोजेको पाइन्छ । कुन कुन कर तथा गैरकर कसको अधिकार क्षेत्रमा पर्ने भन्ने विषयमा स्पष्ट बोल्दै संविधानमा साभ्भा सूचीको विषयमा समावेश गरेको विषयलाई एकल कर प्रशासनको माध्यमबाट व्यवस्थित गर्न सुझाएको छ । गैरकर निर्धारणको लागि लागत, सञ्चालन तथा मर्मत खर्चलाई आधार मान्नु पर्ने व्यवस्था छ । तीनवटै सरकारको राजस्व सम्बन्धी अधिकार सूची देहाय बमोजिम रहेको छ :

सरकारको तह	करारोपण अधिकार
केन्द्र सरकार	कर: भन्सार महसुल, अन्तःशुल्क, मूल्य अभिवृद्धि कर, संस्थागत आयकर, व्यक्तिगत आयकर, पारिश्रमिक कर ।
	गैरकर: राहदानी शुल्क, भिसा शुल्क, पर्यटन दस्तुर, सेवा शुल्क दस्तुर, जुवा/चिठ्ठा, क्यासिनो, दण्ड जरिवाना, र
	संधीय कानुन र अन्य प्रचलित कानुन अनुसार लगाइने अन्य कर तथा गैरकर
प्रदेश सरकार	कर: घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, सवारी साधन कर, भूमि कर (मालपोत), मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर, कृषि आयमा कर ।
	गैरकर: सेवा शुल्क दस्तुर, पर्यटन शुल्क, दण्ड जरिवाना, र
	प्रदेशको अधिकारक्षेत्रको विषयमा प्रदेश कानुन र अन्य प्रचलित कानुन अनुसार लगाइने अन्य कर तथा गैरकर
स्थानीय तह/सरकार	कर: सम्पति कर, घर बहाल कर, घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, सवारी साधन कर, भूमि कर (मालपोत), मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर, व्यवसाय कर
	गैरकर: सेवा शुल्क दस्तुर, पर्यटन शुल्क, दण्ड जरिवाना, र
	स्थानीय तहको अधिकारक्षेत्रको विषयमा स्थानीय कानुन र अन्य प्रचलित कानुन अनुसार लगाइने अन्य कर तथा गैरकर ।

त्यस्तै, प्रस्तुत ऐनमा तीनै तहका सरकारहरूले प्रत्येक आर्थिक वर्ष आ-आफ्नो अधिकारक्षेत्रको सूचीभित्रका विषयहरूमा तथा आफूले सम्पन्न गर्ने कार्यका विषयमा चालु खर्च, पुँजीगत खर्च र वित्तीय व्यवस्थाका लागि आवश्यक पर्ने रकम

समेत समावेश गरी सार्वजनिक खर्चको अनुमानित विवरण तयार गर्नु पर्ने, मध्यकालीन खर्च संरचना तयार गर्नु पर्ने, आयव्ययको प्रक्षेपण गर्नु पर्ने, आर्थिक सर्भेक्षण पेश गर्नु पर्ने, बजेटमा व्यवस्था गरेर मात्र खर्च गर्नु पर्ने, पुँजीगत खर्चको रकमलाई चालु खर्चमा रकमान्तर गर्न नपाइने, खर्चमा पारदर्शिता कायम गर्नु पर्ने, आयव्ययको वर्गीकरण र लेखाङ्कन गर्नुपर्ने, आवधिक विवरण पेश गर्नु पर्ने लगायतका कार्यहरू गर्नु पर्ने विषयलाई महत्वको साथ उठान गरिएको छ, जसले गर्दा खर्चमा स्पष्ट जिम्मेवारी, उत्तरदायित्व, जबाफदेहिता तथा पारदर्शिता, वित्तीय अनुशासन अभिवृद्धि हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत ऐनमा सबै जनताको प्रत्यक्ष योगदान तथा सहभागिता रहने र करको प्रकृति व्यापक, फराकिलो, गतिशील भएको कारण जनताले तिरेको करमा जनताको नै प्राथमिक स्वामित्व रहने कुरालाई स्थापित गर्न सम्पूर्ण मूल्य अभिवृद्धि कर रकम र आन्तरिक उत्पादनमा उठेको अन्तःशुल्कलाई राजस्व बाँडफाँडको रूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ । यस्तो राजस्व केन्द्र, प्रदेश र स्थानीयलाई क्रमशः ७०, १५, १५ प्रतिशतका दरले बाँडफाँड गरिएको छ । प्राकृतिक स्रोतको व्यवस्थापनको क्षेत्राधिकार र सोबाट प्राप्त रोयल्टीलाई भने तीनवटै सरकारको बिचमा बाँडफाँड गर्ने नीति लिएको पाइन्छ । यस्तो रोयल्टी केन्द्र, सम्बन्धित प्रदेश र सम्बन्धित स्थानीय तहमा क्रमशः ५०, २५, २५ प्रतिशतका दरले बाँडफाँड हुनेछ । त्यस्तै, संवैधानिक व्यवस्था अनुसार प्रस्तुत ऐनबाट अनुदान मार्फत वित्त हस्तान्तरण गर्ने नीति लिएको पाइन्छ । अनुदान अन्तर्गत समानीकरण, सशर्त, समपूरक र विशेष गरी ४ किसिमका अनुदानलाई ऐनले पनि सुनिश्चित गरेको छ । समानीकरण अनुदान जनताको आधारभूत आवश्यकता परिपूर्ति, सार्वजनिक सेवा प्रवाह, क्षमता विकास तथा समता जस्ता विषयसित सम्बन्धित छ भने सशर्त अनुदान मूलतः पुँजीगत प्रकृतिको योजनामा खर्च हुनु पर्ने अपेक्षामा आधारित छ । तथापि, समानीकरण र सशर्त अनुदानको हस्तान्तरण भने राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले सिफारिस गरेको आधार तथा ढाँचा बमोजिम हुने उल्लेख छ । पुँजीगत तथा साधारण प्रकृतिका क्रमागत प्रकृतिका खर्चको लागि विशेष अनुदान दिन सक्ने देखिन्छ । समपूरक अनुदान भने विशुद्ध रूपमा पुँजीकृत प्रकृतिको योजनामा खर्च हुनु पर्दछ । ऐनको सार पनि यही हो । यद्यपि, यी दुई अनुदान प्रदान गर्ने र कार्यान्वयन सम्बन्धी कार्यविधि भने नेपाल सरकारले निर्धारण गरे बमोजिम हुने व्यवस्था ऐनमा उल्लेख छ ।

वैदेशिक सहायता वा ऋण प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा लिन पाउने अधिकार केन्द्रमा निहित रहने, केन्द्रले प्रदेश तथा स्थानीय तहको लागि ऋण लिन सक्ने, तीनै तहका सरकारले आयोगले निर्धारण गरेको सीमाभित्र रही आन्तरिक ऋण लिन पाउने विषय ऐनमा समावेश गरिएको छ ।

त्यस्तै, संविधानले तोकिदिएको परिधिभित्र तीनै तहका सरकारले बजेट निर्माण गर्न सक्ने, बजेटका कार्यविधि तथा बजेट व्यवस्थापन सम्बन्धी विषय पनि ऐनमा समावेश गरिएको छ ।

समग्र वित्त व्यवस्थाका बारेमा कुनै द्विविधा वा समस्या आएमा सो विषयमा परामर्श गर्न तथा समन्वय गर्न संघीय अर्थमन्त्रीको अध्यक्षतामा सबै प्रदेश तथा स्थानीयका प्रतिनिधि समावेश भएको केन्द्रीयस्तरको एउटा अन्तर-सरकारी वित्त परिषद् गठन गर्न सकिने प्रावधान गरिएको छ । सम्बन्धित प्रदेश तथा स्थानीय तहको आफ्नो कानुन नबनेसम्म प्रचलित कानुन तथा संघीय कानुन अनुसार नै आफूना आर्थिक गतिविधि अगाडि बढाउनु पर्ने व्यवस्था गर्दै तत्कालको संक्रमणकालीन अवस्थालाई सम्बोधन गरिएको छ ।

२. राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४

संविधानको धारा २५० बमोजिम गठन हुने राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न तथा

यसका काम, कर्तव्य तथा अधिकारका सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गरी संविधानको धारा २५० तथा २५१ को मर्मलाई स्पष्टरूपमा कार्यान्वयन तहमा ल्याउनको लागि तर्जुमा गरिएको राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४ राष्ट्रपतिबाट मिति २०७४।६।२७ मा प्रमाणीकरण भएर कार्यान्वयनमा आइसकेको छ । यो ऐनमा मुख्यरूपमा देहाय बमोजिमका विषयको व्यवस्था गरिएको छ :

- राजस्व तथा प्राकृतिक स्रोतको सम्बन्धमा, आयोगले राजस्वको अवस्था र उठाउन सक्ने क्षमता, लगानी गर्न सक्ने क्षमता, प्राप्त गर्ने उपलब्धिको हिस्सा, प्राप्त उपलब्धिको उपभोगको हिस्सा, पूर्वाधारको अवस्था र आवश्यकता तथा आर्थिक अवस्था र भौगोलिक बोनोटका आधारमा लगानीको हिस्सा तयार गरी नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्नुपर्ने विषय,
- प्राकृतिक स्रोतको परिचालनबाट प्राप्त हुने प्रतिफलको हिस्सा परिचालित प्राकृतिक स्रोतको अवस्थिति, प्राकृतिक स्रोतको परिचालनबाट प्रभावित क्षेत्र, परिचालित प्राकृतिक स्रोत उपरको निर्भरता, प्रतिफलबाट लाभान्वित जनसंख्या, प्राकृतिक स्रोतमा आश्रित जनसंख्या, प्राकृतिक स्रोतको संरक्षणमा सहभागिता जस्ता आधारमा निर्धारण गरी नेपाल सरकारमा सिफारिस गर्नु पर्ने विषय,
- आयोगले नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तह बिच र प्रदेश तथा स्थानीय तह बिच राजस्वको बाँडफाँड गर्ने विस्तृत आधार र ढाँचा जनसंख्या र जनसांख्यिक विवरण, क्षेत्रफल, मानव विकास सूचकांक, खर्चको आवश्यकता, राजस्व संकलनमा गरेको प्रयास, पूर्वाधार विकास र विशेष अवस्थाका आधारमा निर्धारण गरी नेपाल सरकारमा सिफारिस गर्नु पर्ने विषय,
- यसका अलावा ऐनमा, नेपाल सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई र प्रदेशले स्थानीय तहलाई समानीकरण अनुदान प्रदान गर्दा अपनाउनु पर्ने आधारको बारेमा व्यवस्था गरिएको छ । जहाँ प्रदेश तथा स्थानीय तहको राजस्वको अवस्था, उठाउन सक्ने क्षमता, खर्चको अवस्था, जनतालाई पुर्‍याउनु पर्ने सेवा, पूर्वाधार विकासको अवस्था आदिलाई उक्त अनुदान वितरणको आधारको रूपमा राखिएको छ । आयोगको संगठनात्मक संरचना, कर्मचारी, नेपाल सरकारसंग सम्पर्क राख्दा नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय मार्फत राख्नु पर्ने विषयलाई ऐनमा समावेश गरिएको छ ।

संरचनागत व्यवस्था के छ ?

७५३ स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिहरु निर्वाचित भै आफ्नो कार्यभार सम्हाल्न सुरु गरिसकेपछिको अवस्थामा कतिपय तहमा भौतिक पूर्वाधार वा भवन, फर्निचर लगायतको समस्या देखिएको छ भने कतिपय आफ्नो भवनमा बसी कार्य सञ्चालन सुरु गरिसकेको अवस्था छ । संविधानले तीनै तहका सरकारका कार्यहरुको बारेमा स्पष्ट गरे अनुरूप स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले स्थानीय तहबाट गर्नु पर्ने विस्तृत कामहरु पहिचान गरेता पनि कार्यक्षेत्र, कर्मचारी संरचना के कस्तो रहने भन्ने टुङ्गो लागि सकेको छैन वा यस सम्बन्धमा विस्तृत ओ एण्ड एम सर्भेक्षण हुन सकेको छैन । तथापि, कामसंग सम्बन्धित मन्त्रालयहरुले केही कर्मचारी भने पठाइसकेका छन् । कर्मचारी समायोजन ऐन संसदबाट स्वीकृत भएको अवस्था छ भने संघीय निजामती सेवा ऐन आउने क्रममा छ । माथि उल्लेख गरिएका दुई वटा वित्त सम्बन्धी विधेयक बाहेक स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन पनि संसदबाट स्वीकृत भै राष्ट्रपतिबाट प्रमाणीकरण समेत भइसकेको अवस्था छ । स्थानीय तहको आर्थिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नको लागि स्थानीय तह आर्थिक कार्यविधि ऐनको नमुना मस्यौदा तयार गरी सम्बन्धित स्थानीय तहहरुमा पठाइ सकिएको छ । स्थानीय तहमा वित्तीय व्यवस्था

सञ्चालनको लागि आवश्यक पर्ने अन्य कानूनहरू, जस्तै: स्थानीय तहको राजस्व सम्बन्धी कानून, स्थानीय तहको सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी कानूनको नमुना आदि निर्माणको क्रममा छन् । प्रदेश तहमा वित्त व्यवस्थापनका लागि प्रदेशको राजस्व परिचालन, आर्थिक कार्यविधि र सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी ऐन/नियम आवश्यक पर्ने हुँदा सोको नमुना तयार हुँदैछ भने संरचनागत व्यवस्था मिलाउने सन्दर्भमा कार्यालय स्थापना, पदपूर्ति र कार्यविवरण तयार हुँदैछ । राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको गठन हुन सकेको छैन । तथापि, यसको सचिवालयको स्थापनाको कार्य अन्तिम चरणमा रहेको छ । यसरी संरचनाका दृष्टिकोणबाट हेर्दा केही महत्वपूर्ण कार्यगत तथा कानुनी संरचनाहरू निर्माण भइसके पनि केही महत्वपूर्ण संरचनाहरू निर्माण गर्न बाँकी नै छ ।

चुनौतीहरू

नेपाली जनताको अथक प्रयासपछि प्राप्त भएको संघीयता भन्ने विषय नेपाल तथा समग्र नेपालीको लागि नौलो चाखको विषय हो । माथि नै भनी सकिएको छ कि वित्तीय संघीयता वा अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन संघीयताको मेरुदण्डको रूपमा रहेको हुन्छ । त्यसैले आजको वर्तमान सन्दर्भमा संघीयताको सफल कार्यान्वयनको लागि स्वस्थ तथा मजबुत मेरुदण्डको रूपमा वित्तीय संघीयताको सन्तुलित, पारदर्शी तथा न्यायपूर्ण ढङ्गबाट व्यवस्थापन तथा कार्यान्वयन नै मुख्य चुनौती बनेको छ ।

स्थानीय निकाय तथा प्रदेशको लागि आवश्यक कानुनी संरचना अर्थात् नीति, नियम, कानून निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्नु, राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग गठन हुन नसक्नु, लामो समयपछि प्राप्त भएको यस शासन व्यवस्थामा जनता तथा जनप्रतिनिधिको महत्वकांक्षा ठूला भएकोले त्यसलाई परिपूर्ति गर्नु, धेरैजसो स्थानीय तहको बजेट तथा कार्यक्रम हचुवाका आधारमा पारित हुनु, ऐन/कानूनको अभावमा करारोपण तथा खर्च सम्बन्धी क्रियाकलाप अन्यौलमा रहनु, प्रदेश तथा स्थानीय तहको सांगठनिक संरचना के कस्तो रहने, कार्य प्रकृति, कार्यविधि तथा कार्यप्रणाली कस्तो हुने, जनशक्ति संरचना कस्तो हुने, आयोजना हस्तान्तरण कसरी र कहिले हुने भन्ने लगायतका विषय लेखाजोखा गरी शीघ्ररूपमा व्यवस्थापन हुनु पर्नेमा सो समयमा हुन नसक्नु आदि विषय चुनौतीको रूपमा रहेका छन् ।

प्रदेश तथा स्थानीय तहको खर्चलाई धान्न पुग्ने गरी स्रोत साधनको बाँडफाँड तथा हस्तान्तरण, प्रदेश तथा स्थानीय तहको खर्च आवश्यकता तथा राजस्व सम्भाव्यताको लेखाजोखा (Expenditure assessment) गर्नु, संविधानको अनुसूचीमा उल्लेख भए बमोजिम कार्यहरूको लागि स्वतन्त्रपूर्वक बजेट विनियोजन गर्नु, राजस्व बाँडफाँड तथा रोयल्टी बाँडफाँडको विषयलाई व्यवस्थित गर्नु, समानीकरण अनुदानलाई माटो सुहाउँदो, भरपर्दो तथा यसको सूत्र निर्धारण गर्दा शुद्ध तथ्यांकको सुनिश्चितता गर्नु, विकास योजना तथा मध्यकालीन खर्च संरचनालाई जोड दिई वित्तीय अनुशासन कायम गराउनु पनि चुनौती नै हुन् ।

माथिका अलावा वित्तीय संघीयता र वित्तीय विकेन्द्रीकरणका बारेमा सम्बन्धित सरोकारवालालाई जानकारी तथा सुसूचित बनाउनु, स्थानीय तहको करारोपण तथा राजस्व परिचालन क्षमताको विकास गर्नु, अन्तरमन्त्रालय तथा निकायगत समन्वय कायम गर्नु, केन्द्रीकृत मानसिकतालाई संघीय स्वरूपमा बदल्न कर्मचारी तथा जनप्रतिनिधिको दक्षता तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्नु, तीनै तहको सरकार बिच समन्वय, सहकार्य तथा सहअस्तित्वलाई बढावा दिई वित्तीय अनुशासन कायम राख्नु, तीनै तहका सरकारमा उत्तरदायित्व तथा जबाफदेहिता अभिवृद्धि गर्नु, बढ्दो उर्ध्वगामी तथा क्षितिजीय असमानता कम गर्नु, वित्तीय संघीयताका विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान कम हुनु, राजनैतिक प्रतिबद्धता, प्रशासनिक तटस्थता तथा कटिबद्धता आदि पनि चुनौतीकै रूपमा देखा परेका छन् ।

सुधारको गन्तव्य

संघीयताको मूल मर्म भनेको नै केन्द्रीकृत शासन व्यवस्थाको अन्त्य गरी समन्यायिक, सन्तुलित तथा सामाजिक न्याय सहितको समृद्ध तथा स्वाधीन मुलुक निर्माण गर्नु हो । तथापि, यसको लागि आवश्यक गन्तव्यको पूर्व निर्धारण गरी रणनीतिक ढङ्गबाट सुधारका कदमहरू चाल्नु आवश्यक छ । त्यसैपनि संक्रमणकालीन समयमा समस्या तथा चुनौतीहरूको चाड नै लामो हुन्छ तर, यस्ता समस्या तथा चुनौतीलाई उचित ढङ्गबाट सम्बोधन गरी अवसरको रुपमा बदल्नुपर्दछ । यसका लागि तत्काल देहाय बमोजिमका क्षेत्रमा ठोस कदम चाल्न आवश्यक छ :

१. नेपालको संघीयता सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वयको भावनामा आधारित छ । त्यसैले प्रत्येक तहको सरकारले आफ्नो अधिकारको प्रयोग एकाइकी रुपमा हुनेगरी ऐन, कानुन बनाउन र कार्यान्वयन गर्न उपयुक्त हुँदैन । त्यसमा पनि आर्थिक अधिकार र वित्तीय अधिकारको प्रयोग गर्ने गरी कानुन बनाउँदा संघीय कानुनसँग नबाझिने गरी बनाउनु पर्ने, संघले आर्थिक अधिकारका क्षेत्रमा प्रदेशलाई समेत लागु हुने गरी नीति, मापदण्ड र कानुन बनाउन सक्ने, संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको बजेट घाटा व्यवस्थापन तथा अन्य वित्तीय अनुशासन सम्बन्धी व्यवस्था संघीय कानुन बमोजिम हुने जस्ता संवैधानिक प्रावधानले आर्थिक तथा वित्तीय विषयमा नेपाल सरकारले अभिभावकत्वको भूमिका निर्वाह गर्नु पर्नेतर्फ संकेत गर्दछ । तसर्थ, प्रदेश तथा स्थानीय तहले आर्थिक तथा वित्तीय अधिकारको प्रयोग गर्ने गरी कानुन बनाउँदा, कार्यविधिहरू निर्धारण गर्दा, मापदण्डहरू तय गर्दा, समान तहका सरकारहरू बिच यथासम्भव एकरूपता कायम गर्नेतर्फ र संघीय कानुनलाई मार्गदर्शनको रुपमा लिनु पर्नेतर्फ सजग हुन आवश्यक छ । संघीय सरकारले पनि प्रदेश तथा स्थानीय तहको संवैधानिक एवं कानुनी अधिकार नखल्बलिने गरी आर्थिक तथा वित्तीय व्यवस्थापन गर्न प्रोत्साहन गर्नु आवश्यक छ । प्रारम्भका केही वर्षहरूमा नेपाल सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहलाई कानुन निर्माण गर्न, पद्धति स्थापित गर्न, संरचना बनाउन र क्षमता विकास गर्न आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण सहयोग उपलब्ध गराउन कञ्जुस्याईं गर्नु हुँदैन ।
२. अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन तथा हस्तान्तरणका लागि नेपालको संविधानको धारा २५० बमोजिमको राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग गठन हुन नसक्दा अन्तर-सरकारी आर्थिक तथा वित्तीय व्यवस्थापनको मार्गदर्शनमा अवरोध श्रृजना भएको छ । यसको गठनका लागि संवैधानिक परिषद्को सिफारिस र संसदीय सुनुवाई आवश्यक पर्ने हुँदा संघीय व्यवस्थापिका गठन हुनासाथ यो आयोग गठन गर्ने कामलाई उच्च प्राथमिकता दिन आवश्यक छ । आयोगको सचिवालयको संगठनात्मक स्वरूप र जनशक्ति निर्धारणको कार्य सम्पन्न भइसकेकाले आयोग गठन पूर्व नै यथाशीघ्र आयोगको सचिवालय स्थापना गरी कार्यारम्भ गर्न जरुरी देखिएको छ ।
३. वित्तीय संघीयताको सफल कार्यान्वयनका लागि संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको यससँग सम्बन्धित कानुनी संरचना, कार्यविधि, मापदण्ड र प्रशासनिक संयन्त्र तयार गर्न आवश्यक छ । यस क्रममा नेपालको संविधान र अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनको अधिनमा रही संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको छुट्टाछुट्टै आर्थिक कार्यविधि सम्बन्धी ऐन/नियम, राजस्व प्रशासन सम्बन्धी ऐन/नियम र सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी ऐन/नियम तर्जुमा गर्न आवश्यक छ । यी ऐन/नियमहरू आ-आफ्ना तहका व्यवस्थापिकाले पारित गर्ने विषय भए तापनि एकरूपताका दृष्टिकोणले नेपाल सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय तहका लागि प्राविधिक सहयोग स्वरूप नमुना कानुन बनाई उपलब्ध गराउनु श्रेयष्कर हुनेछ ।
४. नेपालको संविधानले संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहको अधिकारको सूची व्यवस्थित गरे अनुरूप नेपाल सरकारले तीनै तहको कार्य विस्तृतीकरण प्रतिवेदन तयार गरी स्वीकृत समेत गरिसकेको छ । यसो हुँदाहुँदै पनि चालु वर्षको

बजेटबाट स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्रका कतिपय नियमित आयोजना/कार्यक्रमहरू हस्तान्तरण हुन सकेनन् । प्रदेशको चुनाव नभएको पृष्ठभूमिमा बजेटले प्रत्येक प्रदेशका लागि १ अर्बका दरले अनुदान रकम विनियोजन गरे तापनि प्रदेश तहमा हालसम्म कुनैपनि कार्यक्रम/आयोजना कार्यान्वयनमा छैनन् । यस अवस्थामा आगामी आर्थिक वर्षदेखि प्रदेश तथा स्थानीय तहको योजना तथा बजेट व्यवस्थित गर्न चालु बर्षमा नै देहायका कामहरू सम्पन्न गर्न आवश्यक छ । यसका लागि नेपाल सरकारले सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्न जरुरी छ ।

(क) हाल सरकारले सञ्चालन गरिरहेका नियमित आयोजना/कार्यक्रमहरूलाई संवैधानिक अधिकार सूचीको सीमाभित्र रही संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा बाँडफाँड गरी नेपाल सरकारले केन्द्रीय सरकारको अधिकार क्षेत्रका आयोजना/कार्यक्रम मात्र समेटी मध्यावधि खर्च संरचना (Medium Term Expenditure Framework) बनाई सोका आधारमा आगामी वर्षको बजेट तर्जुमाको काम अघि बढाउने ।

(ख) प्रदेश तहमा कुनै आवधिक योजना बनिसकेको छैन र मध्यावधि खर्च संरचना पनि छैन । यस अवस्थामा हाल केन्द्र सरकारले सञ्चालन गरेका तर, प्रदेशको अधिकार क्षेत्रका आयोजना/कार्यक्रम छुट्याएर तिनलाई आवश्यकता अनुसार निरन्तरता दिनका लागि प्रदेश सरकारमा हस्तान्तरण गर्नु पर्ने हुन्छ । प्रदेश सरकारले प्रदेशको स्रोत पचासन र आवश्यकता हेरी यसै वर्ष आवधिक विकास योजना (Periodic development plan) बनाउन सके भविष्यका वर्षहरूमा प्रदेशको विकास निर्माणलाई निश्चित मार्गमा डोच्याउन मद्दत पुग्दछ । यही आवधिक विकास योजनाको अधिनमा रही आगामी वर्षदेखि मध्यावधि खर्च संरचना र वार्षिक बजेट तर्जुमा गर्न उपुक्त हुन्छ । यो काम प्रदेश सरकार गठन हुनासाथ आरम्भ गर्न आवश्यक छ ।

(ग) कतिपय स्थानीय तहमा चालु वर्षको बजेट हचुवाको आधारमा बनेको छ । यसलाई आगामी वर्षदेखि व्यवस्थित गर्नका लागि यसै वर्षभित्र प्रत्येक स्थानीय तहले पाँच वर्षीय विकास योजना (Development Plan) बनाउने, तदनुरूप तीन वर्षको मध्यावधि खर्च संरचना बनाउने र यसै अनुरूप आगामी योजना तथा बजेट तर्जुमा गर्नेतर्फ उन्मुखा हुन आवश्यक छ । यसका लागि नेपाल सरकारले स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गर्नु पर्ने नियमित प्रकृतिका योजना/कार्यक्रम यसै वर्षको मध्यसम्ममा छुट्याएर पठाउन सके स्थानीय तहमा देखिएका द्विविधाहरू हटाउन सहज हुने देखिन्छ । यसका अतिरिक्त, स्थानीय तहको आयोजना छनौट र बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन बनाई सोका आधारमा काम गर्ने प्रणाली स्थापित गर्न आवश्यक देखिएको छ ।

५. नेपालको प्रचलित कानून बमोजिम मुलुकको आय र व्ययको केन्द्रीय लेखा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले तयार गर्नु पर्दछ । यसरी तयार गर्ने केन्द्रीय लेखा विवरणमा संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहको आम्दानी र खर्च समेत एकीकृत रूपमा देखाउनु पर्ने हुन्छ । यसका लागि सबै तहको आम्दानी तथा खर्चको लेखाङ्कन प्रणालीमा एकरूपता ल्याउन एकीकृत राजस्व तथा खर्च वर्गीकरण संकेत तयार गरी कार्यान्वयन गर्न, तदनुकूल लेखा ढाँचाहरू विकास गर्न र आम्दानी तथा खर्चको प्रतिवेदन पद्धति (Reporting System) विद्युतीय माध्यमबाट प्राप्त हुने व्यवस्था मिलाउन आवश्यक देखिएको छ ।

६. प्रदेश तथा स्थानीय तहको भरपर्दो आर्थिक तथा वित्तीय तथ्याङ्कको अभावमा योजना निर्माण र स्रोत व्यवस्थापनको कार्य सधैं हचुवा र जटिल हुन जान्छ । यसका लागि प्रत्येक प्रदेश र स्थानीय तहको आर्थिक तथा वित्तीय विवरणहरू समेटिने गरी ढाँचा (Format) बनाई विवरणहरू संकलन गर्न आवश्यक छ । प्रत्येक प्रदेश र स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता (expenditure Assessment) र राजस्वको सम्भाव्यता (Revenue potentiality) पहिचान गर्नु समानीकरण अनुदानको पूर्व शर्त नै भएकोले यसतर्फ विशेष चासो राख्नुपर्ने देखिएको छ । यसले

वित्त हस्तान्तरणमा उर्ध्वगामी तथा क्षितिजीय असमानता कम गर्न समेत सहयोग पुग्नेछ ।

७. प्रदेश तथा स्थानीय तहको आर्थिक तथा वित्त व्यवस्थापनका विषयमा काम गर्ने जनशक्तिको क्षमता विकास र प्रणाली तथा पद्धति निर्माणतर्फ केन्द्र सरकारले सहजकर्ताको रूपमा काम गर्नुपर्ने अवस्था देखिएको छ ।

अन्त्यमा, कुनै पनि मुलुकमा संघीयताको सफल तथा सबल कार्यान्वयनको लागि स्वस्थ वित्त व्यवस्था मेरुदण्डको रूपमा रहेको हुन्छ । दूधे बालकको रूपमा रहेको नेपालको संघीयतालाई अनुकरणीय बनाई पारदर्शी, सन्तुलित, पूर्वानुमानयोग्य वित्तीय संघीयताको माध्यमद्वारा देशको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विकासलाई अर्जुन-दृष्टि बनाएर अगाडि बढ्नुको विकल्प छैन । सोको लागि राष्ट्र हितलाई गुरुमन्त्र मानी माटो सुहाउँदो अथवा कार्यान्वयनयोग्य कार्ययोजना तयार गरी अगाडि बढ्नु पर्दछ । राज्यलाई समृद्ध तथा समुन्नत बनाउन र राष्ट्र निर्माणमा हाम्रो जोड हुन पर्दछ । परिवर्तनसंगै जनताका माग तथा चाहना ह्वात्तै बढेर गएका छन्, जनप्रतिनिधिमा दबाब छ, आवश्यकताहरू असीमित छन् तर, स्रोत साधन सीमित छ अनि देश संक्रमणकालबाट गुज्रिरहेको छ । यस्तो विषम परिस्थितिबाट मुलुकलाई डोऱ्याइ संघीयतालाई सन्तुलित विकास तथा जनताको उच्चतम हित र कल्याणको पक्षमा पार्न वित्तीय संघीयताको जीवन्त भूमिका हुन्छ । यसको लागि केन्द्र सरकारले अभिभावकत्वको भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ । सरकारका अन्य तहहरूले पनि केन्द्रको अभिभावकत्व स्वीकार गरी संविधानद्वारा प्रदत्त अधिकारको समुचित प्रयोग गर्दै जनताको घरदैलोमा पुगी सेवाप्रवाह गरेर साँचो अर्थमा सुशासनको अनुभूति दिलाउनु पर्दछ । यो नै संघीयताको विश्वव्यापी मान्यता पनि हो ।

द्विपक्षीय लगानी सम्झौता र नेपालमा प्रत्यक्ष विदेशी लगानी

प्रदीप कुमार कोइराला
सहसचिव, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग

१. प्रत्यक्ष विदेशी लगानी र द्विपक्षीय लगानी सम्झौता

प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी (Foreign Direct Investment - FDI) र द्विपक्षीय लगानी संरक्षण र प्रवर्धन सम्बन्धी सम्झौता, (Bilateral Investment Protection and Promotion Treaty - BIPPA) यी दुई विषय एक अर्कोसँग परनिर्भर र अन्तरसम्बन्धित छन्। यी विषयमा नेपालको अवस्था र संभावना, हालसम्म भएका द्विपक्षीय लगानी सम्झौताहरू तथा यसका विविध पक्षहरूका बारेमा यस आलेखमा छोटकरीमा चर्चा गर्ने जमर्को गरिएको छ। विदेशबाट स्वदेशमा रकम भित्रिने केही स्पष्ट उपायहरू छन्। तीमध्ये विदेशी सहायता, अनुदान वा ऋण (Foreign Grant or Loan), विप्रेषण (Remittance), पर्यटन (Tourism), वैदेशिक व्यापारबाट आउने विदेशी रकम (Income from Trade) र उद्योगमा हुने विदेशी लगानी (Foreign Direct Investment in Industry Sector) नै प्रमुख हुन्। यी विभिन्न उपायहरूमध्ये सबै उपायहरूको आ-आफ्नै गुण र दोषहरू छन्। यस आलेखमा आर्थिक समृद्धिका लागि विदेशबाट मुलुकमा भित्रिने रकमहरूमध्ये उद्योगमा हुने प्रत्यक्ष विदेशी लगानीको महत्त्वलाई पहिलो प्राथमिकता राखी सोही आधारमा व्याख्या र विश्लेषण गर्ने जमर्को गरिएको छ।

सबभन्दा बढी विदेशी सहायता प्रवाह हुने मुलुकमा अफ्रिकन मुलुक पर्दछन्। यसरी सहायता प्रवाह हुँदा पनि ती मुलुकहरूको आर्थिक अवस्था दिन प्रतिदिन नाजुक हुँदै गइरहेको अवस्था छ। विप्रेषण आयमा भर परेका फिलिपिन्स लगायतका मुलुकको सामाजिक संरचना उत्कृष्ट भएको पाइदैन। मालदिभ्स लगायतका मुलुकहरूले पर्यटनमा गरेको लगानी र पर्यटन प्रवर्धनबाट उल्लेख्य आर्थिक समृद्धि हासिल गरिसकेको उदाहरण हाम्रो सामु छ। व्यापार सन्तुलन सहितको विदेशी मुद्रा राम्रो हो, तर यसका लागि स्वदेशमा उद्योग, कलकारखाना फस्टाउनु पर्ने हुन्छ। माथि उल्लिखित सबै उपायहरूलाई एकै स्थानमा राखेर तुलनात्मक अध्ययन गर्ने हो भने देश विकासका लागि वा मुलुकको आर्थिक समृद्धिका लागि विदेशबाट आउने रकममध्ये उद्योगमा हुने प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी नै सबैभन्दा उत्तम र उत्कृष्ट हो भन्न सकिन्छ। अतः राज्यको समग्र ध्यान मुलुकमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी भित्र्याउने तर्फ नै केन्द्रित हुन पर्दछ। साथै, प्रत्यक्ष विदेशी लगानीबाट समुचित फाइदा लिनका लागि उक्त देशको नीति, कानून, संरचना तथा उपयुक्त लगानी मैत्री वातावरण हुन पनि आवश्यक हुन्छ। प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीका सम्बन्धमा The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) को भनाइ “FDI is generally know as Foreign Direct Investment for Development Maximizing the Benefit and Minimizing the Cost of Economy. (OECD, 2002).” यहाँ मननयोग्य र सान्दर्भिक नै देखिन्छ।

कुनैपनि देशमा भित्रिने प्रत्यक्ष विदेशी लगानी मुख्यतः किन, कुन क्षेत्रमा र कसरी स्वीकार्ने भन्ने स्पष्टतामा भर पर्छ। कुनै कम्पनी वा फर्मसँग रहेको प्रतिस्पर्धी क्षमता, छनौट गरिएको स्थान विशेषको महत्त्व र स्वदेशीस्तरमा

देखाइने आन्तरिक सञ्चालन को अवस्थाले नै कुनैपनि देशमा कुल प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीको अवस्था दर्साउछ । यहाँ उद्धृत गरिएको वाक्यांशको मूल आशय पनि यही नै देखिन्छ - “Country's accumulated FDI stock is shown to depend on three sets of advantage, to indicate respectively the: why, where, and how of the FDI process. These are the ownership or competitive advantages enjoyed by firms over rivals; the location advantages that stand to reinforce those of ownership; and the internalization advantages of operating productive assets within the firm rather than selling or licensing them to foreign firm. (Corley, 1997).” नेपालमा हालसम्मको कुल प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी केवल दुई बिलियन डलर रहेको छ, जुन अत्यन्त न्यून हो ।

प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी सम्बन्धी विभिन्न किसिमका तथ्यांकहरु समय समयमा विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय एजेन्सीहरुबाट जारी हुने गर्छन्, जसले संसारको वैदेशिक लगानीको स्थिति दर्साउछ । त्यसमध्ये ग्रिनफिल्ड एफडिआई प्रतिवेदन पनि एक हो । यसले संसारभरि नै प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीमा करिब ६ प्रतिशतले वृद्धि भएको तर, विदेशी लगानी गर्ने उद्योग वा फर्मको संख्या तीन प्रतिशतले घटेको देखाएको छ । विगत वर्षसम्म संसारमा धेरै विदेशी लगानी भित्र्याउने मुलुक चीन थियो भने यस वर्ष चीनलाई भारतले उछिनेको र अमेरिका संसारकै उत्कृष्ट लगानी गन्तव्य मुलुक भएको दावी उक्त प्रतिवेदनमा गरिएको छ । साथै, उक्त प्रतिवेदनले बेलायत राम्रो अर्थतन्त्र भएको मुलुक भए तापनि ४२ प्रतिशत विदेशी लगानी घटेको विषय लगायत धेरै देशको प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीको अवस्था चित्रण गरेको छ । यस प्रतिवेदनको नेपाल पेजमा उल्लेख भए अनुसार वैदेशिक लगानीमा नेपालको हिस्सा शून्य दशमलव शून्य दुई प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ । नेपालको अर्थतन्त्रको आकार सानोस्तरको रहेको कारण सानासाना परियोजना कुनै वर्ष स्वीकृत हुँदा र नहुँदा पनि नेपालको वैदेशिक लगानीको चार्टमा नै धेरै परिवर्तन आउने अवस्था छ । यसले नेपालमा विदेशी लगानीको ठूलो संभावना रहेको समेत देखाएको छ ।

उद्योग विभागको तथ्यांक अनुसार हालसम्म नेपालमा करिब दुई खरब रुपैया विदेशी लगानी भित्रिएको देखिन्छ । उक्त विभागका अनुसार आर्थिक वर्ष २०६९/०७० मा १९.८ अर्ब रुपैया विदेशी लगानी रहेकोमा त्यसपछिका वर्षहरुमा क्रमशः बढ्दै आर्थिक वर्ष २०७१/०७२ मा हवातै बढेर करिब ६८ अर्ब रुपैया पुगेको र तत्पश्चात् विनाशकारी भूकम्प समेतको कारणले घटेर १५ अर्ब रुपैयामा सीमित रहेको अवस्था छ । तथापि, होङ्गसी सिमेन्ट लगायतका केही ठूला विदेशी लगानीको कारणले यस वर्ष प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी बढ्ने संकेत देखिएको छ । उद्योग विभागको तथ्यांकमा नेपालमा विदेशी लगानीको वर्तमान अवस्था हेर्दा कुल ४०७५ उद्योगमा आर्थिक वर्ष २०७३/०७४ (मिति २०७४ भाद्र मसान्तसम्म) सम्ममा २ खर्ब १३ अर्ब रुपैयाको विदेशी लगानी भएको देखिन्छ । लगानीको हिसाबले ६७९ उद्योगमा करिब ८३ अर्ब रुपैया भारतीय लगानी र ११६१ उद्योगमा करिब ३५ अर्ब रुपैया चिनियाँ लगानी भएको देखिन्छ । यसरी नेपालमा लगानी गर्ने प्रथम र द्वितीय मुलुकमा भारत र चीन नै रहेका छन् ।

२. **Doing Business Report र नेपालमा लगानी मैत्री वातावरण**

नेपाल जस्ता मुलुकमा उद्योगधन्दाको वातावरण छ कि छैन, लगानी मैत्री वातावरण छ कि छैन भनेर अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा सूचना प्रवाह गर्ने काम डुइड बिजनेस प्रतिवेदनले गर्छ । विदेशी लगानीकर्ताले हाम्रो आग्रहमा भन्दा पनि विश्व बैंकद्वारा प्रत्येक वर्ष प्रकाशित हुने डुइड बिजनेस प्रतिवेदन (Doing Business Report) का आधारमा लगानी गर्न जाने वा नजाने भन्ने सम्बन्धमा आफ्नो विचार, धारणा बनाउने गर्दछन् । कुल १९० देशहरुको स्तर निर्धारण (Ease of doing Business Ranking) गरिएको यस प्रतिवेदनले नेपाललाई ५८.८ अंक प्रदान

गरी १०७ औ स्थानमा राखेको छ (Ease of doing bussiness ranking, Nepal stands on 107 out of 190 with credit point 58.88) । विश्व बैंकद्वारा सन् २०१७ मा प्रकाशन गरिएको दुइड बिजनेस प्रतिवेदनले विगतका वर्षहरूमा भै लगानीका लागि ११ वटा आवश्यक सूचकहरू राखेको छ । यसले भनेका ती ११ वटा सूचकहरू र तिनको संक्षिप्त व्याख्या यस प्रकार रहेको छ ।

- **Starting a business:** Procedures, time, cost and paid-in minimum capital to start a limited liability company
- **Dealing with construction permits:** Procedures, time and cost to complete all formalities to build a warehouse and the quality control and safety mechanisms in the construction permitting system
- **Getting electricity:** Procedures, time and cost to get connected to the electrical grid, the reliability of the electricity supply and the transparency of tariffs
- **Registering property:** Procedures, time and cost to transfer a property and the quality of the land administration system
- **Getting credit:** Movable collateral laws and credit information systems
- **Protecting minority investors:** Minority shareholders' rights in related-party transactions and in corporate governance
- **Paying taxes:** Payments, time and total tax rate for a firm to comply with all tax regulations as well as post-filing processes
- **Trading across borders:** Time and cost to export the product of comparative advantage and import auto parts
- **Enforcing contracts:** Time and cost to resolve a commercial dispute and the quality of judicial processes
- **Resolving insolvency:** Time, cost, outcome and recovery rate for a commercial insolvency and the strength of the legal framework for insolvency
- **Labor market regulation:** Flexibility in employment regulation and aspects of job quality

यी सबै सूचकहरूले सम्बद्ध देशको लगानी मैत्री वातावरणको अवस्था दर्साउँछ । यिनै सूचकहरूका आधारमा अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा हाम्रो अवस्था, हामीले गर्ने सुधारहरूले लगानी भित्र्याउन के अर्थ राख्छ भन्ने जस्ता विषयहरूमा स्पष्ट हुन सकिन्छ ।

३. लगानी सुरक्षा सम्बन्धी द्विपक्षीय र बहुपक्षीय सम्झौता

एक देशले एकअर्को देशमा गरेको आर्थिक लगानीको सुरक्षा गर्न सामान्यतः सम्झौता वा समझदारी गर्ने गरिन्छ । कुनैपनि देशमा विदेशी लगानी भित्र्याउनका लागि लगानी सुरक्षण सम्बन्धी सम्झौताको ठूलो महत्व रहेको हुन्छ । यसलाई द्विपक्षीय लगानी संरक्षण र प्रवर्धन सम्बन्धी सम्झौता (Bilateral Investments Protection and Promotion Agreements - BIPPA) वा लगानी संरक्षण र प्रवर्धन सम्बन्धी सम्झौता (IPPA - Investments Protection and Promotion Agreements) वा द्विपक्षीय लगानी संरक्षण सम्झौता (BIT

- Bilateral Investment Treaty) जस्ता विभिन्न नामले चिनिन्छ । यही बहुपक्षीय भयो भने यसलाई (MIGA - Multilateral Investment Guarantee Agency) अन्तरगत राखी हेर्ने चलन छ । संसारभरि अहिलेसम्म एक अर्को देशबीच भएका द्विपक्षीय लगानी संरक्षण सम्झौताहरू करिब २५०० वटा छन् । द्विपक्षीय लगानी सम्झौताको अवस्था र यसमा भएका प्रावधानहरूले मुलुकमा आउने वा आउन सक्ने प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीको व्यवस्थापनमा सहयोग पुर्याउने अवस्था रहेको पाइन्छ ।

४. नेपाल सम्बद्ध रहेको द्विपक्षीय लगानी सुरक्षा सम्झौताहरू

अमेरिकाको न्यूयोर्कमा रहेको लगानी सुरक्षा ब्युरोले लगानीमा हुने धोकाबाजी, लगानी संकुचन गर्ने क्रियाकलाप आदि को अनुगमन गर्ने कार्य गर्दछ । यो संस्था लगानीमा संलग्न ब्रोकर तथा व्यक्तिहरूबाट लगानीको दुरुपयोग रोक्ने सम्बन्धी कार्यहरूमा समेत संलग्न रहन्छ । अर्थात्, अमेरिकामा औद्योगिक क्षेत्रमा राज्य-राज्यबीच लगानीका सम्बन्धमा सम्झौताहरू हुने गर्छन् र त्यसको अनुगमनको संयन्त्र समेत निर्माण गरिएको छ । लगानी सुरक्षाको प्रकृत्यालाई विस्तार तथा थप प्रभावकारी बनाउने संयन्त्र लगानी भित्र्याउने प्रयोजनका लागि अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन्छ । एक देशले एकअर्को देशमा गरेको आर्थिक लगानीको सुरक्षा गर्ने कर्तव्यलाई संहिताबद्ध गर्ने कार्यलाई सामान्यतया: लगानी सुरक्षा सम्झौता भनिन्छ । आर्थिक लगानीको सुरक्षा मूलतः आर्थिक प्रत्याभूति वा बिमा जस्तै हो, जसले लगानीका सम्बन्धमा उत्पन्न हुने वा हुन सक्ने असामान्य अथवा बाहिरी परिस्थितिबाट एकअर्को देशको लगानीको सुरक्षा गर्छ ।

द्विपक्षीय लगानी संरक्षण र प्रवर्धन सम्बन्धी सम्झौता अर्थात् बिप्पाले स्वदेशी लगानीको कुरा नगरी स्वदेशभित्र हुने विदेशी लगानीको मात्र कुरा गर्छ । नेपालले अहिलेसम्म छ वटा देशसँग यस्तो सम्झौता गरेको छ । ती देशहरू फ्रान्स (२ मे १९८३), जर्मनी (२० अक्टोबर १९८६), बेलायत (२ मार्च १९९३), मोरिसस (२ अगस्त १९९९), फिनल्याण्ड (३ फेब्रुअरी २००९) र भारत (२१ अक्टोबर २०११) हुन् (स्रोत : उद्योग मन्त्रालय) । केही देशहरूसँगको बिप्पा अहिले प्रकृत्यामा रहेको छ । लगानीको परिभाषामा एकरूपता गरिने, एक अर्को देशलाई लगानी भित्र्याउन उक्साउने, लगानीको सुरक्षाको प्रत्याभूति दिइने, स्वदेशी नागरिकलाई दिइए सरहको सुविधाको प्रत्याभूति दिइने, सम्बन्धित देशमा स्वतन्त्ररूपमा प्रतिस्पर्धामा भाग लिन दिइने, विदेशी मुद्रामा लगानीको संरक्षण गर्ने तथा विदेशी मुद्रामै लगानी फिर्ता लैजान दिइने, युद्ध, आन्तरिक विप्लव, द्वन्द्व वा अन्य कुनै किसिमको सामाजिक विद्वेषका कारणले लगानीमा कुनै प्रकारको क्षति भएमा स्वदेशीलाई दिइए सरह क्षतिपूर्ति दिइने, विदेशी लगानीका उद्योगहरूलाई कुनैपनि शर्तमा राष्ट्रियकरण नगरिने, लगानीकर्ताहरूको बौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण गरिने, लगानीकर्ताहरू बीच विवाद भएमा अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन अनुसार निरुपण गरिने जस्ता मूलभूत विषयहरू राखेर दुई देश बीच लगानी संरक्षण तथा प्रवर्धन सम्बन्धी सम्झौताहरू गर्ने गरिन्छ । नेपालले अरु देशसँग गरेको बिप्पा सामान्य स्वरूपको छ, तर भारतसँग २१ अक्टोबर २०११ मा गरेको बिप्पा बहुचर्चित भएको छ । भारतले नेपाल लगायत ८३ देशसँग बिप्पा गरिसकेको छ । लगानी गर्ने देशलाई क्षतिपूर्ति दिँदा हैरान भएपछि अहिले आएर भारतले १ अप्रिल २०१७ देखि ५८ देशलाई एकपक्षीय रूपमा बिप्पा (BIPPA) टर्मिनेट गर्ने भनेर नोटिस पठाएको छ भने बाँकी अरु देशसँगको सम्झौताको समय आफै सकिँएर टर्मिनेट हुने अवस्थामा रहेका छन् । भारतले हाल नेपाल लगायत अन्य सबै देशसँग बिप्पाको साटो बिट (BIT) गर्ने प्रस्ताव सहित सबैतिर सर्कुलर गरेको अवस्था छ । Gol (2017) ।

५. अन्य देशहरूको द्विपक्षीय सम्झौताहरूको सिकाइ

भारतले सन् १९९४ मा बेलायतसँग पहिलो बिप्पा सम्झौता गरेको थियो भने अहिलेसम्म अमेरिकासँग बिप्पा सम्झौता गरेको छैन । तथापि, भारतमा सबभन्दा बढी विदेशी लगानी अमेरिकाको नै छ । विभिन्न कारण तथा क्षमताले गर्दा आफ्नो लगानीको सुरक्षा अरु देशमा कम हुने तर, अन्य देशको लगानीलाई आफ्नो देशमा बढी सुरक्षा प्रदान गर्नुपर्दो रहेछ भन्ने अनुभव हालसम्ममा भएका बिप्पाबाट भारतले गरेको देखिन्छ । विदेशी लगानीको सम्बन्धमा राज्य र लगानीको बीचमा हुने विवाद (State and Investor Dispute Settlement Mechanism) को विषय अलि पेचिलो हुने गर्छ । यिनै विषयमा विशेष सचेत नभएको अवस्थामा भारतले एक निजी अप्टेलियन लगानीकर्ता (भारतमा ह्वाइट इन्डस्ट्रिज भनेर चिन्ने गरिन्छ) सँग सन् २०१२ मा क्षतिपूर्ति सम्बन्धी एक मुद्दा हारेको र अन्य यस्तै धेरै अवस्थामा क्षतिपूर्ति दिनु परेको कारण क्षतिपूर्ति बिनाको बिप्पा अर्थात् “बिट” मोडेलमा भारत जान खोजेको देखिन्छ । यसरी भारतले विदेशी लगानीको सम्बन्धमा कुनै विवाद भएको खण्डमा स्वदेशकै न्याय प्रणाली अनुसार स्वदेशी अदालतमा नै समाधान खोजिनु पर्छ र पाँच वर्षभित्र समाधान नभएको खण्डमा मात्र अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयमा मुद्दामा जान पाइन्छ भन्ने प्रस्ताव गर्न खोजेको देखिन्छ ।

यसका साथै, सम्झौतामा अति सौविध्य राष्ट्र (Most Favored Nations - MFN) को सुविधा पाउने व्यवस्था गरिएको हुन्छ । भारतले कुवेतलाई MFN को सुविधा दिएको थियो । यही व्यवस्थाको दुरुपयोग गरी अप्टेलियाका ह्वाइट उद्योगहरूले कुवेतको MFN को अवस्थालाई नजिर बनाएर अन्तर्राष्ट्रिय अदालतमा मुद्दा हाले र कुवेतको सुविधा अप्टेलियाका ह्वाइट उद्योगले पाउने भनी व्याख्या भएपछि भारतले धेरै क्षतिपूर्ति तिर्नु पर्यो । यस्तै अनुभवबाट सिकेर हुनसक्छ, भारतले ८३ वटा बिप्पालाई एकपक्षीय रूपमा अन्त्य गर्दैछ । भारतले एकपक्षीय रूपमा गरेको बिप्पाको अन्त्य र केही संशोधित व्यवस्था सहित बिटको नामबाट अन्य देशहरूसँग सम्झौता गर्न खोजेको अवस्थाबाट हामीले पनि केही सिक्न जरुरी छ ।

६. नेपालमा उद्योग मैत्री वातावरण

प्रत्यक्ष विदेशी लगानी भित्र्याउन बिप्पा बाहेक अन्य धेरै कुरामा ध्यान दिनु जरुरी हुन्छ । विभिन्न मुलुकहरूसँग बिप्पा गर्दैमा लगानी भित्रिने हैन, लगानी उल्लेख्य बढ्ने पनि हैन । कुनै मुलुकसँग बिप्पा गर्नु र नगर्नु त एउटा सानो संयन्त्र मात्र हो । बिप्पाबाट विदेशी लगानीकर्ताहरूलाई केही मात्रामा आश्वस्त पार्न मात्र सकिन्छ । तथापि, यसबाट अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा हामीप्रति विश्वासको वातावरण सृजना गर्न केही मात्रामा सहयोग मिल्न सक्नुका साथै एकप्रकारको एडभोकेसीसम्म हुनसक्छ । वैदेशिक लगानी भित्र्याउनका लागि स्वदेशभित्र लगानीको वातावरण सृजना गर्नुपर्छ । द्विपक्षीय सम्झौताहरूले औद्योगिक सुशासनको प्रत्याभूतिसम्म दिन्छ । प्रत्यक्ष विदेशी लगानी भित्रिनका लागि औद्योगिक सुशासन बाहेक अरु धेरै विषयहरूमा सुधार हुन जरुरी हुन्छ । कुनैपनि देशमा विदेशी लगानी भित्रिने विषयलाई मुख्यतः त्यस देशको आर्थिक अवस्था र आर्थिक संरचनाहरूको आधारमा हेरिनु पर्छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा भइरहेको बढोत्तरी र विदेशी मुद्रा संचितिको उच्च अवस्था कायम त्यस देशले गर्न सक्यो भने प्रत्यक्ष विदेशी लगानी भित्रिने हो । The determinants of FDI can be grouped under economic conditions and host country policies. The size of GDP and rate of growth of GDP are important for attracting higher inflows of FDI. Thus government should focus on maintaining higher FOREX reserves and accelerating rate of growth for attracting higher FDI inflow. (Narayan, 014). यी विशुद्ध आर्थिक पक्ष बाहेक अन्य पक्षहरू पनि मुलुकमा लगानी मैत्री वातावरणका लागि उत्तिकै जिम्मेवार छन् । ती विषयहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

६.१ उद्योगका सञ्चालन का लागि आवश्यक जग्गाको उपलब्धता

कुनैपनि उद्योग स्थापनाका लागि सर्वप्रथम जमिनको आवश्यकता पर्छ । यस्तो जमिन या त किनेर या लिजमा प्राप्त गर्न सकिन्छ । नेपालमा भूमिको व्यवस्थापन दिन प्रतिदिन जटिल हुँदैछ । जटिल यस अर्थमा कि, कुल भूभागको चालिस प्रतिशत वनक्षेत्र राख्ने राष्ट्रिय नीतिको कारण मानव बसोबास, कृषि र उद्योगका लागि साठी प्रतिशत जमिन उपलब्ध छ । यस नीतिका कारण उद्योगका लागि वनक्षेत्रको जग्गा सहजै प्राप्त हुने अवस्था छैन । वन सम्बन्धी कानुनमा राष्ट्रिय प्राथमिकताप्राप्त आयोजनाहरूको हकमा वनक्षेत्रको जग्गा उपलब्ध हुने अवस्था त छ तर, प्राथमिकताप्राप्त उद्योग तथा अन्य उद्योगहरूको प्रावधान प्रष्ट छैन । निजी जमिन खरिद गरेर उद्योग सञ्चालन गर्न पनि धेरै गैर आर्थिक र सामाजिक समस्याहरू छन् । यद्यपि, औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७३ ले उद्योगको लागि जग्गाको हदबन्दी नलाम्ने र सरकारले उद्योगको लागि आवश्यक पर्ने जग्गाको लागि सहजीकरण गरिदिने व्यवस्था गरेको छ । तर, यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन भने हुन सकेको छैन । जग्गा सम्बन्धी यस किसिमको अप्ठ्यारो अवस्थाले गर्दा नेपालमा उद्योग सञ्चालन गर्न चाहने विदेशी लगानी वा स्वदेशी लगानीका ठूला उद्योगहरूले जग्गा सम्बन्धी समस्या उल्लेख्य रूपमा भोग्नु परेको छ । हालसालै जारी भएको विशेष क्षेत्र ऐन, २०७३ र नियमावली, २०७४ ले सेजमा स्थापना हुने उद्योगको हकमा नेपाल सरकारले लिजमा जग्गा उपलब्ध गराउने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ । तर, यसका लागि पनि उक्त उद्योगले ७५ प्रतिशत निर्यात गर्नुपर्छ, जुन निकै चुनौतीपूर्ण देखिन्छ । नेपालमा विदेशी लगानी सौँच्चिकै भित्रियोस् भनेर चाहना राखिएको हो भने, उद्योगका लागि जग्गा उपयोग सम्बन्धी व्यवस्थालाई गम्भीरतापूर्वक लिइनु पर्छ ।

६.२ उद्योगमा श्रमिकको उपयोगको अवस्था

वैदेशिक लगानी भित्र्याउनका लागि यहाँका श्रमिक र श्रमिक संगठनहरू पनि एउटा प्रमुख अवरोधको रूपमा रहेको समाचार संसारभरि फैलिएको छ । श्रमिकहरूको न्यूनतम सेवा र सुविधाको सुनिश्चितता हुनु पर्ने विषयमा विमति नरहे तापनि यसको नाममा राजनीति भने हुनु हुँदैन । विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा ४२ मा उद्योग र उत्पादनलाई प्रतिकूल असर पर्ने गरी बन्द, हडताल, आन्दोलन गरी उद्योगलाई कुनैपनि हानी पुऱ्याउन नपाइने व्यवस्था राखी केही हदसम्म श्रमिक सम्बन्धी समस्याको सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा सकारात्मक संचार गर्न खोजिएको छ, तर यो मात्र पर्याप्त छैन । त्यस्तै, औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७३ मा पनि काम नगरेको समयको पारिश्रामिक नपाइने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ, यी व्यवस्था पालनाका सम्बन्धमा लगानीकर्ताहरूलाई आश्वस्त पार्नेतर्फ ध्यान दिन जरुरी छ ।

६.३ औद्योगिक सुशासन

औद्योगिक सुशासन सुधारको अवस्था विदेशी लगानीकर्ताहरूले टड्कारो रूपमा उठाउने गरेको विषय रहने गरेको छ । यस विषयलाई Doing Business Report मा समेत स्पष्टरूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । उद्योग दर्ता गर्ने क्रमदेखि नै हुने प्रशासनिक भ्रन्फट, दर्ता र प्रशासन गर्ने निकायहरू बीच समन्वय नहुँदा एउटै कागजात विभिन्न निकायहरूमा पटक पटक बुझाउनु पर्ने अवस्था, एउटा निकायले स्वीकृत गरेको विदेशी लगानीको रकम नेपाल ल्याउने बेलामा अर्को निकायले पुनः चेकजाँचको नाममा धेरै समय लगाइ दिने अवस्था आदि धेरै समस्याहरू औद्योगिक प्रशासनमा रहेका छन् । यस सम्बन्धमा गरिएको निम्न समीक्षाबाट पनि अन्य मुलुकले हामीलाई कस्तो दृष्टिकोणबाट हेर्ने गरेका रहेछन् भनेर बुझ्न सकिन्छ । “The Government of Nepal (GON) officially welcomes foreign direct investment (FDI). In practice, however, American and other

foreign companies say that corruption, bureaucracy, and a weak regulatory environment make investing in Nepal very difficult. While official laws are generally welcoming to foreign investors, the investment climate remains challenging. (U.S., 2016).” यी समस्याहरू समाधानका लागि उद्योग मन्त्रालय र अन्य सम्बद्ध निकायहरू नीतिगत, कानुनी र संरचनागत सुधार गरेर लागिरहेको अवस्था छ । तर, प्रगति अत्यन्त सुस्त गतिमा छ । यद्यपि, औद्योगिक सुशासनमा सुधार हुँदैमा प्रत्यक्ष विदेशी लगानी ह्वास्तह्वास्ती आइहाल्ने चाहिँ होइन । तर, अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा नेपालको बारेमा सकारात्मक सन्देश प्रवाह हुँदा पनि लगानी बढ्ने आशा गर्न सकिने भएकोले सम्बद्ध मन्त्रालय, विभाग र सरोकारवालाहरू प्रतिबद्ध भएर लाग्नु पर्ने अवस्था छ ।

६.४ विदेशी लगानी मैत्री निजीक्षेत्र र स्थानीय बासिन्दाहरू

नेपालमा प्रत्यक्ष विदेशी लगानी कम भित्रिनुमा सरकार र समग्र वातावरणलाई मात्र दोषी ठहर्‍याउने गरिन्छ । तर, निजी क्षेत्र समेत विदेशी लगानी मैत्री भए नभएको विश्लेषण र छलफल हुनु जरुरी छ । नेपालमा विदेशी लगानी खुला गर्ने विषयमा सरोकारवालाहरूसँगको छलफलमा नेपालका निजी क्षेत्रले आपत्ति जनाएका प्रशस्त उदाहरणहरू हामीसँग छन् । यो विषय नेपालको लागि मात्र नौलो होइन । अन्य देशहरूमा पनि यस्ता विषयहरू प्रशस्तै अभिलेखीकरण भएको पाइन्छ । Multinationals sometimes influence the host country in implementing policies that are favorable to them but which are unfavorable to the local communities. This is also considered to constitute a cost of FDI. Governments are therefore encouraged to implement policies that make the country attractive for foreign direct investment whilst ensuring that the interests of the locals are also served through corporate social responsibility measures and proposals which are offered by multinational companies (Ojo, 016). यद्यपि, यस विषयलाई अन्यथा नलिइ सामान्य रूपमा लिनु पर्दछ र यो समाधान गर्न सकिने विषय पनि हो । तर पनि यस विषयको गलत एवं भड्किलो प्रचारप्रसार र प्रतिकारको अवस्थाले चाहिँ मुलुकमा सहजै विदेशी लगानी भित्रिने वातावरण सिर्जना गर्ने कार्यमा भने कुठाराघात गर्ने गर्छ ।

६.५ दोहोरो कर मुक्ति सम्झौता लगायत अन्य आवश्यक अवयवहरू

सिद्धान्ततः गैर आर्थिक क्रियाकलापहरूको प्रभाव आर्थिक विषयमा पर्नु हुदैन । गैर आर्थिक तत्वको दुष्प्रभाव कम गर्नका लागि राजनैतिक र सामाजिक तहबाट समाधान खोजिनु पर्छ भने आर्थिक पक्षका विषयलाई आर्थिक दृष्टिकोणबाट नै हेरी समाधान पहिल्याउनु पर्छ । वैदेशिक लगानीको प्रसंग उठेसँगै लगानीकर्ता रहेको मुलुकसँग दोहोरो कर मुक्तिको सम्झौता भए नभएको विषय पनि साथसाथै प्रमुखरूपमा उठ्ने गर्छ । नेपालले हालसम्म नर्वे (१९९६ मे १३), थाइल्याण्ड (१९९८ फेब्रुअरी २), श्री लंका (१९९९ जुलाई ६), मौरिसस (१९९९ अगस्त ३), अष्ट्रिया (२००० डिसेम्बर १५), पाकिस्तान (२००१ जनवरी २५), चीन (२००१ मे १४), दक्षिण कोरिया (२००१ अक्टोबर ५), कतार (२००७ अक्टोबर १५) र भारत (२००१ नोभेम्बर २७) गरी दशवटा देशहरूसँग दोहोरो कर मुक्ति सम्झौता गरिसकेको छ । त्यस्तै, सार्कसँग (२००७ अप्रिल ३) Limited Multilateral Agreement on Avoidance of Double Taxation and Mutual Administrative Assistance in Tax Matters भनी यस सम्बन्धी सम्झौता गरेको छ (आ.रा.वि, ०७३) । यस बाहेक, द्विपक्षीय लगानी संरक्षण सम्झौता लगायत लगानी सम्बन्धी विवाद समाधानको संयन्त्र बनाइएको नबनाइएको, ती देशहरूले संरक्षण गरेको औद्योगिक बौद्धिक सम्पत्तिहरू हामीले संरक्षण गरी राखेको नराखेको, हाम्रो देशमा बौद्धिक सम्पत्ति संरक्षण गर्ने स्पष्ट कानुनी र संरचनागत व्यवस्था रहे नरहेको जस्ता आर्थिक अवयवहरूले विदेशी लगानी भित्रिने वा नभित्रिने

भन्ने विषयलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्छ ।

७. प्रत्यक्ष विदेशी लगानीका संभावना र चुनौतीहरू

नेपालमा राजनीतिक संक्रमण टुङ्गो लागेसँगै आर्थिक समृद्धिको अभियान पनि अगाडि बढेको छ । संसारमा अरु जति पनि राष्ट्र आर्थिक समृद्धिको दिशातर्फ अगाडि बढेका छन्, तिनीहरू वैदेशिक सहायता वा वैदेशिक ऋणबाट हैन कि पर्यटन प्रवर्धन, व्यापार विस्तार र विदेशी प्रत्यक्ष लगानी भित्रिने अवस्थाबाट नै अगाडि बढेको पाइन्छ । नेपालमा यी तीनवटै संभावनाहरू प्रशस्त छन् । सरगमाथा र बुद्धको देश भनेर चिनिने नेपाल प्राकृतिक पर्यटनका लागि विश्वमै प्रसिद्ध छ । यसलाई बजारीकरण गर्न पूर्वाधारमा प्रशस्त लगानी गर्नुपर्छ र यो कार्यका लागि आवश्यक स्रोत साधन प्रत्यक्ष विदेशी लगानीबाट जुटाउन सकिन्छ । त्यस्तै, नेपालमा वैदेशिक व्यापारको पनि प्रशस्त संभावना रहेको भए तापनि यसका लागि समेत स्वदेशभित्रको उद्योगधन्धा फस्टाउनु पर्छ । यी तीनवटा प्रबल संभावनाहरूमध्ये सबैभन्दा उत्तम भनेको बढी भन्दा बढी प्रत्यक्ष विदेशी लगानी भित्र्याउने नै भएकोले अबका दिनमा नेपालको समग्र ध्यान यसैतर्फ केन्द्रित हुनु पर्दछ । नेपालमा स्वदेशी लगानीमा मात्र ठूला उद्योग स्थापना र सञ्चालन गर्नका लागि पुँजीको अभाव भएको हुनाले पर्यटन र व्यापारको जग पनि प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीबाट स्थापना हुने ठूला उद्योगहरू नै हुन सक्तछन् । नेपाल लगानी बोर्डले संभाव्यता अध्ययन गरी अगाडि बढाएको विदेशी लगानीका केही ठूला उद्योगहरू, जस्तै: काठमाण्डौं मेट्रो, पूर्व-पश्चिम हाइस्पीड रेल, हाइड्रो पावर उत्पादन, केमिकल फर्टिलाइजर, फोहोर व्यवस्थापनको उद्योग, खानीमा आधारित सिमेन्ट लगायत अन्य उद्योगहरूको अवस्थालाई स्पष्ट पारी ती क्षेत्रहरूमा मात्र पनि प्रत्यक्ष विदेशी लगानी भित्र्याउन सके छोटो समयमा नै नेपालको आर्थिक हैसियत बढ्ने देखिन्छ ।

हालसम्म नेपालमा विदेशी लगानी आएको अवस्था लाजमर्दो छ । साना साना व्यवसाय र भीसाको लागि विदेशी लगानी स्वीकृति गराउनेको संख्या समेत गणना गर्दा हालसम्म नेपालमा आएको कुल विदेशी लगानी दुई बिलियन डलरबाट बढ्न सकेको छैन । यो दुई बिलियन पनि नेपालमा ल्याउने भनी घोषणा भएको विदेशी लगानीको रकम मात्र हो । यो घोषित रकममध्ये कति प्रतिशत स्विकृत भै कति लगानी नेपालमा आएको छ त, यसको यकिन तथ्यांक दिने निकायहरू पनि नहुनु निक्कै नै लाजमर्दो अवस्था हो । यसरी नेपालले विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन वि.स. २०४९ साल मै ल्याएको भए तापनि विदेशी लगानी अपेक्षित रूपमा बढ्न सकिरहेको देखिदैन । यो अवस्थामा तुरुन्त सुधार ल्याउनु पर्नेछ । कुनै प्रत्यक्ष विदेशी लगानीकर्ता नेपाल आउने विचार गर्‍यो वा नेपाल आउने नै भयो भने आवश्यक सूचना प्राप्त गर्न उसले भोग्नु पर्ने अन्योलता, नेपालको राजनीतिक र सामाजिक परिवेशबाट पाउन सक्ने प्रताडना, प्रशासनिक वृत्तबाट पाउन सक्ने दुःख, जमिन प्राप्त गर्न भोग्नु पर्ने कठिनाई, श्रमिकको विषयलाई राजनीतीकरण गरी उद्योगीलाई दुहुनो गाई बनाउने प्रवृत्ति, विदेशी मुद्रा ल्याउने र लैजाने क्रममा भोग्नु पर्ने प्रशासनिक जटिलता आदि विषयहरूलाई अलग अलग रूपमा सूक्ष्म अध्ययन गरी यी विषयहरूको उचित समाधान खोज्दै नेपालको समग्र वातावरण लगानी मैत्री बनाई बढी भन्दा बढी प्रत्यक्ष विदेशी लगानी भित्र्याएर मुलुकलाई आर्थिक समृद्धिको दिशातर्फ अगाडि बढाउनु नै आजको समयको मार्ग हो ।

References

- उद्योग मन्त्रालय, Bilateral Investments Protection and Promotion Agreements BIPPA बिप्पा सम्बन्धी जानकारी पुस्तिका, <http://www.moi.gov.np/content.php?id=472>
- आन्तरिक राजस्व विभाग २०७३. दोहोरो करमुक्ति तथा वित्तीय निरोध छल सम्झौता, अर्थ मन्त्रालय प्रकाशन
- Corley, TAB (1997), 'Competitive Advantage and Foreign Direct Investment: Britain, 1913-1938' paper presented at Department of Economics University of Reading, The United Kingdom from <http://www.thebhc.org/sites/default/files/beh/BEHprint/v026n2/p0599-p0608.pdf>
- Department of Industry Nepal (2016), Industrial Statistics, Department of Industry Publication, http://www.doind.gov.np/images/industrial-static/ind_stat_2070_71.pdf
- Gary Born (2013), BITS, BATS and Buts: Reflections on International Dispute Resolution, https://www.wilmerhale.com/uploadedFiles/Shared_Content/Editorial/News/Documents/BITS-BATs-and-Buts.pdf
- Global Greenfield (2017), The fDi Report 2017, Global Greenfield investment trend, the annual assessment of cross border investment based on the fDi Markets service from the Financial Times, the Greenfield Publication
- Gol (2017), Model Text for the Indian Bilateral Investment Treaty, Government of India, from https://www.mygov.in/sites/default/files/master_image/Model%20Text%20for%20the%20Indian%20Bilateral%20Investment%20Treaty.pdf
- Investment Protection knowledge, Wikipedia 2017 from https://en.wikipedia.org/wiki/Investment_protection
- Ministry of Finance (), Economic Survey 205-016, Ministry of Finance Publication, Kathamandu from http://www.mof.gov.np/uploads/document/file/Economic%20Survey%202073-74_20170530085129.pdf
- Narayan Laxmi, Ph D (2014). Determinants of Foreign Direct Investment in India, International Journal of Research (IJR) Vol-1, Issue-7, August 2014 ISSN 2348-6848 from <https://www.scribd.com/document/236975479/Determinants-of-Foreign-Direct-Investment-in-India>
- OECD, 2002, Foreign Direct Investment for Development MAXIMIZING BENEFITS, MINIMIZING COSTS, OECD Publication from <https://www.oecd.org/investment/investmentfordevelopment/1959815.pdf>
- Ojo, Marianne, Prof. (2016). Foreign Direct Investment: Theories, Rationale, Costs and Benefits', Kindle Edition
- The World Bank Group (2017), Doing Business Report, 2017 : Equal Opportunity for All, Comparing Business Regulation for Domestic Firms in 190 Economies, A World Bank Group Flagship Report, 14th Edition, Washington
- U.S. Department of Commerce, 2016. Nepal Openness to and Restriction on Foreign Investment, from <https://www.export.gov/article?id=surf> date Dec 7, 2017

नेपालमा सम्पत्ति शुद्धीकरण र कर छली सम्बन्धी सूचना प्रवाह

पदम कुमार श्रेष्ठ

प्रमुख कर अधिकृत, टूला करदाता कार्यालय

१. पृष्ठभूमि तथा परिचय

सम्पत्ति शुद्धीकरण गर्ने कार्य एक वित्तीय अपराध हो । अपराधिक एवं गैर कानूनी तरीकाबाट आर्जन गरेको अशुद्ध धन (Dirty Money) लाई शुद्ध धनमा परिवर्तन गर्ने कार्यलाई नै सम्पत्ति शुद्धीकरण भनिन्छ । वित्तीय कारवाही कार्यदलले यसलाई - “Money Laundering is the processing of criminal proceeds to disguise their illegal origion in order to legitimize the ill-gotten gains of crime.” भनी परिभाषित गरेको पाइन्छ । तसर्थ, गैर कानूनी कार्यबाट आर्जित सम्पत्तिलाई कानूनी स्रोतबाट आर्जन भएको देखाउन सम्पत्तिको वास्तविक स्रोत र उत्पत्ति लुकाउने, प्रकृति एवं स्वरूप बदल्ने, कारोबार छल्ने आदि सम्पूर्ण कार्यहरू सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी कसुर अन्तर्गत पर्दछन् ।

नेपालको सन्दर्भमा सम्पत्ति शुद्धीकरण (Money Laundering) नयाँ किसिमको अपराधको रूपमा देखिए तापनि विश्वमा लगभग ९० को दशकदेखि नै यस सम्बन्धी व्यापक बहस र विमर्श सुरु भै सकेको पाइन्छ । सबै राष्ट्रको सामूहिक प्रयासबाट सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण गर्ने र यसका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग बढाउने तथा सहकार्य प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले औद्योगिक राष्ट्रहरूको समूह (G-7) र युरोपेली संघको संयुक्त प्रयासबाट सन् १९८९ मा अन्तर्राष्ट्रिय अन्तरसरकारी संस्था - वित्तीय कारवाही कार्यदल (Financial Action Task Force - FATF) को स्थापना भएपछि यो आर्थिक अपराध नियन्त्रण एवं निवारण गर्ने कार्य अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा नै अभियानकै रूपमा सुरु भएको छ । वित्तीय कारवाही कार्यदलले सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतंकवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी (Anti Money Laundering -AML/Countering Finanacing of Terrorism-CFT) सम्बन्धी विश्वव्यापी मापदण्डहरू (Recommendations) निर्धारण गर्ने कार्यका अतिरिक्त उक्त मापदण्डहरू पालना भए नभएको मूल्यांकन समेत गर्ने गर्दछ । फ्रान्सको पेरिसमा मुख्यालय रहेको FATF मा सदस्य देशहरू बाहेक एसिया प्रशान्त क्षेत्र समूह (Asia Pacific Group on Money Laundering- APG) लगायतका क्षेत्रीय संगठनहरू पनि आबद्ध छन् । नेपाल समेत सदस्य रहेको यो क्षेत्रीय संगठनले सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणका सम्बन्धमा सदस्य राष्ट्रहरू बिच मानव संसाधन विकास तथा सूचनाको आदानप्रदान गर्ने कार्य गर्नुका साथै नीति निर्माणमा सहयोग गर्ने र पारस्परिक मूल्यांकन (Mutual Evaluation) को कार्यमा पनि संलग्न रहने गर्दछ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउण्डरिङ्ग) निवारण ऐन, २०६४ तथा सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउण्डरिङ्ग) निवारण नियमावली, २०६६ लागु भएपछि नेपालमा पनि सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतंकवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी सम्बन्धी कार्यलाई कानूनतः वित्तीय अपराधको रूपमा ग्रहण गरी यस्तो कार्य रोकथाम, नियन्त्रण, निवारण, अनुसन्धान, अभियोजन एवं दण्ड सजाय गर्ने नीतिगत, कानूनी र संस्थागत व्यवस्था गरि सकिएको छ ।

मुलुकको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक राजनैतिक, प्रशासनिक लगायतका पक्षमा नकारात्मक प्रभाव पार्ने वित्तीय अपराधको रूपमा परिचित सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी क्रियाकलाप नियन्त्रण एवं निवारण गरी वैध सम्पत्ति आर्जनको वातावरण सृजना गर्ने कार्य निकै नै चुनौतीपूर्ण पनि छ । यसका लागि यस सम्बन्धी कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन, वैज्ञानिक एवं सूक्ष्म अनुसन्धान पद्धति, निरन्तर निगरानी, व्यापक प्रचारप्रसार, तथ्यपूर्ण सूचना आदानप्रदान समेतका विषयहरूमा राज्यका सबै अंगहरू बिच आपसी सहयोग र सम्बन्ध सुदृढ बनाउन अति जरुरी छ ।

२. सम्पत्ति शुद्धीकरणका चरण

बहुआयामिक वित्तीय अपराधको रूपमा लिइने सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी कार्य मूलतः देहायका चरणबाट गर्ने गरिन्छ :

- (क) **रकम राख्ने (Placement)** : सम्पत्ति शुद्धीकरणको प्रारम्भिक चरणमा सम्पत्ति शुद्धीकरणकर्ताले अवैध धनलाई वैध वा औपचारिक आर्थिक गतिविधिमा प्रवेश गराउन गैर कानूनी एवं आपराधिक आयलाई कुनै बैंक/वित्तीय संस्था, सहकारी क्षेत्रमा जम्मा/लगानी गर्ने गर्दछ ।
- (ख) **तहीकरण गर्ने (Layering)** : सम्पत्ति शुद्धीकरणको दोश्रो चरणमा सम्पत्ति शुद्धीकरणकर्ताले अवैध आर्जनको उत्पाति सम्बन्धमा थप दूरी बढाउने प्रयास गर्दछ । यस क्रममा उसले चल सम्पत्तिलाई एकपछि अर्कोमा रुपान्तरित गर्दै खरिद गरिएका सम्पत्ति बिक्री वितरण र पुनः खरीद गर्ने, बैंक तथा वित्तीय संस्थामा जम्मा गरेको रकमबाट शेयर, डिबेन्चर आदि खरीद गर्ने, रकम ट्रान्सफर गर्ने, अस्तित्वमा नभएका संस्थाको नाममा भुक्तानी गर्ने, आफन्तको नाममा भुक्तानी गर्ने जस्ता कार्य गरी तहीकरण गर्ने गर्दछ ।
- (ग) **एकीकरण गर्ने (Integration)** : सम्पत्ति शुद्धीकरणको यो चरणमा सम्पत्ति शुद्धीकरणकर्ताले त्यस्तो अवैध रकम वा सम्पत्ति शुद्ध सम्पत्तिको रूपमा रुपान्तरण गरेर वैधानिक एवं औपचारिक क्षेत्रमा प्रवाह गरी पुनः एकीकृत गर्दछ । यस चरणमा शुद्धीकरणकर्ताले खासगरी घरजग्गा, व्यापार, व्यवसाय र अन्य अचल सम्पत्तिमा लगानी गर्ने गर्दछ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरणका चरणलाई निम्न चार्टले अभ्र स्पष्ट पार्नेछ :

Source: Money Laundering Awareness Handbook for Tax Examiners and Tax Auditors, OECD 2009

३. सम्पत्ति शुद्धीकरणसंग सम्बद्ध कसुरहरू र सूचना प्रवाह

सम्पत्ति शुद्धीकरण आफैँमा मूल कसुर नभई सम्बद्ध कसुर (Predicate Offence) को सह-कसुरको रूपमा रहने कसुर हो। सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउण्डरिङ्ग) निवारण ऐन, २०६४ ले अनुसूचीमा उल्लिखित कसुरलाई “सम्बद्ध कसुर” भनी परिभाषा गरेको छ। ती सम्बद्ध कसुर सम्पत्ति शुद्धीकरणको प्रमुख सम्भाव्य क्षेत्रहरू हुन्। अर्को शब्दमा भन्दा अपराधिक वा गैर कानूनी कार्य गरी आर्जित आयलाई कानूनी र वैध बनाउन सम्पत्तिको स्रोत र उत्पत्ति लुकाउने, सम्पत्तिको स्वरूप र प्रकृति बदल्ने जस्ता विभिन्न बहाना र तरिकाबाट अवैध सम्पत्ति वैध बनाउन गरिने कार्य तथा प्रयास सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी कसुर भएको हुँदा अपराध र अपराधजन्य कार्य तथा त्यसबाट आर्जित आय र उक्त गैर कानूनी आयलाई लुकाउन, दबाउन, छिपाउन गरिने सम्पूर्ण गतिविधि सम्पत्ति शुद्धीकरणका सम्भाव्य क्षेत्र हुन्।

सो ऐनको अनुसूचीमा उल्लेख गरिएको सम्बद्ध कसुरहरूको सूचीमा कर सम्बन्धी- (क) तस्करी (भन्सार, अन्तःशुल्क तथा कर सहित) सम्बन्धी, (ख) कर (प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष समेत) सम्बन्धी, अपराध समेत समावेश छ। यसकारण, यो प्रयोजनका लागि मूल्य अभिवृद्धि कर, आयकर, अन्तःशुल्क लगायका करको प्रशासन गर्ने आन्तरिक राजस्व विभाग, शङ्कास्पद कारोबार सम्बन्धी प्रतिवेदन प्राप्त गर्ने, सोको विश्लेषण गर्ने र विश्लेषणको निष्कर्ष प्रवाह गर्ने जिम्मेवारी रहेको वित्तीय जानकारी इकाई तथा सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी कसुरको अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने निकाय सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग बिच सूचना प्रवाह हुन आवश्यक छ, र भै रहेको पनि छ। अतः यसरी प्राप्त हुन आएको सूचनाहरूलाई व्यवस्थित गर्न एउटा सूचना बैंक नै स्थापना गरी सम्बन्धित निकायले गर्ने छानबिन तथा अनुसन्धानमा सदुपयोग गर्ने क्षमता सहितको जनशक्तिको विकास गर्न जरूरी देखिएको छ।

४. सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण तथा कर सम्बन्धी प्रचलित कानून

सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणसंग सम्बन्धित कानून	करसंग सम्बन्धित कानून
सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउण्डरिङ्ग) निवारण ऐन, २०६४	आयकर ऐन, २०५८
सुपुर्दगी ऐन, २०७०	मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२
पारस्परिक कानूनी सहायता ऐन, २०७०	अन्तःशुल्क ऐन, २०५८
संगठित अपराध निवारण ऐन, २०७०	आयकर नियमावली, २०५९
कसुरजन्य सम्पत्ति तथा साधन (रोक्का नियन्त्रण र जफत) ऐन, २०७०	मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५३
सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउण्डरिङ्ग) निवारण नियमावली, २०६६	अन्तःशुल्क नियमावली, २०५९
सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण (सूचिकृत व्यक्ति, समूह वा संगठनको सम्पत्ति वा कोष रोक्का) नियमावली, २०७०	मदिरा ऐन, २०३१
पारस्परिक कानूनी सहायता नियमावली, २०७०	मदिरा नियमहरू, २०३३
सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतंकवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारण रणनीति तथा कार्य योजना (२०६८-२०७३)	सालबसाली आर्थिक ऐनहरू
सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतंकवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड एवं वित्तीय कारवाही कार्यदलका सिफारिसहरू (The FATF Recommendations)	

५ सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण तथा कर प्रशासनका लागि संस्थागत व्यवस्था

राष्ट्रिय समन्वय समिति	आन्तरिक राजस्व विभाग
कार्यान्वयन समिति	तुला करदाता कार्यालय
सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग	आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरु
उपसमितिहरु	करदाता सेवा कार्यालयहरु
• कानून उपसमिति	राजस्व अनुसन्धान विभाग
• सुपरिवेक्षण उपसमिति	
• अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग उपसमिति	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
• प्राविधिक उपसमिति	• जिल्ला सरकारी बकिलको कार्यालय
	• विशेष सरकारी वकिल कार्यालय
	विशेष अदालत

सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग, वित्तीय जानकारी इकाई, आन्तरिक राजस्व विभाग लगायत सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणसंग सम्बन्धित अन्य निकायहरु बिच आपसी समन्वयकारीको भूमिका अर्थ मन्त्रालय, वित्तीय क्षेत्र व्यवस्थापन महाशाखाले निर्वाह गर्दै आएको छ ।

६. सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग र आन्तरिक राजस्व विभाग बिच सूचना आदानप्रदानसम्बन्धी व्यवस्था

सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग र आन्तरिक राजस्व विभागले सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतंकवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारण एवं कर छली नियन्त्रणका लागि आ-आफ्नो कार्य सम्पादन गर्ने क्रममा सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतंकवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी एवं कर छली सम्बन्धी प्राप्त सूचना आदानप्रदान गर्ने सम्बन्धमा दुवै पक्ष बिच देहाय बमोजिम गर्ने गराउने गरी पारस्परिक समझदारी (MOU) भई सकेको छ :

- सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतंकवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी एवं कर छली सम्बन्धी अनुसन्धान गर्न प्रभावकारी समन्वय र सहकार्य गर्दै प्रचलित कानूनको परिधिभित्र रही आवश्यकतानुसार एक आपसमा सूचना आदानप्रदान गरिने,
- सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतंकवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी एवं कर छलीका जोखिमका क्षेत्रहरु पहिल्याई सोको निवारणका लागि संयुक्त वा अलग अलग रुपमा जोखिम व्यवस्थापन गरिने,
- आ-आफ्नो क्षेत्राधिकारका विषयहरु सूक्ष्म रुपमा अनुसन्धान तथा अन्वेषण गरी आवश्यकतानुसार निष्कर्ष आदानप्रदान गरिने,
- सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतंकवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारण एवं कर छली नियन्त्रण सम्बन्धी कार्यमा संलग्न जनशक्तिहरुको क्षमता विकास गरिने ।

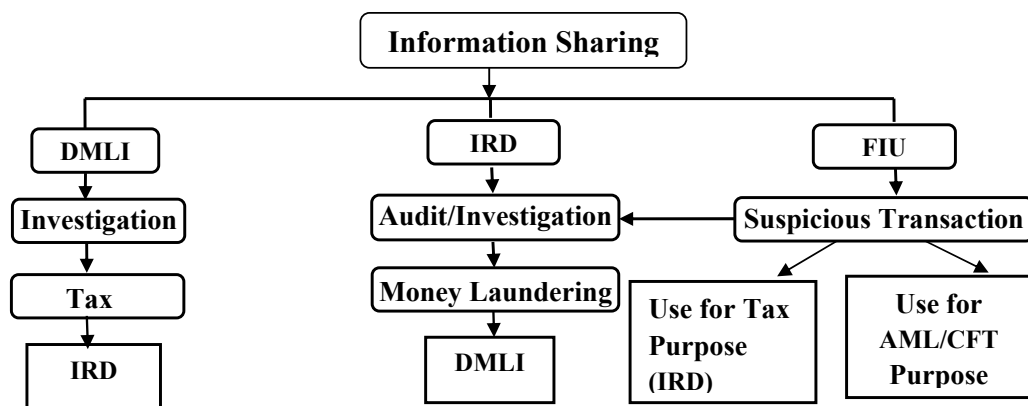
सम्पत्ति शुद्धीकरणका सम्बद्ध कसुर अन्तर्गत कर सम्बन्धी विषय समेत समावेश भएकोले आन्तरिक राजस्व

विभागले कार्य सम्पादन गर्ने क्रममा कर छलीको सूचना सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागमा पठाउन के कस्तो विवरण तयार गर्नुपर्ने हो, सो यकिन गरी सूचना अभिलेख प्रणालीको विकास गर्नु पर्नेछ । यस प्रयोजनार्थ दुवै विभागले सूचना आदानप्रदानको ढाँचा निर्धारण गर्न जरूरी छ । त्यस्तै, आन्तरिक राजस्व विभाग वा अन्तर्गतका कार्यालयहरूले कर परीक्षण र अनुसन्धानको कार्य सम्पादन गर्ने क्रममा सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रणको पक्षबाट पनि हेरिनु पर्ने भएकोले यसको लागि दुवै विभागको जनशक्तिलाई दक्ष बनाउन आवश्यक छ ।

७. वित्तीय जानकारी इकाई (FIU) बाट प्राप्त सूचना व्यवस्थापन

व्यक्तिगत बैंक खाताको शङ्कास्पद कारोबारको आधारमा कर छली भएको आशंकामा वित्तीय जानकारी इकाईले छानबिनको लागि आन्तरिक राजस्व विभागमा सूचना पठाउने गरेको छ । यसरी पठाइएको सूचनाको कारवाहीको सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायले वित्तीय जानकारी इकाईलाई पृष्ठपोषण दिनु पर्ने कानूनी व्यवस्था छ । वित्तीय जानकारी इकाईबाट प्राप्त सूचना अद्यावधिक रूपमा राखी कर सम्बन्धी आवश्यक छानबिन गर्न दुवै विभाग बिच समन्वय गरी त्यस्तो कारोबारको सम्बन्धमा आन्तरिक राजस्व विभागले कुन हदसम्म हेर्ने र सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागले कुन हदसम्म हेर्नु पर्ने हो, यकिन भई छानबिन गर्न एउटा मापदण्ड तथा निर्देशिका बनाउनु जरूरी छ । व्यक्तिगत बैंक खाता र व्यावसायिक क्रियाकलाप बिच कर सम्बन्धी विषयमा आन्तरिक राजस्व विभागले छानबिन गरी सम्पत्ति शुद्धीकरणको विषयमा आवश्यक छानबिनको लागि सूचनाको रूपमा सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागमा पठाउने व्यवस्था गर्नु नै उपयुक्त हुनेछ । साथै, दुवै निकायमा यस सम्बन्धी कार्य सम्पादन गर्न सम्पर्क व्यक्ति (Focal Person) तोकिनु उचित हुनेछ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग, आन्तरिक राजस्व विभाग र वित्तीय जानकारी इकाई बिच सूचना प्रवाह

(Note: DMLI = Department of Money Laundering Investigation, IRD = Inland Revenue Department, FIU = Financial Information Unit)

वित्तीय जानकारी इकाईले प्राप्त भएका शङ्कास्पद कारोबारमध्ये करसंग सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व विभागमा र सम्पत्ति शुद्धीकरणसंग सम्बन्धित सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागमा पठाउनु उपयुक्त हुनेछ । त्यसैगरी, आन्तरिक राजस्व विभागले कर परीक्षण तथा अनुसन्धान गर्ने क्रममा कर छलीको कारवाहीको सूचना तथा प्राप्त भएका सम्पत्ति शुद्धीकरणसंग सम्बन्धित सूचना सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागमा पठाउने र सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागले अनुसन्धानको क्रममा प्राप्त कर छलीसंग सम्बन्धित सूचना आन्तरिक राजस्व विभागलाई पठाउने प्रणालीको

विकास गर्न सकिने दुवै विभागको अनुसन्धान प्रभावकारी हुनेछ ।

८. सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मूल्यांकन व्यवस्था

सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण सम्बन्धी एशिया प्रशान्त क्षेत्र समूह (Asia Pacific Group on Money Laundering - APG) ले वित्तीय कारवाही कार्यदल (Financial Action Task Force- FATF) ले पारित गरेका सिफारिसहरूको कार्यान्वयनको मूल्यांकन गर्ने क्रममा सन् २०१९/२० मा नेपालमा सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणको कारवाहीको पारस्परिक मूल्यांकन (Mutual Evaluation) गर्ने भएकोले सोको तयारी स्वरूप नेपालले कानून सचिवको संयोजकत्वमा स्व-मूल्यांकन समित गठन गरी विभिन्न उपसमितिहरू समेत गठन गरेको छ । गठन गरिएका विभिन्न उपसमितिहरूमध्ये निम्न उपसमितिमा आन्तरिक राजस्व विभागको समेत प्रतिनिधित्व रहेको छ :

(क) अनुसन्धान तथा अभियोजन (सम्पत्ति शुद्धीकरण) उपसमिति

(ख) अनुसन्धान तथा अभियोजन (सम्बद्ध कसुर) उपसमिति

(ग) गैर वित्तीय व्यवसाय तथा पेशागत क्षेत्र उपसमिति

यसअघि सन् २०११ मा मूल्यांकन गर्दा सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण सम्बन्धी आवश्यक कानून निर्माणको अवस्थाको मूल्यांकन गरिएकोमा आगामी सन् २०१९/२० मा हुने मूल्यांकनमा कानूनको कार्यान्वयन पक्ष हेरिने हुँदा स्व-मूल्यांकन समिति अर्न्तगत गठन भएको उपसमितिहरूको बैठकमा कानून कार्यान्वयनमा के कस्तो समस्या रहेको पाइयो, कानूनको अभाव छ छैन लगायत कानून कार्यान्वयनको प्रगति विवरण सम्बन्धमा छलफल भएको थियो । आफ्नो कार्य सम्पादनको सिलसिलामा सूचक संस्थाहरूबाट सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी के कति केस सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागमा पठाइयो, सोको प्रगति अवस्था के छ भनी विवरण तयार गर्ने क्रममा सूचक संस्थाहरूमा सूचना अभिलेख प्रणाली व्यवस्थित नभएको जस्ता समस्या विद्यमान रहेको पाइयो ।

९. Tax Risks and Money Laundering indicators

- Unusual transactions and parties,
- Unusual money flows,
- Unusual turnover/sales,
- Unusual Possession,
- Unusual financing,
- Over and under invoicing .

१०. Effective Inter-Agency Co-operation in Fighting Tax Crimes :

(I) Models for sharing information

- Information held by tax administration,
- Information held by the police or public prosecutor,
- Information held by the Financial Intelligence Unit,
- Information held by financial regulators .

(II) Models for enhanced co-operation

- Joint investigation teams,

- Inter-agency centres of intelligence,
- Secondments and co-location of personnel,
- Other models .

(III) Arrangements for sharing information through legal gateways

- Direct access to records and databases,
- Mandatory spontaneous sharing of information,
- Spontaneous sharing of information,
- Sharing information on request .

११. सूचना आदानप्रदानका समस्याहरू

सूचना आदानप्रदान व्यवस्थापनमा निम्न समस्याहरू रहेका छन् :

- सूचनाको वर्गीकरण र अभिलेखीकरण गर्न नसकिएको,
- कस्तो सूचना पठाउने भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट रूपमा सूचकहरूको निर्माण नभएको,
- कर परीक्षण तथा अनुसन्धान कार्य सम्पादन गर्दा सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी हेरिनु पर्ने विषयमा ज्ञानको कमी,
- दुवै विभागको जनशक्तिलाई अनुसन्धान सम्बन्धी संयुक्त रूपमा प्रशिक्षणको अभाव,
- दुवै विभागको सूचना व्यवस्थापन प्रणालीमा सूचना अभिलेख गर्ने प्रणाली विकास हुन नसकेको,
- सूचक संस्थाहरूलाई उत्तरदायी बनाउन नसकिएको,
- सम्बद्ध कसुरको कारवाही गर्ने निकायले उक्त कसुरको विषयमा सूचक संस्थाको रूपमा दिइनु पर्ने सूचनाको विषयको सम्बन्धमा जानकारी उपलब्ध गराउन नसकिएको,
- सम्पत्ति शुद्धीकरण र कर छली बिच जोखिमका सूचकहरूको सम्बन्धमा ज्ञानको कमी,
- संयुक्त अनुसन्धानको व्यवस्था नभएको,
- अनुगमन तथा मूल्यांकनको अभाव ।

१२. समस्या समाधानका उपाय :

- सूचक संस्थाहरूले दिनुपर्ने सूचनाको ढाँचा तर्जुमा गरी विद्युतीय सूचना प्रणाली (सफ्टवेयर) मार्फत नियमित रूपमा सूचना आउने व्यवस्थाको विकास गर्नु पर्ने ।
- सूचना अभिलेख तथा वर्गीकरण गर्ने ।
- के कस्ता सूचनाहरू आदानप्रदान गर्ने हो सो सम्बन्धी सूचकहरूको निर्माण गर्ने ।
- कर परीक्षण तथा अनुसन्धानको क्रममा सम्पत्ति शुद्धीकरणका हिसाबले के कस्ता विषयहरू हेर्नु पर्ने हो स्पष्ट मार्ग निर्देशन तयार गर्ने ।
- दुवै विभागमा अनुसन्धान कार्यमा संलग्न जनशक्तिलाई संयुक्त रूपमा प्रशिक्षित गरी दक्षता अभिवृद्धि गर्ने ।
- दुवै विभागको सूचना व्यवस्थापन प्रणालीमा Interface को व्यवस्था गर्ने ।
- सूचक संस्थाहरूलाई उत्तरदायी बनाउने ।

- वित्तीय जानकारी इकाईलाई Intelligence को रूपमा विकास गरिनु पर्ने ।
- सूचना आदानप्रदान गर्ने क्रममा गरिएको MOU को कार्यान्वयन अवस्थाको समय समय समीक्षा गरिनु पर्ने ।
- सम्बद्ध कसुरको कारवाही गर्ने सम्बन्धित निकायलाई सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी विषयमा प्रशिक्षण प्रदान गर्ने ।
- दुवै विभागले संयुक्त रूपमा सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा कर छलीका विषयमा कारवाही अगाडि बढाउन एउटा मापदण्ड तथा निर्देशिका बनाउनुपर्ने ।
- संयुक्त अनुसन्धान गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने ।
- प्रभावकारी रूपमा अनुगमन तथा मूल्यांकन गरी सूचना प्रवाहलाई व्यवस्थित बनाउन पृष्ठपोषण दिने ।

१३. निष्कर्ष

कुशल, दक्ष र अनुसन्धानात्मक क्षमता भएका जनशक्ति एवं वैज्ञानिक सूचना प्रणालीको विकास गरी अनुसन्धान पद्धतिलाई अधिकतम सूचना प्रविधि मैत्री बनाउन सकिँएमा वित्तीय अपराधको रूपमा रहेको सम्पत्ति शुद्धीकरण र कर छली जस्ता गैरकानूनी क्रियाकलापलाई नियन्त्रण एवं निवारण गर्ने कार्य धेरै हदसम्म सहज हुन्छ । सम्पत्ति शुद्धीकरण र कर छली निरोध एवं निवारण गरी अनुशासित, स्वस्थ र प्रतिस्पर्धात्मक आर्थिक एवं वित्तीय क्षेत्रको निर्माण गर्ने तथा स्वैच्छिक कर सहभागितामा अपेक्षित वृद्धि गर्ने कार्यमा सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग र आन्तरिक राजस्व विभागको भूमिका ज्यादै महत्वपूर्ण रहेको हुँदा यसका लागि यी दुवै विभागहरू एकनिष्ठ भै यसतर्फ अग्रसर हुन आवश्यक छ । यसो हुन सक्थो भने सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा कर छली नियन्त्रण एवं निवारणको कार्यमा वाञ्छित सफलता प्राप्त हुन गई अनौपचारिक अर्थतन्त्र क्रमशः औपचारिक अर्थतन्त्रतर्फ रुपान्तरित भई आर्थिक कारोबार पारदर्शी र आन्तरिक राजस्व परिचालनमा समेत अभिवृद्धि हुनेमा विश्वस्त हुन सकिन्छ । अतः सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणसँग सम्बन्धित निकायहरू बिच व्यवस्थित, दिगो र भरपर्दो सूचना प्रणालीको विकास गर्न सकिँएको खण्डमा यसबाट सम्पत्ति शुद्धीकरण र कर छली अनुसन्धानको कार्य प्रभावकारी एवं परिणाममुखी हुनुका साथै सन् २०१९/२० मा हुने पारस्परिक मूल्यांकन (Mutual Evaluation) मा समेत नेपालले सहजै संतोषजनक नतिजा प्राप्त गर्न प्रशस्त सहयोग मिल्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउण्डरिङ) निवारण ऐन तथा नियमहरू,
 आयकर ऐन तथा नियमावली,
 मुल्य अभिवृद्धि कर ऐन तथा नियमावली,
 अन्तःशुल्क ऐन तथा नियमावली,
 सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागबाट प्रकाशित सामाग्रीहरू,
 वित्तीय कारवाही कार्यदल (FATF) का सिफारिसहरू,

Money Laundering Awareness Handbook for Tax Examiners and Tax Auditors, OECD, 2009
 Effective Inter-Agency Co-operation in Fighting Tax Crimes and Other Financial Crimes,
 OECD, 2012

राजस्व प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीको क्षमता विकासको प्रश्न : राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको भूमिका

मुक्ति प्रसाद पाण्डे
निर्देशक, भन्सार विभाग

१. विषय प्रवेश :

करीब २ वर्ष पहिले मेरा दुई जना छिमेकी साथीहरूको एकैपटक सरुवा भएछ । एउटा साथीको राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र र अर्कोको नेपाल प्रहरीको तालिम केन्द्रमा । विभाग फरक भए पनि कामको प्रकृतिका एकै हुनु पर्ने हो, तालिम केन्द्रमा । तर, सरुवाको प्रतिक्रिया सुन्दा फरक फरक पाएँ । व्यवस्थापनले विश्वास गरी नयाँ जिम्मेवारी दिएकोमा प्रहरीको तालिम केन्द्रमा सरुवा हुने साथी खुसी देखिन्थे । अर्कोतर्फ राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रमा सरुवा भएका साथी नमिठो मान्दै मलाई राम्रो पोस्टिङ मिलेन, अवकाश हुन पनि धेरै वर्ष छैन भन्दै थिए । मलाई अचम्म लाग्यो एकै प्रकृतिको काम हुने निकायमा सरुवा हुँदा किन फरक फरक प्रतिक्रिया । सोचेँ, व्यक्तिगत रुचि र इच्छाको विषय होला ।

गत महिना विभागकै कार्यक्षमतामा एकजना सहायक कर्मचारी भेट्न आए । उनले केही दिनमा सुरु हुन लागेको सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिममा भाग लिन राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रमा भनिसुन गरी दिन आग्रह गर्दै थिए । मैले सोधेँ, “सेवाकालीन तालिम लिन पनि भनिसुन गर्नुपर्छ र !”, उनले पुनः अनुरोध गरे यसपालि तालिम लिन पाए अर्को साल बढुवा हुने थिए । १५ जनाको कोटा पुरा भैसकेछ त्यसैले भनिसुन गरी दिनु पर्‍यो । उनको आग्रह टार्न नसकि तालिम संयोजन गर्ने साथीलाई अनुरोध गरी दिएँ । केही दिनपछि उक्त समूहलाई प्रशिक्षकको रूपमा कक्षा लिन अनुरोध गरियो । तालिम हलमा त १५ जना भनेको २२ जना पो पुगेछन् । तालिम संयोजक साथीलाई सहभागी संख्या कसरी धेरै भो भनि सोध्दा उनले आफ्नो विवशता सुनाउँदै सबैतिरको आग्रह टार्न नसक्दा संख्या बढी हुन गएको बताए । सबैजना अर्को वर्षको बढुवाका लागि संभावित उम्मेदवार रहेछन् ।

गत सेप्टेम्बरको घटना हो, विश्व भन्सार संगठनको आग्रहमा ब्रसेल्स जाँदा भारत तथा भुटानको भन्सार प्रशासनमा कार्यरत साथीहरूसँग भेट भयो । उनीहरू दुवैजना एकैपटक स्टाफ कलेजको सेवा प्रवेश तालिम लिएको कुरा गर्दै थिए । मलाई अलि अचम्म लागेर सोधेँ, “तपाईंहरू फरक फरक मुलुकका अफिसरले कसरी एउटै सेवा प्रवेश तालिम लिनुभो त ?” खास कुरा के रहेछ भने भुटानको राजस्व सेवामा कार्यरत कर्मचारीहरू तालिम लिन भारत पठाइदो रहेछ । अब्बि विस्तृत कुरा गर्दा थाह भयो कि भुटान सरकारले तालिमको गुणस्तर कायम गर्न भारत पठाउँदो रहेछ ।

यी तीन प्रतिनिधिमूलक घटनाले मलाई तालिमको सन्दर्भमा राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको महत्वपूर्ण भूमिका रहदा रहदै यसको व्यवस्थापनमा पर्याप्त ध्यान नपुगेको महसुस भयो । प्रस्तुत आलेख राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको संक्षिप्त परिचय सहित केन्द्रको विद्यमान अवस्था र सुधारका विषयमा केन्द्रित रहेको छ ।

२. स्थापना :

नेपाल सरकारको राजस्व र आर्थिक प्रशासनको क्षेत्रमा कार्यरत कर्मचारीहरूको क्षमता विकासको लागि २०३७ फागुन २९ गते राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको स्थापना भएको हो (RATC, 2074)। यो तालिम केन्द्रले राजस्व प्रशासन र लेखामा कार्यरत रा.प. द्वितीय श्रेणीसम्मका अधिकृत तथा सहायक कर्मचारीहरूलाई सेवा प्रवेश तथा सेवाकालीन तालिम प्रदान गर्दै आएको छ । केन्द्रबाट समय समयमा विषयगत अल्पकालीन तालिम, विभिन्न समसामयिक मुद्दाहरूमा छलफल कार्यक्रम समेत चलाउने गरेको पाइन्छ । साथै, नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीको लेखामा काम गर्ने कर्मचारीलाई समेत लेखा सम्बन्धी तालिमका लागि उक्त तालिम केन्द्रमा पठाउने गरीएको छ ।

३. साधन श्रोतको व्यवस्था :

अर्थ मन्त्रालय अन्तरगत विभाग सरहको अस्तित्वमा स्थापित केन्द्रमा सहसचिव स्तरको तालिम प्रमुख रहने व्यवस्था छ । केन्द्रको संगठन संरचना अनुसार रा.प. द्वितीय श्रेणीका वरिष्ठ प्रशिक्षक ६ जना, रा.प. तृतीय श्रेणीका प्रशिक्षकहरू १० जना र विभिन्न सहायक कर्मचारी समेत गरी ४५ जनाको दरबन्दी रहेको छ । उपसचिव, शाखा अधिकृत र सहायकस्तर कर्मचारीहरू राजस्व, लेखा र सामान्य प्रशासन समूहबाट खटाउने गरिएको छ । वरिष्ठ प्रशिक्षक, प्रशिक्षक र सहायक प्रशिक्षकको रूपमा रहने कर्मचारीबाट तालिम संयोजन गर्नुका साथै संचालित विभिन्न तालिममा प्रशिक्षण दिने गरेको पाइन्छ । श्रोत व्यक्तिको रूपमा राजस्व, लेखा र अन्य क्षेत्रका अनुभवी विज्ञहरूको रोष्टर राखी आवश्यकता अनुसार विभिन्न तालिममा प्रशिक्षणको लागि आमन्त्रण गर्ने प्रचलन पनि छ । भूकम्पबाट आफ्नो भवन भत्केपछि निर्माणाधीन रहेकोले हाल भाडाको घरबाट केन्द्रको गतिविधि सञ्चालन हुँदै आएको छ ।

४. राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको कार्य जिम्मेवारी :

तालिम केन्द्रको website का अनुसार यस केन्द्रको उद्देश्य निम्न बमोजिम रहेको देखिन्छ ।

- राजस्व तथा आर्थिक प्रशासनका कर्मचारीहरूलाई दक्ष र सिपयुक्त बनाउने ।
- राजस्व तथा आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी समसामयिक विषयमा अन्तरक्रिया, गोष्ठी, कार्यशाला सञ्चालन गर्ने ।
- आर्थिक तथा राजस्व प्रशासन क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने ।
- अर्धवार्षिक रूपमा राजस्व पत्रिका प्रकाशन गर्ने ।

साथै, संस्थाले उपर्युक्त उद्देश्य पुरा गर्न तालिम आवश्यकता पहिचान, पाठ्यक्रम विकास, सेवा प्रवेश/ सेवाकालीन तालिम र अल्पकालीन तालिम सञ्चालन, श्रोत व्यक्ति व्यवस्थापन समेतका कार्यहरू गर्दै आएको छ । त्यस्तै, यस संस्थाले सामान्यतया वार्षिक करिब ९०० देखि १००० जनालाई विभिन्न प्रकारको तालिम र प्रशिक्षण प्रदान गर्ने गरेको देखिन्छ ।

५. तालिम निर्देशक समिति :

यस केन्द्रको सञ्चालनको लागि नीतिगत मार्गदर्शन गर्न अर्थ सचिवको अध्यक्षतामा ९ सदस्यीय तालिम निर्देशक समितिको व्यवस्था गरिएको छ । समितिमा तालिम प्रमुख सदस्य सचिव र महालेखा नियन्त्रक, सहसचिव, अर्थ

मन्त्रालय, प्रशासन महाशाखा, भन्सार, आन्तरिक राजस्व, राजस्व अनुसन्धान, सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागका महानिर्देशकहरु सदस्यको रुपमा रहने व्यवस्था छ ।

६. विद्यमान समस्या :

पृष्ठभूमिमा उल्लिखित विषयहरुबाटै बुझ्न सकिन्छ कि केन्द्रले सञ्चालन गर्ने सेवाकालीन तालिम बाहेकका क्रियाकलापमा सरोकारवालाको रुचि कम हुने गरेको छ । सेवा प्रवेश तालिम र अन्य पुनर्ताजगी तालिमभन्दा सेवाकालीन तालिम बढुवा प्रयोजनका लागि अनिवार्य भएकोले यस्ता तालिममा कर्मचारीहरुको सहभागिता उल्लेख्य रहेको पाइन्छ । यस दृष्टिकोणबाट हेर्दा संस्थाले अपेक्षित उद्देश्य अनुरूप कार्य गर्न नसकेको अनुभव गर्न सकिन्छ । यसो हुनुमा देहायका समस्याहरु जिम्मेवार छन् :-

- पूर्णतः अन्य सरकारी संस्था सरह यो संस्थाको सञ्चालन गरिएको छ । तालिम केन्द्रमा सरुवा भएर जाने कर्मचारीहरु एकपटकमा २ वर्षका लागि सरुवा गर्ने प्रचलन छ । अभै केन्द्रमा सरुवा भै जान कर्मचारीहरुबाट दबाब पर्दैन । रुचिकर सरुवा भन्दा सरुवा भएपछि जानै पर्ने भो भन्ने अवस्था छ । संस्थाले सम्पादन गर्ने कामसँग तादात्म्यता राखी कर्मचारी खटाउन सकिएको छैन । बेलाबखत अवकाशको मुखमा पुगेका कर्मचारीलाई समेत पदस्थापन गरिएको यथार्थ हाम्रो सामु छ ।
- संस्थाको नेतृत्व रा.प.प्रथम श्रेणी सहसचिवस्तरबाट हुने गरेको छ । स्थापना भएपछि धेरै वर्ष निमित्तका भरमा चलेको र बिच बिचमा पनि संस्था प्रमुखको छिटो छिटो सरुवा हुने प्रचलन रहेकाले संस्थाको कार्य प्रभावकारी हुन सकेको छैन । संस्थामा कार्यरत प्रशिक्षक कर्मचारीहरुलाई स्वदेश तथा विदेशमा प्रशिक्षित गराई उच्च मनोबलयुक्त बनाउन सकिएको छैन । अन्य विभाग वा मन्त्रालयबाट सरुवा भै केन्द्रमा हाजिर भएको दिनदेखि नै प्रशिक्षक हुनु पर्ने पदेन जिम्मेवारी छ ।
- भूकम्पको कारणले आफ्नो भवन समेत गुमाउनु परेको अवस्थामा संस्थालाई आवासीय तालिम सञ्चालन गर्न कठिनाई छ ।
- संस्थाले सञ्चालन गर्ने प्रशिक्षण तथा तालिमहरुमा नयाँ विधिहरु प्रयोग गर्न सकिएको छैन । नवीनतम विधिहरुको प्रयोग गर्न आवश्यक उपकरण तथा प्रशिक्षित जनशक्तिको कमी छ ।
- संस्थाले सञ्चालन गरी राखेका सेवाकालीन/सेवा प्रवेश र अन्य समसामयिक तालिमहरुको पाठ्यक्रममा समेत पर्याप्त सुधार गर्न सकिएको छैन ।
- यी सबैखाले सुधारको लागि पर्याप्त श्रोतको समेत कमी छ ।

७. सुधारका उपायहरु :

निजामती कर्मचारी राष्ट्रिय तालिम नीति, २०७१ को सोंच अनुरूप कर्मचारीहरुको ज्ञान, सीप र दक्षता अभिवृद्धि गर्दै उनीहरुको मनोवृत्तिमा समेत सुधार ल्याउन र राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रलाई center of excellence को रुपमा सञ्चालन गर्न देहायका विषयमा ध्यान पुर्‍याउन उपयुक्त हुने देखिन्छ :-

- संस्थाको नेतृत्वमा कम्तीमा ५ वर्ष निरन्तरता दिन सके व्यवस्थापनमा सुधार गर्न सहज हुन्छ । विद्यमान अवस्थामा निजामती सेवा ऐनमा कर्मचारीहरुको सरुवा २/२ वर्षमा हुने प्रावधान रहेको र सोहि अनुरूप नै यस केन्द्रमा कार्यरत जनशक्तिको पनि सरुवा हुने गरेको छ । यसरी सरुवा भै केन्द्रमा आउने भन्दा केन्द्रबाट

बाहिरिने कर्मचारीको संख्या बढी हुने भएकोले यो संस्थामा सधै कर्मचारीको अभाव रहनुका साथै केन्द्रलाई आवश्यक पर्ने विशिष्टीकृत जनशक्तिको उपलब्धतामा समेत समस्या रहेको छ । राजस्व समूहमा रा. प. प्रथम श्रेणीको पद हटाएपछि संस्थाको नेतृत्व अझ छिटो परिवर्तन हुने गरेको छ । तसर्थ, विगतका अनुभव समेतको आधारमा रा.प.विशिष्ट श्रेणीबाट अवकाश प्राप्त व्यक्तिलाई ५ वर्ष पदावधि कायम गरी केन्द्रको नेतृत्व दिएर पूर्णकालीन सेवा लिने प्रबन्ध गर्न सके र यो संस्थालाई Functional Organization को रूपमा रूपान्तरण गर्न सके उपयुक्त हुन्छ ।

- केन्द्रमा प्रशिक्षक कर्मचारी खटाउदा career को सुरुवात अवस्थाबाटै विशेष दक्षता भएका, उदाहारणको लागि शैक्षिक योग्यता, लोक सेवा आयोगको सिफारिसको आधार वा अन्य यस्तै आधारमा छनौट गरी कम्तीमा ३ वर्षको अवधि काम गर्ने गरी खटाउन उपयुक्त हुन्छ । यस्तो जनशक्तिलाई केन्द्रमा खटाउनु पूर्व नै यस्तै प्रकृतिको वैदेशिक तालिम केन्द्रको अनुभव गराउने गरी मध्यकालीन तालिम दिएर खटाउने गर्दा उपयुक्त हुन्छ । साथै, नेपाल सरकारको मनोनयन तथा आफ्नै प्रयासमा छात्रवृत्तिमा विदेशी विश्वविद्यालयबाट अध्ययन गरी आएका सम्बन्धित विज्ञलाई कम्तीमा ३ वर्ष तालिम केन्द्रमा पदस्थापन गर्ने प्रणाली विकास गर्न सके उपयुक्त हुन्छ ।
- केन्द्रमा कार्यरत प्रशिक्षकहरूलाई समसामयिक प्रवृत्तिमा Update गराउन र उत्प्रेरणा जगाउन स्वदेश तथा विदेशमा नियमित प्रशिक्षणमा पठाउने पद्धति विकास गर्न जरुरी छ ।
- तालिम सञ्चालनमा विकास भएका नयाँ प्रविधिको अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ । छिमेकी मुलुक भारत तथा अन्य मुलुकका तालिम केन्द्रहरूको अध्ययन गरी सो अनुरूपको जनशक्ति व्यवस्थापन तालिम सञ्चालन गर्न सक्षम हुने गरी अगाडि बढ्न जरुरी छ ।
- सेवाकालीन तथा सेवा प्रवेश तालिमको पाठ्यक्रम अद्यावधिक गरी तालिम अवधि पनि बढाउन जरुरी छ । सेवा प्रवेश तालिममा Motivation तथा Positive Attitude बढाउने खालका विभिन्न विधिहरूको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- संस्थाको आफ्नै भवन, आवासीय सुविधा र तालिमहरूमा सुविधायुक्त प्रविधिको अवलम्बन गर्न जरुरी देखिन्छ ।
- संस्थाको अर्धवार्षिक प्रकाशन 'राजस्व' पत्रिकाको स्तरवृद्धि गरी Registered International Journal को रूपमा प्रकाशित गर्न सके अझ उपयुक्त हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र (२०७४) “वेब पेजमा भएको विवरण” (access from www.ratc.gov.np/about)

कानून किताव व्यवस्था समिति (२०७०), “निजामती सेवा ऐन २०४९”

सामान्य प्रशासन मन्त्रलय, “निजामती कर्मचारी राष्ट्रिय तालिम नीति, २०७१”

प्रविधिमैत्री राजस्व प्रशासन : तालिमको सन्दर्भ

चुडामणि दुङ्गना

सूचना प्रविधि निर्देशक, आन्तरिक राजस्व विभाग

विषय प्रवेश

राजस्व प्रशासन कुनै पनि मुलुकको विकासको मेरुदण्डको रूपमा रहेको हुन्छ । राज्यका विभिन्न अङ्गहरूको व्यवस्थित परिचालनको लागि आवश्यक विभिन्न स्रोत साधनको व्यवस्थापनको लागि समेत अपरिहार्य साधन हो राजस्व । राज्यले व्यक्ति तथा संगठित संस्थाबाट राज्य सञ्चालन तथा विकास निर्माणको लागि राजस्व संकलन गर्ने र सोको व्यवस्थित परिचालन गर्ने कार्य नै राजस्व प्रशासन हो । प्रविधिले दिनानुदिन फड्को मारिरहेको वर्तमान अवस्थामा पुरातन पद्धतिको राजस्व प्रशासनले कुशलतापूर्वक कार्य सम्पादन गर्न असम्भव भइसकेको छ । उपलब्ध मानव स्रोत र मुद्राको अधिकतम उपयोग गर्दै सुशासनको प्रत्याभूति आधुनिक प्रविधिको विवेकपूर्ण उपयोगबाट मात्र सम्भव हुन्छ । यसर्थ, आधुनिक राजस्व प्रशासनको अपरिहार्य तथा अति महत्वपूर्ण उपकरणको रूपमा रहेको हुन्छ - प्रविधि ।

नागरिकलाई उपलब्ध गराइने सेवा सुविधालाई चुस्त एवं सहज बनाउन राजस्व प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारी आधुनिक प्रविधिसँग परिचित मात्र भएर पुग्दैन, यसलाई दैनिक कार्य सम्पादनको अभिन्न अङ्ग बनाई अभ्यस्त हुन समेत अपरिहार्य हुन्छ । प्राविधिक ज्ञान व्यक्तिगत आवश्यकता परिपूर्तिको लागि मात्र हो र उक्त क्षेत्र प्राविधिक जनशक्तिको मात्र हो भन्ने भावनाले भरिएको हाम्रो मानसिकतामा उल्लेख्य परिवर्तन अत्यावश्यक भएको छ । मौखिक उर्दीको भरमा सङ्कलन हुने कर तथा गैर कर राजस्व लिखित कानून अनुसार विभिन्न खाता तथा विवरणको आधारमा थप व्यवस्थित हुँदै आएको छ । विद्युतीय प्रविधिको विकास तथा उपयोगमा आएको बढोत्तरीले चुहावटको सम्भावना पनि बढ्दै गइरहेको छ ।

तालिम भन्न सजिलो तर, व्यवस्थापन गर्न जटिल कार्य हो । आवश्यकता पहिचान, पाठ्यक्रम निर्धारण, पाठ्य सामग्री तयारी, स्रोत व्यक्तिको छनौट, प्रशिक्षार्थी छनौट, तालिम कार्यक्रम योजना, तालिमस्थल र माध्यम छनौट तथा प्रस्तुतीकरण लगायतका कार्यहरूको कुशल व्यवस्थापन वास्तवमै सहज छैन । यिनै जटिलताहरूलाई सहजीकरण गर्न र उपलब्ध गराउन खोजिएका सीप तथा ज्ञानलाई प्रभावकारी रूपमा प्रशिक्षार्थी समक्ष पस्कन पनि आधुनिक प्रविधिको कुशलतापूर्वक उपयोग गर्न सक्नु पर्दछ । तालिम व्यावसायिक प्रकृया र उपलब्ध प्रविधिको कुशल संयोजनमा सहयोगी हुनुका साथै कर्मचारीमा रहेको ज्ञान तथा सीपको कमीलाई पूर्ति गर्दै कार्यदक्षता अभिवृद्धिमा समेत प्रभावकारी हुनु पर्दछ ।

विकासक्रम

प्रविधिको उपलब्धता र सीपयुक्त जनशक्तिको व्यवस्थाबाट नै कुनैपनि क्षेत्रको महसुसयोग्य विकास सम्भव हुन्छ भन्ने यथार्थलाई बुझेर नै राजस्व प्रशासनको क्षेत्रमा पनि आधुनिक प्रविधिको उपयोग हुन थालेको पाइन्छ । वि.सं. २०५० को आसपास बढ्न थालेको कम्प्युटरको प्रयोगले राजस्व प्रशासन सम्बद्ध निकायहरूमा समेत सूचना प्रविधिको व्यवस्थित प्रयोगको सुरुवात भएको हो । तत्कालीन मूल्य अभिवृद्धि कर विभाग गठनसँगै २०५२ सालदेखि उक्त विभाग

तथा अन्तर्गत कार्यालयहरूले गर्ने कार्यलाई कम्प्युटर प्रणाली बनाएर व्यवस्थित सूचना भण्डारणको प्रारम्भ भयो । उक्त प्रणाली विकासको क्रममा डेनिस सहयोग नियोग, DANIDA को सहयोगमा प्रणाली विकासमा संलग्न कर्मचारी तथा परामर्शदाता समेतलाई डाटाबेस म्यानेजमेन्ट सम्बन्धी वैदेशिक तालिमको व्यवस्था गरी प्राविधिक रुपमा सबलीकरण गरिएको थियो । भन्सार विभागले विभिन्न भन्सार कार्यालयहरूबाट जाँचपास गर्ने मालवस्तुहरूको विवरण सहितको भन्सार प्रज्ञापनपत्र (Customs Declaration Form) लाई प्रशोधन तथा भण्डारण गर्न UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) द्वारा विकास गरी विश्वका विभिन्न देश तथा आर्थिक क्षेत्रमा लागु गरिएको आशिकुडा (ASYCUDA++) प्रणाली २०५५ सालदेखि नेपालमा पनि लागु गर्न सुरु गरियो । यिनै दुई परियोजनालाई राजस्व प्रशासन आधुनिकीकरणको प्रस्थान बिन्दुको रुपमा लिन सकिन्छ ।

जर्मन सहयोग नियोगको वित्तीय सहयोग तथा नेपाल सरकारको नियमित बजेट समेतबाट विकसित ProTax System बाट सुरु गरिएको आन्तरिक राजस्व प्रशासनको स्वचालित प्रणालीतर्फको यात्रा Client-Server Based Distributed System हुँदै अघि बढेको थियो । उक्त प्रणालीको सञ्चालन तथा व्यवस्थापनको कार्य मुख्य रुपमा सम्बन्धित कार्यालयका डाटा इन्ट्री सुपरभाइजर मार्फत हुने गरेको थियो । Web-based Centralized Software को विकास तथा प्रयोगको सुरुवात आ.व. २०६२/६३ सालबाट भएको हो । करदाता तथा कर्मचारीले इन्टरनेट सुविधा भएको स्थानबाट प्रयोग गर्न मिल्नेगरी तयार पारिएका सानासाना उपप्रणालीहरू (Modules) स्वतन्त्र रुपमा तयार पारिएका थिए, जसको सञ्चालन प्रकृया समेत फरक फरक रहेकोले प्रयोगकर्ताहरूको लागि द्विविधायुक्त रहेको थियो । एकै करदाताको फरक फरक कामका लागि छुट्टाछुट्टै सफ्टवेयर प्रयोग गर्नु पर्ने भएकाले करदाता तथा कर्मचारी दुवैमा कम्प्युटर प्रणालीको प्रयोगमा अरुचि हुने गरेको पाइन्थ्यो । फलतः कम्प्युटर प्रणालीको प्रयोगको सट्टा परम्परागत कागजी प्रणाली (Manual System) ले नै निरन्तरता पाइरह्यो । आर्थिक वर्ष २०७०/७१ देखि प्रयोगमा ल्याइएको एकीकृत कर प्रणाली (Integrated Tax System) ले क्रमशः यसअघि प्रयोगमा रहेका साना सफ्टवेयरहरूलाई विस्थापित गर्दै लगेको छ ।

एसियाली विकास बैंकको वित्तीय सहयोग तथा UNCTAD को प्राविधिक सहयोगमा २०६६/६७ सालमा ASYCUDA++ लाई 1.15a बाट ASYCUDA++ को अन्तिम भर्सन 1.18d मा अपग्रेड गरी प्रयोगमा रहेका प्रकृयाहरूलाई पनि पूर्णरुपमा पुनरावलोकन गरियो । यस क्रममा उपलब्ध प्राविधिक जनशक्तिको सीप तथा निजहरूको सञ्चालन अनुभवका आधारमा विभिन्न प्रकृयाहरूको परिमार्जन गरियो । सोही समयमा भन्सार एजेन्टले प्रज्ञापनपत्र प्रविष्ट गर्न सक्ने Broker Module (MODBRK) तथा प्रणालीले नै भौतिक परीक्षण गर्नु पर्ने प्रज्ञापनपत्र तथा जाँचपास गर्ने कर्मचारी छनौट गर्ने Selectivity Module (MODSEL) समेत Configure गरी लागु गरियो । कोरियन सरकारको सहयोगमा e-Customs Feasibility Study गराई भन्सार प्रशासनको आधुनिकीकरणको लागि थप प्रयास गरिनुका साथै दर्जनौ कर्मचारीलाई कोरियामा प्राविधिक तालिम उपलब्ध गराइयो । यद्यपि, कोरियाले विकास गरेको प्रणालीका साथै तालिम प्रदत्त जनशक्तिलाई प्रभावकारी रुपमा उपयोग गर्न सकिएन । सो अध्ययनले वेबमा आधारित प्रणालीको अपरिहार्यतालाई उजागर गर्न भने उल्लेख्य भूमिका खेल्थ्यो, जसको कारणले आशिकुडा वर्ल्डतर्फको यात्रामा भन्सार विभागलाई डोर्‍यायो । आर्थिक वर्ष २०७२/७३ देखि प्रयोगमा ल्याइएको वेबमा आधारित प्रणाली ASYCUDA World हाल सबैजसो मूल भन्सार कार्यालयहरूमा लागु भइसकेको छ ।

भन्सार छली भएर भित्रिएका तथा भन्सार जाँचपास भएर आयात भएका मालवस्तु निर्धारित गन्तव्यतिर जाँदा बाटोमै निरीक्षण गरी नियमित जाँचपास भएर आएको/नआएको यकिन गर्न विभिन्न ठाउँमा राजस्व अनुसन्धान विभागको

डाटा (Check Point) राखिएका थिए । २०६५/६६ को समयमा राजस्व अनुसन्धान विभागको प्रयोजनको लागि सामान ओसारपसार गर्दा बीजकको विवरणलाई Check Point मा Entry गरी केन्द्रबाटै अनुगमन गर्नको लागि Check Point Entry System तयार गरी प्रयोगमा ल्याइएको थियो । उक्त प्रणाली प्रयोगको लागि उपयुक्त जनशक्ति परिचालन गर्न नसक्दा यसको प्रयोगले निरन्तरता भन्ने पाउन सकेन ।

कार्यालयको लेखा व्यवस्थापन अन्तर्गत कर्मचारीको तलब, भत्ताको विवरणको लागि सुरु गरिएको कम्प्युटरको प्रयोगले विस्तारै प्रणालीको आवश्यकताको महसुस गरायो । केन्द्रीय लेखा व्यवस्थापनको लागि आवश्यक पर्ने लेखाका अन्तरनिर्भर प्रतिवेदनहरू (निकासा विवरण, खर्च विवरण, आर्थिक विवरण आदि) तयार गर्न सहज होस् भनी सफ्टवेयर विकास तथा उपयोगको अवधारणा पलायो । महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले मातहतका कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयद्वारा गरिएको राजस्व संकलनको विवरणलाई कम्प्युटर प्रणालीको उपयोग गरी केन्द्रीय प्रणालीमा आबद्ध गराउने कार्य २०५६/५७ देखि सुरु गर्‍यो । हरेक कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट डाटा कपि गरेर ल्याउने पद्धतिलाई विस्तारै इन्ट्रानेट तथा इन्टरनेट मार्फत केन्द्रकृत गरी एकीकृत प्रतिवेदन तयार गर्ने कार्यले कार्य प्रणालीलाई उल्लेख्य रूपमा सुधार गरेको पाइन्छ । Financial Management Information System (FMIS) बाट अघि बढेको स्वचालन प्रणालीलाई अभि प्रभावकारी बनाउने क्रम चलि रहेको छ । २०७१ सालदेखि काठमाडौँ उपत्यकाबाट सुरु गरी प्रयोगमा ल्याइएको Revenue Management Information System (RMIS) ले विगतमा राजस्व संकलन गर्ने कार्यालय, सम्बन्धित बैंक तथा कोलेनिकाबाट बनेका प्रतिवेदनमा देखिने फरकमा कमी आउने र समयमै केन्द्रीय आर्थिक विवरण तयार गर्ने कार्यलाई सहज बनाएको छ । पहिले मातहत कार्यालयमा मात्र प्रयोग गरिएकोमा हाल परिमार्जन सहित नयाँ स्वरूपमा तयार गरी प्रयोगमा ल्याइएको Centralized Government Accounting System (CGAS) ले सरकारी खर्चलाई अभि व्यवस्थित र पारदर्शी बनाउने अपेक्षा गरिएको छ ।

वर्तमान अवस्था

प्रभावकारी तालिम तथा प्रयुक्त प्रविधि अन्तरनिर्भर विषय भएकोले तालिम कार्यक्रमहरूमा प्रविधिको प्रयोग बढ्दो छ । हालका दिनहरूमा सञ्चालन हुने तालिम कार्यक्रमहरूमा पावरप्वाइन्ट प्रस्तुतीकरणलाई मल्टिमेडिया प्रोजेक्टरको प्रयोगले पर्दामा देखाउने गरिन्छ । यसले सहभागीहरूलाई प्रस्तुतीकरणको विषय देख्न र बुझ्न सहज हुने मात्र नभई प्रशिक्षकलाई समेत विषयवस्तु हेर्दै प्रशिक्षार्थीको नजिकमा पुगेर आफ्नो प्रस्तुति दिन सजिलो बनाउँछ । आधुनिक प्रविधिको अधिकाधिक उपयोगले तालिमको प्रभावकारितामा उल्लेख्य रूपमा प्रभाव पार्दछ । सूचना प्रविधिको बढ्दो प्रयोग र निरन्तर परिमार्जन भइरहने सफ्टवेयर प्रणालीहरूको कारणले ती आधुनिक प्रविधिको प्रभावकारी उपयोगको लागि उक्त प्रविधि प्रयोगकर्ताको लागि प्रारम्भिक तथा पुनर्ताजगी तालिमको आवश्यकता पर्दछ । व्यवस्थित र विशिष्टीकृत तालिम कार्यक्रमको योजना गर्न र सञ्चालन गर्न सोही किसिमको तालिम प्रदायक संस्थाको आवश्यकता परेपनि सामान्य र आन्तरिक सूचना सम्प्रेषणको लागि दिइने तालिमहरूको लागि सम्बन्धित विभागभित्रै तालिम कक्ष आवश्यक देखिन्छ ।

भन्सार विभागमा छुट्टै तालिम कक्ष नहुँदा सर्भर तथा केही डेस्कटप कम्प्युटर समेत साथै लगेर राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रमा ASYCUDA++ को Functional तथा Technical तालिम दिने गरिन्थ्यो । कोरिया सरकारको सहयोगमा २०६९ सालतिर बिस सेट कम्प्युटर सहितको तालिम हल तयार गरी आन्तरिक तालिमलाई यसै मार्फत व्यवस्थित गरिएको छ । यसै हलमा Client-Server प्रविधिको ASYCUDA++ को Functional र Technical लगायतका तालिमहरूको Practical Session समेत सञ्चालन हुँदै आएकोमा हाल वेबमा आधारित आशिकुडा वर्ल्डको तालिम

पनि सञ्चालन हुने गरेको छ । प्राविधिक तालिमका साथै अन्य व्यावसायिक तालिमको प्रभावकारिताको लागि समेत प्राविधिक तालिम हलले सहयोग पुऱ्याइरहेको छ ।

आन्तरिक राजस्व विभाग संगठन संरचना तथा कार्यक्षेत्र लगायतको आधारमा पनि ठूलो संगठन हो । सूचना प्राविधिको प्रयोगको आधारमा समेत अग्रणी रहेको यस विभागसँग उपयुक्त कोठाको अभावमा कम्प्युटर सहितको तालिम कक्ष हालसम्म पनि छैन । वायरलेस माइक्रोफोन तथा स्पिकरका साथै फिक्स्ड प्रोजेक्टर रहेको सभाहलमा नै पावर प्वाइन्ट प्रिजेन्टेशन मार्फत तालिम दिने गरिएको छ । Practical Session मा Hands on Practice को लागि सहभागी आफैँले Laptop Computer साथमा लिएर आउनुपर्ने अवस्था छ । कार्यालयहरूमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई प्राविधिक तालिम प्रदान गर्न क्षेत्रीय तथा सम्बन्धित कार्यालयमै गएर समेत तालिम दिने गरिएको छ ।

महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा नयाँ भवन बनेसँगै २०५६/५७ सालदेखि फिक्स्ड प्रोजेक्टर तथा करिब तीस सेट कम्प्युटर सहितको तालिम हल सञ्चालनमा ल्याइएको छ । यस निकायले हाल प्रयोगमा ल्याएका वेबमा आधारित केन्द्रित प्रणालीको तालिमको लागि नयाँ कम्प्युटरहरू राखिएका छन् । जिल्लास्थित कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयका साथै प्रणाली सञ्चालनमा संलग्न अन्य सरकारी कार्यालय लगायतका लेखा समूहका कर्मचारीलाई सफ्टवेयर प्रणालीको तालिम दिन यो अत्यन्तै उपयोगी सिद्ध भएको छ ।

राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र पहिले आफ्नो भवनमा रहदा २०६९/७० तिर करिब दुई दर्जन कम्प्युटर सहितको एउटा Practical Lab सञ्चालन मा ल्याइएको थियो । प्राविधिक जनशक्तिको कमी लगायतका विविध कारणले गर्दा सो तालिम कक्षले प्रभावकारी रूपमा निरन्तरता पाउन सकेन । भूकम्पपछि यो संस्था संक्रमणकालीन अवस्थामा भाडामा लिएको भवनमा रहेको हुँदा अपेक्षा गरे अनुरूप व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन हुन सकिरहेको छैन । यहाँ अहिले सञ्चालन भइरहेका सफ्टवेयर प्रणाली सम्बन्धी तालिमहरू पनि Practical नभई प्रस्तुतीकरणमा आधारित मात्र हुने गरेका छन् । निर्माणाधीन भवनमा समयानुकूल आवश्यक तालिम कक्ष निर्माणमा ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

तालिम व्यवस्थापन

नेपाल सरकारको राजस्व र आर्थिक प्रशासनको क्षेत्रका कर्मचारीहरूको क्षमता विकासको लागि वि.सं. साल २०३७ फाल्गुण २९ गते राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको स्थापना भएको हो । राजस्व प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीहरूको लागि आवश्यक तालिम कार्यक्रमहरू आयोजना गरी सीपयुक्त मानव संसाधन तयार गर्ने कार्यका लागि छुट्टै विभागको रूपमा स्थापित राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रले स्थापनाकालदेखि नै विविध प्रकृतिका तालिमहरू योजनाबद्ध रूपमा प्रदान गर्दै आएको छ ।

यस अवधिमा प्राविधिक तथा अप्राविधिक कर्मचारीहरूलाई उपयुक्त तालिम कार्यक्रम बनाएर दिनानुदिन गर्नु पर्ने कार्यहरूमा अभ्यस्त गराउने केही प्रयास भएको पाइन्छ । राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रमा २०७०/७१ सालतिर कम्प्युटर प्रणालीको तालिमको लागि कम्प्युटर सहितको छुट्टै Practical Training Room तयार गरी प्रयोगमा ल्याइएको भए तापनि यसले निरन्तरता पाउन सकेन । २०७२ बैशाख १२ गतेको विनाशकारी भूकम्पपछि त तालिम केन्द्रको अवस्था अत्यन्त दयनीय बन्न पुग्यो, जसले गर्दा व्यवहारिक तालिम कक्षको त कुरै छडौँ सैद्धान्तिक तालिमको लागि समेत उपयुक्त स्थान पाउन मुस्किल भयो ।

जहाँ इच्छा त्यहाँ उपाय भनेभैँ तालिम लिने र तालिम दिने तयार भएपछि त्रिपालभित्र बसेर र अस्थायी बेरा लगाएर समेत केही तालिम कार्यक्रम सञ्चालन भए । त्यसैगरी, क्षेत्रीय रूपमा कार्यालयमै गएर तालिम दिने कार्यक्रम पनि

सम्पन्न भए । महालेखा नियन्त्रक कार्यालय तथा भन्सार विभागमा छुट्टै तालिम कक्ष भएको हुँदा त्यहाँ भएका तालिममा सहभागीहरूले व्यवहारिक रूपमा सफ्टवेयर नै चलाएर तालिम लिन सक्ने अवस्था रह्यो । यो सुविधाले तालिम दिनेलिने प्रशिक्षक तथा प्रशिक्षार्थीको लागि तत्कालै सहजता हुने भएकोले तालिमको प्रभावकारिता बढ्ने नै भयो । यसले तालिम प्राप्त कर्मचारीलाई कार्यस्थलमा गई काम गर्न र आइपर्ने समस्या समाधान गर्न पनि निकै नै सहयोग पुग्छ ।

डायरीमा टिपोट गरिएका तालिम सामग्रीको भरमा तालिम प्रदान गर्ने परम्पराबाट चकले कालोपाटीमा लेखेर, ठूलो कागज (Flap Board) मा मार्करले लेखेर, बोर्ड मार्करले सेतोपाटीमा लेखेर, पारदर्शक प्लाष्टिकमा लेखी ओभरहेड प्रोजेक्टरबाट पर्दामा देखाएर हुँदै उपलब्ध प्रविधि अनुसार तालिमको विधि पनि परिमार्जन हुँदै आएको छ । हाल पावरप्वाइन्ट प्रिजेन्टेशन र मल्टिमेडिया प्रोजेक्टरको प्रयोग गरेर तालिम सञ्चालन गर्ने गरिन्छ । प्रिजेन्टेशन प्वाइन्टरको प्रयोग गरी टाढैबाट स्लाइडहरू अगाडी पछाडि गर्ने तथा लेजर लाईटले निश्चित खण्डमा देखाउने प्रविधिले प्रस्तुतिकर्तालाई घुमीघुमी तालिम प्रदान गर्न सहज बनाइदिएको छ । तालिम प्रदान गर्न प्रयोग गरिने प्रविधिमा उल्लेख्य परिवर्तन तथा विकास भएपनि राजस्व प्रशासनभित्र प्रविधिकै तालिमको लागि विशिष्टीकृत तालिम कक्ष तथा तालिम कार्यक्रमको भने व्यवस्था हुन सकेको छैन ।

Web-based Centralized System तर्फ अघि बढेको राजस्व प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीको लागि Demo Software सहितको Hands on Practice तालिम आजको आवश्यकता हो । Presentation Slide को आधारमा मात्र दिइएको तालिमले सफ्टवेयर प्रयोगमा नयाँ प्रशिक्षार्थी कर्मचारीको दक्षता वृद्धि गरी उत्पादकत्व बढाउन अपेक्षित सहयोग नपुग्ने देखिन्छ ।

अबको आवश्यकता

विविध पूर्वाधार सहितको छुट्टै सुविधा सम्पन्न तालिम परिसर तयार गरी कार्य विशिष्टीकरण सहितको तालिम व्यवस्था समयको माग हो । राजस्व सम्बद्ध हरेक निकायको छुट्टै तालिम केन्द्र बनाउन स्रोत परिचालनको दृष्टिकोणबाट पनि उपयुक्त हुँदैन । योजनाबद्ध तथा लामो समयका तालिम सञ्चालन विशिष्टीकृत संस्थाबाट गर्नु आर्थिक तथा व्यवस्थापकीय दृष्टिकोणबाट समेत सहज तथा मितव्ययी हुन्छ । तर, अल्प सूचना तथा तुरुन्तको आवश्यकताको अवस्थामा थोरै संख्याका सहभागीहरूलाई अल्पकालीन तालिम तथा प्रणाली सुधारका बारेमा जानकारी गराउनको लागि कम्प्युटर सहितको एउटा तालिम कक्ष चाहिँ विभागस्तरका हरेक निकायको लागि अत्यावश्यक छ ।

राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रमा सञ्चालन हुने तालिमहरू अधिकांशतः अप्राविधिक हुनुको साथै प्रशासन सेवा अन्तर्गत राजस्व समूह तथा लेखा समूहमा रहेका कर्मचारीहरूलाई सेवा प्रवेश तथा सेवाकालीन तालिम प्रदान गर्नमा केन्द्रित रहेको पाइन्छ । प्राविधिक जनशक्तिलाई व्यावसायिक प्रकृयाको ज्ञान दिन कन्जुस्याईँ गरेको कारणले गर्दा राजस्व प्रशासनका कार्यहरूलाई सूचना प्रविधिको प्रयोग गरी व्यवस्थित गर्ने कार्यमा प्राविधिक जनशक्तिलाई यथोचित उपयोग गर्नबाट राजस्व प्रशासन चुकिरहेको छ । कम्प्युटर प्राविधिकलाई व्यावसायिक ज्ञान दिनै नहुने तर, सम्पूर्ण व्यावसायिक कामलाई कम्प्युटर सफ्टवेयरले समेट्नु पर्ने भन्ने परस्पर विरोधी अवधारणाबाट अझ पनि राजस्व प्रशासन मुक्त हुन सकेको छैन । फलतः राजस्व प्रशासन सम्बद्ध कर्मचारीहरूले कम्प्युटर प्रणालीलाई कार्य प्रकृयाको अनिवार्य अङ्गको रूपमा आत्मसात् (Internalize) गर्न सकिरहेका छैनन् । व्यावसायिक प्रकृया सम्बन्धी तालिम प्राविधिक जनशक्तिलाई र प्रविधिको कुशल प्रयोग सम्बन्धी तालिम अप्राविधिक जनशक्तिलाई दिने व्यवस्था भएमा कम्प्युटर सफ्टवेयरको विकास तथा परिमार्जनका साथै व्यावसायिक कार्यदक्षतामा सकारात्मक सहयोग पुग्नेछ ।

नवीनतम प्रविधिको बढ्दो प्रयोगको परिप्रेक्ष्यमा आधुनिक प्रविधियुक्त सुविधासम्पन्न तालिम कक्ष अपरिहार्य भैसकेको छ । राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको निर्माणाधीन भवनले यो आवश्यकतालाई सम्बोधन अवश्य गर्नेछ । माइक प्रणाली नहुँदा सानो स्वर भएका स्रोत व्यक्तिले बोलेका कुरा पछाडिको लहरमा बसेका प्रशिक्षार्थीसम्म स्पष्ट नहुने अवस्था रहन्छ । आधुनिक प्रविधिको विकासले उपलब्ध गराएको वायरलेस माइक्रोफोन तथा स्पिकर सहितको प्रणाली जडान गर्ने हो भने प्रशिक्षण अभ्र प्रभावकारी हुन्छ । उच्च प्रविधियुक्त तालिम तथा सभाकक्षमा प्रोजेक्टरविहीन प्रस्तुतीकरणको लागि स्मार्ट टिभी सहितको व्यवस्था समेत गर्न सकिन्छ । यस्तो तालिम कक्षलाई नीतिगत तथा रणनीतिगत निष्कर्ष आवश्यक पर्ने गहन छलफल तथा पुनरावलोकन गोष्ठीस्थलको रूपमा समेत उपयोग गर्न सकिन्छ । उच्च प्रविधियुक्त विषयवस्तुको प्रस्तुतीकरणको लागि त यस्तो Setup अत्यन्त उपयुक्त हुन्छ नै । तालिमलाई बोझ ठान्ने र कार्यक्षेत्रभन्दा टाढा तालिममा खटाउदा काममा बाधा पर्छ भन्ने गुनासो समेतलाई सम्बोधन गर्दै Video Conferencing तथा Broadcasting प्रविधिको समेत प्रयोग गरी तालिम सञ्चालन गर्नेतर्फ पाइला चाल्नुपर्ने समय आइसकेको छ ।

उपसंहार

सरल तथा प्रभावकारी कार्य सम्पादनमा समयानुकूल तालिम अपरिहार्य आवश्यकता हो भन्नेमा दुई मत छैन । अन्य सार्वजनिक क्षेत्रको दाँजोमा राजस्व प्रशासन सम्बद्ध निकायहरूमा सार्वजनिक सेवा प्रवाहको लागि आधुनिक सूचना प्रविधिको तुलनात्मक रूपमा बढी नै प्रयोग भएको पाइन्छ । छिटोछिटो परिवर्तन भैरहने प्रविधि र सोही अनुसार सुधार गरिने प्रणालीले बढी नै सेवाकालीन तालिमका साथै पुनर्ताजगी तालिमको माग गर्दछ । यस क्षेत्रमा काम गर्ने कर्मचारीहरूलाई आधुनिक प्रविधि प्रयोग गरेर कसरी कुशलतापूर्वक प्रभावकारीरूपमा जिम्मेवारी पुरा गर्न सकिन्छ भन्ने बारे सान्दर्भिक तालिम नियमित रूपमा प्रदान गरी संस्थागत कार्यसम्पादनमा उल्लेख्य सुधार गर्न सकिन्छ ।

प्रविधिको विकाससँगै तालिमको आवश्यकता र तालिम प्रदान गर्ने तौरतरिका एवं भौतिक सुविधा पनि परिवर्तित भैरहेका हुन्छन् । सूचना प्रविधिको व्यापक प्रयोग भए पनि प्राविधिक तथा व्यवहारिक (Technical and Practical) तालिममा जोड दिन नसक्दा प्रयोग भएका प्रणालीप्रति प्रयोगकर्ता कर्मचारीको अपनत्वभाव अपेक्षित वृद्धि हुन सकिरहेको छैन । विषयविज्ञ स्रोत व्यक्तिको समय, उच्चस्तरको प्रविधिको उपलब्धता तथा कर्मचारीहरूको व्यस्तता समेतलाई ख्याल गर्दै कार्यालय समयभन्दा अधिपछि पनि भिडियो कन्फरेन्सिङ मार्फत एकै पटकमा विभिन्न स्थानमा तालिम व्यवस्थापन गर्न सम्भव छ । व्यावसायिक जटिलतालाई प्रविधिको उपयोगबाट कुशलतापूर्वक व्यवस्थापन गरी उत्पादकत्व वृद्धि गर्नमा समयानुकूल आधुनिक प्रविधियुक्त तालिम उपयोगी एवं प्रभावकारी हुने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

भन्सार स्मारिका, विभिन्न अङ्क, भन्सार विभाग, काठमाडौं ।

राजस्व, विभिन्न अङ्क, राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र, ललितपुर ।

आन्तरिक राजस्व स्मारिका, विभिन्न अङ्क, आन्तरिक राजस्व विभाग, काठमाडौं ।

Websites: customs.gov.np; ratc.gov.np; fcgo.gov.np

योग र यसको महत्व

डिलाराम सापकोटा

वरिष्ठ प्रशिक्षक, राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि:

योगको प्रादुर्भाव महायोगी शिवबाट भएको मानिन्छ। समयक्रम सँगै ऋषिमुनिहरूले योग विद्यालाई अगाडि बढाउने प्रयत्न गरे। सम्पूर्ण जीवात्माको अभीष्ट सुख र शान्ति प्राप्त गर्नु हो भन्ने कुरा बुझेर यही प्रयोजन प्राप्तिको लागि परापूर्वकालमा तपोनिष्ठ ऋषिमुनिहरूले अध्ययन, चिन्तनमनन, साधना एवं तपस्या गरेर ज्ञान आर्जन गरे। यसरी प्राप्त गरेको ज्ञानको सारहरूमध्ये योग विद्या पनि एक हो। नेपाल भूखण्ड वैविध्यपूर्ण षड्भूत एवं उपयुक्त पर्यावरण सहितको पवित्र मुलुक भएकोले प्राचीन समयमा नेपाल कर्मभूमि, ज्ञानभूमि, योगभूमि, तपोभूमिको रूपमा रहेको थियो। प्रातःस्मरणीय हाम्रा अग्रज ऋषिमुनिहरूले नेपालका यिनै भूखण्डहरू अर्थात् विभिन्न हिमाल, पहाड, वनजङ्गल, गुफा एवं नदी तलाउका किनार आदि स्थानहरूमा रहेर साधना गर्दथे। साधनाबाट प्राप्त ज्ञानरत्न जनहितकालागि अर्पित गर्दथे, बाँड्थे। ऋषिमुनिहरूको कठिन साधनाको फलस्वरूप प्राप्त हाम्रा विभिन्न छ वटा पूर्वीय आस्तिक दर्शनमध्ये कपिल ऋषि (हालको कपिलवस्तु क्षेत्र निवासी) द्वारा लिखित सांख्य दर्शनलाई योगको आधारभूमि मानिन्छ। सांख्य दर्शनमा कपिल मुनिले योगको सैद्धान्तिक विवेचना गरे। पछि महर्षि पतञ्जलि (अध्यात्मलाई वैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट अगाडि बढाउने ऋषि) ले योग विद्यालाई सुव्यवस्थित गरी बेग्लै दर्शनको रूपमा अगाडि बढाए।

वेदान्त दर्शन, मीमांसा दर्शन, न्याय दर्शन, वैशेषिक दर्शन, सांख्य दर्शन र योग दर्शन गरी छ वटा पूर्वीय आस्तिक दर्शनहरूमध्ये सबैभन्दा कान्छो दर्शनको रूपमा योग दर्शनलाई लिइन्छ। सांख्य दर्शनको पूरक दर्शनको रूपमा लिइने योग दर्शनमा चार भाग छन् र ती चार भागहरूमा विभिन्न १९५ वटा सूक्तहरू छन्। ती सूक्तहरूमा अष्टाङ्ग योग लगायत मनोचिकित्साका विभिन्न चरण एवं उपायहरू र प्रभावका बारेमा उल्लेख गरिएको छ। व्यास ऋषिले पतञ्जलि ऋषिद्वारा लिखित उक्त योग दर्शनका सूत्रहरूको भाष्य लेखे अर्थात् व्याख्या गरे, जसलाई व्यास भाष्य भनिन्छ। नेपालमा मछिन्द्रनाथ, गोरक्षनाथ, मीननाथ, चौरंगीनाथ आदि नाथ सम्प्रदायका मुनिहरूले हठ योगको विकास पनि गरे र जीवन्त बनाए। त्यसैले योग विज्ञानलाई सनातन देखि चलि आएको ऋषि परम्परा एवं ऋषि प्रणीत देन हो भनिन्छ।

ऋषि परम्परापछि लामो समयसम्म सुषुप्त अवस्थामा रहेको योग विज्ञानलाई योगाचार्य रामदेवले बहुजन हितायका लागि पतञ्जलि योगको नामले जनजनमा फैलाए। उनले मानव मात्रको कल्याणको लागि संसारभर योग, प्राणायाम र आयुर्वेदको माध्यमबाट सेवा पुर्‍याउने उद्देश्यका साथ सन् १९९५ मा भारतको पवित्र तीर्थस्थल कनखलमा दिव्य योग मन्दिर स्थापना गरी समर्पण भावका साथ कार्यारम्भ गरे, जुन अद्यापि जारी छ।

आधुनिक विश्वमा पनि विभिन्न किसिमका योगको प्रभाव बढ्दै गएको छ। विश्व समाजमा योगको लोकप्रियता बढ्दै जाँदा यसको महत्वलाई बुझेर सन् २०१४ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको ६९ औं महासभाद्वारा २१ जुनलाई विश्व योग दिवसको रूपमा मनाउने गरी भारतको प्रस्ताव पारित भयो। विश्व योग दिवस मनाउने गरी संयुक्त राष्ट्रसंघबाट प्रस्ताव

पारित भएपछि स्वभाविक रूपमा संयुक्त राष्ट्रसंघमा आबद्ध सदस्य राष्ट्रहरूले औपचारिक रूपमै सन् २०१५ को जुन २१ मा पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय योग दिवस मनाए । यसरी संयुक्त राष्ट्रसंघले ग्रहण गरिसकेको पूर्वीय योग साधना पद्धतिले दिन प्रतिदिन विश्वभरी अपनत्व र ख्याति आर्जन गर्दै गएको छ ।

योग दिवसकै सन्दर्भमा भारतको राजधानी नयाँ दिल्लीको राजपथमा भारत लगायत ८४ देशका प्रतिनिधिहरू समेतको सहभागितामा एकै पटक ३५,९८५ जनाले एकै ठाउँमा योग साधना गरेर विश्व रेकर्ड कायम गरेको अवस्था पनि छ । नेपालमा पनि औपचारिक रूपमै सन् २०१५ को जुन २१ मा पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय योग दिवस मनाइ सकिएको छ र त्यसपछिका प्रत्येक वर्ष पनि योग दिवस मनाउने क्रम जारी छ । साथै प्रत्येक वर्षको माघ १ गते नेपालमा राष्ट्रिय योग दिवस पनि मनाउने गरिएको छ । यसको अलवा नेपालका विभिन्न जिल्लाहरूमा अवस्थित योग साधना केन्द्रहरूमा नियमित रूपमा सेवाभावका साथ पतञ्जलि योगका कक्षाहरू निःशुल्क रूपमा सञ्चालित रहनुका साथै रविशंकरको नेतृत्वमा सञ्चालित जीवन जीउने कला, ब्रह्म कुमारी ईश्वरीय विश्व विद्यालयबाट सञ्चालित राज योग लगायतका विभिन्न किसिमका योग साधनाहरू समेत प्रचलनमा छन् ।

योगको अर्थ:

संस्कृत भाषाको “युज्” धातुबाट बनेको योग शब्दको सोभो अर्थ “जोड्नु” हुन्छ । हाम्रो शरीरका तीनवटा रूपहरू छन् । शरीर, मन र आत्मा - यी त्रयी रूपलाई परमात्मासँग एकाकार गरी सुख र आनन्द प्राप्त गर्नुनै योग हो । मानव हित विपरितका खराब आचरण, विचार एवं कर्महरूलाई परित्याग गर्दै मानवहित अनुकूलका सकारात्मक आचरण, विचार एवं कर्महरूसँग जोड्नु पनि योग हो । शरीरसँग स्वास्थ्य र आरोग्यता, मनसँग एकाग्रता र धारणा, भावनासँग प्रेम र आनन्द, आत्मासँग सच्चिदानन्द र परमात्मा जोड्नु योग हो । योग निरोगीहरूका लागि सहज दिनचर्या हो भने रोगीका लागि औषधि हो । योग त त्यो अनन्त शक्तिको नाम हो, जसले हरेक मानिसभित्र रहेको उर्जा शक्ति एवं दैवी शक्ति जागृत गरेर ज्ञान, ध्यान, सद्भाव, सद्बुद्धि सद्विद्या, सच्चरित्रको विकास गरी मानव जीवनमा आइपर्ने प्रत्येक समस्याहरूलाई सहज र सरल ढङ्गले समाधान गर्ने शक्ति र क्षमताको विकास गराउँछ । अति पौराणिक कालमा आध्यात्मिक विद्याका महापुरुष महर्षि पतञ्जलिबाट प्रवर्धित र वर्तमान समयमा स्वामी रामदेवबाट व्यवहारिक जीवनमा उतारिएको योग व्याधिमुक्त एवं समाधियुक्त जीवनको सङ्कल्पना हो । योग शारीरिक, मानसिक र आध्यात्मिक उन्नतिको लागि गरिने साधना हो ।

“योगः कर्मसु कौशलम्”, “नास्ति योगसमं बलं”- श्रीमद्भागवत गीतामा उल्लिखित यी वाक्यांशको अर्थ क्रमशः कर्ममा कुशलता हुनुनै योग हो तथा योग समान अर्को बल छैन अर्थात् बलहरूमा परम बल योग हो भन्ने हुन्छ । प्रत्येक अध्यायमा फरक फरक योगको बारेमा गम्भीर विचार विमर्श गरिएको अठार अध्यायमा विभक्त भागवत गीताका यी उक्ति योगको परिभाषाको सन्दर्भमा ज्यादै मननीय छन् ।

महर्षि पतञ्जलिको “योगश्चित्तवृत्ति निरोधः” भन्ने सूक्ति अनुसार मनका वृत्तिहरू माथि नियन्त्रण गर्नुनै योग हो । पञ्च ज्ञानेन्द्रिय- कान, आँखा, जिब्रो, नाक र छाला- को सूक्ष्म रूप अर्थात् पञ्च तन्मात्र वा पञ्च गुण - शब्द, रूप, रस, गन्ध र स्पर्श - को कारणले मानव जातिको मनमा तरङ्गित हुने मनोवेग, मनोदशा एवं सोच, अभ्र भनौं मनको व्यापार (काम, क्रोध, लोभ, मोह, द्वेष र भय) लाई नियन्त्रण गर्दै एकाग्रता र स्थिर मनको माध्यमबाट आनन्द (समाधि, मोक्ष) प्राप्त गर्नुनै योग हो ।

योगाचार्य रामदेवका अनुसार योग भनेको मानिसभित्र अन्तर्निहित अथाह शक्तिको उजागर गर्दै त्यस्तो शक्तिलाई मानव हितमा प्रयोग गर्न सक्ने क्षमताको विकास गर्ने आध्यात्मिक साधना हो ।

योग आत्मोपचार एवं आत्मदर्शनको श्रेष्ठ आध्यात्मिक विद्या हो । योग पूर्ण विज्ञान हो, सकरात्मक चिन्तनको विकास गर्ने साधना हो र शारीरिक एवं मनोचिकित्सा पनि हो । योग मानवका दुःख, कष्ट एवं पीडाहरूलाई विश्राम गराउने छहारी सहितको साधना चौतारी पनि हो ।

योगको उद्देश्य एवं लक्ष्य :

योगानुशासनको पूर्णपालना गर्दै निरन्तर योगाभ्यासको माध्यमबाट शारीरिक, मानसिक, भावनात्मक एवं आत्मिक चारै अवस्थालाई उन्नत बनाई परमात्मामा लीन हुनु र आनन्द प्राप्त गर्नु नै योगको उद्देश्य हो । व्यक्ति, परिवार र समाज हुँदै सम्पूर्ण मानव जातिलाई नैतिकवान र स्वस्थ बनाउँदै एकताको सूत्रमा रुपान्तरण गर्नु पनि योगको उद्देश्य हो । योगले जात, जाति, भाषा, भाषी, वर्ण, धर्म, वर्ग, क्षेत्र, आस्तिक, नास्तिक आदि कुनै पनि कुराको आधारमा विभेद नगरी समान व्यवहार गर्दछ । सार्वभौम सिद्धान्तमा आधारित योगको अन्तिम लक्ष्य सम्पूर्ण क्लेशबाट मुक्त हुँदै ब्रह्म-चिन्तनमा केन्द्रित भई अनेक अलौकिक शक्ति सञ्चयका साथ आनन्द प्राप्त गर्नु अर्थात् समाधि (मोक्ष) प्राप्त गर्नु हो ।

योगमा गरिने अभ्यासहरू :

योग गुरु रामदेवले पतञ्जलि योग साधना कक्षाहरू सञ्चालनका लागि हाल विभिन्न ७९ वटा अभ्यासहरू चयन गर्नु भएको छ । ती मध्ये नियमितरूपमा ६० अभ्यासहरू गर्ने गरिन्छ । ती अभ्यासहरूमा व्यायाम, आसन, मुद्रा, प्राणायाम, बन्ध र विभिन्न माञ्जलिक मन्त्रोच्चारण पर्दछन् । शारीरिक तन्दुरुस्तीका लागि पूर्ण व्यायाम (योगिकजगिङ्ग, सूर्य नमस्कार), सूक्ष्म व्यायामहरू, विभिन्न आसनहरू, विभिन्न स्वरूपका हस्तमुद्राहरू, बसाइलाई स्थिर र एकाग्र बनाउन पद्मासन, अर्ध-पद्मासन, बज्रासन र सुखासन जस्ता आसनहरू गर्ने गराउने गरिन्छ । त्यसैगरी, उर्जाको बहिर्गमनलाई नियन्त्रण गर्न बन्ध, शरीरका भित्री अङ्गहरू र मष्तिष्कको व्यायामको लागि विभिन्न प्राणायाम सहितका अभ्यासहरू गर्दै आत्मिक शान्तिको लागि विभिन्न मन्त्रोच्चारण र आध्यात्मिक भजनहरू सुन्ने सुनाउने गरिन्छ । प्रातःकालीन यी अभ्यास एवं साधनाको माध्यमबाट दिनभर शरीरमा स्फूर्ति र ताजगी आउँछ । मन शान्त रहन्छ ।

योग र आहार:

मानव शरीरलाई योगाभ्यासका साथै खानपानमा ध्यान दिनु पनि त्यत्तिकै जरुरी छ । योगाभ्यासमा आहारका सम्बन्धमा हितभुक, मितभुक र ऋतुभुक हुनुपर्छ भनिन्छ । यसको अर्थ शरीरलाई हित गर्ने, अल्प-आहार र ऋतुअनुकूलको आहार हुनुपर्छ भन्ने नै हो । सात्विक र प्राकृतिक खानानै हाम्रो शरीरको बनोट अनुकूल र स्वस्थकर मानिन्छ । बेलुकाको खाना सूर्यास्त पूर्व नै खानुपर्छ र आहार अल्प अनि हलुका हुनुपर्छ । सूर्यास्त पूर्व आहार व्यवहारिक जीवनमा सधैं सम्भव नभए पनि बेलुकाको खाना खाएको २-३ घण्टापछि मात्रै सुत्नु उपयुक्त मानिन्छ । यसो गर्दा हाम्रो पाचन प्रणालीको कार्यमा सहजता आउने हुन्छ ।

एकभन्दा बढी आहार एकैपटक खान नहुने अवस्थाको खानालाई विरुद्ध आहार भनिन्छ । विरुद्ध आहारको सेवनले शरीरमा तत्काल र दीर्घकालपछि असर गर्न सक्ने भएकोले भोजनामा विरुद्ध आहारको सम्मिश्रण गर्नु हुँदैन । विरुद्ध आहारको रूपमा पोलेको मकै र पाकेको रुख कटहर, दूध र नुनिलो खाद्यवस्तु, दूध र माछा, दूध र मुला आदि एकसाथ ग्रहण गर्नुलाई लिन सकिन्छ । यसका साथै उमेर ढल्कदै जाँदा खानामा चिल्लो, नुनिलो र गुलियो कम गर्नु सबै हिसाबले हितकर छ ।

गीतामा योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ “युक्ताहारविहारस्य युक्त चेष्टस्य कर्मसु । युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥” यसको अर्थ जुन व्यक्तिहरूले आहारविहार, दैनिक क्रियाकलाप एवं सुत्ने र जाम्ने कार्य एक निश्चित समयमा

गर्दछन् त्यस्ता व्यक्तिहरूले योग गर्न सक्दछन् र तिनीहरूको योगानुष्ठान दुःख नाशक बन्दछ भन्ने हो ।

उषापान :

बिहान सूर्योदयभन्दा पाँच घडी अर्थात् दुई घण्टा पूर्व ब्रह्ममुहूर्तमा उठ्नु उपयुक्त मानिन्छ । उठेर शौचालय जानुपूर्व मौसम र शारीरिक अवस्था अनुसार दुई वा तीन ग्लास चिसो वा मनतातो पानी पिउनु पर्दछ । यसलाई उषापान भनिन्छ । यसकालागि बेलुका सुत्नुपूर्व दाँत र मुख सफा गर्नु जरुरी छ । उषापान गर्नाले रातभर मुखमा जम्मा भएको पाचन रस (च्याल) समेत पानीसँगै पेटमा जाने हुँदा पेटमा भएको अम्लियपनलाई सन्तुलित गर्दै पाचन शक्तिलाई मजबुत बनाउँछ । साथै, शौचालय जानुपूर्व यसरी पिएको पानीले पेटमा रहेको विकार एवं विजातीय तत्वलाई निष्कासन गर्ने कार्यमा मद्दत गर्दछ । उषापानपछि सामान्य किसिमका पाँचवटा योगासनहरू उर्ध्व ताडासन, तिर्यक् ताडासन, कटिचक्रासन, भुजङ्गासन र शंखासनको अभ्यास गरी शौचालय जाने गरेमा कब्जियत जन्य समस्याबाट छुटकारा पाउन सहज हुन्छ । बिहानै पिएको पानीले रातभर शरीरमा खर्च भएको पानीको क्षतिपूर्ति गर्ने हुँदा रक्त सञ्चार कार्यलाई पनि सहज बनाउँछ । मृगौलाको सफाईमा पनि सहयोग पुग्छ ।

हाम्रो शरीरमा दुई तिहाईभन्दा बढी भाग पानीले ओगटेको छ । यसले पनि हाम्रो शरीरमा पानीको महत्व कति छ भन्ने बुझिन्छ । व्यक्तिको उमेर, शारीरिक अवस्था, कामको प्रकृति, खानपानको प्रकार आदिले शरीरमा पानीको आवश्यकता निर्धारण गर्दछ । शारीरिक श्रम र मानसिक श्रम गर्नेहरूका लागि पानीको आवश्यकताको परिमाण फरक फरक हुन सक्छ । जतिपटक जति परिमाणमा पिसाब गरिन्छ त्यतिनै पटक र परिमाणमा पानी पिउनु पर्छ भन्ने पनि छ । त्यसैगरी, आफ्नो तौललाई २० ले भाग गरी आउने परिमाण अनुसारको लिटरपानी पिउनु पर्छ पनि भनिन्छ । जे जसरी भने पनि शरीरको आवश्यकता अनुसार पानी पिउनु पर्छ नै । खाना खानुभन्दा आधा घण्टा पूर्व र खाना खाएको एक घण्टासम्म भने पानी पिउन वर्जित छ । किनकी यो समयमा पिएको पानीले पाचन कार्यमा बाधा पुर्‍याउँछ । बेलुका सुत्नु पूर्व आधा ग्लास पानी पिउनाले पनि रातमा शरीरलाई पानीको आपूर्तिमा सहजता हुन्छ । शारीरिक श्रम पछि स्वाँ स्वाँ भएको अवस्थामा तुरुन्तै पानी पिउनु हुँदैन । पानी पिउँदा बसेर बिस्तारै पिउनु पर्छ भनिन्छ ।

योगको महत्व :

(क) आध्यात्मिक रूपमा योगको महत्व

श्रीमद्भागवत गीताका अनुसार प्रत्येक मानव जाति चारवटा पुरुषार्थका लागि पृथ्वीमा जन्म लिन्छ । ती पुरुषार्थहरू धर्म, अर्थ, कर्म र मोक्ष हुन् । कुनै सत्कर्म वा सद्विचारलाई धारण गर्नु धर्म हो भने जीविकोपार्जन गर्दै आफ्नो जीवनको सार बुझ्नु वा भनौं चेतनाको बोध हुनुनै जीवनको अर्थ हो । त्यसैगरी शरीर, मन र वचनले गरिने चेष्टा कर्म हो भने पाप, दुष्कर्म आदिबाट मुक्ति (अनैतिक कार्य वा गल्ती नगर्नु, गरेमा पनि माफ माग्नु र माफ दिनु) मोक्ष हो । यी चारवटा पुरुषार्थ पुरा नगरेसम्म मानव जातिले जन्म र मृत्युको चक्रबाट मुक्ति पाउँदैन । त्यसैले हरेक मानिसले पुरुषार्थ गर्नुपर्छ । स्वस्थ शरीरले मात्रै मानव जीवनमा यी चार पुरुषार्थ पुरा गर्न सक्दछ । गीतामा अभ्रै अगाडि भनिएको छ : “शरीर माध्यं खलु धर्म साधनम्”-अर्थात् मानव जातिका सबै धर्म एवं कर्तव्य अथवा पुरुषार्थ पुरा गर्ने साधननै स्वस्थ शरीर हो । स्वस्थ शरीरको अर्थ शरीरका तीन रूपहरू शरीर, मन र आत्मा स्वस्थ र पवित्र हुनु हो । शरीरका यी तीन अवस्थाहरूको शुद्धीकरणका लागि योगका विभिन्न अभ्यासहरू समर्पित छन् । “यथा ब्रह्माण्डे तथा पिण्डे”का अनुसार बाह्य जगतका सम्पूर्ण शक्ति हामी भित्रै अन्तर्निहित छ । हामीलाई बाहिरी शक्तिको जरुरी होइन बरु त्यो अन्तर्निहित शक्तिलाई उजागर गर्नकोलागि निश्चित साधना र अभ्यासको जरुरी छ, त्यो भनेको योग साधना नै हो । त्यसैले आध्यात्मिक रूपमा पनि योगको

महत्व परापूर्वकालदेखिनै रहँदै आएकोछ ।

भौतिक संसारमा आफन्तजन लगायत जतिपनि भौतिक वस्तुहरूसँग जोडिएर वा योग गरेर हामीले आफ्नो मानेता पनि ती वस्तुहरूसँग कुनै पनि बेला वियोग हुन सक्छ । तर तन, मन र आत्मा शुद्धीकरण गर्दै ईश्वरसँगको ब्रह्मयोग कहिल्यै पनि वियोगमा परिणत हुँदैन । त्यसैगरी काम, क्रोध, लोभ, मोह, मात्सर्य, घृणा, व्देष आदि भावनाहरु मानिसका कमजोरी हुन्, शत्रु हुन् । यस्ता भावनाहरुले आफुलाई र अरुलाई समेत हानी गर्दछन् । यस्ता भावनाहरुको नियन्त्रणको लागि प्राचिन आयुर्वेद एवं आधुनिक चिकित्सामा समेत आज सम्म कुनै औषधि बनेको छैन । निरन्तर विधि पूर्वकको ध्यान र प्राणायामले मात्र यस्ता दुर्भावनाहरुलाई नियन्त्रण गर्न सक्छ । त्यसैगरी जीवित मनुष्यको लागि सबैभन्दा ठूलो भय मृत्यु-भय हो । योग बाहेक मृत्यु-भयबाट मुक्ति पाउने अर्को मार्ग छैन । त्यसैले भोगको परिणाम र भयबाट मुक्ति पाउन चाहनेहरुका लागि पनि योगसाधना नै उपयुक्त माध्यम हो ।

चित्तको प्रकृति मनोशारीरिक: हाम्रो शरीर र मन एकअर्काका अभिन्न स्वरूप हुन् । यसको अर्थ शरीर र मनको सह सम्बन्ध छ भन्ने हो । शारीरिक अवस्थाको प्रत्यक्ष असर मनमा पर्दछ । शरीर स्वस्थ छ भने मन पनि स्वस्थ हुन्छ, उत्साही अनि जाँगरिलो हुन्छ र दुवै सन्तुलित हुन्छन् । त्यसको विपरित शरीरमा कुनै पीडा हुने बित्तिकै त्यसको प्रत्यक्ष असर मनमा र पीडित मनको असर सिधै शरीरमा पर्दछ । यो हामी सबैले प्रत्यक्ष रुपमा देखे भोगेकै विषय हो । त्यसैले शरीर मात्रै हैन मन पनि स्वस्थ हुनु जरुरी छ । अतः तन र मन स्वस्थ राख्नको लागि योग साधनाको जरुरी छ । किनकी योग साधनामा तन र मन दुवैका लागि विभिन्न अभ्यासहरु गरिन्छ ।

स्वस्थ शरीरको महत्वको सम्बन्धमा व्यवहारगत भनाइहरु पनि महत्वपूर्ण छन् । ती मध्ये निम्न लिखित भनाइ सान्दर्भिक देखिएकोले यहाँ उद्धृत गरिएको छ ।

“पहलो सुख निरोगी काया, दुजो सुख घरमे माया ।

तिजो सुख सतवन्ती नारी, चौथो सुख पुत्र आज्ञाकारी ॥”

मानिसको पहिलो सुख निरोगी शरीर, दोश्रो सुख घरमा मायालु एवं शान्त पारिवारिक वातावरण, तेश्रो सुख सुसंस्कारयुक्त नारी एवं चौथो सुख आज्ञाकारी पुत्र वा सन्तान भन्ने आशय उपरोक्त भनाइको रहेको देखिन्छ । उल्लिखित कथनले पनि मानव जातिका चारवटा सुखमा पहिलो सुख निरोगी शरीर भन्ने जनाउने हुँदा स्वस्थ शरीरको महत्वलाई भल्काउँछ ।

(ख) वर्तमान सन्दर्भमा योगको महत्व:

आम मानिसहरु सुख र शान्ति चाहन्छन् । सत्य एवं पवित्र व्यवहारको चाह हुनु, आनन्दित हुनु, खुसी एवं सुखी हुनु मानवको मौलिक भाव हो । तर, यसको विपरित सहरीया व्यस्त जीवन शैली, अप्राकृतिक खानपान, शारीरिक श्रमको अभाव, क्षमता र श्रम बिनाको बढ्दो महत्वाकाङ्क्षा, तनावजन्य परिस्थिति अनि प्रतिकूल बाह्य वातावरण आदि कारणहरुले मानिसहरुमा बेचैनी र अस्तव्यस्तता बढ्दो छ । परिणामतः हाम्रो समाजमा शारीरिक र मनोरोगीहरुको सङ्ख्या दिनानुदिन बढिरहेको छ । तुलनात्मक हिसाबले सक्षम र सबलहरु केही परदेश तिर पलायन हुँदैछन् भने केही कुलतमा फसेकाहरु आफैमा हराइरहेका मात्र हैन अरुको पीडा समेत बनेका छन् । कोही औषधिकै भरमा दिनचर्याका लागि लतारिन विवश छन् । कोही शारीरिक रुपमा तन्दुरुस्त देखिए पनि मानसिक रुपमा पीडित छन् । यी सब हुनुमा हामीमा यात चेतनाको अभाव छ यात चरम लापर्बाही । हो, सबै कुराहरु हाम्रो

नियन्त्रणमा छैनन् । त्यसो भए हाम्रो नियन्त्रणमा हुन सक्ने कुराहरु हामीले कति पालना गर्थौं त ? जस्तोकी व्यस्त जीवनशैलीबाट अलिकति समय आफ्नो शरीरको लागि दिएर, अप्राकृतिक खानपानबाट विमुख भई प्राकृतिक खानपान तर्फ ध्यान दिएर, आफैं गर्न सक्ने कार्य आफैं गरी शरीरलाई बढी चलायमान बनाएर अनि मानवोचित व्यवहार गरेर आदि । तर, हामीले यसो पनि गरेनौं । हामी भोगवादी बन्यौं । भोगवादी हुनुको परिणामस्वरूप बरु हामी औषधिका ट्याब्लेट गन्न तयार भयौं । यसैमा आफ्नो जीवन देख्यौं । शरीरमा विभिन्न रोगहरु पल्केपछि यसो गर्न हामी विवश भयौं, बाध्य भयौं । यस्तो परिस्थितिजन्य अवस्थामा औषधि उद्योगहरु फस्टाए अनि यससँग सम्बद्ध अरु व्यवसायहरु पनि । यो प्रतिकूल परिस्थितिको सामना गर्न सक्ने सम्भावना बोकेको एउटा विकल्प हाम्रो समाजमा पनि व्यापक प्रचलनमा आइरहेको छ, त्यो हो योग साधना ।

मानवोचित व्यवहारसँग जोडिनु योग हो । मानवोचित व्यवहारले मात्रै मानिस सुखी र शान्त हुन्छ । योगले मानवोचित एवं असल व्यवहार सिकाउँछ । योग साधनामा आहार विहारलाई समेत ध्यान दिदै शारीरिक एवं मानसिक व्यायाम गरिने हुँदा मानिस शारीरिक र मानसिक रुपमा निरोगी हुँदै जान्छ । मन शान्त हुन्छ । शान्त मनको प्रभाव शरीरमा सकारात्मक रुपमा पर्दछ । किनकी हाम्रो चित्तको प्रकृति मनोशारीरिक छ ।

दैनिक रुपमा शरीरमा ताजगी ल्याउन, मानसिकरुपमा शान्त रहन, शरीरमा रहेका विभिन्न रोगहरुबाट मुक्ति पाउन, रोग प्रतिरोधात्मक क्षमताको विकास गरी रोग लाग्नबाट बच्न, स्व-नियन्त्रित हुँदै मानवोचित व्यवहार गरी आफ्ना दैनिक क्रियाकलाप सहजदङ्गले सञ्चालन गर्न र वर्तमानको अस्तव्यस्त एवं भोगवादी जीवनशैलीमा परिवर्तन गरी उच्च विचार सहितको सादा जीवन जीउन समेत योगको महत्व दिनानुदिन भन्नु बढ्दै छ ।

(ग) तनाव व्यवस्थापनमा योगको महत्व

मानसिक अवस्था अशान्त हुनुनै तनाव हो । कुनै घटना घट्नु आफैमा तनाव होइन, घटेको घटनालाई बिर्सन नसक्नु वा व्यवस्थापन गर्न नसक्नु तनाव हो । भनिन्छ चाहेको नहुनु र नचाहेको हुनु नै तनावको मुख्य कारण हो । कार्यबोझ र प्रतिकूल परिस्थितिलाई व्यवस्थापन गर्न सक्ने ज्ञान तथा क्षमताको अभावले पनि तनाव श्रृजना गर्दछ । “प्रज्ञापराधो ही सर्वरोगाणां मूलकारणम्” – चरक ऋषिको यस भनाइको अर्थ तनावनै सबै रोगहरुको मूल कारण हो भन्ने हो । चिन्ता नै चित्तको बाटो हो पनि भनिन्छ । तनाव वा चिन्ताको बारेमा अभै अगाडि भनिएको छ “चिन्तायास्तु चितायास्तु बिन्दुमात्रं विशेषतः । चिता दहति निर्जीवम् चिन्ता दहति जीवितम् ॥” “शाब्दिक हिसाबले यसको अर्थ चिन्ता र चितामा एउटा बिन्दु मात्र फरक पाइन्छ जबकि चिताले निर्जीवलाई मात्र जलाउँछ भने चिन्ताले जीवितलाई नै जलाउँछ भन्ने हो । त्यसैले तनावलाई समयमै व्यवस्थापन गर्नु जरुरी छ ।

तनावजन्य प्रतिकूल परिस्थितिलाई समयमै धैर्यपूर्वक समाधान गर्नु नै तनाव व्यवस्थापन हो । यो व्यक्तिको ज्ञान, सीप र क्षमतामा निर्भर गर्दछ । तनाव व्यवस्थापन गर्ने क्षमताको विकास योगले गराउँछ । “भवतापेन तप्तानां योगो ही परमौषधम्” भन्ने भनाइले पनि भवताप अर्थात् सांसारिक दुःख कष्टको एक मात्र औषधि योग नै हो भन्ने अर्थ लाग्छ । पतञ्जलि योगाभ्यासमा तनाव व्यवस्थापनका लागि भ्रामरी, उद्गीथ र प्रणव ध्यान समेतका प्राणायामहरु; हास्यासन, शवासन र शशकासन समेतका आसनहरु र आत्मा शुद्धीकरणका लागि ध्यान, सत्सङ्गत, मन्त्रोच्चारण एवं गीत, सङ्गीत र भजन सुन्ने विधि उपयुक्त मानिन्छन् । तनाव व्यवस्थापनका लागि सबैभन्दा उपयुक्त साधना ध्यान नै हो । भनिन्छ - व्यस्त हुनुहुन्छ भने २० मिनट ध्यान गर्नुस् अति व्यस्त हुनुहुन्छ भने १ घण्टा ध्यान गर्नुस् ।

योगासन, प्राणायाम, ध्यान आदि योगाभ्यासको अलवा असल पुस्तकहरुको अध्ययन, सत्सङ्गत, अनुभवीहरूसँग

विचार मन्थन, सेवा भावका कार्य, नयाँ स्थानको दृष्ट्यावलोकन, सकरात्मक सोच, सन्तुलित आहारको सेवन जस्ता कार्यहरू पनि तनाव व्यवस्थापनको लागि उपयोगी आधार एवं तरिकाहरू हुन् ।

तनावले नकरात्मक प्रभाव मात्र हैन सकरात्मक प्रभाव पनि पार्दछ । धैर्य पूर्वकको तनाव व्यवस्थापनले सहन क्षमताको विकास गर्दै कार्यकुशलतामा निखार ल्याई व्यक्तिलाई परिपक्व पनि बनाउँछ ।

सारांश :

योगको महत्व दिनानुदिन बढ्दै गएको कुरामा दुई मत रहेन । नेपाली समाजमा हाल सञ्चालनमा रहेका विभिन्न प्रकारका योग साधनाहरूमध्ये पतञ्जलि योग समिति अन्तर्गत सञ्चालित योग बढी प्रचलित छ । पतञ्जलि योगपीठ नेपालको मातहतमा विभिन्न जिल्लाका विभिन्न ठाउँहरूमा योग साधनाका कक्षाहरू निःशुल्क रूपमा सञ्चालित छन् । यी योग साधना केन्द्रहरूमा दैनिक बिहान ५ देखि ७ बजे सम्म नियमित रूपमा योगका व्यावहारिक कक्षाहरू सञ्चालन हुन्छन् । ती केन्द्रहरूमा अभ्यास गर्ने तरिका, सावधानी र योग साधनाबाट हुने फाइदाहरूका बारेमा जानकारी गराउँदै रोग विशेषकालागि उपयुक्त हुने योग, प्राणायाम, खानपान तथा आयुर्वेदिक एवं घरेलु उपचारका बारेमा पनि अनुभवी योग शिक्षक शिक्षिकाबाट बेलाबखत चर्चा गरिन्छ । योग व्यक्तिको क्षमता, शारीरिक अवस्था र उमेर अनुसार मन्द, मध्यम र तीव्र गतिमा गर्न सकिन्छ । अनुभवी योग शिक्षकको सान्निध्यमा रहेर योग अभ्यासहरू सिकेपछि आफ्नो स्वास्थ्य स्थिति, उमेर, समय एवं अनुकूलता हेरी सोही अनुसार अभ्यासहरू छनौट गरी घरमै पनि गर्न सकिन्छ, तर सही विधि र निरन्तरता चाहिँ अनिवार्य छ ।

हाल समाजमा योगाभ्यास बाहेक सबै हिड्ने, दौड्ने, विभिन्न खेलहरू खेल्ने, जिम एवं क्लबहरूमा गई कडा खालका अभ्यासहरू गर्ने आदि पनि गरिन्छ । शरीरको लागि यी प्रयासहरू पनि अनुपयुक्त हैनन्, तर यी अभ्यासहरू मूलतः शरीरसँग मात्र सम्बन्धित हुन्छन् र सबै उमेर समूहका व्यक्ति, विपन्न वर्गका व्यक्तिहरूका लागि र सबै मौसममा अनुकूल नहुन सक्छन् । हामीलाई स्वस्थ शरीरको अलवा मन र आत्माको शुद्धीकरण गर्दै अहिंसा, शान्ति, नैतिकता जस्ता सद्गुणको विकास पनि गर्न जरूरी छ र यो केवल योगाभ्यासको माध्यमबाट सम्भव छ । त्यसैगरी विधिपूर्वक गरिएको योगाभ्यासले शरीरमा कुनै नकरात्मक असर गर्दैन । योगाभ्यासले शरीरका विभिन्न प्रणालीहरूलाई सक्रिय बनाई प्रणालीगत रूपमै सुधार ल्याउने हुनाले सिक्को शरीरलाई निरोगी बनाउँछ । योग सरल, सहज र मितव्ययी हुनुका साथै बालकदेखि बृद्ध सम्मका प्रायः सबै उमेर समूहका व्यक्तिहरूले आफू अनुकूल हुने गरी सबै मौसममा यसको अभ्यास गर्न सक्दछन् । योगको माध्यमबाट व्यक्ति, परिवार अनि समाज निरोगी र चरित्रवान हुँदै जाँदा सिङ्गो देशमा नै योगको सकरात्मक प्रभाव पर्दछ । त्यसैले योग साधना समाजका हरेक व्यक्ति, कर्मचारी, पेशाकर्मी, राजनीतिकर्मी, विद्यार्थी, व्यवसायी एवं घर गृहस्थ जीवनमा व्यस्त हुने सबैलाई उत्तिकै आवश्यक छ । शारीरिक श्रम भन्दा मानसिक श्रम गर्नेहरूका लागि त यो भन्ने महत्वपूर्ण छ । त्यसैले पनि शहर बजारहरूमा अझ भनी शिक्षित समाजमा योगको व्यापकता क्रमशः बढ्दै गएको अवस्था छ ।

मानवको सबभन्दा ठूलो सम्पत्ति भनेकै स्वस्थ शरीर हो । यश, धन, वैभव, ऐश्वर्य, मान, मर्यादा र नाम भन्दा पनि ठूलो । असाध्य रोगका अगाडि यी सबै फिका हुन् । निरोगी तन र स्वस्थ एवं शान्त मन हुनुको महत्वलाई बुझेर तपोनिष्ठ ऋषिहरूले प्राप्त गरेको योग साधनाको ज्ञान हामीलाई उपहारको रूपमा प्राप्त छ । केवल सही उपयोगको खाँचो छ । हामीले योगको अन्तिम लक्ष्य समाधि (मोक्ष) सम्मको बाटो तय गर्न नसके पनि व्यवहारिक जीवनमा योगाभ्यासको माध्यमबाट शरीर स्वस्थ राख्दै दिनचर्यालाई सहज बनाउन सकिन्छ । सन्तुलित एवं निरामिष भोजनका साथ नियमित रूपमा योगका अभ्यासहरू गरेमात्र पनि शरीरलाई विभिन्न रोग लाग्नबाट धेरै हदसम्म बचाउन सकिन्छ । कथंकदाचित्

रोग लागिहालेमा पनि नियमित योग साधना, चिकित्सकको सल्लाह अनुसारको औषधि सेवन, सात्विक एवं सन्तुलित आहार, सत्सङ्गत, सकारात्मक सोच, सहयोगको भावना र सक्रिय जीवन पद्धतिको अवलम्बनबाट शरीरलाई स्वस्थ राख्न सकिनेछ । जीवन खुसी साथ जीउन सकिने सारसूत्र पनि यहीनै हो । यी जीवनोपयोगी कार्यहरूको लागि थप लागत लाग्ने छैन, केवल बानी र व्यवहारलाई अलिकति परिवर्तन गरेमात्र पनि पुग्दछ । त्यसैले आउनुहोस् हरेक दिन केही समय आफ्नो शरीरको लागि छुट्ट्याउँदै योगलाई दिनचर्याको पाटो बनाऔँ र निरामय जीवन जिऔँ ।

सन्दर्भ सामग्री:

स्वामी रामदेव, योग दर्शन

स्वामी रामदेव, प्राणायाम रहस्य

स्वामी रामदेव, योग साधना र योग चिकित्सा रहस्य

आचार्य बालकृष्ण, आयुर्वेद सिद्धान्त रहस्य,

आचार्य बालकृष्ण, औषध दर्शन

आचार्य बालकृष्ण, दैनन्दिन योगाभ्यासक्रम

पतञ्जलि योग पीठ नेपाल, विचार क्रान्ति

डा. राजु अधिकारी, खाने कसरी पिउने कसरी

डा. राजु अधिकारी, तपाईँका लागि योग

राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र र मामिला अध्ययन : संक्षिप्त अध्ययन

अविनाथ राई

पूर्व वरिष्ठ प्रशिक्षक, राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र

१. विषय प्रवेश

सामान्यतया मामिला अध्ययनले कुनै पनि विषय (समस्या, घटना, प्रक्रिया वा क्रियाकलाप) को सूक्ष्म, गहिरो र विस्तृत परीक्षणको लागि गरिने अनुसन्धान विधि (Research Method) लाई जनाउँछ । यो सामाजिक विज्ञान (Social Science), र प्राकृतिक विज्ञान (Natural Science) अन्तर्गतको जीवन विज्ञान (Life Science) मा प्रयोग गरिन्छ । मनोविज्ञान, नृतत्वशास्त्र (Anthropology), समाजशास्त्र, राजनीतिशास्त्रदेखि शिक्षा, सामाजिक कार्य, प्रशासनिक विज्ञानसम्म यसको प्रयोग र लोकप्रियता रहेको देखिन्छ । यो एक अनुसन्धान विधि हो तर, औपचारिक अनुसन्धान भने होइन । फ्रेडेरिक ले प्ले नाम गरेका एक फ्रान्सेली इन्जिनियर, समाजशास्त्री र अर्थशास्त्रीले सबभन्दा पहिले सन् १८२९ मा सामाजिक विज्ञानमा मामिला अध्ययन गरेका थिए भन्ने विश्वास गरिन्छ । सामाजिक विज्ञानमा मामिला अध्ययन विधिबाट नयाँ सिद्धान्त प्रतिपादन गर्न सन् १९६१ मा अमेरिकी समाजशास्त्री द्बय बार्ने ग्लेसर र एनसेल्म स्ट्रसले ग्राउन्डेड सिद्धान्त (Grounded Theory) नामक व्यवस्थित अनुसन्धान प्रक्रिया विकास गरेका थिए । पछिल्ला समयमा कुनै सिद्धान्त वा परिकल्पना (Hypothesis) परीक्षण गर्ने प्रयोजनका लागि मामिला अध्ययनलाई व्यापक प्रयोगमा ल्याइएको देखिन्छ । शिक्षा र त्यसमा पनि शैक्षिक मूल्यांकन गर्ने कार्यमा यसको धेरै लोकप्रियता रहेको देखिन्छ । यसलाई विभिन्न तालिम प्रदायक संस्थाहरूले आफ्ना तालिम वा प्रशिक्षण कार्यमा पेशागत दक्षता अभिवृद्धिको लागि प्रशिक्षण पद्धतिको रूपमा पनि अपनाइएको देखिन्छ । मामिला अध्ययनले प्रशिक्षार्थीहरूको समालोचनात्मक सोचाइ, संचार र अन्तर वैयक्तिक (Inter-Personal) कला सम्बन्धी ज्ञान र सीप बढाउने हुनाले यो एक सशक्त प्रशिक्षार्थी-केन्द्रित सिकाइ विधि साबित भएको छ ।

२. राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र र मामिला अध्ययन

पेशागत दक्षता अभिवृद्धिका लागि सरकारीस्तरमा हाल नेपालमा करिब १९ वटा तालिम/प्रशिक्षण प्रदायक संस्थाहरू सञ्चालनमा छन् । यीमध्ये राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र जेठोमध्येको एक तालिम प्रदान गर्ने संस्था हो, जसको स्थापना वि.सं. २०३७ मा भएको हो । यस केन्द्रले आफ्नो संस्थापनकालदेखि नै अर्थ मन्त्रालय र महालेखा नियन्त्रक कार्यालय (तत्कालीन एकाउन्टेन्ट जनरलको कार्यालय) का कर्मचारीहरूलाई तालिम दिँदै आएको छ । विशेष गरेर राजपत्रांकित द्वितीयस्तरका अधिकृतस्तरीय सेवाकालीन तालिममा महालेखापरीक्षकको कार्यालयका कर्मचारीहरूलाई पनि समेट्दै आएको छ । यस संस्थाले मूलतः सेवा प्रवेश, सेवाकालीन र अल्पकालीन गरी जम्मा ३ (तीन) किसिमका तालिमहरू सञ्चालन गर्दछ । सेवा प्रवेश र सेवाकालीन तालिमहरू अधिकृतस्तर र सहायकस्तरमा छुट्टाछुट्टै रूपमा सञ्चालन हुन्छन् भने अल्पकालीन भने छुट्टाछुट्टै वा मिश्रित रूपमा हुन्छन् । सहभागी प्रशिक्षार्थीहरूको समस्या पहिचान, विश्लेषण, समाधान, लेखन र प्रस्तुतीकरण गर्ने ज्ञान र सीप अभिवृद्धि गराउने उद्देश्यले ३० (तीस) कार्य दिन वा सोभन्दा बढी अवधिको लागि सञ्चालन हुने सेवा प्रवेश र सेवाकालीन तालिममा मामिला अध्ययनलाई अनिवार्य

विषयको रूपमा राखिएको छ । लेखनमा ५० (पचास) र प्रस्तुतीकरणमा २० (बीस) गरी जम्मा ७० (सत्तरी) अंकभार रहेको यस मामिला अध्ययन र प्रस्तुतीकरणलाई राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको तालिम निर्देशिकाले व्यवस्थित गरेको छ । सहभागीहरूले आफू कार्यरत कार्यालय वा आफूबाट सम्पादन हुने कार्यसंग सम्बन्धित विषय (राजस्व प्रशासन वा वित्तीय व्यवस्थापन) मा ३ हजार शब्दमा नघटाई देवनागरी लिपिमा मामिला लेखिनु पर्ने व्यवस्था निर्देशिकाले गरेको छ । प्रशिक्षार्थीको सजिलोको लागि र लेखनमा एकरूपताको लागि मामिला अध्ययनको ढाँचा (Format) पनि उपलब्ध गराउने गरिन्छ । मामिला लेखनको लागि 'पुस्तकालय अध्ययन' भनेर सरदर २ (दुई) दिनको स्वतन्त्र समय दिने गरिएको छ । तालिमका समन्वयकर्ता वा प्रशिक्षकबाट विषयवस्तु छनौटदेखि अन्तिम स्वरूप दिने चरणसम्मै सहजीकरण गर्ने गरिन्छ ।

३. समस्याको विवरण, उद्देश्य र अध्ययन विधि

३.१ समस्याको विवरण

तालिमका सहभागीहरूको ज्ञान, सीप र सकारात्मक मनोवृत्ति अभिवृद्धि/अद्यावधिक गर्नु कुनैपनि तालिम वा तालिम प्रदायक संस्थाको उद्देश्य हुने गर्दछ । यिनै उद्देश्यहरू प्राप्तिको लागि उपयुक्त पाठ्यक्रम निर्माणको साथै तालिम/प्रशिक्षण विधि तय गरिएको हुन्छ । यसै सिलसिलामा राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रले पनि मामिला अध्ययन र प्रस्तुतीकरणलाई तालिम कार्यक्रमको एक अभिन्न अंगको रूपमा लिएको छ । मामिला लेखन र प्रस्तुतीकरण दक्षता जुनसुकै क्षेत्रमा पनि उत्तिकै आवश्यक हुने कुराको पुष्टि लोक सेवा आयोगले नेपालको निजामती प्रशासनको राजपत्रांकित प्रथम श्रेणी, सहसचिव वा सो सरह पदको खुला र आन्तरिक प्रतियोगात्मक परीक्षाको लागि तयार गरेको पाठ्यक्रम एवं परीक्षा योजनाले परीक्षार्थीले प्रथम चरण (लिखित परीक्षा) बाट छनौट भएपछि द्वितीय चरणमा कौशल/गुणात्मक परीक्षण (Competency Test) अन्तर्गत मामिला विश्लेषण अभ्यास र प्रस्तुतीकरण गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेबाट पनि स्पष्ट हुन्छ । यो प्राज्ञिक अभ्यासले पेशागत मात्र नभएर व्यक्तिगत जीवनमा पनि उत्तिकै महत्व राख्दछ । यति हुँदाहुँदै पनि कतिपय अनौपचारिक प्रसंगमा सहभागीहरूको खास गरेर 'मामिला त भन्नेला पो रहेछ', 'मामिला नराखे हुन्थ्यो', 'व्यक्तिगत होइन समूहगत भए हुन्थ्यो', 'समयाभाव, लेखन सामाग्री अभाव, भौतिक सुविधा अभाव लगायतका समस्या भयो', 'ढाँचामा नभई आफूखुसी लेखन पाए हुन्थ्यो' भन्ने गुनासो नसुनिएको पनि होइन । तर पनि, यो अनिवार्य विषय भएकोले यसको बारेमा वा विषयमा केन्द्रले प्रशिक्षार्थीहरूसँग दोहोरो संवाद वा छुट्टै पृष्ठपोषण लिएको देखिदैन ।

प्रस्तुत पृष्ठभूमिमा मामिला लेखन र प्रस्तुतीकरणको सम्बन्धमा औपचारिक रूपमा प्रश्नावली मार्फत राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रका सहभागी प्रशिक्षार्थीहरूको धारणा संकलन गरी यो संक्षिप्त आलेख तयार गरिएको छ । यस आलेखमा विशेष गरेर सहभागीहरूको विचारमा मामिला अध्ययनको उपयोगिता, तालिम कार्यक्रममा मामिला अध्ययन राख्ने वा नराख्ने, मामिला अध्ययन व्यक्तिगत वा समूहगत गर्ने, सहभागीले अनुभव गरेका प्रमुख समस्याहरू, ढाँचा आवश्यक हुने वा नहुने भन्ने सम्बन्धमा प्राप्त सुझावहरू र सोको विश्लेषण एवं मजबुन समेटिएका छन् ।

३.२ उद्देश्य

मामिला लेखन र प्रस्तुतीकरण विषय सम्बन्धमा सहभागीहरूको धारणा बुझ्ने र यसलाई अभि प्रभावकारी बनाउन सुझावहरू प्रस्तुत गर्नु यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

३.३ अध्ययन विधि

यो अध्ययन प्रारम्भिक स्रोतमा आधारित छ । मामिला लेखन र प्रस्तुतीकरण सम्बन्धी एउटा खुलाउने (Open-ended) प्रश्न सहित जम्मा ६ (छ) वटा प्रश्न समावेश प्रश्नावली तयार गरेर राजस्व प्रशासन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय

सेवाकालीन तालिम, सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवाकालीन तालिम र राजस्व प्रशासन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवा प्रवेश तालिमका पूर्व सहभागीहरूलाई इमेलबाट पठाइएको र राजस्व प्रशासन सम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम र सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिमका तालिमरत सहभागीहरूलाई कक्षा कोठामा भर्न दिइएको थियो । सबै गरेर जम्माजम्मी ८६ (छयासी) प्रश्नावली प्राप्त भएका थिए ।

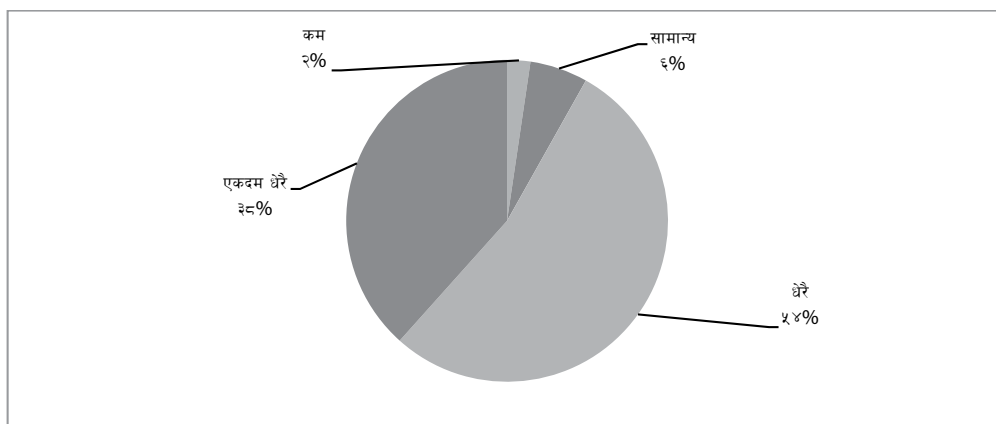
४. प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण

इमेल र कक्षाबाट प्राप्त ८६ (छयासी) वटा प्रश्नावलीको प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण यस प्रकार रहेको छ :

४.१ मामिला अध्ययन लेखन तथा प्रस्तुतीकरणको उपादेयता

सहभागीहरूको पेशागत तथा व्यक्तिगत ज्ञान र सीप बढाउन नै मामिला लेखन तथा प्रस्तुतीकरण विषय राखिएको हो । यस सम्बन्धमा उनीहरू स्वयंको धारणा जान्न अति आवश्यक भएको सन्दर्भमा 'तपाईंको पेशागत तथा व्यक्तिगत ज्ञान र सीप बढाउन मामिला अध्ययन लेखन र प्रस्तुतीकरण विषय कतिको उपयोगी छ जस्तो लाग्छ ?' भनेर सोधिएको थियो । सो प्रश्नको उत्तरमा २ प्रतिशत (२ जना) ले 'कम', ६ प्रतिशत (५ जना) ले 'सामान्य', ५३ प्रतिशत (४६ जना) ले 'धेरै' र ३८ प्रतिशत (३३ जना) ले 'एकदम धेरै' जवाफ दिएको पाइयो ।

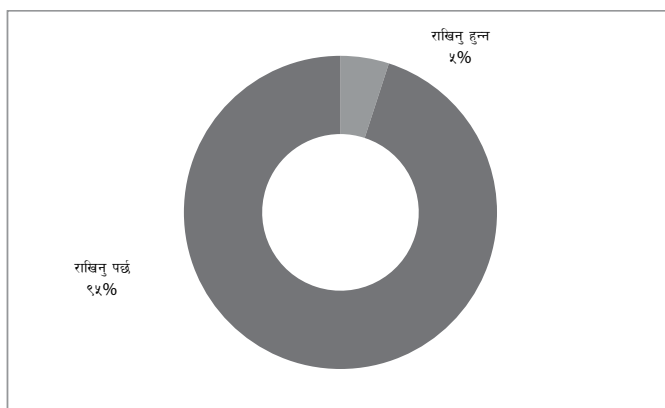
तालिका नं. : १
मामिला अध्ययनको उपयोगिता

४.२ मामिला अध्ययन सम्बन्धी धारणा

कतिपय अनौपचारिक प्रसंगमा 'मामिला भ्रमेला भएको' र 'नराखे पनि हुन्थ्यो' भन्ने जस्ता गुनासाहरू सुन्नमा आएको सन्दर्भमा सहभागीहरूको आम धारणा जान्न 'तालिममा मामिला अध्ययन विषय राख्ने/नराख्ने बारे तपाईंको धारणा के हो ?' भनेर सोधिएकोमा ९५ प्रतिशत (८२ जना) ले 'राखिनु पर्छ' र ५ प्रतिशत (४ जना) ले 'राखिनु हुन्न' भनेर जवाफ दिएको पाइयो ।

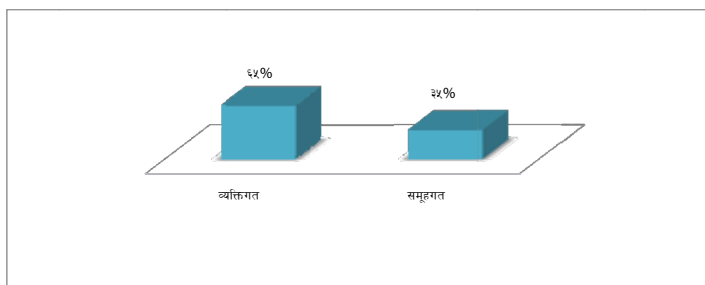
तालिका नं. : २
मामिला अध्ययन सम्बन्धी धारणा

४.३ मामिला अध्ययन तरिका

राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रले विगतमा समूहगत र व्यक्तिगत दुवै किसिमले मामिला अध्ययन गराएकोमा तालिम निर्देशिका निर्माण पछि भने व्यक्तिगतरूपमा गराउँदै आएको छ। यस सम्बन्धमा कतिपय सहभागीबाट 'सामूहिक' रूपमा गर्न पाए हुन्थ्यो भन्ने गुनासालाई समेत ध्यानमा राखेर 'मामिला अध्ययन व्यक्तिगत र समूहगत रूपमा गरिने गरिन्छ; यसमा तपाईंको धारणा के छ ?' भनि सोधिएकोमा ६५ प्रतिशत (५६ जना) ले 'व्यक्तिगत' र ३५ प्रतिशत (३०) जनाले 'समूहगत' भनेर जवाफ दिएको पाइयो।

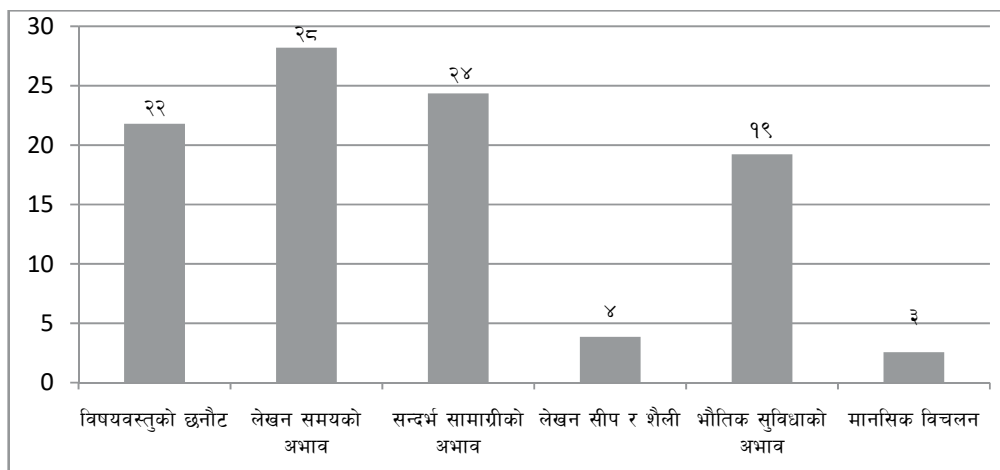
तालिका नं. : ३
मामिला अध्ययन तरिका

४.४ प्रमुख समस्याहरू

मामिला अध्ययन लेखन र प्रस्तुतीकरणका चरणमा सहभागीहरूले अनुभूत गरेका समस्याहरूलाई प्राथमिकता क्रमानुसार उल्लेख गर्न अनुरोध गरिएको थियो। प्राप्त उत्तरानुसार प्रश्नावलीमा उल्लेख गरिएका समस्याहरूको प्राथमिकता फरक भए पनि सहभागीहरूले कुनै नै कुनै रूपमा समस्या अनुभव गरेको पाइयो। उत्तरदाताहरूले प्रथम प्राथमिकतामा राखेका समस्याहरूलाई विश्लेषण गर्दा 'लेखन समयको अभाव' (२८ प्रतिशत), 'सन्दर्भ सामाग्रीको अभाव' (२४ प्रतिशत) र 'विषयवस्तुको छनौट' (२२ प्रतिशत) प्रमुख समस्याका रूपमा रहेका छन्। त्यस्तै, अन्यमा 'भौतिक सुविधाको अभाव' (१९ प्रतिशत), 'लेखन सीप र शैली' (४ प्रतिशत), र 'मानसिक विचलन' (३ प्रतिशत) रहेका छन्।

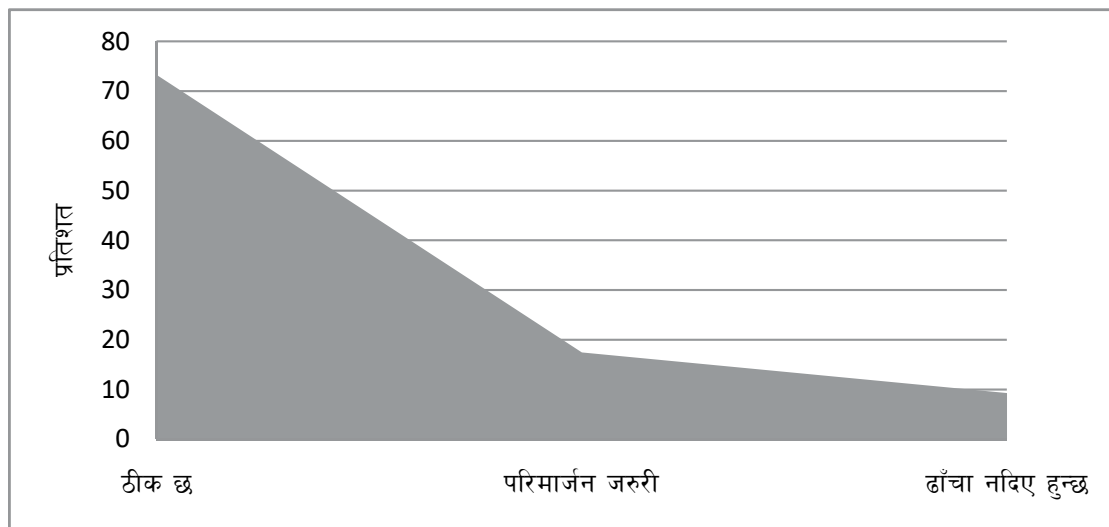
तालिका नं. : ४
मामिला अध्ययनमा अनुभव गरिएका प्रमुख समस्याहरू

४.५ मामिला अध्ययनको ढाँचा

मामिला लेखनमा एकरूपता आउनको साथै सहभागीहरूलाई लेखन सहज होस् भनेर सहभागीहरूलाई मामिला अध्ययनको ढाँचा उपलब्ध गराइँदै आइएकोमा कतिपयले उक्त ढाँचा बिना नै स्वतन्त्र रूपमा लेखन पाउनु पर्ने र कतिपयले ढाँचामा परिवर्तन वा परिमार्जन गर्नु पर्ने जस्ता गरेका गुनासाको सन्दर्भमा 'मामिला लेखनको लागि उपलब्ध गराइएको ढाँचा (Format) सम्बन्धमा तपाईंको राय के छ ?' भनेर सोधिएको थियो । सोको उत्तरमा ७४ प्रतिशतले 'ठीक छ', १७ प्रतिशतले 'परिमार्जन जरुरी छ' र बाँकी ९ प्रतिशतले 'ढाँचा नदिए हुन्छ' भनेको पाइयो ।

तालिका नं. : ४
मामिला अध्ययनको ढाँचा

४.६ सुभावहरू

अन्तिम प्रश्नको रूपमा मामिला अध्ययन र प्रस्तुतीकरणलाई अभि व्यवहारिक र प्रभावकारी बनाउन आफ्ना सुभावहरू दिनुहोस् भनि सोधिएको थियो । धेरै जना उत्तरदाताले धेरै सुभावहरू दिएको पाइयो । उक्त उत्तरहरूलाई मुख्य सुभावहरू, लेखन सम्बन्धी सुभावहरू, प्रस्तुतीकरण सम्बन्धी सुभावहरू र विविध सुभावहरू गरी ४ (चार) वर्गमा वर्गीकरण गरी निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.६.१ मुख्य सुभावहरू

उत्तरदाताहरूबाट प्राप्त मुख्य ५ (पाँच) सुभावहरू प्राथमिकता क्रमानुसार यस प्रकार रहेका छन् :

- सामाग्री संकलन र लेखनको लागि पर्याप्त समय दिइनु पर्ने,
- पुस्तकालयको व्यवस्था हुनु पर्ने,
- सामाग्री संकलनको लागि फिल्डमा पठाउने व्यवस्था हुनु पर्ने,
- तालिम केन्द्रले नै मामिला अध्ययनको विषय/शीर्षक उपलब्ध गराउनु पर्ने वा तोक्नु पर्ने,
- कम्प्युटर टाइपिङ र प्रिन्टिङ जस्ता भौतिक सुविधा उपलब्ध गराउनु पर्ने ।

४.६.२ लेखन सम्बन्धी सुभावहरू

- मामिला लेखनलाई औपचारिकतामा मात्र सीमित नगर्ने,
- व्यवहारोपयोगी लेखनमा जोड दिने,
- जुनसुकै विषयमा पनि लेखन पाउनु पर्ने,
- लेखनको विश्वासनीयता समेत परीक्षण गर्ने,
- कक्षा कोठामा नै लेख्ने व्यवस्था गर्ने,
- अंग्रेजीमा पनि लेखन पाउनु पर्ने ।

४.६.३ प्रस्तुतीकरण सम्बन्धी सुभावहरू

- प्रस्तुतीकरणको समय बढाउनु पर्ने,
- व्यक्तिगत लेखनपछि समूहगत छलफल गरी अन्तिम रूप दिएपछि मात्र प्रस्तुतीकरण गराउने व्यवस्था गर्नु पर्ने,
- विषय-विज्ञ वा उच्च पदाधिकारीको समुपस्थितिमा प्रस्तुतीकरण गराउनु पर्ने ।

४.६.४ विविध सुभावहरू

- मामिला अध्ययनका कक्षाहरू (अभ्यास सहित) बढाउनु पर्ने,
- विषय-विज्ञलाई स्रोत व्यक्ति बनाइनु पर्ने,
- सेवा प्रवेशमा समूहगत र सेवाकालीनमा व्यक्तिगत रूपमा मामिला अध्ययन गराउनु पर्ने,
- व्यवहारिक कार्य योजना सहितको मामिला अध्ययनलाई सम्बन्धित तालुक निकाय (अर्थ मन्त्रालय, महालेखा परीक्षक कार्यालय वा महालेखा परीक्षकको कार्यालय) मा पठाइनु पर्ने,
- सर्वोत्कृष्ट मामिला लेखक/प्रस्तोतालाई पुरस्कृत गराउने ।

५. सारांश र सुभावहरू

५.१ सारांश

उपयुक्त प्रस्तुतीकरण र विश्लेषणको आधारमा मामिला अध्ययन र प्रस्तुतीकरणले सहभागीहरूको पेशागत तथा व्यक्तिगत ज्ञान र सीप अभिवृद्ध गर्न 'धेरै/एकदम धेरै' रूपमा उपयोगी सिद्ध भएको देखिँदा यसलाई राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रले ३० (तीस) कार्य दिन वा सोभन्दा बढी अवधिको लागि सञ्चालन गर्ने सेवा प्रवेश र सेवाकालीन तालिममा अनिवार्य रूपमा समावेश गरिनु पर्छ। मामिला अध्ययन व्यक्तिगतरूपमा नै हुनु पर्ने सहभागीहरूको बहुमत राय रहेको देखिँदा हाल प्रचलनमा रहेको व्यक्तिगतरूपमा गर्ने विधिलाई नै निरन्तरता दिनु पर्ने देखिन्छ। मामिला अध्ययन लेखन र प्रस्तुतीकरणका चरणमा सहभागीहरूले अनुभूत गरेका समस्याहरूमा लेखन समयको अभाव, सन्दर्भ सामाग्रीको अभाव, विषयवस्तुको छनौट र भौतिक सुविधाको अभाव प्रमुख देखिन्छन्। साथै, सहभागीहरूलाई मामिला अध्ययनको ढाँचा उपलब्ध गराउँदै आइएकोमा ढाँचा (Format) लाई यथारूपमा नै निरन्तरता दिँदा फरक नपर्ने देखिन्छ।

५.२ सुभावहरू

सहभागी प्रशिक्षार्थी उत्तरदाताहरूले अनुभव गरेका प्रमुख समस्याहरू र दिएका सुभावहरूको आधारमा तपसिल बमोजिम सुभाव तयार गरिएको छ :

५.२.१ मामिला लेखनको लागि यथोचित समय छुट्ट्याउने

सहभागी प्रशिक्षार्थीलाई मामिला लेखनको लागि 'पुस्तकालय अध्ययन' भनी सरदर २ (दुई) दिन छुट्ट्याउने गरिएको अवधि अपुग भएको तथ्य बहु-सहभागीले 'लेखन समयको अभाव' भनेर उत्तर दिएबाट स्पष्ट हुन्छ। सूचना तथा तथ्यांक संकलनदेखि लेखनसम्मको कार्यको लागि पर्याप्त समय आवश्यक हुने सन्दर्भमा प्रचलनमा रहेको सरदर २ (दुई) दिने समय अपुग नै हुन्छ। तसर्थ, यस कार्यको लागि कमिमा ३ (तीन) दिन र बढीमा ५ (पाँच) दिनसम्मको समय छुट्ट्याउन उपयुक्त हुन्छ। यस अवधिमा पुस्तकालय, सम्बन्धित निकाय वा फिल्डमा गएर आफूलाई चाहिने सामाग्री संकलन गरी लेखन कार्य गर्नेछन्। यथेष्ट समय प्राप्त भएर लेखिएको मामिला अध्ययनमा गुणस्तरको पनि अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

५.२.२ सन्दर्भ सामाग्रीको व्यवस्था

तालिम केन्द्रको आफ्नै भवन र पुस्तकालय २०७२ बैशाख १२ को भूकम्पले क्षतिग्रस्त तुल्याएकोले हाल भाडाको भवनमा कार्यालय र तालिम सञ्चालन मा छन्। भवन निर्माणाधीन अवस्थामा छ। स्थानाभावको कारणले भाडाको भवनमा पुस्तकालयको व्यवस्था गर्न सकिएको देखिँदैन। तथापि, सहभागीहरूको सहजता र सजिलोको लागि पूर्व सहभागीहरूबाट लेखिएका मामिला अध्ययनहरू सन्दर्भ सामाग्री/नमुनाको लागि उपलब्ध गराउँदै आइएको भने छ। तर, त्यो पर्याप्त छैन भन्ने कुरा 'सन्दर्भ सामाग्रीको अभाव' लाई दोस्रो प्रमुख समस्याको रूपमा उल्लेख भएबाट स्पष्ट हुन्छ। नयाँ भवन निर्माण पश्चात् भोलिका दिनमा एउटा आधुनिक पुस्तकालय स्थापना हुने कुरामा आशावादी हुन सकिँदा पनि हालको यो अस्थायी व्यवस्थामा पुस्तकालयको सुविधा प्रदान गर्न संभव देखिँदैन। सो संभव नभए तापनि सहभागीहरूले लेख्ने विषय राजस्व प्रशासन वा वित्तीय व्यवस्थापन नै हुने हुँदा राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको वेब पेजमा अर्थ मन्त्रालय र अन्तर्गतका विभागहरू तथा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको वेब पेज लिंक गराउँन आवश्यक देखिन्छ। साथै, कक्षा संकलनको क्रममा प्रस्तुत तथा वितरण गरिएको सामाग्री (ह्यान्ड्स आउट) पनि व्यवस्थितरूपमा तालिम केन्द्रको वेब पेजमा अपलोड गर्ने व्यवस्था गरिनु पर्छ। यसबाट पनि सहभागीहरू लाभान्वित हुने कुरामा केही हदसम्म विश्वस्त हुन सकिन्छ।

५.२.३ विषयवस्तुको छनौट

सहभागीहरूको प्रमुख समस्यामध्ये 'विषयवस्तुको छनौट' तेस्रो समस्याको रूपमा रहेको देखिन्छ। कुन विषयमा मामिला अध्ययन गर्ने भन्ने सम्बन्धमा सहभागीहरू निकै अलमलिएका देखिन्छन्। कतिपयले 'तालिम केन्द्रले नै मामिला अध्ययनको विषय/शीर्षक उपलब्ध गराउनु पर्ने वा तोक्नु पर्ने' वा 'जुनसुकै विषयमा पनि लेख्न पाउनु पर्ने' आदि सुझाव दिएका छन्। मामिला अध्ययनको विषय सम्बन्धमा 'प्रत्येक सहभागीले कार्यसम्पादनको सिलसिलामा राजस्व प्रशासन वा वित्तीय व्यवस्थापनको क्षेत्रसंग सम्बन्धित कुनै एक विषयमा मामिला अध्ययन लेख्नुपर्ने' व्यवस्था तालिम निर्देशिकाले गरेको छ। यसको मतलब राजस्व प्रशासनसंग सम्बन्धित सहभागीहरूले राजस्व प्रशासनसंग सम्बन्धित विषयमा र वित्तीय व्यवस्थापनसंग सम्बन्धित सहभागीले सोही विषयसंग सम्बन्धित विषयमा लेख्नु पर्छ भनिएको हो। सहभागीहरूको व्यवहारिक ज्ञान तथा कार्य सीप अभिवृद्धि गर्नु मामिला अध्ययनको उद्देश्य भएकोले आफूखुसी जुनसुकै विषयमा लेख्न मिल्ने देखिदैन। त्यस्तै कुन विषयमा समस्या छ वा छैन भन्ने कुरा सहभागीको कार्यानुभव र वैयक्तिक अनुभूतिमा भर पर्ने हुनाले तालिम केन्द्रले विषय वा शीर्षक उपलब्ध गराउन वा तोक्न व्यवहारिक हुदैन। तथापि, सांकेतिक रूपमा नै भए पनि राजस्व प्रशासन र वित्तीय व्यवस्थापनसंग सम्बन्धित विषयहरूको छुट्टाछुट्टै संभाव्य सूची तयार गरेर उपलब्ध गराउने व्यवस्था भएमा राम्रै हुने देखिन्छ।

५.२.४ भौतिक सुविधाको अभाव

लेखन चरणको समापनपछि गर्नु पर्ने कम्प्युटर टाइपिङ, प्रिन्टिङ र बाइन्डिङ कार्यको लागि सुविधा नहुनुलाई सहभागीहरूले अर्को मुख्य समस्याको रूपमा उल्लेख गरेका छन्। काठमाडौं उपत्यका बाहिर कार्यालय भएका सहभागीहरूलाई यो समस्या अझ जटिल देखिन्छ। हातमा मामिला अध्ययनका पाण्डुलिपि बोकेर टाइप गर्ने ठाउँको खोजीमा भौतारिरहेका समेत भेटिन्छन्। त्यसैले धेरै सहभागीले तालिम केन्द्रले 'कम्प्युटर टाइपिङ र प्रिन्टिङ जस्ता भौतिक सुविधा उपलब्ध गराउनु पर्ने' भनी सुझाव समेत दिएका छन्। यो जायज र मननीय पनि छ। तालिम केन्द्रको वर्तमान क्षमतालाई ध्यानमा राख्दा कम्प्युटर टाइपिङ र बाइन्डिङ नभए पनि प्रिन्टिङ सुविधा उपलब्ध गराउन सक्ने देखिदा मोफसलका सहभागीहरूलाई प्राथमिकतामा राखेर प्रिन्टिङ सुविधा गराउने व्यवस्था गर्नु पर्ने देखिन्छ।

५.२.५ लेखन सीप र शैली

लेखन सीप र शैली तुरुन्त सिकेर जानिने विषय नभए पनि सुधार गर्न सकिने विषय भने हो। तसर्थ, समन्वयकर्ता वा प्रशिक्षकले ढाँचा बमोजिमको प्रत्येक परिच्छेद अन्तर्गत कसरी लेख्ने भन्ने सम्बन्धमा सविस्तार प्रशिक्षार्थीहरूलाई राम्ररी मार्गनिर्देश गर्नु पर्छ। साथै, मामिला अध्ययनलाई अन्तिम रूप दिन पूर्व मस्यौदा हेरेर सुझाव सल्लाह दिनु पर्दछ। लेखनमा व्याकरणीय शुद्धताले गुणत्माकता बढाउने हुँदा त्यतातर्फ पनि विशेष ध्यान जान उचितकै आवश्यक देखिन्छ।

५.२.६ मानसिक विचलन

सार्वजनिक बोलाइ भयको कारणले उत्पन्न घबराहट वा मानसिक विचलन (Nervousness) लाई प्रस्तोताको शत्रुको रूपमा लिने गरिन्छ। यससंग सम्बन्धित अध्ययनले प्रत्येक प्रस्तोता वा वक्तामा पनि केही न केही मात्रामा घबराहट हुने गर्छ भनेको छ। सायद कतिपय सहभागी प्रशिक्षार्थीहरूले मामिला लेखन र प्रस्तुतीकरणलाई बोझिलो, भ्रमर र भ्रन्धटिलो ठान्नुको विभिन्न कारणमध्ये एउटा प्रमुख कारण यो हुन सक्छ। घबराहट वा मानसिक विचलनलाई कम गर्न प्रशिक्षार्थीहरूको आत्मबल र आत्मविश्वास बढाउन प्रस्तुतीकरण सीप सिकाउनको साथै प्रस्तुतीकरण अभ्यासका थप कक्षाहरू राख्नु पर्दछ। पालैपालो गरिने कक्षा समीक्षालाई निरन्तरता दिँदै प्रत्येक सहभागीले बोल्नै पर्ने किसिमका तालिम विधि अपनाउनु पर्दछ।

५.२.७ अन्य सुभावहरू

मामिला लेखनलाई औपचारिकतामा मात्र सीमित नगर्ने, व्यवहारोपयोगी लेखनमा जोड दिने, लेखनको विश्वासनीयता समेत परीक्षण गर्ने आदि लेखन सम्बन्धी उत्तरदाताहरूको सुभाव मननीय छ । प्रस्तुतीकरण सम्बन्धी सुभावहरूमध्ये प्रस्तुतीकरणको समय बढाउनु पर्ने र व्यक्तिगत लेखनपछि समूहगत छलफल गरी अन्तिम रूप दिएपछि मात्र प्रस्तुतीकरण गराउने व्यवस्था गर्नु पर्ने सुभावमा भने सहमति हुन सकिदैन । किनभने, तोकिएको समय (अर्थात्, १० मिनेट) मा आफ्नो प्रस्तुति प्रस्तुत गर्न सक्छ/सक्दैन भनेर समय व्यवस्थापन पनि हेरिने हुनाले समय बढाउनुको औचित्य देखिदैन । त्यस्तै, लेखनपछि तालिम समन्वयकर्ता वा प्रशिक्षकले हेरेर अन्तिम रूप दिइने हुनाले समूहगत छलफलमा लगिरहन पर्ने देखिदैन । विषय-विज्ञ वा उच्च पदाधिकारीको समुपस्थितिमा प्रस्तुतीकरण गराउनु पर्ने सुभाव भने मननयोग्य छ । तालिम केन्द्रले विगतमा विषय-विज्ञको समुपस्थितिमा प्रस्तुतीकरण गर्ने गराएको कुरा पनि स्मरणीय छ । तसर्थ, प्रस्तुतीकरण चरणमा बाह्य विषय-विज्ञ आमन्त्रित गर्न उपयुक्त नै हुने देखिन्छ ।

विषय-विज्ञलाई स्रोत व्यक्ति बनाइनु पर्ने, व्यवहारिक कार्य योजना सहितको मामिला अध्ययनलाई सम्बन्धित तालुक निकाय (अर्थ मन्त्रालय, महालेखा परीक्षक कार्यालय वा महालेखा परीक्षकको कार्यालय) मा पठाइनु पर्ने र सर्वोत्कृष्ट मामिला लेखक/प्रस्तोतालाई पुरस्कृत गराउने सुभावहरू तर्फ राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको ध्यानाकर्षण हुनु पर्ने देखिन्छ । सहभागीहरूको व्यक्तिगत दक्षता अभिवृद्धि गर्ने गराउने मामिला अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य भएकोले केही उत्तरदाताले 'सेवा प्रवेशमा समूहगत र सेवाकालीनमा व्यक्तिगत रूपमा मामिला अध्ययन गराउनु पर्ने' भनी सुभाव दिएता पनि हालको व्यक्तिगत रूपमा गरिने विधिलाई नै निरन्तरता दिनु पर्छ । मामिला अध्ययनको ढाँचा सम्बन्धमा १७ प्रतिशत उत्तरदाताले 'परिमार्जन जरूरी छ' भनी राय प्रकट गरेको देखिन्छ । उक्त ढाँचा शाश्वत नभई गतिशील दस्तावेज भएकोले समयानुकूल र सामयिक संशोधन हुन उपयुक्त नै हुने देखिन्छ । तर, विभिन्न कारणले ९ प्रतिशत उत्तरदाताले 'ढाँचा नदिए हुन्छ' भन्ने भनाइमा भने सहमत हुन सकिने आधार देखिदैन ।

६. निष्कर्ष

मामिला अध्ययनले कुनै पनि विषय (समस्या, घटना, प्रक्रिया वा क्रियाकलाप) को सूक्ष्म, गहिरो र विस्तृत परीक्षण गर्न सिकाउँछ । मामिला लेखनले मुख्यतया कुनै पनि विषयको समस्या पहिचान गर्ने, प्रस्तुतीकरण तथा विश्लेषण गर्ने, समस्या समाधानका उपायहरू पहिल्याउने र प्रस्तुतीकरणले जनसमुदायको अगाडि प्रभावकारीरूपमा आफ्नो भनाइ प्रस्तुत गर्ने ज्ञान र सीपको विकास गर्छ । तालिममा यसलाई शैक्षिक अभ्यासको रूपमा राखिएता पनि पेशागत र व्यक्तिगत दुवै जीवनमा यसको अति महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । यसमा तालिमका सहभागीहरूको समेत स्वीकारोक्ति रहेको देखिन्छ । तसर्थ, राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रले मामिला लेखन विषयलाई निरन्तरता दिनु पर्ने कुरामा कुनै द्विविधा देखिन्न । तथापि, यसलाई अझ व्यवहारिक र प्रभावकारी बनाउन माथि उल्लेख गरिएका सुभावहरू मनन गर्न वाञ्छनीय देखिन्छ ।

नेपालमा पर्यटनको संभावना र चुनौतीहरू

प्रकाश शर्मा ढकाल

उपसचिव, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय

पृष्ठभूमि

अनुपम प्राकृतिक सौन्दर्य, प्रचुर जैविक विविधता, बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक र सामाजिक विविधता एवं ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाले भरिपूर्ण नेपाल विश्व पर्यटन मानचित्रमा प्रमुख पर्यटकीय गन्तव्यस्थलको रूपमा सुपरिचित छ। यस हिसाबले नेपालमा प्राकृतिक, सांस्कृतिक, साहसिक, ऐतिहासिक, पुरातात्विक तथा धार्मिक पर्यटनको प्रशस्त संभावना रहेको भए तापनि विभिन्न प्रयासका बावजुद राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा यो क्षेत्रको योगदान अपेक्षित रूपमा बढ्न सकिरहेको छैन। नेपालको अहिलेको मुख्य चुनौती भनेकै रोजगारीका अवसरमा वृद्धि गरी गरीबी न्यूनीकरण गर्दै जनताको जीवनस्तरमा सुधार गर्नु हो। यो चुनौतीको सामना गर्न पर्यटन एक सशक्त एवं प्रभावकारी माध्यम हुन सक्तछ। अतः रोजगारी सिर्जना र आयको वितरणमा समेत सहयोग पुग्ने गरी पर्यटन क्षेत्रको प्रवर्द्धन गर्दै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको विकासको एउटा प्रमुख आधारको रूपमा यसलाई स्थापित गर्न अति आवश्यक छ। यसका लागि दिगो र गुणात्मक रूपमा पर्यटन व्यवसायको विविधीकरण एवं विस्तार गर्न अपरिहार्य भएको महसुस विगत धेरै समयदेखि नै हुँदै आएको भए तापनि पर्यटन क्षेत्रमा अद्यापि थुप्रै समस्या र चुनौतीहरू रहेको देखिन्छ। भूकम्पले थला परेको पर्यटन क्षेत्रको पुनःनिर्माण यथाशीघ्र गर्ने, बदलिंदो परिस्थिति तथा विश्व परिवेश अनुरूप पर्यटन नीतिलाई पुनरावलोकन गरी परिमार्जन र परिस्कृत गर्ने, पर्यटन सम्बन्धी कानूनहरूमा समयानुकूल परिमार्जन गर्दै लैजाने लगायतका कार्यहरू तदारुकताका साथ गर्न सकिएमा यी चुनौतीहरूलाई सहजै सम्बोधन गर्न पनि सकिन्छ।

यस लेखमा सार्क मुलुकहरूको अर्थतन्त्रमा पर्यटन क्षेत्रको योगदान सहित वर्ल्ड इकोनोमिक फोरमद्वारा प्रकाशित प्रतिस्पर्धात्मक रिपोर्ट अनुसार सार्क मुलुकको अवस्थालाई सामान्य उजागर गर्दै नेपालको पर्यटन क्षेत्रको विद्यमान अवस्था, संभावना तथा चुनौतीहरूको सम्बन्धमा विचार विमर्श गर्ने प्रयास गरिएको छ।

सार्क राष्ट्रको अर्थतन्त्रमा पर्यटन क्षेत्रको योगदान

सार्क राष्ट्र प्राकृतिक सौन्दर्यका खानी हुनुका साथै ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाले समेत यो क्षेत्र भरिपूर्ण र समृद्ध छ। त्यसकारण प्राकृतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक लगायत हरेक हिसाबले यस क्षेत्रमा पर्यटनको प्रशस्त संभावना रहेको सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ। राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पर्यटन क्षेत्रको योगदान बढाउन सार्क राष्ट्रले आ-आफ्नो परिवेश अनुकूल हुने गरी पर्यटन सम्बन्धी नीतिगत, कानूनी, संस्थागत तथा कार्यक्रमगत व्यवस्थाहरू गर्दै आएका पनि छन्। तथापि, कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा पर्यटन क्षेत्रको योगदानको हिसाबले माल्दिभ्स बाहेकका अन्य देशहरूले खासै उल्लेख्य सुधार गर्न सकेको पाइदैन। सबै मुलुकले संभावना र यथार्थ बिचमा ठूलो अन्तराल रहेको स्वीकार गरेको अवस्था पनि छ। माल्दिभ्स बाहेक अन्य देशको अर्थतन्त्रमा यस क्षेत्रको योगदान औसत ३ प्रतिशतको हाराहारी मात्र रहेको छ। World Travel & Tourism Council को पछिल्लो प्रतिवेदन अनुसार कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा पर्यटन क्षेत्रको प्रत्यक्ष योगदानका आधारमा माल्दिभ्सको वरीयताक्रम ३ रहेको छ भने श्रीलंका ७१ औं

स्थानमा रहँदा भारत ९७ औँ स्थानमा रहेको छ । वरीयताक्रममा भुटान सबैभन्दा पछाडी रहेको छ भने नेपाल १२४ औँ स्थानमा छ । प्रतिवेदन अनुसार कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा यस क्षेत्रको योगदान सबैभन्दा बढी माल्दिभ्सको करिब ४१ प्रतिशत र सबैभन्दा कम भुटानको जम्मा १.८ प्रतिशत मात्र रहेको छ । श्रीलंका दोश्रो स्थानमा रहेको छ भने नेपाल र भारतको अवस्था समान अर्थात् ३.३ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । कुल रोजगारीको हिसाबमा भने माल्दिभ्स पछि भारतको अवस्था राम्रो रहेको छ । भारतमा यस क्षेत्रमा ४ करोड भन्दा बढी रोजगारी सिर्जना भएको छ । नेपालको अवस्था भने पाँचौँ स्थानमा रहेको छ । प्रतिवेदनका अनुसार नेपालमा यस क्षेत्रमा जम्मा ४ लाख २७ हजार रोजगार छन् अर्थात् कुल रोजगारीमा यस क्षेत्रको योगदान २.९ प्रतिशत मात्र छ । कुल लगानीमध्ये पर्यटन क्षेत्रमा गरिने लगानीको हिस्साले उक्त देशले यस क्षेत्रलाई कतिको प्राथमिकतामा राखेको छ भन्ने कुरा ईंगित गर्दछ । यस हिसाबमा माल्दिभ्स अग्रस्थानमा देखिएको छ भने भुटान र नेपालले पर्यटन क्षेत्रमा कम प्राथमिकताका साथ लगानी गरेको उक्त प्रतिवेदनले देखाएको छ । कुल लगानीको २६ प्रतिशत यस क्षेत्रमा लगानी गरी माल्दिभ्स अगाडी रहेको छ भने उसलाई बंगलादेशले पछ्याएको (१२ प्रतिशत) छ ।

टेबल नं.-१ : अर्थतन्त्रमा पर्यटन क्षेत्रको योगदान

देश	समग्रमा स्थान	कुल गार्हस्थ्य उत्पादन अनुपात-प्रत्यक्ष) (प्रतिशत)	कुल रोजगारीमा योगदान (प्रतिशत)	कुल लगानीमा हिस्सा (प्रतिशत)
नेपाल	१२४	३.३	२.९	३
भारत	९७	३.३	९.३	५.७
पाकिस्तान	१३६	२.७	२.३	९.३
बंगलादेश	१७३	२.२	३.८	१२
श्रीलंका	७१	५.१	४.८	४
भुटान	१७६	१.८	१.५	२.९
माल्दिभ्स	३	४०.९	४३.६	२६

स्रोत : *Travel & Tourism Economic Impact 2017, World Travel & Tourism Council.*

पर्यटकहरूले भ्रमण गर्नको लागि उचित वातावरण हुन जति आवश्यक छ, त्यस देशको पर्यटन सम्बन्धी नीति, पूर्वाधार तथा प्राकृतिक र सांस्कृतिक स्रोतहरूको प्रचुरता हुन पनि त्यति नै जरुरी छ । यिनै ४ वटा आयामलाई समेटेर वर्ल्ड इकोनोमिक फोरमद्वारा विभिन्न १४ वटा सूचकहरूको आधारमा वर्षेनि प्रकाशित हुने प्रतिवेदनको पछिल्लो संस्करण The Travel & Tourism Competitiveness Report, 2017 मा समेटिएका विश्वको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ९८ प्रतिशत हिस्सा ओगट्ने संसारका १३६ देशमध्ये सार्क राष्ट्रहरूको अवस्था त्यति सन्तोषजनक देखिदैन । प्रतिवेदनमा समेटिएका सार्क राष्ट्रहरूमध्ये भारत, श्रीलंका र भुटान बढी प्रतिस्पर्धी देखिएका छन् भने बंगलादेश र पाकिस्तान कमजोर । नेपाल उक्त वरीयताको १०३ औँ स्थानमा देखिएको छ । प्रतिवेदन अनुसार सबैभन्दा बढी पर्यटक भारतमा भित्रिएका छन् । भारत भ्रमण गर्ने पर्यटकको संख्या वार्षिक ८० लाख भन्दा बढी रहेको छ । श्रीलंकाले करिब १८ लाख विदेशी पर्यटक भित्र्याउँदा नेपालले जम्मा ५ लाख ३८ हजारको संख्यामा मात्र पर्यटक भित्र्याउन सकेको देखिन्छ । प्राय सबै सार्क राष्ट्रहरू कम खर्चिला गन्तव्यको रूपमा देखिएका छन् । एक पर्यटकले भुटान, भारत र नेपालमा सबैभन्दा सस्तोमा सेवा प्राप्त गर्न सक्ने देखिएको छ । पर्यटन क्षेत्रलाई राज्यको प्राथमिकताको हिसाबले श्रीलंका अग्रस्थानमा

रहँदा उसलाई भुटान र नेपालले पछ्याइरहेका छन् । यस हिसाबले बंगलादेश अन्तिममा रहेको देखिएको छ । पर्यटक सेवा पूर्वाधार तथा वातावरणीय दिगोपनाको हिसाबले पनि सार्क राष्ट्रहरू पछाडि नै रहेको देखिन्छ । श्रीलंका भने यी सूचकमा पनि अब्बल देखिएको छ । (हेर्नुहोस् टेबल नं.-२)

प्रतिवेदनमा उल्लेख भएका तथ्यांकहरू हेर्दा सार्क मुलुकहरूमा सस्तोमा सेवा प्राप्त गर्न सक्ने र मध्यम आय भएका पर्यटकलाई आकर्षित गर्न सक्ने भएकोले आफूना प्रयासहरूलाई यस तर्फ बढाउनु पर्ने देखिन्छ । यसका लागि पूर्वाधार हरूको विकास, पर्यटक सुरक्षा, यस क्षेत्रमा सूचना प्रविधिको विकास, प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदा/स्रोतहरूको दिगोपना, व्यवसायिक तथा दक्ष जनशक्तिको विकासमा जोड दिनु पर्ने देखिएको छ ।

टेबल नं.-२ : सार्क मूलुकहरूको वरीयताक्रम

देश	समग्रमा	व्यवसायिक वातावरण	राज्यको प्राथमिकता	मूल्य	सेवा पूर्वाधार	वातावरणीय दिगोपना	पर्यटक आगमन (०००)
नेपाल	१०३	१०८	५१	१९	१२४	१२६	५३८
भारत	४०	८९	१०४	१०	११०	१३४	८०२७
पाकिस्तान	१२४	११९	१२२	२९	१२५	१३३	९६५
बंगलादेश	१२५	१०४	१२७	८९	१३३	१२८	१२५
श्रीलंका	६४	५०	२६	२०	९४	९३	१७९८
भुटान	७८	४८	३६	६	१०९	२८	१५५

स्रोत: *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2017*

नेपालको पर्यटन क्षेत्रको विद्यमान अवस्था

पर्यटन क्षेत्रलाई आर्थिक विकासको प्रमुख आधारको रूपमा लिई पर्यटन सम्बन्धी क्रियाकलापहरूको प्रवर्द्धन, विकास र विस्तार मार्फत पर्यटकीय सेवाको गुणस्तर वृद्धि गरी आर्थिक वृद्धि र रोजगारीका अवसर अभिवृद्धि गर्ने प्रयास नेपालमा विगतदेखि नै हुँदै आएको हो । विभिन्न आवधिक योजना र बजेट वक्तव्यमा यसलाई महत्व दिई प्राथमिकताका साथ पर्यटन सम्बन्धी लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यक्रमहरू अघि सारिएको पनि छ । तर, अर्थतन्त्रमा यो क्षेत्रको योगदान बढ्न सक्ने अवस्था रहेता पनि पर्यटनबाट आशातीत प्रतिफल प्राप्त हुन नसकिरहेको तथ्य स्वीकार गर्ने पर्ने स्थिति अभै विद्यमान छ । विगतका आवधिक योजनाहरूमा पर्यटक संख्या तथा बसाइ अर्वाधि र प्रतिदिन प्रति पर्यटक खर्च वृद्धि गर्ने सम्बन्धमा लक्ष्य निर्धारण गरी यस सम्बन्धी विभिन्न क्रियाकलाप सञ्चालन गरिएता पनि विशेष परिस्थिति र कारणवश: अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन सकेन । तसर्थ, योजनावधिको अन्त्यमा विदेशी पर्यटक आगमन संख्या १२ लाख, सरदर बसाइ अर्वाधि १५ दिन तथा दैनिक खर्च ६० अमेरिकी डलर पुऱ्याउने चौधौँ योजनाले लिएको लक्ष्य पुरा गर्न अहिलेदेखि नै उचित कदम चाल्नु पर्ने देखिन्छ ।

“आर्थिक समृद्धिका लागि पर्यटन विकास” भन्ने सोच सहित “पर्यटन क्षेत्रको विकास मार्फत आर्थिक वृद्धि र रोजगारीका अवसर अभिवृद्धि गर्ने” लक्ष्य चौधौँ योजनाको रहेको छ । यस योजनाले देशलाई आकर्षक तथा थप सुरक्षित गन्तव्यको रूपमा विकास गर्दै पर्यटन आगमनमा उल्लेखनीय वृद्धि गरी जनताको आयस्तरमा वृद्धि गर्ने, पर्यटकीय गन्तव्यस्थल तथा उपजमा विविधीकरण र विकास गर्ने र नेपालका प्रमुख पर्यटकीय उपजहरूको बजारीकरण तथा प्रवर्द्धन गर्ने

उद्देश्यहरू लिएको छ । यी उद्देश्य/लक्ष्य हासिल गर्न लिइएका रणनीति र कार्यनीतिको सफल कार्यान्वयन भै कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा पर्यटन क्षेत्रको योगदान अंश वृद्धि हुने र यस क्षेत्रबाट थप प्रत्यक्ष रोजगारीका अवसर प्राप्त हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

(अ) पर्यटक संख्या, बसाइ अवधि तथा खर्चको अवस्था :

टेबल नं.-३ : पर्यटक संख्या, बसाइ अवधि तथा खर्चको अवस्था

वर्ष (ई.सं.)	पर्यटक संख्या	बसाइ अवधि	प्रति दिन खर्च (डलर)
२००३	३३८१३२	९.६	७९.१
२००८	५००२७७	११.८	७३
२०१२	८०३०९७	१२.९	३५
२०१६	७५३००२	१३.४	५३

स्रोत: वार्षिक कार्य सम्पादन प्रतिवेदन २०७४, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय

उपरोक्त तथ्यांकलाई हेर्दा नेपाल भ्रमण गर्ने पर्यटकको बसाइ अवधि तुलनात्मक रूपमा क्रमशः वृद्धि हुँदै गएको देखिँदा पनि प्रति पर्यटक प्रतिदिन खर्च भने सन् २००३ को तुलनामा त्यसपछिका वर्षहरूमा निकै घटेर गएको देखिन्छ । केहि देशहरूले विदेशी पर्यटकले एक दिनमा गर्नु पर्ने न्यूनतम खर्च समेतको मापदण्ड तोकेको पाइएको हुँदा यसतर्फ अध्ययन गर्नु पर्ने देखिन्छ । तेह्रौँ योजनाले लिएको बसाइ अवधि तथा दैनिक खर्चको लक्ष्य प्राप्त हुन नसकेको अनुभवबाट सिकेर १४ औ योजनाको लक्ष्य हासिल गर्ने सन्दर्भमा यसलाई उपयोग गर्दै विविध प्याकेजका कार्यक्रमहरूको घोषणा, सेवा सुविधा तथा सुरक्षाको प्रत्याभूति जस्ता कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्ने टड्कारो आवश्यकता देखिएको छ ।

(आ) भ्रमणको उद्देश्य तथा देशगत विवरण :

मुख्यतः बिदा तथा मनोरंजनको लागि पर्यटकहरू नेपाल आउने गरेको पाइन्छ भने दोस्रो स्थानमा तीर्थयात्राको लागि आउने पर्यटकहरू रहेका छन् । देशगत रूपमा हेर्दा सबैभन्दा बढी पर्यटकहरू भारतबाट आउने गरेको देखिन्छ । भारतलाई चीनले पछ्याइरहेको छ । गत वर्ष नेपाल आएका पर्यटकहरू मध्ये करिब १६ प्रतिशत भारतीय रहेका थिए भने चाइनिज पर्यटकहरूको हिस्सा करिब १४ प्रतिशत रहेको थियो । त्यसपछि श्रीलंका, अमेरिका तथा बेलायतबाट बढी पर्यटकहरू नेपाल आएका थिए । (हेर्नुहोस् टेबल नं.-४ र ५)

टेबल नं.-४ : भ्रमणको उद्देश्यगत आगमन संख्या (प्रतिशतमा)

वर्ष (ई.सं.)	बिदा मनोरंजन यात्रा भ्रमण	पदयात्रा र पर्वतारोहण	व्यापार	तीर्थयात्रा	औपचारिक	अन्य
२००३	२९	१९.४	५.७	६.३	६.५	८
२००८	२९.६	२१	४.६	९	८.६	२१.३
२०१२	४७.३	१३.१	३.१	१३.७	३.८	७.८
२०१६	६५	८.८३	३.२३	११	२.८३	९.११

अन्य संख्या: उद्देश्य नखुलेको ।

टेबल नं.-५ : मुलुकगत पर्यटक आगमन संख्या (प्रमुख पाँच मूलुकहरु)

वर्ष (ई.सं.)	भारत	चीन	श्रीलंका	अमेरिका	बेलायत
२००७	१८.२	५.४	९.५	५.७	६.१
२०१०	२०.१	७.७	७.६	६	५.८
२०१३	२३.२	१२.४	४.१	५.९	४.५
२०१६	१५.७	१३.८१	७.६४	७.१२	६.१५

स्रोत: वार्षिक कार्य सम्पादन प्रतिवेदन २०७४, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय

उपरोक्त तथ्यांकका अनुसार भारत तथा चीन केन्द्रित पर्यटन प्रवर्द्धनका कार्यक्रमलाई अभियानको रूपमा अगाडी बढाउनु पर्ने देखिन्छ भने वैदेशिक पर्यटनलाई तथ्यगत बनाउन तथा देशगत रूपमा पर्यटन प्रवर्द्धन गर्न Country-wise Tourism Promotion Strategy तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुका साथै विभिन्न देशसंग MOU को प्रकृया अगाडी बढाउनु पर्ने देखिन्छ।

(इ) होटल तथा शैया संख्या:

निजी क्षेत्रबाट पर्यटकलाई लक्षित गरी होटल तथा लजहरुमा लगानी बढाउँदै लगिएको छ। पर्यटकस्तरीय होटल तथा लजको विद्यमान अवस्था तथा पर्यटक भित्र्याउन लिएको संख्यात्मक लक्ष्य अनुसार पर्यटक आगमन भएको अवस्थामा होटल र शैयाहरु अपुग हुने देखिएको छ। होटल तथा शैयाको संख्यात्मक वृद्धिसंगै यसको गुणात्मक पक्षमा पनि सुधार गर्नु आवश्यक छ। काठमाण्डौ, पोखरा, चितवन केन्द्रित पर्यटकीय होटलहरुलाई अन्य पर्यटकीय गन्तव्यस्थलसम्म समेत विस्तार गर्नु पर्ने देखिन्छ। वर्ल्ड इकोनोमिक फोरमको प्रतिवेदनले Health & Hygiene सूचकमा नेपालले निकै सुधार गर्नु पर्ने समेत देखाएको छ।

टेबल नं.-६ : होटल तथा शैया संख्या

वर्ष (ई.सं.)	तारे स्तरका		तारे बाहेकका		जम्मा	
	होटल	शैया	होटल	शैया	होटल	शैया
२००३	१०८	१०५३५	८५८	२७७३५	९६६	३८२७०
२००८	९६	९३२०	५७३	१६७४३	६६९	२६०६३
२०१२	१०७	९३७१	७४६	२२२८६	८५३	३१६५७
२०१६	१२०	१००७१	९८५	२८१७१	११०५	३८२४२

स्रोत: वार्षिक कार्य सम्पादन प्रतिवेदन २०७४, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय

नेपालमा पर्यटन प्रवर्द्धनको लागि विद्यमान व्यवस्था

(अ) नेपालको संविधान

नेपालको संविधानको धारा ५१ (राज्यका नीतिहरु) को (ठ) (पर्यटन सम्बन्धी नीतिमा) मा “नेपालका ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, पुरातात्विक र प्राकृतिक सम्पदाहरुको पहिचान, संरक्षण, प्रवर्धन एवं प्रचार प्रसार मार्फत राष्ट्रिय

अर्थतन्त्रको महत्वपूर्ण आधारको रूपमा पर्यावरण अनुकूल पर्यटन उद्योगको विकास गर्ने, पर्यटन संस्कृतिको विकास गर्न आवश्यक वातावरण एवं नीति निर्माण गर्ने तथा पर्यटन उद्योगको लाभ वितरणमा स्थानीय जनतालाई प्राथमिकता दिने” भनी उल्लेख भएको छ । राज्यले अवलम्बन गर्ने नीतिहरु अन्तर्गत समावेश गरिएको पर्यटन सम्बन्धी नीतिको सम्बन्धमा संविधानमा नै स्पष्ट व्यवस्था हुनुले यसबाट पर्यटन क्षेत्रलाई समेत उच्च महत्व प्रदान गरिएको प्रष्ट हुन्छ ।

(आ) चौधौँ योजना:

क्षेत्रगत विकास नीतिहरु अन्तर्गत रहेको पर्यटनका सम्बन्धमा चौधौँ योजनाको सोच, लक्ष्य तथा उद्देश्यहरु माथि नै उल्लेख भै सकिएको हुँदा यहाँ पुनरावृत्ति गरिएको छैन । यस बाहेक देहाय बमोजिम रणनीति रहेका छन् :-

१. रणनीति

- पर्यटन प्रवर्द्धन र पर्यटन विकास गर्न सार्वजनिक, निजी, सहकारी र सामुदायिक क्षेत्रसँग साभेदारी एवं सहकार्य गर्ने,
- ग्रामीण पर्यटन मार्फत यस क्षेत्रका लाभलाई जनस्तरसम्म पुर्याउने,
- मुलुकमा सबै मौसममा पर्यटकीय क्रियाकलापहरु सञ्चालनका लागि आन्तरिक पर्यटनलाई प्रोत्साहन गर्ने,
- स्थापित तथा नयाँ पर्यटकीय गन्तव्यस्थलहरुको एकीकृत र समन्वयात्मक रूपमा पूर्वाधार विकास गर्ने र पर्यटन क्षेत्रको विकास र विविधीकरण गर्न वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्ने ।

(इ) पर्यटन नीति, २०६५:

१. दीर्घकालीन दृष्टिकोण (Vision) तथा लक्ष्य (Goal)

- (क) दीर्घकालीन दृष्टिकोण: नेपालका प्राकृतिक, सांस्कृतिक, जैविक एवं मानव निर्मित सम्पदाहरुको संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्दै नेपाललाई विश्व मानचित्रमा आकर्षक, रमणीय र सुरक्षित गन्तव्यस्थलको रूपमा विकास गर्नु पर्यटन क्षेत्रको दीर्घकालीन दृष्टिकोण (Vision) हुनेछ ।
- (ख) लक्ष्य : राष्ट्रिय सम्पदाहरुलाई दिगो उपयोगको माध्यमबाट पर्यटकीय क्रियाकलापमा प्रयोग गरी राष्ट्रिय आयमा पर्यटन क्षेत्रको उल्लेख्य मात्रमा वृद्धि गराई जनताको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउनु पर्यटन क्षेत्रको लक्ष्य (Goal) हुनेछ ।

२. उद्देश्यहरु (Objectives)

पर्यटन नीतिका उद्देश्यहरु देहाय बमोजिम हुनेछन् :-

- (क) पर्यटन क्षेत्रको विविधीकरण र विस्तारद्वारा सर्वसाधारण नागरिकमा स्वरोजगारको सिर्जना गरी पर्यावरण-पर्यटन र ग्रामीण पर्यटनलाई गरिबी निवारणसँग आबद्ध गरी उनीहरुको जीवनस्तरमा सुधार गर्न पर्यटन उद्योगको प्रवर्द्धन गरी यसलाई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको प्रमुख आधारको रूपमा विकास गर्ने,
- (ख) देशका मूर्त-अमूर्त प्राकृतिक, सांस्कृतिक, जैविक तथा मानव निर्मित सम्पदाहरुको खोज, संरक्षण, सम्बर्द्धन एवं विकास गरी नेपाललाई पर्यटकीय दृष्टिले आकर्षक र प्रमुख गन्तव्य स्थलको रूपमा विकास गर्ने,
- (ग) सुलभ, सुरक्षित, भरपर्दो र नियमित हवाई तथा स्थल यातायातको माध्यमद्वारा पर्यटन क्षेत्रको विकास,

विस्तार र प्रबर्द्धन गर्ने,

(घ) पर्यटकीय पूर्वाधारको विकास र निर्माणको क्रममा प्राकृतिक स्रोत र साधनको उपयोग गर्दा वातावरण संरक्षण गर्दै त्यस्ता स्रोत र साधनको दिगो रूपमा उपयोग गर्ने ।

(ई) नेपालको राष्ट्रिय पर्यटन रणनीतिक योजना (२०१६-२०२५) :

राष्ट्रिय पर्यटन रणनीतिक योजनाले जोड दिइएका क्षेत्रहरू :-

- (१) लगानीको वातावरणलाई सुधार गर्दै सार्वजनिक-निजी क्षेत्रको साभेदारी र प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी एवं निजी क्षेत्रको लगानीलाई प्रबर्द्धन गर्ने,
- (२) उड्डयन सुधारमा बढी जोड दिदै पूर्वाधारहरूको सुधार गर्ने,
- (३) विकास गरिसकेको पूर्वाधारहरूको सेरोफेरोमा पर्यटकीय सम्पदा विकास तथा अन्य वस्तु एवं सेवा उत्पादनमा जोड दिने,
- (४) केही पर्यटन क्षेत्रहरू र पर्यटकीय उपजहरूलाई प्राथमिकीकरण गर्ने,
- (५) निजी क्षेत्रलाई सहयोग एवं सहजीकरण गर्ने,
- (६) नीति तथा ऐन/नियम र संस्थागत संरचनाको सुधार गर्ने,
- (७) पर्यटन क्षेत्रमा प्राविधिक जनशक्तिको विकास गर्ने,
- (८) विभिन्न क्षेत्र बिचको अन्तरसम्बन्ध विस्तार तथा स्थानीय स्रोतहरूको प्रयोगमा जोड दिने,
- (९) पर्यटकीय गन्तव्यहरूमा साना व्यवसाय/उद्यमहरू प्रबर्द्धन गर्न लघुवित्तमा पहुँच बढाउने ।

पर्यटन क्षेत्रको समग्र विकासका लागि तय गरिएका ११ वटा विशेष रणनीतिक लक्ष्यहरू :-

- (१) योजना तर्जुमा तथा विकासको लक्ष्य : पर्यटनलाई योजनाबद्ध र दिगो तवरबाट विकास गर्ने ।
- (२) ब्राण्डिङका लक्ष्यहरू: विश्वव्यापीरूपमा परिचित नेपालको पर्यटन ब्राण्ड स्थापना गर्ने र स्वदेश तथा विदेशमा नेपालको पर्यटनको छविलाई स्थापित तथा विस्तार गर्ने ।
- (३) बजारीकरणका लक्ष्यहरू : वर्षभरि पर्यटक आगमनमा निरन्तर उच्च वृद्धि हासिल गर्ने र आगन्तुकहरूबाट प्रतिपादित मूल्य, राजस्व, ऋतु र भौगोलिक वितरणमा उल्लेखनीय रूपले सुधार गर्ने ।
- (४) पर्यटन अर्थतन्त्र सम्बन्धी लक्ष्यहरू : राष्ट्रिय विकासको लागि गार्हस्थ्य उत्पादन र रोजगारी अभिवृद्धि, गरीबी न्यूनीकरण र दिगोरूपमा वैदेशिक विनिमय आर्जन वृद्धि गर्नमा योगदान गर्ने ।
- (५) लगानी र व्यावसायिक वातावरण सुधारका लक्ष्यहरू : पर्यटन व्यवसायमा सुविधा तथा सेवाहरू विस्तार गर्नका लागि लगानी आकर्षित गरी व्यावसायिक विकासको वातावरण सुधार गर्ने ।
- (६) मानव संसाधन विकास सम्बन्धी लक्ष्यहरू : पर्यटन मानव संसाधनको क्षमता, गुणस्तर, सङ्ख्या र कार्यसम्पादनको सुधार गर्ने ।
- (७) पर्यटन गुणस्तर सुधारका लक्ष्यहरू : गुणस्तर, आवास, बसाइ, खाना, सुरक्षा र सार्वजनिक क्षेत्रका सेवाहरूमा सुधार ल्याई नेपालको पर्यटन अनुभवलाई फराकिलो पार्ने ।
- (८) पर्यटन पूर्वाधार विकासका लक्ष्यहरू : आवश्यक पर्यटन पूर्वाधार विकासका लागि स्पष्ट नीति तथा कार्य-

योजना तयार पारी केन्द्र तथा प्रदेशहरूको समन्वय मार्फत कार्यान्वयनको वातावरण मिलाउने । यस कार्यमा संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयले नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्ने ।

- (९) संस्थागत संरचना, व्यवस्थापन तथा नीतिगत लक्ष्यहरू : पर्यटन क्षेत्रको विकास र दिगो वृद्धिका लागि केन्द्र र प्रदेशस्तरमा प्रभावकारी संस्थागत र नियमनकारी ढाँचा विकास गर्ने ।
- (१०) सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण सम्बन्धी लक्ष्यहरू : नेपालको विविध मूर्त र अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण, संवर्धन र प्रवर्द्धन गरी दिगो पर्यटन विकास मार्फत आय र रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्न सहयोग गर्ने ।
- (११) प्राकृतिक वातावरण संरक्षण सम्बन्धी लक्ष्यहरू : प्रदुषण रहित (Zero Carbon) पर्यटनको विकास गरि पर्यटनको वातावरणीय प्रभाव न्यूनीकरण गर्न उपयुक्त रणनीति तय, योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गरेर पर्यावरण अनुकूल पर्यटन र यस सम्बन्धी असल अभ्यासहरूलाई प्रवर्द्धन गर्ने ।

(उ) अन्य व्यवस्थाहरू

- पर्यटन ऐन, २०३५
- नेपाल पर्यटन बोर्ड ऐन, २०५३
- हवाई नीति, २०६३
- राष्ट्रिय संस्कृति नीति, २०६७
- विभिन्न देशसंग हवाई सम्झौता
- विभिन्न मुलुकसंग MoU
- संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय तथा मातहत विभाग र कार्यालयहरू
- नेपाल पर्यटन बोर्ड
- पर्यटक प्रहरी
- नेपाल पर्यटन तथा होटल व्यवस्थापन प्रतिष्ठान
- नेपाल भ्रमण वर्ष, २०२० मनाउने निर्णय
- पशुपति दर्शन वर्ष
- घुमौ लुम्बिनी अभियान
- आन्तरिक भ्रमण वर्ष
- राम जानकी विवाह महोत्सव
- हिन्दु सर्किट अवधारणा
- राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरू
- होमस्टेहरू
- राष्ट्रिय संग्रहालयहरू
- सार्वजनिक, निजी, सहकारी र सामुदायिक क्षेत्रको सहकार्यमा विविध कार्यक्रम सञ्चालन
- दिगो विकासका लक्ष्यहरू, आदि ।

नेपालमा पर्यटन विकासको सम्भावना

पर्यटन पूर्वाधार, पर्यटन प्रवर्द्धन, र पर्यटकीय गतिविधिहरूको विविधीकरण तथा विस्तार गर्ने नेपाल सरकारको नीति रहेको सन्दर्भ, नेपाल अनुपम प्राकृतिक सौन्दर्य, प्रचुर जैविक विविधता, बहुजातीय, बहुभाषीय, बहुधर्म र सामाजिक विविधता एवं ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाले भरिपूर्ण रहेको, राजनीतिक स्थिरता उन्मुख अवस्थाले शान्ति सुरक्षाको सुध्रिदो अवस्थाले नेपालको पर्यटन क्षेत्रमा आशाका किरणहरू फैलिएको महसुस गरिएको छ । आर्थिक समृद्धिका लागि पर्यटनको विकास भन्ने सोच सहित अगाडि बढिरहेको विद्यमान अवस्थामा यसका सम्भावनाहरूलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- अद्वितीय पर्यटकीय क्षेत्रको विद्यमानता,
- पर्यटकीय क्षेत्रमा पूर्वाधार विकास बढ्दै जानु,
- छिमेकी मुलुक चीन तथा भारतबाट ठूलो संख्यामा पर्यटक आउन सक्ने सम्भावना,
- निजी क्षेत्रको लगानीमा वृद्धि,
- शान्ति सुरक्षाको अवस्थामा सुधार हुँदै गएको,
- स्थानीय तहबाट पर्यटकीय उत्पादनमा जोड दिने सम्भावना रहेको,
- आम नेपालीमा बढ्दो आन्तरिक पर्यटन प्रवृत्ति,
- गैर आवश्यक नेपालीको सक्रियता,
- अन्य मुलुकहरूसँग हवाई सेवामा वृद्धि,
- सामाजिक, सांस्कृतिक सम्पदाको प्रचुरता,
- साहसिक पर्यटनको अत्यधिक सम्भावना,
- भूकम्प पछिको पुनःनिर्माण तथा नव निर्माण,
- विदेशी पर्यटकहरूले नेपालप्रति देखाएको माया/सम्मान,
- अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूद्वारा विश्वमा भ्रमण गर्ने पर्ने स्थानहरूको सूचीमा नेपालका पर्यटकीय गन्तव्य समावेश हुँदै जानु ।

चुनौतीहरू

बढ्दो शहरीकरण र भूमिको उच्च मूल्य वृद्धिका कारण प्राचीन स्मारक/सम्पदाहरूको अतिक्रमण बढ्दै जानु, पर्यटकहरूको सुरक्षाको सवालमा कमजोर स्थिति देखिनु, नेपाल असुरक्षित हवाई यात्राको सूचीमा परिरहनु, सेवा भन्दा पनि डलर उन्मुख व्यवसायिक मानसिकताको प्रवृत्ति आदि, नेपालको पर्यटन क्षेत्रको विकास र विस्तारका लागि चुनौतीको रूपमा देखा परेका छन् । यसका अलावा देहायकालाई समेत यस क्षेत्रको चुनौतीको रूपमा लिन सकिन्छ :

- भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त सम्पदाको पुनःनिर्माण,
- अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा परेको नकरात्मक प्रभावको निराकरण,
- प्राचीन सम्पदाहरूको अतिक्रमण,
- पर्यटकीय सूचनाको व्यवस्थापन,
- नियमित सुरक्षित र भरपर्दो यातायात (हवाई, स्थलमार्ग) सेवा,
- पर्यटन क्षेत्रबाट प्राप्त लाभको न्यायोचित वितरण,

- पूर्वाधार विकासमा लगानी वृद्धि,
- पर्यटकीय सेवा तथा गन्तव्यको विविधीकरण,
- सेवा सुविधामा गुणात्मक वृद्धि,
- प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि,
- बसाइसंगै खर्चमा वृद्धि,
- सूचना प्रविधिको प्रयोग बढाउने,
- मौलिक कला संस्कृतिको संरक्षण र विकास,
- पर्यटकीय शिक्षा र चेतना अभिवृद्धि,
- व्यावसायिक, दक्ष जनशक्ति विकास,
- राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पर्यटन क्षेत्रको योगदान यकिन गर्नु,
- सम्भावना र अवसरलाई आय आर्जनमा रुपान्तरण गर्नु ।

निष्कर्ष

अहिलेको अवस्थामा नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा पर्यटन क्षेत्रको योगदान ३.३ प्रतिशत र कुल रोजगारीमा यस क्षेत्रको हिस्सा २.९ प्रतिशत रहेको छ । यो भनेको पक्कै पनि संतोषजनक उपलब्धि होइन । विश्वभरिका पर्यटकहरूले सर्वाधिक खोजी गर्ने प्रमुख पर्यटकीय गन्तव्य देशमध्ये नेपाल पनि एउटा रहेको कुरा विभिन्न समाचार माध्यमहरूमा बेलाबेलामा प्रकाशित हुँदै आएका छन् । सार्क राष्ट्रका र विश्वको कुल जनसंख्याको तृतीयांशभन्दा बढी हिस्सा ओगटेका छिमेकी मुलुक भारत र चीनका पर्यटकहरूको समेत नेपाल भ्रमणप्रति आकर्षण बढ्दो छ । यसबाट पनि नेपालमा पर्यटनको सम्भाव्यता अत्यधिक रहेको सहजै बुझ्न सकिन्छ । यसरी नेपालले पर्यटन क्षेत्रबाट प्रशस्त लाभ प्राप्त गर्ने प्रचुर सम्भावना रहदा रहदै सो अनुसारको अपेक्षित परिणाम हासिल गर्न नसकिरहेको अवस्थामा छ । अतः पर्यटन प्रवर्द्धनको सम्बन्धमा विगतका कमी कमजोरीहरूबाट सिकेर पर्यटकीय सुरक्षा तथा सेवा सुविधाको गुणात्मक पक्षमा सुधार जस्ता विषयहरू समेत ध्यानमा राखी आगामी गुरुयोजना, कार्यक्रम र कार्ययोजना तयार गरी यसलाई प्रभावकारी ढङ्गले कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिँएमा चौधौँ योजनाले लिएको पर्यटन सम्बन्धी लक्ष्य/उद्देश्य प्राप्त गर्न सकिनुका साथै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा यो क्षेत्रको योगदान उल्लेख्य रूपमा वृद्धि हुन सक्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति ।

आवधिक योजनाहरू, राष्ट्रिय योजना आयोग ।

The Travel & Tourism Competitiveness Report 2017, World Economic Forum.

Travel & Tourism Economic Impact 2017, World Travel & Tourism Council.

वार्षिक कार्य सम्पादन प्रतिवेदन, २०७४, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय ।

पर्यटन नीति, २०६५ ।

नेपालको राष्ट्रिय पर्यटन रणनीतिक योजना (२०१६-२०२५), संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय

नेटवर्क मार्केटिङ व्यवसाय र राजस्व जोखिम

ज्योति कोइराला
प्रशिक्षक, राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र

प्राक्कथन

पुंसस्त्रिवर्गो विहितः सुहृदो ह्यनुभावितः ।

न तेषु क्लिश्यमानेषु त्रिवर्गोऽर्थाय कल्पते ॥

— श्रीमद्भागवत महापुराण

(भावार्थ : मनुष्यका लागि त्यही धर्म, अर्थ र काम शास्त्रविहित (शास्त्रोचित) हुन्, जसले आफ्ना स्वजनहरूलाई सुख मिल्दछ । आफूलाई मात्र सुख मिल्ने किन्तु, स्वजनलाई दुःख हुने धर्म, अर्थ र काम हितकारी होइनन् ।)

धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष - जसलाई चतुर्वर्ग पनि भनिन्छ, पूर्वीय चिन्तनधारा मूलतः हिन्दू दर्शनमा यी चार पुरुषार्थ (पुरुषार्थ चतुष्टय) लाई विशेष महत्व दिइएको छ । मानव जीवनको श्रेष्ठतम प्रयोजन यी पुरुषार्थहरू सिद्धि वा प्राप्ति हुने सत्कर्म गर्नु नै हो भन्नेतर्फ बारम्बार सजग गराउँदै वेद, महाभारत, भागवत महापुराण, योगवाशिष्ठ, कौटिल्यीय अर्थशास्त्र, मनुस्मृति लगायतका ग्रन्थहरूमा यस सम्बन्धी गहन एवं सविस्तार विवेचना सहित अनेक जिज्ञासाहरूको निरूपण गरिएको पाइन्छ । माथि उद्धृत गरिएको श्रुति-वचन यस प्रसङ्गमा एउटा लघुतम अंश मात्र हो ।

यो आलेखमा चर्चा गरिएको विषयवस्तु दोस्रो पुरुषार्थ अर्थात् अर्थसंग सम्बन्धित भएको कुरा यसको शीर्षकबाट स्वतः अवगत हुन्छ नै । तथापि, यहाँ “अर्थ” पुरुषार्थ सम्बन्धी सम्पूर्ण पक्षहरूको साङ्गोपाङ्ग व्याख्या विश्लेषण नगरी अर्थोपार्जनका अनेकौं उपायहरूमध्ये नेटवर्क मार्केटिङ व्यवसायको सेरोफेरोमा मात्र केन्द्रित रही प्रासङ्गिक विषयमा परिचर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

विषय प्रवेश

विश्व-भूगोल भौगोलिक हिसाबले अलग-अलग राष्ट्रमा विभाजित भए तापनि व्यापार एवं बजारको दृष्टिकोणबाट हेर्दा भूतल विभाजनका यी सीमारेखाहरू नरहे भैं प्रतीत हुन्छ । यस अर्थमा आजको विश्व सबैको एउटा “साभा बजार” हो भन्न सकिन्छ । संसारको कुनै एक कुनामा उत्पादित वस्तु तथा सेवा दूरवर्ती उपभोक्ताले पनि सहजै र सुगम तरिकाले प्राप्त गर्न सक्ने अहिलेको अवस्थाले पनि यही तथ्य दर्साउँछ । वर्तमान समयमा पेरिसको Le Peloton Café मा बसेर नेपालमा उत्पादित अराबिका (Arabica) कफीको स्वाद लिन धेरै समय कुनै पर्दैन भने नेपाली भान्सामा न्युजिल्याण्डमा उत्पादन भएका Agria, Fianna, Laura (आलुका प्रकार) का स्वादिष्ट परिकार यति छिटो तयार भैसकेका हुन्छन् कि त्यत्ति टाढाको उपज यत्ति चाँडो कसरी आइपुग्यो होला भनेर आश्चर्यचकित भइन्छ । विश्व बजारीकरणको यस्तो अवस्थाको तस्बिर प्रस्तुत गर्ने यस प्रकारका दृष्टान्तहरू अनेकौं छन् । यसरी क्षेत्रीय, अन्तरदेशीय

हुँदै अन्तरमहादेशीयसम्म विस्तारित हालको अन्तर्राष्ट्रिय बजार र व्यापारको विविधीकरण एवं विस्तारको यो क्रम अंकगणितीय भन्दा पनि ज्यामितीय हिसाबले बढ्दै (Geometrical progression) गएको यस सम्बन्धी विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएका छन् । पछिल्लो दशकको आँकडा र यसको प्रवृत्ति (Trend) हेर्ने हो भने पनि विश्व व्यापारको अवस्था र विशेषता यस्तै पाइन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार एवं बजार दिन प्रतिदिन यसरी विविधीकरण र विस्तारित हुँदै जानुमा अत्याधुनिक प्रविधि, आम उपभोक्ताको रुचि एवं चाहनामा आएको परिवर्तन, सूचना प्रविधि, बिक्री वितरणका आधुनिक तरिका आदिको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको वास्तविकता बुझ्न कठिन छैन । यद्यपि, यहाँ यी सबै पक्षहरूको विचार विमर्श नगरी तीमध्येको एउटा तत्व - बिक्री वितरणको आधुनिक तरिका मानिने नेटवर्क मार्केटिङ, यो लेखको केन्द्रीय विषयतर्फ नै सम्पूर्ण अवधान एकत्रित गरिएको छ ।

परम्परागत बिक्री वितरणका तरिकामा अनेक कमी कमजोरी रहेको महसुस गरी सन् १९४०/५० को दशकताका विकसित राष्ट्रहरूमा मार्केटिङका क्षेत्रमा नयाँ नयाँ ढंगका प्रयोगहरू भए । यसरी विकास भएका नवीन वितरण प्रणालीहरू पुरानाको दाँजोमा निकै प्रभावकारी साबित भइ वस्तु उत्पादक कम्पनीहरू आफ्ना उत्पादन बिक्री गर्न धेरै हदसम्म सफल भएका थिए । बिक्रेता, प्रत्यक्ष वितरक र क्रेताहरूको नेटवर्कमा आधारित वस्तु बिक्री वितरणको यही नूतन तरिका नै नेटवर्क मार्केटिङ हो । हिजोआज Multi Level Marketing, Direct Selling, Referral Marketing, Word of Mouth Selling जस्ता अनेकन् पर्यायवाची नामले सम्बोधन गर्ने गरिएको यो मार्केटिङले व्यवसायको व्यापारिक चरित्र तथा मार्केटिङको व्यापार एवं बजार प्रवर्द्धन प्रकृति, यी दुवै विशेषता धारण गरेको हुँदा यसलाई नेटवर्क मार्केटिङ व्यवसाय पनि भनिन्छ ।

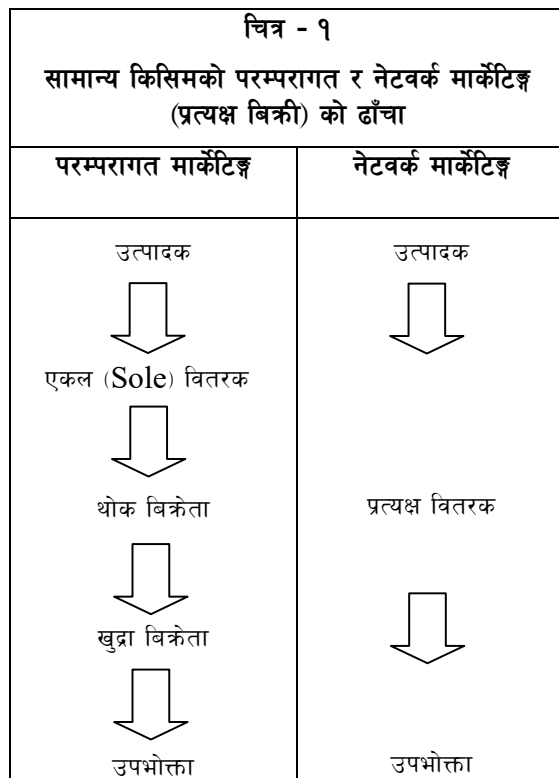
१. परम्परागत मार्केटिङ र नेटवर्क मार्केटिङ

(i) परम्परागत मार्केटिङ

उत्पादक - वितरक - थोक बिक्रेता - खुद्रा बिक्रेता जस्ता व्यापारका विभिन्न तह (Level) हरूको माध्यमबाट उत्पादित वस्तु (Product) बजार वा उपभोक्तासम्म पुर्‍याउने बिक्री वितरण प्रक्रियालाई परम्परागत किसिमको मार्केटिङ प्रणाली अन्तर्गत राख्ने गरिएको छ । विनिमय अवधारणा (Exchange Concept), उत्पादन अवधारणा (Production Concept): र वस्तु अवधारणा (Product Concept) परम्परागत मार्केटिङका प्रमुख मान्यताहरू हुन् । यस किसिमको मार्केटिङको प्रमुख उद्देश्य कम लागत र अधिक परिमाणमा वस्तु उत्पादन तथा बिक्री गरी सकेसम्म ज्यादा मुनाफा आर्जन गर्नु रहेको हुन्छ । तर, उपभोक्ता सन्तुष्टिको सवालमा मार्केटिङको परम्परागत प्रणालीमा त्यति धेरै ध्यान दिइदैन भनेर भन्ने गरिन्छ ।

(ii) नेटवर्क मार्केटिङ

नेटवर्क मार्केटिङमा थोक बिक्रेता, खुद्रा बिक्रेता

जस्ता परम्परागत तहहरूको प्रयोग नगरी उत्पादित वस्तु तथा सेवा स्वतन्त्र प्रत्यक्ष बिक्रेता मार्फत सिधै उपभोक्तासम्म पुऱ्याइन्छ । त्यसकारण यसलाई प्रत्यक्ष बिक्री प्रणाली समेत भनिन्छ । यस सम्बन्धमा थप जानकारी तलका प्रकरणहरूमा प्रस्तुत गरिएको नै छ ।

परम्परागत मार्केटिङ्ग र नेटवर्क मार्केटिङ्गको साधारण स्वरूप चित्रण गरिएको चित्र-१ बाट यस सम्बन्धमा थप प्रष्ट हुन सकिन्छ । उक्त चित्रमा प्रयुक्त चिन्हले बिक्री वितरणको कुन कुन तह हुँदै वस्तु तथा सेवा बजार वा उपभोक्तासम्म पुग्ने गर्दछ भनेर वितरणको प्रवाह पथ संकेत गरेको छ । सामान्य किसिमको यो नमुनामा दायौं भन्दा बायाँतर्फको वितरण तरिकामा तीनवटा वितरणको तह (Distribution Channel) बढी छ । बिक्री वितरण प्रणालीमा उत्पादक र उपभोक्ता बिच जति धेरै तहहरू रहन्छन् त्यही अनुपातमा वितरण लागत बढ्दै गएर ग्राहकले वस्तु तथा सेवा खरिद गर्दा बढी भन्दा बढी मूल्य भुक्तानी गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तै अवगुण रहेकोले मार्केटिङ्गको परम्परागत तरिकाको विकल्प खोज्न सुरु भएको हो भनेर यस क्षेत्रका जानिफकारहरू बताउँछन् । यसैलाई ध्यानमा राखेर पनि हुनसक्छ, नेटवर्क मार्केटिङ्गमा प्रत्यक्ष वितरकहरूलाई मात्र उत्पादक र उपभोक्ता बिचको सम्पर्क सेतु (Bridge) स्वीकार गरी यिनै सहभागीहरू मार्फत व्यापार एवं बजार प्रवर्द्धन गर्ने गरिन्छ । वस्तु तथा सेवाका ग्राहकहरूले समेत प्रत्यक्ष बिक्रेताको रूपमा कार्य गरी प्रोत्साहन सुविधा प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्थालाई मल्टीलेभल मार्केटिङ्ग, नेटवर्क मार्केटिङ्ग वा प्रत्यक्ष बिक्री प्रणालीको एउटा रोचक पक्ष मान्ने गरिएको छ ।

२. पिरामिड योजना (Pyramid Scheme)

(i) परिचय

तलको आधार-खण्ड फुकेको र त्यसभन्दा माथिल्लो भाग क्रमशः साँघुरिदै टुप्पो एउटै बिन्दुमा मिलेको त्रिभुजाकार ज्यामितीय स्वरूप नै 'पिरामिड' हो । विशेषगरी इजिप्टका टूला टूला र अद्भुत मानव निर्मित संरचनाहरू अर्थात् मिश्रको पिरामिड विश्वमा नै प्रसिद्ध छन् । यसैबाट प्रेरित भएर यस्ता प्रकृतिका व्यवस्थापकीय संरचना अथवा योजनाहरूलाई पनि पिरामिड शैली वा पिरामिड योजना भन्ने गरिएको हुनसक्छ । यथार्थ जे जस्तो भए पनि "पिरामिड योजना" शब्द नेटवर्क मार्केटिङ्गको क्षेत्रमा समेत खुबै चलनचल्तीमा रहेको छ । निम्न तहमा धेरै कर्मचारीहरू र सोभन्दा माथि उक्लिदै जाँदा क्रमिकरूपले पदाधिकारीको संख्या कम हुँदै गएर पिरामिड जस्तो आकार ग्रहण गरेको पदसोपान शृंखला अथवा

मञ्जुषा : क

पोन्जि योजना (Ponzi Scheme)

सन् १९१९/२० तिर चार्ल्स पोन्जिले अमेरिकाको Boston मा स्थापना गरेको एउटा सुरक्षण बिनियम (Securities Exchange) कम्पनीले नब्बे दिनभित्र पचास प्रतिशत ब्याज सहित रकम भुक्तानी दिने भरोसा दिलाउँदै थुप्रै प्रोमिसरी नोटहरू जारी गरेको थियो । छोटो समयमै प्रशस्त लाभ हुने विश्वासमा राजनीतिज्ञ, सरकारी पदाधिकारी लगायत धेरैले यसमा लगानी गरे । भनिन्छ यस मार्फत पोन्जि करिब १५ मिलियन अमेरिकी डलर संकलन गर्न सफल भएका थिए । नयाँ लगानीकर्ताबाट प्राप्त भएको रकम पुरानालाई भुक्तानी गरी पैसाको सट्टापट्टा (Speculation), चलखेल गर्ने नियत रहेको यो योजना असफल मात्र होइन केही समयमा नै धारासयी भएर अन्ततः कम्पनी नै बन्द भयो । यसरी हजारौं लगानीकर्ताको लगानी डुबेको यो घटनाको अनुसन्धान गर्दा ठगी, धोकाबाजी र जालसाजी भएको पाइएकोले चार्ल्स पोन्जिमाथि कानुनी कारवाही भइ जेल सजाय समेत भएको थियो । त्यसताका निकै चर्चित रहेको यो वित्तीय घोटालापछि यस किसिमका योजनाहरूलाई आजभोलि Ponzi Scheme भन्ने गरिएको छ ।

संगठन संरचनालाई पिरामिड शैलीको सांठानिक स्वरूप भनिन्छ । सोभो र सिधा हिसाबले अर्थ लगाउँदा यसको मलतब पनि यही हुन्छ । तर, नेटवर्क मार्केटिङको प्रसङ्गमा यो शब्द अलिक बृहत् अर्थमा र खास किसिमका विशेषताहरु अर्थ्याउने गरी प्रयुक्त हुने गरेको छ ।

ठगी, जालसाजी, धोकेबाजी, बेइमानी, छल-कपट, ढाँट, धुत्याइँ जस्ता धेरै कुराहरु समान रहेको कारण पिरामिड योजना र पोन्जि स्कीमलाई सामान्यतया समानार्थी शब्दको रूपमा प्रयोग गर्ने गरिन्छ । तथापि, लगानीकर्ताहरुलाई ठग्ने, छलछाम र हेराफेरी गर्ने दुराशय रहेको लगानी योजनालाई पोन्जि स्कीम र ठगी, छली गर्ने बदनियत रहेको नेटवर्क मार्केटिङ वा Multi Level Marketing (छोटकरीमा MLM भन्ने गरिन्छ) व्यवसायको सन्दर्भमा पिरामिड योजना शब्द प्रयोग गर्न उपयुक्त हुने भनाइ कतिपय जानकारीहरुको छ ।

हुनत, नेटवर्क मार्केटिङ एक प्रकारको सञ्जालयुक्त कार्य नै हो । नेटवर्कमा आधारित व्यवसाय सञ्चालन गर्दा संगठन पिरामिड आकारको बन्न सक्तछ । तर, यसको तात्पर्य सबै पिरामिड शैली र यस्तो व्यवसाय गर्ने व्यवसायीले प्रस्ताव गरेका MLM योजना कानुनी हिसाबले वैध हुन्छन् भन्ने होइन । ग्राहक, उपभोक्ता र आम सर्वसाधारण ठगिने र ठगिएका यस्ता किसिमका गतिविधिलाई नियन्त्रण र निवारण गर्नको लागि विश्वका प्राय सबै मुलुकहरुले पिरामिडमा आधारित प्रत्यक्ष बिक्री वा नेटवर्क मार्केटिङ व्यवसाय सञ्चालन गर्न नपाउने गरी प्रतिबन्ध लगाएका छन् ।

प्रत्यक्ष बिक्री व्यवसायको सन्दर्भका कस्ता प्रकारका पिरामिड योजनालाई अवैध वा गैरकानुनी मान्ने गरिएको छ भन्ने सम्बन्धमा तल प्रस्तुत गरिएका प्रकरणहरुबाट निकै हदसम्म स्पष्ट हुन सकिन्छ ।

- **वस्तुको प्रत्यक्ष बिक्री (व्यवस्थापन तथा नियमन गर्ने) ऐन, २०७४**

वस्तुको प्रत्यक्ष बिक्री वा वितरण सम्बन्धी व्यवसायलाई नियमन गरी भरपर्दो, पारदर्शी एवं प्रतिस्पर्धात्मक बनाइ सर्वसाधारण उपभोक्ताको हक हित संरक्षण गर्ने उद्देश्यले नेपालमा हालै वि.सं. २०७४ कार्तिकमा वस्तुको प्रत्यक्ष बिक्री सम्बन्धी यो कानून जारी गरिएको छ । पिरामिडमा आधारित व्यवसाय सञ्चालन गर्न पूर्णरूपमा निषेध गर्दै यो ऐनले निम्नानुसारका कार्यहरूसँग सम्बन्धित व्यवसायलाई “पिरामिडमा आधारित व्यवसाय” भनि स्पष्ट गरेको छ :

- (क) वस्तु खरिद गर्नु पूर्व अनिवार्य रूपमा कुनै किसिमको सदस्यता लिनुपर्ने अवस्था भएको सञ्जालयुक्त कार्य,
- (ख) एक वस्तु खरिद गर्दा अन्य वस्तु समेत एकमुष्ट प्याकेजमा खरिद गर्नुपर्ने सञ्जालयुक्त कार्य,
- (ग) वस्तु खरिद गर्ने व्यक्तिले आफू मातहत अर्को प्रत्यक्ष बिक्रेता वा वितरक बनाउन नसकेको अवस्थामा आफूले भुक्तानी गरेको रकम वा लाभ बराबरको वस्तु प्राप्त गर्न नसक्ने स्थितिको सञ्जालयुक्त कार्य,
- (घ) वस्तुको कारोबार नगरी केवल प्रत्यक्ष बिक्रेता वा वितरक बनाइ शुल्क मात्र लिने गरी गरिने सञ्जालयुक्त कार्य,
- (ङ) कम्पनीले वस्तु बिक्री गर्ने प्रयोजनको लागि व्यावसायिक दृष्टिले अनुचित र असम्भव देखिने आकर्षक उपहार दिइ वा कमिसनको प्रलोभन देखाइ सदस्य बनाउने वा महङ्गो वस्तु खरिद गर्न लगाउने सञ्जालयुक्त कार्य,
- (च) वस्तुको खुद्रा बिक्रीलाई निरुत्साहित गर्ने व्यापारिक कार्ययोजना भएको सञ्जालयुक्त कार्य, वा
- (छ) कुनै वस्तुलाई अप्रत्याशित लाभ हुने वा चिकित्सा विज्ञानबाट निको नहुने भनि प्रमाणित भएको रोग निको हुने अलौकिक वस्तु हो भनि विश्वासमा पारी बिक्री वा वितरण गर्ने सञ्जालयुक्त कार्य,

- **भारतको केन्द्र सरकारद्वारा जारी Model Guidelines on Direct Selling, 2016**

बहुस्तरीय विपणन (Multi-Level Marketing - MLM) र प्रत्यक्ष बिक्री (Direct Selling) व्यवसायलाई

नियमन गर्ने तथा यस क्षेत्रमा हुने गरेका ठगी, जालसाजीलाई रोकथाम गर्दै उपभोक्ताको वैधानिक अधिकार र हित संरक्षण गर्नको लागि यस सम्बन्धी विद्यमान नियमनकारी संयन्त्रलाई सुदृढ बनाउने उद्देश्य सहित भारतको केन्द्र सरकारद्वारा सन् २०१६ सेप्टेम्बरमा Model Guidelines on Direct Selling, 2016 जारी गरिएको छ । प्रान्त सरकारको लागि समेत मार्गदर्शक सिद्धान्त (Guiding Principles) को रूपमा रहने उक्त Guidelines ले पिरामिड योजनाका सम्बन्धमा गरेको परिभाषा तल साभार गरिएको छ :

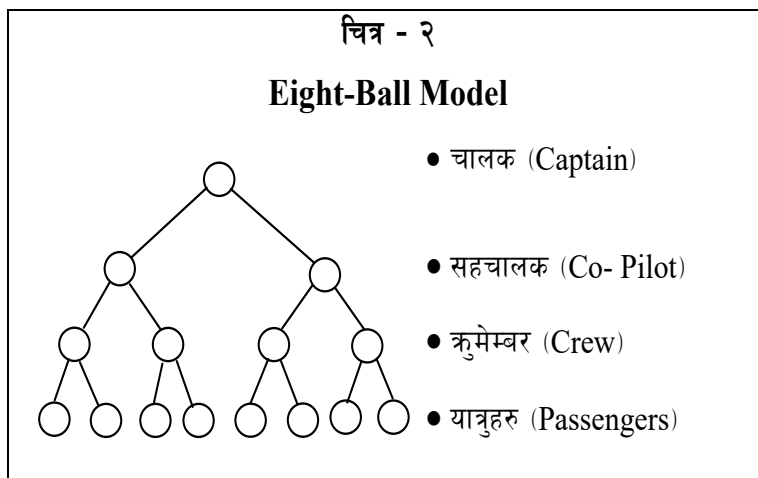
“Pyramid Scheme means : A multi-layered network of subscribers to a scheme formed by subscribers enrolling one or more subscribers in order to receive any benefit, directly or indirectly, as a result of enrolment, action or performance of additional subscribers to the scheme. The subscribers enrolling further subscriber(s) occupy higher position and the enrolled subscriber(s) lower position, thus, with successive enrolments, they form multi-layered network of subscribers.”

उक्त Guidelines ले प्रत्यक्ष बिक्रेता निकाय (Direct Selling Entity) ले ग्राहकहरूको बहुतहीय (Multi Layered) नेटवर्क निर्माण गर्दा उपरोक्त बमोजिमको पिरामिड योजना अनुसार गर्न नपाइने व्यवस्था समेत गरेको छ ।

तसर्थ, माथि उल्लिखित प्रकरणहरूबाट के बुझ्न सकिन्छ भने कुनैपनि वस्तु बिक्री वा सेवा प्रदान नगरी सदस्यहरूबाट केवल रकम संकलन गर्ने नियत राखेर निर्माण गरिएका पिरामिड योजनालाई गैरकानुनी कार्य मानिएको हुँदा यस्तो योजनामा आधारित नेटवर्क मार्केटिङ वा MLM व्यवसाय सञ्चालन गर्न प्राय सबै देशहरूमा निषेध गरिएको छ । साथै, यस्ता किसिमका क्रियाकलापमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानुन बमोजिम कारवाही गरिएका उदाहरणहरू पनि प्रशस्त छन् ।

(ii) पिरामिड योजनाको ढाँचा

नेटवर्क मार्केटिङ वा मल्टी लेभल मार्केटिङमा विभिन्न स्वरूप र विशेषता रहेका पिरामिड शैलीहरू अपनाइने गरिन्छ । यस्ता संरचनाहरू केही धेरै जटिल प्रकृतिका देखिन्छन् भने केही सामान्य खालका । चित्र-२ मा उल्लेख गरिएको नमुना एउटा साधारण प्रकारको पिरामिड योजना हो, जसलाई Airplane Game भनिन्छ । जम्मा चार तह (Tiers) रहने यस योजनामा संलग्नलाई चालक, सहचालक, कर्तु र यात्रु भनि सम्बोधन गर्ने गरिन्छ, जसले व्यक्तिको स्तर बुझाउँछ । संरचनाको माथिल्लो स्थानमा चालक रहन्छन् भने यही क्रमले यात्रुहरू सबैभन्दा तल । चित्रमा चित्रित गरिए अनुसारको अष्ट गोलाकार ढाँचामा जम्मा पन्ध्र जना सदस्य रहने यस प्रकारको पिरामिड योजनालाई Binary Tree Structure पनि भनिन्छ ।

३. नेटवर्क मार्केटिङ्ग व्यवसायका विभिन्न पक्षहरू

(i) नेटवर्क मार्केटिङ्ग व्यवसायको परिचय र विशेषताहरू

नेटवर्क मार्केटिङ्ग, MLM र प्रत्यक्ष बिक्री समान अर्थमा प्रयोग गरिने र बुझिने एउटै विषयका विभिन्न नामहरू हुन् भनेर उपरोक्तमा पनि उल्लेख गरिएको छ । तथापि, नेटवर्क मार्केटिङ्ग व्यवसाय एकस्तरीय (Uni Level) वा बहुस्तरीय (Multi Level) प्रकृतिका हुन सक्नुका साथै यिनीहरू अन्तर्गत पनि फरक फरक स्वरूपका नेटवर्किङ्ग हुने भएकोले संरचना पृथक बन्नसक्ने तर, वस्तु तथा सेवा वितरण एवं प्रवर्द्धन गर्ने मार्केटिङ्ग रणनीति चाहिँ सबैको प्रत्यक्ष बिक्री हुनसक्ने भनेर बुझ्दा बुझाइ सही हुन्छ भन्ने अभिमत अधिकांशको रहेको छ ।

मार्केटिङ्गको यो प्रणालीमा प्रत्यक्ष बिक्रेता / MLM कम्पनी वा उत्पादकले अवैतनिक प्रत्यक्ष वितरक मार्फत आफ्ना उत्पादन उपभोक्ता समक्ष पुर्याउने गर्दछन् । यसरी वस्तु तथा सेवा बिक्री वितरण गर्दा वितरकले सो बिक्री बापत कमिसन, बोनस लगायतका प्रोत्साहन पाउनुको साथै आफू अन्तर्गत नयाँ सदस्य समेत सहभागी गराउन र ती बिक्रेता (जसलाई तल्लोपङ्क्ति वितरक अथवा Downline Distributors भनिन्छ)

मार्फत भएको बिक्रीमा पनि निश्चित प्रतिशत कमिसन प्राप्त गर्न सक्ने प्रोत्साहन व्यवस्था यस अन्तर्गत गरिएको हुन्छ ।

प्रत्यक्ष बिक्री र मल्टीलेभल मार्केटिङ्गको सम्बन्धमा थप जानकारी मञ्जुषा : ख मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

नेटवर्क मार्केटिङ्ग, Multi-level marketing कम्पनी वा व्यवसायीले जे जस्ता प्रकारका संरचना र बिक्रीको तरिका अवलम्बन गरे तापनि उपभोक्ता हित संरक्षणको सिद्धान्तलाई चाहिँ उच्च सम्मान दिँदै यस सम्बन्धी व्यवस्थाको पूर्ण परिपालना गर्नुपर्छ भन्नेमा सबैको एकमत रहेको पाइन्छ । तथापि, यो मान्यता एवं सोचसँग मेल नखाने ठगी, छली, जालसाजी जस्ता अशुभ घटनाहरू यो क्षेत्रमा घटिरहेको खबर देख्न र सुन्नमा आइरहेको हुनाले यसतर्फ सबै सरोकारवालाहरू हरदम सजग र चनाखो भइ रहनु पर्ने अवस्था भने अद्यापि छ ।

मल्टीलेभल मार्केटिङ्ग, नेटवर्क मार्केटिङ्ग वा प्रत्यक्ष बिक्री व्यवसायमा संलग्न व्यवसायी तथा यसको पक्षमा मत व्यक्त

मञ्जुषा : ख

What is direct selling? What is multi-level marketing?

Direct selling is a blanket term that encompasses a variety of business forms premised on person-to-person selling in locations other than a retail establishment, such as social media platforms or the home of the salesperson or prospective customer.

Multi-level marketing is one form of direct selling. Generally, a multi-level marketer (MLM) distributes products or services through a network of salespeople who are not employees of the company and do not receive a salary or wage. Instead, members of the company's salesforce usually are treated as independent contractors, who may earn income depending on their own revenues and expenses. Typically, the company does not directly recruit its salesforce, but relies upon its existing salespeople to recruit additional salespeople, which creates multiple levels of "distributors" or "participants" organized in "downlines." A participant's "downline" is the network of his or her recruits, and recruits of those recruits, and so on.

Source: Guidance issued by Federal Trade Commission, USA, 2018, January

गर्नेहरूले यसको सराहना यसरी गर्ने गरेका छन् :

- बिक्री वितरण लागत (Distribution Cost) घटाउने, स्वयंमा बजार प्रवर्द्धन (Marketing) गर्ने गुण रहेको,
- उपभोक्ताले मनासिब मूल्यमा वस्तु तथा सेवा घर बसी बसी वा आफ्नो अनुकूल स्थानमा प्राप्त गर्न सक्ने,
- ग्राहक स्वयं वितरक बन्न सक्ने,
- न्यून र मध्यम आय भएकाहरूको लागि Part Time Job हुन सक्ने,
- स्व-रोजगार हुन सकिने, थप रोजगारीका अवसर सिर्जना हुने,
- कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा व्यापार/वाणिज्य क्षेत्रको योगदान बढ्न सक्ने । आदि ।

यसमा असहमति जनाउनेहरूको तर्क यस्तो रहने गरेको छ :

- पिरामिड योजना हो या MLM, छुट्याउन कठिन हुने विवादास्पद (controversial) मार्केटिङ रणनीति,
- ठगी, छलीको अत्यधिक संभावना,
- केही सीमित व्यक्तिलाई मात्र आर्थिक लाभ हुने र अधिकांशले वित्तीय घाटा व्यहोर्नु पर्ने,
- कम्पनीको बिक्री आमदानी (Revenue) अवैतनिक वितरकमा निर्भर रहने । इत्यादि ।

घर-घर पुगेर वा घुमेर बिक्री गर्ने (Door to Door Selling) प्रथाबाट सुरु भएको यो मार्केटिङ प्रणाली (यसको सुरुवात गर्ने श्रेय क्यालिफोर्निया भिटामिन लाई दिने गरिएको) एक्काइसौं शताब्दीसम्म आइपुग्दा यसका तौरतरिका र शैलीमा प्रशस्त सुधार भएर धेरै परिष्कृत भैसकेको छ भनिन्छ । ९० को दशकमा सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा आएको अभूतपूर्व क्रान्ति - वर्ल्ड वाइड वेबको विकास भएपछि बिक्री वितरणको यो प्रणालीले भन्ने लोकप्रियता हासिल गर्दै हाल विश्वका धेरै देशहरूमा फैलिसकेको बताइन्छ ।

(ii) प्रोत्साहन योजना (Compensation Plan)

वस्तु तथा सेवाको प्रत्यक्ष बिक्री वितरणको कार्यमा सहभागी प्रत्यक्ष बिक्रेता वा वितरकले सो कार्य गरे बापत प्रत्यक्ष बिक्रेता कम्पनी अथवा व्यवसायीबाट प्राप्त गर्ने सेवा, सुविधा, कमिसन वा बोनस आदिको सम्बन्धमा निर्धारण गरिएको व्यवस्था नै प्रोत्साहन योजना हो । मल्टीलेभल नेटवर्क मार्केटिङ वा नेटवर्क मार्केटिङको मुटु नै मानिने प्रोत्साहन योजनालाई यो

मञ्जुषा : ग

अमेरिकी कम्पनी, क्यालिफोर्निया भिटामिन

धेरैजसो स्रोतहरूमा Multi Level Marketing को सिद्धान्तलाई सर्वप्रथम प्रयोग गर्ने कम्पनी भनेर सन् १९४० (कुनै कुनै स्रोतमा फरक मिति पनि उल्लेख भएको) मा स्थापित California Vitamins, US company (पछि नाम परिवर्तन गरी Nutrilite राखिएको) लाई उल्लेख गर्ने गरिएको पाइन्छ। Chyba! Nenalezen Zdroj Odkazů जस्ता जोर्नी सम्बन्धी रोग (Temporomandibular Joint Disorders) का लागि उपयोगी पौष्टिक तत्वहरू (Nutritional Supplements) बिक्री गर्ने यो कम्पनीले आफ्ना वितरकहरूलाई व्यापार सँगसँगै अन्य इच्छुकहरूलाई पनि यसमा सामेल गराउन र सो बापत बोनस सुविधा समेत प्राप्त गर्न सक्ने प्रबन्ध मिलाएको थियो । छोटो समयमा नै स्वतन्त्र वितरकहरूको मजबुत संगठन निर्माण गर्न सफल उक्त कम्पनीको यो योजना त्यसताका अमेरिकी बजारमा प्रतिस्पर्धा गरिरहेका अन्य धेरै कम्पनीहरूको बिक्री वितरण पद्धति भन्दा निकै प्रभावकारी देखिएको थियो भन्ने गरिन्छ ।

व्यवसाय प्रवर्द्धन गर्ने सन्दर्भमा ज्यादै महत्व दिइन्छ । प्रत्यक्ष बिक्रेता वा वितरकलाई प्रोत्साहित गर्न बनाइने केही आधारभूत प्रोत्साहन योजना निम्नानुसार देखिन्छन् :

(क) **एकतहीय योजना (Unilevel Plan)** : एकदमै साधारण किसिमको यो Unilevel Plan बुझ्न र बुझाउन ज्यादै सजिलो छ । यस योजनामा कुनैपनि व्यवसाय प्रवर्द्धक वा वितरकले आफ्नो अग्रपङ्क्ति (Frontline) मा जति संख्यामा पनि नयाँ सदस्य सहभागी गराउन तथा सञ्जाल विस्तार गर्न सक्नुका साथै वस्तु वा सेवाको बिक्रीमा बोनस, कमिसन लगायतका प्रोत्साहन सुविधाहरु प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।

(ख) **द्विपदयुक्त योजना (Binary Plan)** : अधिकतर मल्टी लेभल मार्केटिङ्ग कम्पनी वा व्यवसायीको पहिलो रोजाइमा पर्ने प्रोत्साहन योजनाहरुमध्ये Binary Plan पनि एक हो । यस अनुसार एउटा सहभागी वा मुख्य व्यक्तिको तल्लो पङ्क्ति (Downline) मा दायाँपट्टी एक जना र बायाँतर्फ अर्को एक गरी दुईजना सदस्यहरु रहन्छन्, जसलाई उप-वृक्ष (Sub-Tree) भनिन्छ । एकातिरकोलाई शक्ति पद वा पाद (Power Leg) र अर्कोतिरकोलाई मुनाफा पद (Profit Leg) भनिने यो उप-वृक्ष हुर्किने, बढ्ने क्रमसँगै शक्ति र मुनाफा पनि बढ्दै जान्छ । भुक्तानीमा Capping Concept अवलम्बन गरिने यो योजनामा प्रोत्साहनको वितरण व्यवस्था दुईवटा अनुपातमा निर्भर रहन्छ । ती अनुपातहरु १:१ र १:२ अथवा २:१ हुन् ।

(ग) **व्यूह योजना (Matrix Plan)** : Matrix Plan लाई सबैभन्दा ज्यादा रुचाइएको र लोकप्रिय प्रोत्साहन योजना मानिन्छ । यो योजनामा मल्टी लेभल मार्केटिङ्गको मुख्य व्यक्ति (MLM Leader) वा नेटवर्ककर्ताले आफू मातहत अग्रपङ्क्तिमा चौडाइ र गहिराइ (In width & depth) दुवैतर्फ नयाँ सदस्य सहभागी गराउन सक्छन् । नेतृत्वकर्ताले गहिराइको निश्चित तहसम्म प्रोत्साहन प्रदान गर्दछन् भने Multi-level marketing कम्पनीले MLM Leader लाई वितरण गर्ने कमिसनको सम्बन्धमा आफ्नै तरिकाले प्रबन्ध मिलाउन सक्छ ।

(घ) **बोर्ड योजना (Board Plan)** : Revolving Matrix Plan समेत भनिने यो योजना पनि निकै नै लोकप्रिय मानिन्छ । यस अन्तर्गत प्रवर्द्धक वा ग्राहकहरु निश्चित संख्याको विशेष समूह बनाएर कार्य गर्दछन्, जसलाई बोर्ड भनिन्छ । निर्धारित संख्या पुरा भएपछि यो बोर्ड दुईवटा उपबोर्डहरुमा विभाजित हुन्छ र प्रमुख प्रवर्द्धक प्रोत्साहन सुविधा सहित त्यो भन्दा माथिल्लो तहमा पुग्दछ । एउटा बोर्डमा कति जनासम्म सदस्य रहने र प्रोत्साहन के कसरी उपलब्ध गराउने भन्ने व्यवस्था मल्टी लेभल कम्पनी स्वयंले गर्न सक्छ ।

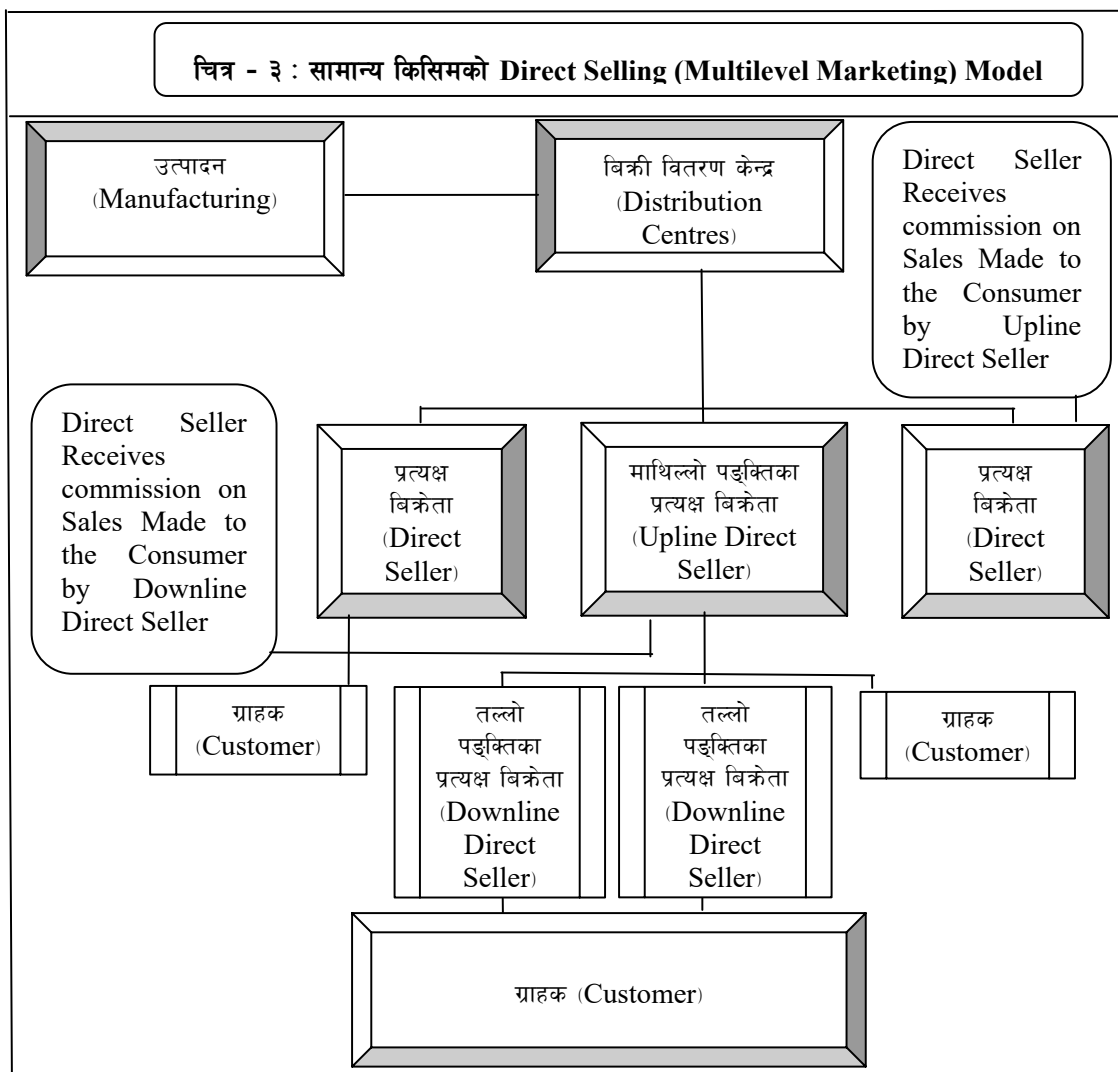
(ङ) **उत्पादन योजना (Generation Plan)** : यो योजनालाई Repurchase Plan/Gap Commission Plan समेत भन्ने गरिन्छ । वस्तु तथा सेवा बिक्री गर्न दिइएको लक्ष्य पुरा गर्ने वितरक वा बिक्रेतालाई निर्धारित कमिसन उपलब्ध गराइने व्यवस्था भएको यो योजना विशेषतः उपभोग्य सामानको प्रत्यक्ष बिक्री गर्ने उत्पादक व्यवसायीहरुले निकै मन पराएको मानिन्छ ।

(च) **पदसोपान योजना (Stair-Step plan)** : यो Stair-Step Plan पनि वस्तु तथा सेवाको बिक्री लक्ष्य निर्धारणमा नै आधारित देखिन्छ । यस योजना अनुसार निर्धारित लक्ष्य प्राप्त गर्ने प्रवर्द्धकलाई त्योभन्दा उच्च पदमा प्रोत्साहन सुविधा सहित तहवृद्धि गरिन्छ । यसरी प्रोत्साहित र बढ्नुवा गर्दा निज प्रवर्द्धकको मातहतमा रही कार्य गर्ने तल्लोपङ्क्तिका बिक्रेताले गरेको बिक्रीलाई आधार लिने गरिन्छ ।

(छ) **अष्ट्रेलियन द्विपदयुक्त योजना (Australian Binary Plan)** : दायाँ र बायाँतर्फ रहने उप-वृक्षका आधारमा प्रोत्साहन उपलब्ध गराउने हिसाबले यो योजना Tri-binary Plan सँग धेरै मिल्दोजुल्दो छ । तर, यो योजनामा आबद्ध

हुन यो जोडाको अतिरिक्त एउटा तेस्रो गोडा (Third Leg- यसलाई मिल्दो जोडा आवश्यक पर्दैन) पनि सहभागी गराउन आवश्यक हुन्छ । Tri-Binary structure मा आधारित यो योजनामा यो Third Leg (अयुग्म) ले कार्य गर्छ गरेपछि तल्लो लहर (Downline) मार्फत माथिल्लो लहरका (upline) सदस्य लाभान्वित हुन्छन् । एउटा सदस्य अन्तर्गत तल्लोपङ्क्तिमा कम्तीमा पनि तीन जना सदस्य रहनै पर्ने भएकोले Tri-binary भन्दा यो एक पाइला अगाडि रहेको विश्वास गरिन्छ । यो बाहेक यस अन्तर्गत सरल प्रोत्साहन गणना तरिका, सहयोगी वातावरण र समूहमा कार्य गर्ने (Team- Work) जस्ता विशेषताहरू रहेका छन् भन्ने मान्यता छ ।

(iii) प्रत्यक्ष बिक्री वा नेटवर्क मार्केटिङ्ग को ढाँचा

उपरोक्त चित्रले प्रत्यक्ष बिक्री वा नेटवर्क मार्केटिङ्ग व्यवसाय अन्तर्गत कसरी बिक्री वितरण कार्य हुन्छ भनेर बुझ्न मद्दत गर्दछ । चित्रमा चित्रण गरिए जस्तै प्रत्यक्ष बिक्री (Direct Selling) प्रणालीको माथिल्लो पङ्क्तिमा रहेका प्रत्यक्ष

बिक्रेताले आफू अन्तर्गत तल्लो पङ्क्तिमा प्रत्यक्ष वितरक नियुक्त गर्न सक्नुका साथै ग्राहकलाई समेत सोभै वस्तु बिक्री गर्न सक्छन्। यसरी वितरक आफैले र आफू मातहतका बिक्रेताले गरेको बिक्री बापत (यी दुवै अवस्थामा) माथिल्लो वा तल्लो पङ्क्तिका प्रत्यक्ष वितरक मार्फत कमिसन, बोनस लगायतका प्रोत्साहन प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ।

(iv) MLM वा प्रत्यक्ष बिक्री वा नेटवर्क मार्केटिङ्ग सम्बन्धी संक्षिप्त विश्व परिदृश्य (Scenerio)

वस्तु तथा सेवाको प्रत्यक्ष बिक्रेता कम्पनीको प्रतिनिधित्व गर्ने भारतीय संस्था Indian Direct Selling Association को Annual Survey Report, 2015/16 का अनुसार विश्वभरि करिब १०० मिलियन मानिस यस व्यवसायमा संलग्न रहि लगभग १८३ बिलियन अमेरिकी डलरको प्रत्यक्ष बिक्री कारोबार गर्ने गर्दछन्। प्रत्यक्ष बिक्रीको यस्तो कारोबारमा सबैभन्दा बढी अंश संयुक्त राज्य अमेरिका (२० प्रतिशत), चीन (१९ प्रतिशत) र कोरिया (९ प्रतिशत) रहेको छ भने भारतको स्तर (Rank) मा सुधार भइ 2015/16 मा २०औं स्थानमा उक्लिएको छ। विश्वमा सरदर ३.५ प्रतिशतको वृद्धिदर रहेको यस्तो प्रत्यक्ष बिक्रीको औसत वार्षिक वृद्धिदर अमेरिका, चीन र कोरियामा क्रमशः ४.५ प्रतिशत, २२.५ प्रतिशत र ७.५ प्रतिशत हुनुका साथै विश्वको कुल प्रत्यक्ष बिक्री कारोबारमा यी देशहरूले करिब ४८ प्रतिशत हिस्सा ओगटेको उक्त सर्भेले देखाएको छ। सर्भेका अनुसार वर्ष 2015/16 मा भारतमा यस्तो बिक्री ८३,०८५ मिलियन भारतीय रुपैयाँ तथा वृद्धिदर ४.४ प्रतिशत भएको र प्रत्यक्ष बिक्री कम्पनी मार्फत लगभग ४.१ मिलियन मानिस स्वरोजगार भएका छन्, जसमध्ये ५७ प्रतिशत महिला छन्।

भारतमा सञ्चालित प्रत्यक्ष बिक्री वा MLM कम्पनीहरूमध्ये कतिपयले प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा नेपालमा पनि आफ्नो व्यापार, व्यवसाय विस्तार गरेको सन्दर्भमा यस सम्बन्धी जानकारी उपयोगी नै हुनेछ भन्ने ठानि भारतीय केही प्रमुख प्रत्यक्ष बिक्रेता कम्पनीको संक्षिप्त विवरण तलको तालिका - १ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका - १

भारतका केही प्रसिद्ध प्रत्यक्ष बिक्री (Direct Selling - MLM) कम्पनीहरूको संक्षिप्त विवरण

सि. नं.	छोटकारी नाम	पुरानाम र प्रधान कार्यालय	उत्पत्ति	कैफियत
१.	Tupperware	Tupperware India Pvt. Ltd., Gurgaon	Orlando, Florida, U.S.A.	Earl Silas Tupper द्वारा सन् १९४८ मा सुरु गरिएको यो संस्थाले खास किसिमका प्लाष्टिकका वर्तन उत्पादन गर्ने गर्दछ।
२.	TIENS	Tianjin Tianshi India Pvt. Ltd., Chennai	Tianjin, CHINA	स्वास्थ्य र Nutraceutical (स्वास्थ्योपचारमा प्रयोग गरिने खाद्यवस्तु वा खाद्यवस्तुमा हुने पदार्थ) सम्बन्धी सामान उत्पादन गर्ने यो कम्पनी Li Jinyuan ले सन् १९९५ मा स्थापना गरेका थिए।

३.	ORIFLAME	Oriflame India Pvt. Ltd. Delhi	Sweden	दाजुभाई द्वय Jonas af Jochnick र Robert af Jochnick ले सन् १९६७ मा यो कम्पनी स्वीडेनमा स्थापना गरेका थिए। प्रसाधन/सौन्दर्यका सामान (Cosmetic brand) को लागि विश्व प्रसिद्ध र अग्रणी रहेको यो कम्पनीको प्रत्यक्ष बिक्री कारोबार करोडौं रहेको मानिन्छ।
४.	K-Link	K-Link Healthcare (India) P. Ltd. Chennai	Malaysia	सन् २००० तिर मलेसियामा सुरुमा भएको यो नेटवर्क मार्केटिङ्ग हाल एसियाका सिङ्गापुर, इन्डोनेसिया, हङकङ, लाइवान र अष्ट्रेलिया लगायतका देशहरूमा समेत सञ्चालित छ।
५.	DXH	Deahsan Trading Healthcare (India) Pvt. Ltd. Delhi	Malaysia	Ganodarma वा गेनोडर्मा (च्याउको एक प्रजाति, जुन परम्परागत एसियन उपचारमा निकै प्रयोग गरिन्छ।) मा आधारित स्वास्थ्य उपचार सम्बन्धी वस्तु (Healthcare Product) उत्पादन गर्ने यो कम्पनी Dato Dr. Lim Siow Jin ले मलेसियाबाट सन् १९९३ देखि आरम्भ गरेका थिए। एसियाभरि नै हाल यसको नेटवर्क मार्केटिङ्गको उपस्थिति राम्रो रहेको मानिन्छ।
६.	Modicare	Modicare Ltd. Delhi	New Delhi, India	भारतमा सन् १९९६ देखि बहुस्तरीय विपणन (Multi Level Marketing - MLM) सुरु गर्ने यो भारतीय कम्पनी K.K. Modi ले स्थापना गरेका हुन्।
७.	HERBALIFE	Herbalife International India P. Ltd. Bangalore	California, U.S.A.	Mark Hughes द्वारा सन् १९८० मा स्थापित यो कम्पनीले Nutraceutical Healthcare का सामान उत्पादन गर्छ। लगभग विश्वभरि नै बाक्लो उपस्थिति रहेको यो कम्पनीको MLM निकै ठूलो मानिन्छ।
८.	UNICITY	Unicity Health Pvt. Ltd.	Utah, U.S.A.	Stewart Hughes ले सन् २००६ मा स्थापना गरेको यो Healthcare कम्पनीले छोटो समयमा नै MLM को क्षेत्रमा आफ्नो पहिचान बनाएको पाइन्छ।

९.	AMWay	AMWay India Enterprises, Noida, U.P.	Michigan U.S.A	Richard Devos र Jay Van Andel को संयुक्त प्रयासबाट सन् १९५९ तिर स्थापित यो कम्पनी MLM को क्षेत्रमा विश्वमा नै कहलिएको छ ।
१०.	VESTIGE	Vestige Marketing Pvt. Ltd.	New Delhi, India	Gautam Bali, Deepak Sood र Kanwar Bir Singh ले सन् २००४ मा स्थापना गरेको यो भारतीय कम्पनीलाई यसमा आबद्ध वितरकका हिसाबले निकै ठूलो MLM संगठन मानिन्छ ।
११.	AVON	Avon Beauty Products India Pvt. Ltd., Gurgaon	NewYork, U.S.A,	Sheri McCoy द्वारा सन् १८८६ मा स्थापित यो प्रत्यक्ष बिक्री कम्पनी महिलाहरूको सौन्दर्यका प्रसाधन उत्पादन गर्नमा विश्वमा नै प्रशंसित छ ।
१२.	4Life	4Life Trading India Ltd.	Utah, U.S.A	स्वास्थ्योपचार (Healthcare) सम्बन्धी सामग्री उत्पादन गर्ने यो कम्पनी सन् १९९८ मा David Lisonbee ले स्थापना गरेका हुन् ।
१३.	ALTOS	Altos Enterprises Ltd. Ludhiana	Ludhiana, India	सात प्रकारका स्वास्थ्योपचार (Healthcare) सम्बन्धी सामानहरूको बहुस्तरीय विपणन गर्नेगरी स्थापित यो भारतीय प्रत्यक्ष बिक्री कम्पनी सन् २००० देखि लुधियानाबाट सुरु भएको हो ।
१४.	GALWAY	Glaze Trading India Pvt. Ltd. New Delhi	New Delhi, india	Sanjeev Chhibber र Chetan Handa ले सन् २००३ मा स्थापना गरेको यो कम्पनीले ठूलो परिमाणमा स्वास्थ्योपचार (Healthcare) र व्यक्तिगत स्याहारसुसार (Personalcare) का वस्तु प्रत्यक्ष बिक्री वितरण गर्ने गर्छ ।

स्रोत: Indian Direct Selling Association- IDSA

४.नेपालमा नेटवर्क मार्केटिङ

(i) पृष्ठभूमि

विकसित राष्ट्रहरूमा करिब ४०/५० को दशकदेखि नै आरम्भ भएको नेटवर्क मार्केटिङ नेपालमा वि.सं. २०६६ देखि सुरु भएको हो कि भनेर भन्नु मान्नु पर्ने अवस्था छ । नेटवर्क मार्केटिङ व्यवसाय सम्बन्धी निर्देशिका २०६६ माघमा जारी

भएको आधारमा यस्तो आकलन गरिए तापनि छिमेकी देशहरूमा यो सम्बन्धमा निकै अगाडि यस्तो व्यवसाय प्रारम्भ भैसकेको तत्कालीन समयमा नेपालमा यसको प्रभाव परेको थिएन भनेर भन्न सकिने स्थिति भने छैन ।

नेटवर्क मार्केटिङ व्यवसायका सम्बन्धमा व्यापक जनगुनासोहरू आउन थालेको र उपभोक्ता ठगिने सम्भावना बढेकोले उक्त निर्देशिका २०६७ जेष्ठमा खारेज भएको हुँदा लामो समयसम्म नेपालमा यस्तो व्यवसायलाई नियमित र व्यवस्थित गर्ने कानुनको अभाव रह्यो । तथापि, यस अवधिमा पनि घोषित या अघोषित रूपमा यस प्रकारका गतिविधि सञ्चालन भइरहेका थिए भन्ने खालका विभिन्न सञ्चार माध्यमहरूमा प्रकाशित एवं प्रसारित समाचारहरू मननयोग्य नै देखिन्छन् । खासगरी छिमेकी देशहरू, भारत र चीनमा स्थापित कैयन् MLM वा प्रत्यक्ष बिक्रेता कम्पनीहरूले नेपालमा समेत स्वास्थ्योपचार, शृङ्गार, घरायसी आदि सम्बन्धी वस्तुहरू नेटवर्क मार्केटिङको माध्यमबाट बिक्री वितरण गरिरहेका थिए र छन् भन्ने आशय व्यक्त गरिएका त्यस्ता सूचनाहरू धेरै हदसम्म यथार्थपरक छन् भनेर समर्थन जनाउनेहरू बहुसङ्ख्यक नै रहेको बताइन्छ । नेपालमा नेटवर्क मार्केटिङका सम्बन्धमा आधिकारिक तवरबाट सर्वेक्षण, अध्ययन र अनुसन्धान नभएको अवस्थामा यसको थप पुष्ट्याउँ त हुन नसक्ला तर, यस्ता सूचनाहरूलाई बिलकुलै नजरअन्दाज गर्न सकिने स्थिति पनि देखिन्छ । अतः माथिको तथ्यमा आधारित भएर मनोमंथन गर्दा यो व्यवसाय कानुनी दायरा बाहिर रहन गएको अवस्थामा नेपाली मुद्राको अवैध बहिर्गमन, उपभोक्ता/सर्वसाधारणको हक हित संरक्षणको सवाल, यसले अनौपचारिक अर्थतन्त्रको आकार बढाउन खेलेको नकारात्मक भूमिका, राजस्व परिचालनमा परेको असर लगायतका पक्षहरूको सम्बन्धमा गम्भीरतापूर्वक सोच्नुपर्ने बेला चाहिँ भैसकेको थियो भन्न सकिन्छ । यस्तो परिस्थितिमा यो व्यवसायलाई कानुनको दायराभित्र ल्याइ वैधानिक ढंगबाट प्रत्यक्ष बिक्री व्यवसाय सञ्चालन गर्न उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्ने अपेक्षा सहित हालै जारी गरिएको वस्तुको प्रत्यक्ष बिक्री (व्यवस्थापन र नियमन गर्ने) ऐन, २०७४ लाई एउटा प्रशंसनीय कृत्य वा स्वागतयोग्य कदम नै मान्नु पर्ने हुन्छ ।

(ii) कानुनी व्यवस्था

क. वस्तुको प्रत्यक्ष बिक्री (व्यवस्थापन र नियमन गर्ने) ऐन, २०७४

युनिटी लाइफ इन्टरनेशनल प्रकरणपछि नेपालमा करिब करिब अवैध जस्तै भएको नेटवर्क मार्केटिङ व्यवसाय सम्बन्धी कानुन नहुँदा वैधानिक ढंगले यस्तो व्यवसाय सञ्चालन गर्न चाहनेहरू अलमल र दुबिधामा परेको दुःखेसो बेलाबखत प्रकट हुनुलाई सायद अन्यथा मान्न मिल्दैन । त्यसकारण, कुनै न कुनै हिसाबले यसको सम्बोधन हुनुपर्ने स्थिति एकातिर थियो भने अर्कोतिर विकसित राष्ट्रहरूबाट क्रमशः विकासशील देशहरूमा विस्तार हुँदै गएको यो व्यवसायलाई नेपालमा पनि कानुनद्वारा व्यवस्थित गर्न जरुरी भैसकेको थियो । तसर्थ, यस्तै प्रसङ्गमा आएको यो ऐन यस क्षेत्रका लागि कोसेढुङ्गा नै हुन गएको छ भन्दा अतिशयोक्ति नहोला । यद्यपि, के कस्ता प्रकारका वस्तुहरू प्रत्यक्ष बिक्री वितरण गर्न नपाइने (Negative List), प्रोत्साहन योजना (Compensation Plan) को उचित व्यवस्थापन के कसरी गर्ने, प्रत्यक्ष बिक्रेता कम्पनी वा प्रत्यक्ष बिक्रेताले थप राख्नुपर्ने सूचना, अभिलेख, लेखा आदि के के हुने, अधिकतम उपभोक्ता मूल्य (Maximum Retail Price-MRP) के कसरी व्यवस्थित गर्ने, कम्पनी वा वितरकले उपभोक्ताहरूको लागि के कस्ता सूचना/जानकारी के कसरी प्रवाह गर्ने, मू.अ.कर/आयकर/अन्तःशुल्क आदिका सम्बन्धमा के कसरी समन्वय र नियमन गर्ने लगायतका विषयहरू यस सम्बन्धी नियामावली/निर्देशिका निर्माण गर्दा वा ऐनमा समयानुकूल परिमार्जन हुँदा समेटिदै जाने नै छन् भनेर आश्वस्त हुन सकिन्छ ।

ख. प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन तथा बजार संरक्षण ऐन, २०६३

वस्तु वा सेवाको उत्पादन वा वितरण गर्ने व्यक्ति वा प्रतिष्ठान बिच स्वच्छ प्रतिस्पर्धा कायम गर्ने, स्वच्छ प्रतिस्पर्धाको

माध्यमबाट उत्पादक वा वितरकको व्यावसायिक क्षमता विकास गर्ने, बजारलाई अवाञ्छित रूपमा हस्तक्षेप हुनबाट संरक्षण प्रदान गर्ने, एकाधिकार तथा नियन्त्रित व्यापारिक अभ्यासलाई नियन्त्रण गर्ने, उत्पादित वस्तु तथा सेवाको गुणस्तर अभिवृद्धि गराइ प्रतिस्पर्धी मूल्यमा उपभोक्ता समक्ष पुऱ्याउने काममा प्रोत्साहन गर्ने, व्यापारिक अभ्यासमा हुन सक्ने सम्भावित अस्वच्छ प्रतिस्पर्धा निवारण गर्ने समेतका उद्देश्य लिएर वि.सं. २०६३ पुसमा जारी गरिएको प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन तथा बजार संरक्षण ऐन, २०६३ का कतिपय प्रावधानहरु नेटवर्क मार्केटिङ्ग व्यवसायको सन्दर्भमा समेत आकर्षित हुने देखिन्छ ।

ग. उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४

उपभोक्ता वर्ग व्यापार/व्यवसायका महत्वपूर्ण र आधारभूत पक्ष हुन् भनेर भन्न सायद हिचकिचाउनु पर्दैन । यसर्थ, नेटवर्क मार्केटिङ्ग व्यवसायको सम्बन्धमा चर्चा गर्दा यो विषय पनि नछुटिकन स्वतः जोडिएर आउँछ नै । उपभोक्ता हित संरक्षण सम्बन्धी विषयले नेपालमा प्रवेश पाउन केही समय लागे पनि युरोपेली र अमेरिका जस्ता विकसित देशहरुमा भने उन्नाइसौं शताब्दीदेखि नै यो दिशातर्फ सचेतना र जागरण आइसकेको इतिहास पाइन्छ । वस्तु तथा सेवा बिक्री पश्चात् पनि बिक्रेता आफ्नो

उत्तरदायित्वबाट पन्छिनु पाउँदैनन् भन्ने मान्यताका साथ “क्रेता होसियार होऊ !” भन्ने जस्ता उपभोक्ता हित संरक्षणका स्वरहरु त्यसताका निकै दृढो गरी उठेका थिए भनिन्छ । फलस्वरूप सन् १९६२ मा अमेरिकी राष्ट्रपति जोन.एफ.केनेडीको पालामा उपभोक्ताका चार किसिमका अधिकारहरु Safety, Standard, Choice & Information, सुनिश्चित गर्दै यस सम्बन्धी कानून निर्माण गरी लागु गरिएको थियो । अहिलेको अवस्थामा नेपालमा पनि उपभोक्ताको हित र

मञ्जुषा : घ

वस्तुको प्रत्यक्ष बिक्री (व्यवस्थापन र नियमन गर्ने) ऐन, २०७४ मा भएका केही व्यवस्थाहरु

- “वस्तुको प्रत्यक्ष बिक्री वा वितरण” भन्नाले इजाजतपत्रवालाको कुनै उत्पादक कम्पनी वा वितरक कम्पनीलाई उपलब्ध वस्तु प्रत्यक्ष रूपमा उपभोक्तालाई बिक्री वा वितरण गर्ने कार्यलाई सम्भन्नु पर्ने,
- “वस्तुको प्रत्यक्ष बिक्रेता वा वितरक” भन्नाले वस्तुको प्रत्यक्ष बिक्री सम्बन्धी बजारीकरण वा बजार प्रवर्धन गर्नको लागि इजाजतपत्रवालाको सम्झौता गरी नियुक्त गरेको कम्तीमा अठार वर्ष उमेर पुरा भएको व्यक्ति वा प्रतिनिधि सम्भन्नु पर्ने,
- इजाजतपत्र प्राप्त नगरी वस्तुको प्रत्यक्ष बिक्री वा वितरण सम्बन्धी कार्य गर्न नहुने,
- वस्तुको प्रत्यक्ष बिक्री सम्बन्धी विस्तृत कार्य योजना, लाभांश, कमिसन बाँडफाँड योजना खुलाउनु पर्ने,
- चुक्ता पुँजी र धरौटी सम्बन्धी व्यवस्था,
- पिरामिडमा आधारित व्यवसाय गर्न नहुने,
- प्रत्यक्ष बिक्रेता वा वितरकले प्राप्त गर्ने सेवा, सुविधा, कमिसन वा बोनस सम्बन्धी व्यवस्था निर्धारण गरी सम्बन्धित निकायमा पेश गर्नु पर्ने,
- भौतिक पूर्वाधार सम्बन्धी व्यवस्था,
- कम्तीमा पचास प्रतिशत स्वदेशी वस्तुको बिक्री वा वितरण गर्नु पर्ने, (नेपालमा उत्पादन नहुने वस्तुको हकमा भने यो व्यवस्था लागु नहुने),
- खरिद गरेको वस्तु फिर्ता गर्न सकिने,
- प्रत्यक्ष बिक्री वा वितरण सम्बन्धी व्यवसायको बिमा गराउनु पर्ने,
- वस्तुको प्रत्यक्ष बिक्री वा वितरण सम्बन्धी व्यवसायलाई सुरक्षित, व्यवस्थित एवं मर्यादित बनाइ उपभोक्ताको हक हितको संरक्षण सम्बन्धी आवश्यक काम गर्न केन्द्रीयस्तरमा एक निर्देशक समिति रहने,
- वस्तुको प्रत्यक्ष बिक्री वा वितरण सम्बन्धी व्यवसायको अनुगमन गर्न जिल्लास्तरमा अनुगमन समिति रहने । इत्यादि ।

अधिकार कानूनद्वारा नै संरक्षित गरिसकिएको छ । उपभोक्ताको हक, हित र अधिकारको संरक्षण गर्ने उद्देश्यले २०५४ माघमा आएको उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४ को मूल भाव पनि उपभोक्तालाई अनुचित व्यापारिक क्रियाकलाप, ठगी, छलीबाट जस्ता गैरकानुनी गतिविधिबाट सुरक्षित गर्नु रहेको देखिन्छ । यसको तात्पर्य प्रत्यक्ष बिक्री मार्फत मल्टीलेभल मार्केटिङ व्यवसाय गर्ने व्यवसायीहरूले आफ्नो व्यापार, उद्यम सञ्चालन गर्दा उपभोक्ताको अधिकार र हितको समुचित सम्मान गर्न कदापि बिसर्नु हुँदैन भन्ने नै हो ।

(iii) राजस्व जोखिमको संभावना र सुझावहरू

नेटवर्क मार्केटिङ व्यवसाय सम्बन्धी निर्देशिका, २०६६ द्वारा भण्डै आधा वर्ष नियमित, व्यवस्थित र नियन्त्रित यो व्यवसाय त्यसपछिका ७-८ वर्ष भन्ने कानूनको दायराभन्दा बाहिर रहन गयो । तथापि, यस अवधिमा पनि यस्ता व्यावसायिक क्रियाकलापहरू दृश्य वा अदृश्य रूपमा सञ्चालित नै थिए भनेर माथि उल्लेख गरिएको कुरा यहाँ पनि पुनरावृत्ति गरिएको छ । यस आधारमा राजस्व परिचालनको दृष्टिकोणबाट दृष्टिगत गर्दा विस्मय लाग्ने पनि विक्षोभ मान्नु चाहिँ उचित हुँदैन । किनभने, यस्ता अनुभवले परिपक्वता बढाउने र भावी रणनीति तयार गर्ने सिलसिला मा यो निकै उपयोगी साबित हुन सक्ने भएकोले यसलाई यही तरिकाले ग्रहण गर्नु ज्यादा बुद्धिमानी हुने देखिन्छ ।

प्रत्यक्ष बिक्री वा वितरण सम्बन्धी व्यवसायलाई नियमन गर्ने उक्त कानून आएको धेरै समय नभएको र राम्ररी कार्यान्वयनमा पनि आइनसकेको हालको अवस्थामा राजस्व जोखिमका सम्बन्धमा अहिले नै विस्तृत व्याख्या विश्लेषण गरिहाल्नु त्यति मनासिब देखिदैन । तापनि, के कस्ता पक्षहरूमा ध्यान पुर्‍याउन सकिँमा आगामी समयमा सहज ढंगले राजस्व जोखिम नियन्त्रण र न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ भन्नेतर्फ राजस्व प्रशासन अहिले देखिनै सजग र चनाखो रहने हो भने यो सगजता श्रेयस्कर र फलदायी नै हुन सक्तछ ।

मुख्यतः मूल्य अभिवृद्धि कर, आयकर र अन्तःशुल्क सम्बन्धी कानून प्रत्यक्ष बिक्री व्यवसायको हकमा पनि आकर्षित हुने देखिँदा यी कर सम्बन्धी कानुनी प्रावधानहरू पूर्णरूपमा पालना गर्न गराउन सकिँमा यसबाट समेत सम्भाव्य राजस्व जोखिम नियन्त्रण र न्यून गर्ने कार्यमा धेरै नै सहयोग पुग्न सक्ने देखिन्छ । कानून परिपालना गर्ने गराउने क्रममा अवलम्बन गरिनु पर्ने केही उपायहरू यस्ता हुन सक्तछन् :

क. मूल्य अभिवृद्धि कर सम्बन्धमा :

- मू.अ.कर दर्ता सम्बन्धी थ्रेसहोल्ड सुविधाको दुरुपयोग गर्दै मिलेमतोमा वास्तविक कारोबार लुकाउने वा छल्ने वा कारोबार खण्डित गरी भरसक करको दायरा बाहिर रहन खोज्ने अधिक सम्भावना रहेकोले यसतर्फ विशेष सतर्कता अपनाइ अनुगमन, निरीक्षण र अनुसन्धानलाई हरदम सक्रिय तुल्याउने,
- यस्तो प्रकृतिको व्यवसायमा मू.अ.कर बिलिङका सम्बन्धमा निकै अस्पष्टता र जटिलता आउन सक्ने हुँदा यसमा पहुँच स्थापित हुने गरी उपयुक्त प्रणालीको विकास गरी लागु गर्ने,
- उत्पादकले आफ्ना उत्पादन उपभोक्ता मूल्य वा खुद्रा बिक्री मूल्यमा सोभै ग्राहक समक्ष पुर्‍याउने यस प्रकारको व्यवसायको मुख्य विशेषता नै रहेकोले यो पक्षलाई समेत ध्यानमा राखी मूल्य सम्बन्धी विषयमा बहुते होसियारी अपनाउनु पर्ने,
- कारोबार दर्ता, बिलिङ प्रणाली, कारोबारको अभिलेखन, बिक्री मूल्य जस्ता विविध पक्षहरूमा सरोकारवाला निकायहरू बिच नियमित समन्वय एवं सहकार्य हुने गरी आवश्यक संयन्त्रको विकास गर्ने ।

ख. आयकर सम्बन्धमा :

- प्रत्यक्ष बिक्री व्यवसायमा सक्रिय सहभागी रहने बिना तलबका स्वतन्त्र बिक्रेता वा वितरकहरूलाई यो व्यवसायको अभिन्न अंग नै मान्नु पर्ने हुन्छ । आयकर ऐन, २०५८ ले कुनैपनि व्यवसाय वा रोजगारीबाट आय आर्जन हुने वा हुनसक्ने भएमा आयकर लाग्ने (स्थायी लेखा नम्बर लिनुपर्ने) व्यवस्था गरेकोले यस सन्दर्भमा यो प्रावधान परिपालनाको भए नभएको यकिन गर्न यस्ता क्रियाकलापहरूको सूक्ष्म तरिकाले निगरानी र अनुगमन गर्नुपर्ने,
- यस्तो प्रकृतिको व्यवसायमा योजित प्रोत्साहन योजना बमोजिम प्रत्यक्ष वितरकले मात्र नभई ग्राहकले समेत कमिसन, बोनस वा यस्तै प्रकारका सेवा सुविधा प्राप्त गर्नसक्ने अवस्था रहन्छ । विभिन्न प्रकारका भुक्तानीहरूमा अग्रिम करकट्टी गर्नुपर्ने आयकर ऐन, २०५८ मा रहेका प्रावधानहरू त्यस्ता भुक्तानीको हकमा समेत आकर्षित हुने भएकोले यस सम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको पालना भए नभएको तथ्य परीक्षण गर्न बहुते सुझबुझका साथ निरन्तर चेकजाँच, छड्के भिडान (Cross-Verification), लेखाजोखा, अनुगमन आदि गर्नुपर्ने ।

ग. अन्तःशुल्क सम्बन्धमा :

- अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ बमोजिम अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तु उत्पादन, पैठारी, बिक्री वा सञ्चय गर्न अन्तःशुल्क इजाजतपत्र लिनु पर्ने र निर्धारित अन्य औपचारिकता पुरा गर्नुपर्ने हुन्छ । भौतिक नियन्त्रण प्रणालीद्वारा नियन्त्रित अन्तःशुल्क लाग्ने पदार्थको कारोबार सञ्चालन गर्ने सिलसिलामा त अभ्र धेरै कानुनी औपचारिकता र शर्तहरू पालना गर्नुपर्ने व्यवस्था अन्तःशुल्क सम्बन्धी कानुनले गरेको छ । वस्तुको प्रत्यक्ष बिक्री वा वितरण सम्बन्धी हालको कानुन अन्तःशुल्कका सम्बन्धमा मौन देखिए तापनि प्रत्यक्ष बिक्री व्यवसायमा संलग्न व्यवसायीहरूले अन्तःशुल्कजन्य वस्तुहरूको पनि कारोबार गर्न सक्ने सम्भावना रहेकै छ । यस हिसाबले अन्तःशुल्क सम्बन्धी जोखिम तुलनात्मकरूपमा बढी हुने देखिँदा जोखिम व्यवस्थापनार्थ सम्बन्धित निकायहरूसँग समन्वय गरेर कारोवारस्थलमा आकस्मिक भ्रमण, बजार अनुगमन तथा सर्वेक्षण, निरीक्षण, तहकिकात लगायतका यथासम्भव प्रयासहरू गरिनु पर्ने ।

५. सार सङ्क्षेप

उपर्युक्तमा प्रस्तुत गरिएका सम्पूर्ण कथनहरूको अभिप्राय नेपालमा नेटवर्क मार्केटिङ्ग, मल्टीलेभल मार्केटिङ्ग वा प्रत्यक्ष बिक्री व्यवसाय सही ढंगले सञ्चालन भएको खण्डमा यो उद्यम अर्थ (आय) आर्जन गर्ने यौटा दिगो र गतिलो उपाय बन्न सक्नुका साथै पर्याप्त रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्न तथा नेपालको अर्थतन्त्रमा थप टेवा पुऱ्याउन सक्षम साबित हुनसक्छ भन्ने हो । अन्य देशहरूमा यस्तो व्यवसाय दिन परदिन फस्टाइरहेको र लोकप्रिय हुँदै गएको तथ्यतर्फ दृष्टिगोचर गर्दा यो मनोकाङ्क्षा अप्राप्य र अलभ्य पनि देखिँदैन । तथापि, कहिलेकाहीँ कतिपय अपेक्षाहरू फगत स्वैर-कल्पना (Fantasy) मा परिणत हुन कतिबेर पनि लाग्दैन । यसरी स्वप्न-भङ्ग भएको अवस्थामा अफसोच र पीडा थपिने सम्भावना अत्यधिक हुनाले यसप्रति भने सम्बन्धित सबै पक्ष आठै प्रहर सावधान र सतर्क रहन अत्यन्त आवश्यक देखिन्छ ।

प्राक्कथनमा उठान गरिएको “अर्थ” पुरुषार्थसँग सम्बन्धित अर्को अति मननीय पक्ष, यो कसरी सिद्ध हुन्छ वा गर्नुपर्छ भन्नेमा सम्बन्धमा थुप्रै वृत्तान्त एवं दृष्टान्तहरू पाइन्छन् । महाभारत, शान्तिपर्वको यो सुन्दर वचन “तस्माद् धर्मप्रधानेन साध्योऽर्थः संयतात्मना । विश्वस्तेषु हि भूतेषु कल्पते सर्वमेव हि ॥”, यस प्रसङ्गमा प्रासङ्गिक हुने देखि यहाँ साभार गरिएको छ । यसको भावार्थ, “यसकारण मानिसले आफ्नो मनलाई संयमित राखी जीवनमा धर्मलाई प्रधानता दिदै

पहिला धर्माचरण गरेर त्यसपछि मात्र धनको साधना गर्नु, किनकी धर्मपरायण पुरुष (मनुष्य) माथि नै समस्त प्राणिहरूको विश्वास हुन्छ। जब सबै प्राणी विश्वास गर्न थाल्दछन्, तब मुनष्यको सम्पूर्ण काम स्वतः सिद्ध भएर जान्छ” भन्ने हुन्छ। अतः माथि उल्लिखित कुराहरूलाई ध्यानमा राख्दै यो उद्धरणको मर्मलाई आत्मसात् गरी किञ्चित् पनि व्यवहारमा उतार्न सकिएमा नेपालमा यो व्यवसाय फुल्ने, फल्ने र फस्टाउने अत्यन्तै संभावना देखिन्छ। यसो हुन सक्यो भने व्यवसायी, रोजगारकर्ता, उपभोक्ता/सर्वसाधारण एवं सम्बन्धित सबै पक्ष अनि समग्र देशकै हित र मंगल हुनेछ भन्ने विश्वास गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

वस्तुको प्रत्यक्ष बिक्री (व्यवस्थापन र नियमन गर्ने) ऐन, २०७४

प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन तथा बजार संरक्षण ऐन, २०६३

उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४

इन्टरनेटमा उपलब्ध विविध सान्दर्भिक सामाग्रीहरू

नेपालमा मूल्य अभिवृद्धि कर कार्यान्वयनका दुई दशक

राजुप्रसाद प्याकुरेल

कर अधिकृत, आन्तरिक राजस्व कार्यालय नेपालगञ्ज

पृष्ठभूमि

वस्तु तथा सेवामा लाग्ने बिक्री करलाई कारोबारमा लाग्ने कर (Turnover Tax), एक तहमा लाग्ने कर (Single - Stage Tax) र मूल्य अभिवृद्धि कर (Value Added Tax) गरी सामान्यतया: तीन समूहमा विभाजन गर्ने गरिन्छ । । कारोबारमा आधारित बिक्री कर उत्पादनदेखि वितरणसम्मका सबै तहमा लाग्दछ भने एक तहमा लाग्ने बिक्री कर उत्पादन तह वा थोक बिक्री तह वा खुद्रा बिक्री तहमध्ये कुनै एक तहमा लगाउने गरिन्छ । परिष्कार गरिएको बिक्री कर एवं वैज्ञानिक कर प्रणाली मानिने मूल्य अभिवृद्धि करको चरित्र वा विशेषता यी दुई प्रकारसँग केही मिल्दोजुल्दो पनि छ । उत्पादनदेखि वितरणसम्मका प्रत्येक तहमा कर लाग्ने सन्दर्भमा मूल्य अभिवृद्धि कर र कारोबारमा लाग्ने बिक्री कर समान छन् भने खुद्रा बिक्री तहमा लाग्ने कर (Retail - Level Sales Tax) र मूल्य अभिवृद्धि कर (उपभोग प्रकार), दुवैको कराधार अन्तिम उपभोग नै हो । त्यसकारण यसलाई खुद्रा बिक्री तहमा लाग्ने कर र कारोबारमा लाग्ने बिक्री करको वर्णसङ्कर (Hybrid) को रूपमा विकसित कर पनि भन्ने गरिन्छ । यसो भए तापनि मू.अ.कर अन्य धेरै हिसाबले बिक्री करका यी परम्परागत प्रकारहरूभन्दा फरक र प्रशस्त सुधारिएको छ, जसको सम्बन्धमा यसपछि चर्चा गरिएको छ ।

मूल्य अभिवृद्धि कर वस्तु तथा सेवामा आधारित अप्रत्यक्ष कर हो । उत्पादनदेखि बिक्री वितरणसम्मको प्रत्येक तहमा हुने मूल्य अभिवृद्धि यो करको काराधार (Tax Base) हो । सामान्यतः कुल बिक्री रकमबाट खरिदमा भएको सम्पूर्ण खर्च घटाएर मूल्य अभिवृद्धि निकालिन्छ । जर्मन उद्योगपति एवं विद्वान विल्हेम भोन साइमन्स (Wilhelm von Siemens) द्वारा सन् १९१९ मा प्रतिपादित यो कर सर्वप्रथम फ्रान्सले सन् १९५४ देखि कार्यान्वयनमा ल्याएको हो । बिसौ शताब्दीमा कर प्रणालीमा गरिएका प्रयोगहरूमा सबैभन्दा महत्वपूर्ण प्रयोग मानिने मूल्य अभिवृद्धि कर, एक्काइसौं शताब्दीको पूर्वार्द्धसम्म आइपुग्दा विकसित एवं विकासशील र पुँजीवादी तथा मिश्रित अर्थव्यवस्था अवलम्बन गर्ने विश्वका अधिकांश मुलुकहरूमा लागु भैसकेको छ । यद्यपि, क्यानाडा, अष्ट्रेलिया, न्युजिल्याण्ड, सिङ्गापुर, भारत लगायत कतिपय देशहरूमा यसलाई मूल्य अभिवृद्धि कर नभनि वस्तु तथा सेवा कर (Goods and Service Tax - GST) नामाकरण गरिएको छ ।

वैज्ञानिक, सक्षम, तटस्थ एवं पारदर्शी कर प्रणाली, स्वयंकर निर्धारण पद्धतिमा आधारित, निर्यातलाई प्रोत्साहन गर्ने, Cascading/ Pyramiding effect नहुने, Self -policing (स्व-नियन्त्रित) तत्व विद्यमान, Catch up effect हुने जस्ता विशेषता भएको मूल्य अभिवृद्धि कर विश्वभरि लोकप्रिय हुँदै जानुमा यो कर प्रणालीमा दुर्बल भन्दा सबल पक्ष अत्यधिक रहनु नै हो भन्न सकिन्छ । तथापि, यो कर Vertically असमान भएकोले न्यून आय भएका गरिब वर्गलाई यसले राहत दिन नसक्ने र सामाजिक न्याय कायम गर्न कठिन हुने भनेर यदाकदा यसको आलोचना पनि हुने गरेको छ ।

सार्क राष्ट्रमा मूल्य अभिवृद्धि कर

अफगानिस्तान र भुटान बाहेक दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय सहयोग संगठन, सार्कका सबै सदस्य राष्ट्रहरूमा मूल्य अभिवृद्धि कर लागु भै सकेको छ । सार्क क्षेत्रका देशहरूमध्ये यो कर लागु गर्ने पहिलो राष्ट्र पाकिस्तान हो भने यस हिसाबले नेपाल तेस्रो क्रममा पर्दछ । केन्द्र र प्रान्तमा साविकमा वस्तु तथा सेवामा लादै आएका करिब दुई दर्जन जति अप्रत्यक्ष करलाई प्रतिस्थापन गरी भारतमा हालै जुलाई १, २०१७ देखि Goods and Service Tax लागु गरिएको छ । “एक राष्ट्र - एक कर - एक बजार” को लक्ष्य सहित लागु गरिएको भारतीय GST अन्तर्गत बहु दर (Multiple Rate) कायम गरिएको छ र करको अधिकतम दर २८ प्रतिशतसम्म रहेको छ । सवारी साधन (Automobiles), वासिङ्ग मेशन, ग्यास भरिएको पेय पदार्थ (Aerated Drinks), मोलासेस, पान मसाला, सूर्तिजन्य पदार्थ जस्ता वस्तुमा २८ प्रतिशत करको दर तोकिएको छ भने आधारभूत खाद्य वस्तु, निर्यात, विशेष आर्थिक क्षेत्रमा गरिएको आपूर्ति आदिमा करको दर शून्य प्रतिशत कायम गरिएको छ । नेपाल, पाकिस्तान, बंगलादेश, श्रीलंका र माल्दिभ्समा भने यो करको एकल दर कायम गरिएको छ । यी राष्ट्रहरूमध्ये पाकिस्तानमा मूल्य अभिवृद्धि करको दर सबैभन्दा बढी १७ प्रतिशत र माल्दिभ्समा सबैभन्दा कम ८ प्रतिशत रहेको छ । नेपालमा मूल्य अभिवृद्धि कर लागु हुँदाका बखत करको एकल दर १० प्रतिशत रहेकोमा वि.सं. २०६१ सालमा सोलाई वृद्धि गरी १३ प्रतिशत कायम गरिएको हो, जुन दर हालसम्म कायमै छ । यो दरलाई दक्षिण एसियाली देशहरूको मूल्य अभिवृद्धि करको औसत दरभन्दा कम नै मानिन्छ । यसरी यो करको सम्बन्धमा हरेक देशका कतिपय व्यवस्थाहरू आ-आफ्नै र फरक फरक भए तापनि सबै सार्क मुलुकमा लागु गरिएको मूल्य अभिवृद्धि कर प्रणाली चाहिँ गन्तव्य सिद्धान्तमा आधारित उपभोग प्रकार (Consumption Type) नै हो ।

नेपालमा मूल्य अभिवृद्धि करको कार्यान्वयन

वि.सं. २०४६ सालको राजनैतिक परिवर्तन पश्चात् नेपालमा आर्थिक सुधार कार्यक्रमले तीब्रता पायो । यही दौरान प्रथम चरणको कर प्रणाली सुधार कार्यक्रम अन्तर्गत मूल्य अभिवृद्धि करलाई राजस्वको मूल स्रोतको रूपमा स्थापित गर्ने उद्देश्यका साथ नेपालमा यो कर लागु गर्ने नीति लिइयो । करको आधार विस्तार गरी राजस्व परिचालन बढाउने, कर प्रणालीलाई तटस्थ र सक्षम बनाउने, स्वस्थ तथा पारदर्शी कर प्रणाली स्थापना गर्ने जस्ता प्रमुख उद्देश्य अन्तर्निहित यो नीति कार्यान्वयनमा आउन भने यस सम्बन्धी थुप्रै पूर्व तयारी गर्नु पर्ने भएको हुँदा केही समय लाग्यो । मूल्य अभिवृद्धि कर सम्बन्धी ऐन/नियम तथा कार्यसञ्चालन निर्देशिका निर्माण, करदाता शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन, कर प्रशासनमा सुधार तथा जनशक्ति प्रशिक्षण, कम्प्युटराइजेशन तथा व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको विकास लगायतका कार्यहरू पूर्व तयारी चरणमा गरिएका थिए ।

ऐनको मस्यौदा माथि विभिन्न संघ संस्था लगायतका सरोकारवालाहरूसँग प्रशस्तै छलफल भै मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ संसदबाट २०५२ पौषमा पारित भएर यसमा २०५२/१२/०७ गते लालमोहर लागेपछि कर कार्यान्वयनको लागि आवश्यक कानुनी आधार समेत तयार भयो । त्यस्तै, मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५३ मन्त्रीपरिषद्द्वारा २०५३ माघमा स्वीकृत भै २०५३/१२/११ गते राजपत्रमा प्रकाशित भएको थियो भने कार्यसञ्चालन निर्देशिका ९ भागमा तयार पारिएको थियो । बिक्री कर प्रशासनलाई मूल्य अभिवृद्धि कर प्रशासन अनुकूल बनाउन साविकका बिक्रीकर तथा अन्तःशुल्क विभागलाई गाभेर २०५३ श्रावण १ गते मूल्य अभिवृद्धि कर विभागको स्थापना (वि.सं. २०५८ सालमा कर विभाग र मूल्य अभिवृद्धि कर विभाग गाभिइ आन्तरिक राजस्व विभागको गठन) गरी प्रशासनको संगठनात्मक स्वरूप कार्यमूलक (Functional) किसिमको बनाइयो र नयाँ दरबन्दी संरचना लागु गरियो । यसरी यो कर कार्यान्वयनको क्रममा Never VAT, No VAT, VAT with Reform जस्ता केही असहमतिको स्वरूप व्यक्त भए

तापनि साविकका बिक्री कर, होटेल कर, ठेक्का कर र मनोरञ्जन करलाई प्रतिस्थापन गर्दै नेपालमा २०५४ साल मंसिर १ गतेदेखि विधिवत रुपमा मूल्य अभिवृद्धि कर लागु भयो । यद्यपि, कर कार्यान्वयनको क्रममा विभिन्न खालका समस्या र चुनौतीहरु सामना गर्नु नपरेको भने होइन । यसरी अनेक आरोह-अवरोह पार गर्दै संवत् २०७४ साल मंसिरसम्म आइपुग्दा यो कर कार्यान्वयनमा आएको दुई दशक पुरा भइ एक्काइसौं वर्षमा प्रवेश गरिसकेको छ । यस अवसरमा नेपालमा मूल्य अभिवृद्धि कर लागु भएको दिन अर्थात् मंसिर १ गतेलाई प्रत्येक वर्ष राष्ट्रिय कर दिवसको रुपमा मनाउने गरिएको सुखद क्षण स्मरण गर्नु सान्दर्भिक नै हुन्छ । मंसिर महिनाको पहिलो साताभरि नै विभिन्न कार्यक्रमको आयोजना गरी मनाइने कर सप्ताहको प्रचलनलाई एउटा असल सुरुवात र सफल भविष्यको शुभ संकेतको रुपमा पनि लिन सकिन्छ ।

१. गन्तव्य सिद्धान्त र कर कट्टी पद्धति

उत्पत्ति सिद्धान्त (Origion Principle) र गन्तव्य सिद्धान्त (Destination Principle) मूल्य अभिवृद्धि कर कारारोपण गर्ने प्रमुख सिद्धान्तहरु हुन् । पहिलो सिद्धान्तले सबै प्रकारका पैठारीलाई करमुक्त गरी आन्तरिक उत्पादन, निर्यात, बिक्री वितरण एवं उपभोगमा कर लगाउनु पर्छ भन्ने मान्यता राख्दछ भने निर्यातलाई करमुक्त गरी आयात तथा आन्तरिक उपभोगमा कर लगाउनु पर्छ भन्ने सैद्धान्तिक धारणा दोस्रो सिद्धान्तको रहेको छ । मूलतः निर्यातलाई करमुक्त गरी प्रोत्साहित गर्न विश्वका लगभग सबै देशहरुमा गन्तव्यको सिद्धान्तमा आधारित भएर मूल्य अभिवृद्धि कर लगाइएको पाइन्छ । त्यस्तै, मूल्य अभिवृद्धि कर गणना गर्ने विभिन्न तरिकाहरु रहे तापनि मूल्य अभिवृद्धि कर लागु गरेका सबैजसो राष्ट्रले कर कट्टी पद्धति (Tax Credit Method) लाई नै अङ्गीकार गरेका छन् । बीजक पद्धति (Invoice Method) समेत भनिने यो तरिकाबाट कर गणना गर्दा पुँजीगत लगायत सबै प्रकारका खरिदमा तिरेको कर कट्टी गर्न पाइने सुविधा रहने हुँदा करको कारण लगानी प्रभावित हुँदैन, करमाथि कर लादैन र करको कारण मूल्य वृद्धि पनि हुँदैन भन्ने यसको सैद्धान्तिक अवधारणा रहेको छ । मूल्य अभिवृद्धि करका यी विशेषतालाई तटस्थ (Neutral) कर, Cascading/Pyramiding Effect नहुने भनेर भन्ने गरिन्छ, जुन गुणहरु अन्य परम्परागत बिक्री कर प्रणालीमा भने पाइदैन ।

मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ को दफा ५ ले नेपालभित्र आपूर्ति भएका तथा आयात गरिएका र नेपालबाहिर निर्यात गरिएका वस्तु तथा सेवामा कर लाग्ने व्यवस्था गरेको छ । तथापि, नेपालबाहिर निर्यात हुने वस्तु तथा नेपालबाहिरको व्यक्तिलाई आपूर्ति हुने सेवालाई ऐनको अनुसूची-२ मा राखिएको हुँदा यी वस्तु तथा सेवामा शून्य दरमा कर लाग्दछ । यसरी पैठारी भएका र आन्तरिक उपभोगका वस्तु तथा सेवामा कर लाग्ने र शून्य दर मार्फत निकासीलाई करमुक्त गर्नेगरी भएको यो कानुनी व्यवस्थाले गन्तव्य सिद्धान्तलाई आत्मसात् गरेको देखिन्छ ।

करलाग्ने कारोबारसँग सम्बन्धित वस्तु वा सेवा आयात वा प्राप्त गर्दा तिरेको वा तिर्नु पर्ने कर उठाएको कर रकमबाट कट्टी गर्न सकिने व्यवस्था ऐनको दफा १७ मा रहेको छ । यसरी कर कट्टी गर्न कर कट्टी दावी गरिएको वस्तु वा सेवा करयोग्य व्यवसायसँग प्रत्यक्ष रुपमा सम्बन्धित हुनु पर्ने, आन्तरिक खरिद भएमा कर बीजक प्राप्त गरेको हुनु पर्ने, आयात गर्दा कर तिरेको प्रमाणित गर्ने भन्सार प्रज्ञापन पत्र, नगदी रसीद जस्ता आयात सम्बन्धी कागजातहरु हुनु पर्ने कानुनी प्रावधान पनि छ । यस बाहेक आंशिक/समानुपातिक कर कट्टी, नोक्सान भएको वस्तुमा तिरेको कर कट्टी, दर्ता हुँदाका बखत मौज्जातमा रहेका वस्तुमा लागेको कर कट्टी लगायतका व्यवस्था समेत रहेका छन् । यी सबै व्यवस्थाहरु मू.अ.कर गणना गर्ने कर कट्टी पद्धतिसँग सम्बन्धित छन् ।

गन्तव्य सिद्धान्तमा आधारित उपभोग प्रकारको मूल्य अभिवृद्धि कर प्रणाली अन्तर्गत कर कट्टी पद्धति अनुसार करको

गणना गर्दा पुँजीगत र गैर पुँजीगत भनेर विभेद नगरी करलाग्ने कारोबारसँग सम्बन्धित सबै प्रकारका खरिदमा तिरेको कर कट्टी गर्न दिइनु पर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । नेपालमा पनि यस्तै प्रकारको मूल्य अभिवृद्धि कर लागु गरिएको र कानुनी रूपमा पनि यो सैद्धान्तिक अवधारणालाई हृदयङ्गम गरिएको पाइन्छ । यद्यपि, कर कट्टी व्यवस्थाको दुरुपयोग नहोस् भनेर हुन सक्छ, कर कार्यान्वयनका सुरुका केही वर्षसम्म कम्प्युटर खरिदमा तिरेको कर ६० प्रतिशत र हवाई जहाज तथा अटोमोबाइल्स खरिदमा तिरेको कर ४० प्रतिशत मात्र कट्टी गर्न पाइने व्यवस्था राखिएको थियो । यसलाई परिमार्जन गरी अहिलेको अवस्थामा अटोमोबाइल्सको हकमा मात्र यो व्यवस्था सीमित गरिएको छ । तथापि, यो लगायत सवारी साधनको लागि हल्का पेट्रोलियम (पेट्रोल) पदार्थ आदिमा तिरेको कर कट्टी गर्न नपाइने हालको व्यवस्था समायानुकूल परिमार्जन हुँदै जानेछ भन्नेमा आशावादी हुन सकिन्छ ।

२. करको दायरा र कर छुट

मूल्य अभिवृद्धि कर छुटको व्यवस्थालाई जतिसक्दो सानो आकारमा सीमित गरी ज्यादा से ज्यादा वस्तु तथा सेवामा कर लगाएर करको दायरा सकेसम्म फराकिलो बनाउनु पर्दछ भनि सुझाव दिने प्रचलन विश्वव्यापी नै हो । न्युजिल्याण्ड, सिङ्गापुर लगायत कतिपय देशहरूमा यो सुझावलाई हुबहु व्यवहारमा उतारिएको पनि छ । त्यसैले पनि मूल्य अभिवृद्धि कर प्रणाली लागु गर्ने सन्दर्भमा यी राष्ट्रहरू संसारमा नै उदाहरणीय बनेका छन् ।

नेपालमा मूल्य अभिवृद्धि कर लागु हुँदाका बखत कर छुट भएका वस्तु तथा सेवाको सूची सानो थियो । कर कार्यान्वयनका पछिल्ला वर्षहरूमा यसलाई अझ छोटो बनाउँदै लैजाने नीति समेत त्यसताका लिइएको थियो । सामान्यतया विकासशील देशले आधारभूत आवश्यकताका वस्तुहरू, शिक्षा, किताब/अखबार जस्ता शैक्षिक एवं पठनपाठनका सामग्री, औषधि उपचार, स्वास्थ्य सेवा आदि वस्तु तथा सेवाहरू कर छुटको सूचीमा राख्ने गरेको पाइन्छ । मू.अ.कर लागु भएको सुरु सुरुका वर्षहरूमा नेपालमा पनि यो प्रचलन एवं मान्यतासँग तालमेल हुने गरी ऐनको अनुसूची - १ मा कर छुट हुने वस्तु तथा सेवाहरूको संख्या कम नै रहेका थिए । तर, कर छुट हुने वस्तु तथा सेवाहरूको संख्या घटाउँदै लगेर करको दायरा विस्तार गर्दै जानु पर्नेमा कर कार्यान्वयनका पछिल्ला वर्षहरूमा भने यसको विपरित कर छुटको सूची निकै नै लामो हुँदै गएको छ । मूल्य अभिवृद्धि करको दायरामा संकुचन ल्याउने यस्तो कार्यप्रति सचेत भै आगामी दिनहरूमा आवश्यक एवं न्यूनतम वस्तु तथा सेवाहरूलाई मात्र कर छुट गरी कर छुटको सूची ठिक्कको र छरितो बनाउन अति जरुरी देखिन्छ ।

मूल्य अभिवृद्धि कर लागु गर्दाका बखतको विशेष परिस्थितिका कारण त्यतिबेला सुन, चाँदी, सुनचाँदीका गहना, विद्युत आदि कर छुट भएका वस्तुहरूको सूचीमा समावेश गरिएका थिए । यसको प्रमुख उद्देश्य मूल्य अभिवृद्धि करको सफल र सही कार्यान्वयन होस् भन्ने थियो भनेर सजिलै बुझ्न सकिन्छ । कर कार्यान्वयनको हिसाबले दुई दशक बितिसकेको यो समयमा यी वस्तुहरूलाई समेत करको दायराभित्र ल्याइ करको दायरा अझ फराकिलो बनाउने विषयतर्फ पुनर्विचार गर्न अब जरुरी नै भइसकेको छ ।

३. मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता र थ्रेशहोल्ड

वि.सं. २०५४ कार्तिक मसान्तमा साविकको बिक्रीकर व्यवस्था अन्तर्गत दर्ता भएका करदाताको संख्या २,०४५ रहेको थियो । २०५४ मंसिर १ गते देखि मूल्य अभिवृद्धि कर लागु भए पश्चात् तीमध्ये कर लाग्ने वस्तु तथा सेवाको कारोबार गर्ने र थ्रेशहोल्ड (Threshold) भन्दा माथिको कारोबार गर्ने करदाताहरू मूल्य अभिवृद्धि कर प्रणालीमा स्वतः रुपान्तरित भए । मूल्य अभिवृद्धि कर अन्तर्गत स्वतः दर्ता भएका करदाता र पछि थप भएका सहित जम्मा

५,२०९ करदाता आर्थिक.वर्ष २०५४/५५ मा मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता रहेका थिए । यो संख्या भनेको त्यति धेरै उत्साहजनक उपलब्धि नभए पनि तत्कालीन समय र परिस्थितिमा संतोषप्रद सुरुवात नै मान्नु पर्ने अवस्था थियो । त्यस बखत बिक्रीकरमा दर्ता रहेका तर, थ्रेसहोल्डभन्दा कम कारोबार हुने करदातामध्ये स्वेच्छाले मू.अ.करमा दर्ता हुने बाहेक अरु करको दायरा बाहिर रहन गए तापनि त्यसपछिका वर्षहरूमा भने मू.अ.करमा दर्ता हुनेको संख्या उल्लेखनीय रूपमा वृद्धि हुँदै जानुलाई निश्चय पनि सकारात्मक उपादान मान्नु पर्छ । यद्यपि, दर्ता हुनेहरूको संख्या परिमाणात्मक हिसाबले मात्र बढेको हो वा यसको गुणात्मक पक्ष समेत वृद्धि भएको हो, यो भने छुट्टै छलफलको विषय हुनसक्छ ।

मूल्य अभिवृद्धि कर कार्यान्वयनमा देखिएको पुरानो मौज्जातको समस्यालाई समाधान गर्न २०५६ श्रावण महिनाभित्र त्यस्तो मौज्जात घोषणा गर्ने मौका दिँदै श्रावण मसान्तसम्म करमा दर्ता गर्न समय प्रदान गरी दर्ता गर्दा लाग्ने जरिवाना समेत मिन्हा गर्ने व्यवस्था गरिनुका साथै श्रावण महिनाभरि नै मूल्य अभिवृद्धि कर दर्ताको अभियानलाई तीव्र पारी भाद्र १ गते देखि मूल्य अभिवृद्धि करको पूर्ण कार्यान्वयन गरिने घोषणा आ.व. २०५६/५७ को बजेट वक्तव्य मार्फत गरिएको थियो । यो दर्ता अभियानका कारण पनि हुनसक्छ, आर्थिक वर्ष २०५५/५६ को तुलनामा आ.व. २०५६/५७ मा मू.अ.करमा दर्ता हुनेको संख्या झण्डै दोब्बर वृद्धि भएको थियो । हाल १ लाख ७६ हजार भन्दा बढी करदाता (आर्थिक वर्ष २०७३/७४ सम्म) मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता भएका छन् । आन्तरिक राजस्व विभागका अनुसार यस अवधिसम्म व्यावसायिक स्थायी लेखा नम्बर (PAN) लिने करदाता ९,३४,६५८ तथा व्यक्तिगत स्थायी लेखा नम्बर लिने करदाता ६,८८,४२० (जम्मा १६,२३,०७८) रहेकोमा व्यावसायिक स्थायी लेखा नम्बर लिनेमध्ये १,७६,८९१ करदाता मू.अ.करतर्फ समेत दर्ता रहेका छन् । यसरी कुल करदाताको करिब ११ प्रतिशत र व्यावसायिक स्थायी लेखा नम्बर लिनेमध्ये लगभग १९ प्रतिशत करदाता मू.अ.करमा दर्ता रहेको देखिन्छ । यद्यपि, कर दर्ताको संरचना हेर्ने हो भने अनिवार्यभन्दा स्वैच्छिक रूपमा दर्ता हुनेको संख्या अत्यधिक रहेको छ, जुन अवस्थालाई स्वस्थकर र संतोषजनक मान्न सकिन्छ । तसर्थ, यस्तो अवस्था उत्पन्न हुनाका कारणहरू पहिचान गरेर यसको उचित समाधान पहिल्याउदै मू.अ.करमा अनिवार्य दर्ता हुनेको संख्या बढाउनेतर्फ नै सम्पूर्ण ध्यान केन्द्रित गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

निश्चित रकमभन्दा कमको वार्षिक कारोबार गर्ने करदाता मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता हुन अनिवार्य नहुने गरी तोकिएको कर नलाग्ने कारोबारको सीमा नै थ्रेसहोल्ड हो । साना करदाताहरूलाई करको दायराबाहिर राख्न प्राय सबै देशहरूमा थ्रेसहोल्डको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । नेपालमा कर कार्यान्वयनको सुरुको वर्षमा रु. दश लाख कायम गरिएको थ्रेसहोल्ड त्यसपछिका वर्षहरूमा भने कहिले रु. तीस लाख त कहिले रु. बीस लाख हुँदै हाल वस्तुको कारोबारको हकमा रु. पचास लाख र वस्तु तथा सेवाको मिश्रित कारोबार र सेवाको हकमा बीस लाख कायम गरिएको छ । यस बाहेक एक पटकमा रु. दश हजारभन्दा बढीको करयोग्य वस्तु पैठारी गर्दा कारोबार दर्ता गराउनु पर्ने लगायतका थ्रेसहोल्ड सम्बन्धी प्रावधानहरू रहेका छन् ।

हुनत कर नलाग्ने कारोबार सीमा (थ्रेसहोल्ड) बढाउनु पर्ने, यस्तो सीमा तोकिन नहुने जस्ता धारणा पनि सरोकारवालाहरूले बेलाबेलामा राख्ने गरेको पाइन्छ । तर, साना साना कारोबार गर्ने व्यवसायीको पक्षबाट हेर्दा यो अभिमत त्यति व्यावहारिक र मनासिब नदेखिनुका साथै थ्रेसहोल्ड नरहेको अवस्थामा धेरै करदाताहरूको व्यवस्थापन गर्न गाह्रो हुने भएकाले कर प्रशासनको हिसाबले समेत यसो गर्न उपयुक्त हुँदैन । उच्चस्तरीय कर प्रणाली पुनरावलोकन आयोग, २०७१ को प्रतिवेदनले सार्क मुलुकहरूको औसत कर नलाग्ने कारोबारको वार्षिक सीमा ६१,११८ अमेरिकी डलर रहेको र यस आधारमा थ्रेसहोल्ड रु सत्तरी लाखको हाराहारीमा कायम गर्न दिएको सुझाव अनुसरण गर्दै हाल थ्रेसहोल्ड वृद्धि गरि सकिएको अवस्था छ । अतः आगामी केही वर्षसम्म मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता हुन अनिवार्य नहुने वा कर नलाग्ने कारोबारको सीमा सकेसम्म स्थिर राखी थ्रेसहोल्डका सम्बन्धमा हाल देखिएका अन्तरविरोधी (Contradiction) र

अनावश्यक प्रावधानहरुमाथि पुनर्विचार गरी उचित परिमार्जन खोज्न सकिएमा यसबाट कर दर्ता र दर्ता खारेजीका सन्दर्भमा देखिने गरेका समस्याहरु समयमा नै सम्बोधन गर्न निकै सहयोग मिल्न सक्तछ ।

४. कर विवरण र कर सहभागिताको अवस्था

मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता हुने करदाताले कर अवधिमा कर लाग्ने कारोबार गरे बापत बुझाउनु पर्ने करको सम्बन्धमा कर विवरण पेश गर्नु पर्ने कानुनी व्यवस्था छ । कर लाग्ने कारोबार गरेको वा नगरेको जे सुकै भए तापनि यस्तो विवरण पेश गर्नु पर्ने हुन्छ । मूल्य अभिवृद्धि कर प्रशासन अन्तर्गत हाल एक महिना कर अवधिको मासिक कर विवरण, दुई महिना कर अवधिको द्वैमासिक कर विवरण र चार महिना कर अवधिको चौमासिक कर विवरण पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था छ । ग्रेसहोल्डभन्दा कम कारोबार भए पनि स्वैच्छिक रुपमा करमा दर्ता हुन चाहने स-साना करदाताको लागि चौमासिक कर विवरण पेश गर्नु पर्ने गरी तोकिएकोमा नियमावलीमा भएको सोह्रौँ संशोधन (२०७१/०३/३०) मार्फत पत्रपत्रिका वा पत्रपत्रिका प्रकाशन गृहको कारोबार गर्ने व्यवसायीले चाहेमा कर अवधि चौमासिक कायम गर्न सकिने व्यवस्था थप गरिएको छ । होटल तथा पर्यटन व्यवसायीले चाहेमा विवरण पेश गर्ने कर अवधि द्वैमासिक कायम गर्न सकिने आ.व. २०५८/५९ देखि भएको व्यवस्था भने यथावत नै छ ।

तालिका नं. १

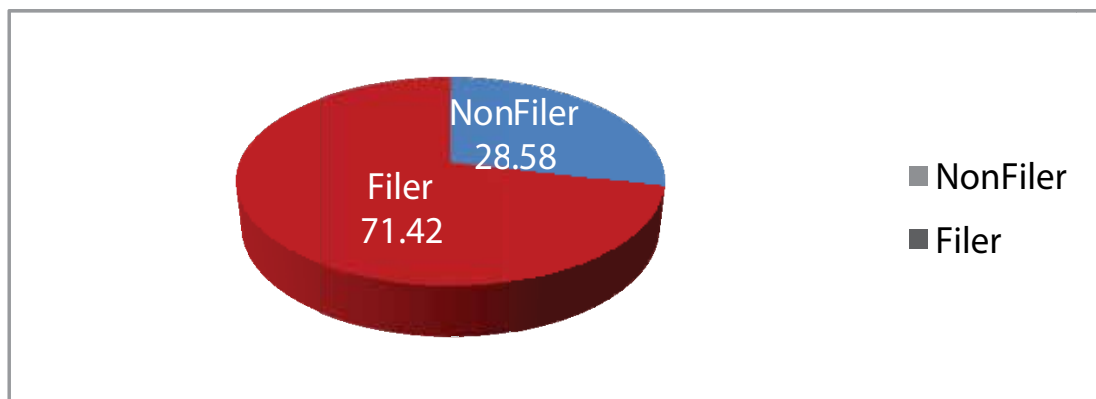
मू.अ.कर विवरण विश्लेषण (२०७४ आषाढ)

सि.नं.	२०७४ श्रावण महिनामा पेश भएका विवरण अनुसार	संख्या	प्रतिशत
१.	विवरण बुझाउने जम्मा करदाता संख्या	१,१६,००४	६८.७२
२.	डेबिट विवरण बुझाउने करदाता संख्या	३०,१५९	२५.९९
३.	क्रेडिट विवरण बुझाउने करदाता संख्या	५३,०४४	४५.७२
४.	शून्य विवरण बुझाउने करदाता संख्या	३२,७९९	२८.२७
५.	विवरण नबुझाउने करदाता संख्या	५५,३६६	३१.२८

स्रोत: आन्तरिक राजस्व विभाग (म्यानेजमेण्ट सेमिनार)

मुलुकमा वृद्धि हुँदै गएको आर्थिक क्रियाकलाप, करको दायरा बढाउन कर प्रशासनबाट निरन्तर भए गरेका प्रयास, करदाता शिक्षा कार्यक्रम एवं जागरण अभियान तथा स्वैच्छिक रुपमा करमा दर्ता हुन आउने विभिन्न आपूर्तिकर्ताहरु थपिँदै गएका लगायतका कारणले दर्ता संख्या वृद्धि हुँदै गएको भए तापनि दर्ता भएका करदाताहरु सबैले नियमित कर विवरण दाखिला नगर्ने (Non-Filing), दाखिला भएकामध्ये पनि अधिकांश या त शून्य कर विवरण या क्रेडिट कर विवरण (दुवै अवस्थामा कर तिर्नु नपर्ने) पेश हुने गरेको नमिठो यथार्थ हाम्रो सामु छ । उपर्युक्त तालिका नं. १ मा उल्लिखित विवरणबाट समेत यो तथ्य जाहेर हुन्छ । शून्य वा क्रेडिट कर विवरण पेश गर्ने करदाताको अनुपातमा डेबिट कर विवरण (कर तिर्नु पर्ने) पेश गर्ने करदाताको संख्या निकै न्यून रहनु भनै अप्रिय र चिन्ताको विषय भएको छ । यो अवस्था कर संकलन र कर सहभागिता, दुवै हिसाबले निश्चय नै हितकर र शुभ होइन । किनभने, कर विवरणको संरचना (डेबिट, क्रेडिट र शून्य कर विवरण) र Filing वा Non-Filing को स्थिति पनि कर सहभागिताको अवस्था आकलन गर्ने एउटा प्रमुख आधार हो ।

VAT Filer & Non-Filer in the F.Y. 2073/74

स्रोत: आन्तरिक राजस्व विभाग (म्यानेजमेण्ट सेमिनार)

आन्तरिक राजस्व विभागबाट प्रकाशित आँकडाका अनुसार यो कर लागु भएको सुरुका वर्षहरूमा तोकिएको समयभित्र कर विवरण नबुझाउने करदाता (Non-Filer) करिब अढाई प्रतिशत रहेकोमा दर्ता संख्या बढेसँगै Non-Filer पनि बढ्दै गइ आ.व. २०७३/७४ मा २८ प्रतिशतको हाराहारीमा पुगेको उपरोक्त तालिका नं. २ बाट देखिन्छ। दाखिला भएको कर विवरणको संरचना हेर्दा नियमित कर बुझाउने (डेबिट विवरण दाखिला गर्ने) करदाता भन्दा कर बुझाउनु नपर्ने (सो महिना तिर्नुपर्ने भन्दा लिनुपर्ने कर बढी भइ क्रेडिट विवरण दाखिला गर्ने) वा कारोवार नभएको भनि शून्य विवरण बुझाउने करदाताको संख्या बढ्दै गएको तथ्यांकले देखाएको छ। आ.व. २०५५/५६ मा डेबिट विवरण बुझाउने करदाता ३० प्रतिशत, क्रेडिट विवरण बुझाउने करदाता ४६ प्रतिशत र शून्य विवरण बुझाउने करदाता २४ प्रतिशत रहेकोमा आ.व. २०६४/६५ मा डेबिट, क्रेडिट र शून्य विवरण पेश गर्ने करदाता क्रमशः १९, ४७ र ३४ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। त्यस्तै, आ.व. २०७२/७३ मा आइपुग्दा डेबिट, क्रेडिट र शून्य विवरण बुझाउने करदाता क्रमशः करिब १६, ५३ र ३१ प्रतिशत रहेको पाइन्छ। यसरी डेबिट कर विवरण दाखिला गर्ने करदाता घट्दो क्रममा र क्रेडिट तथा शून्य कर विवरण बुझाउने करदाता बढ्दो क्रममा रहनु र कुल दर्ताको एक चौथाइभन्दा बढी करदाता अबै Non-Filer रहनुलाई कर संकलन तथा कर सहभागिता दुवै हिसाबले अनुकूल परिस्थिति मान्न सकिन्छ। साथै, दर्ता रहेकामध्ये आधारभन्दा बढी करदाताको वार्षिक कारोवार रु. १० लाखभन्दा कम रहेको र मूल्य अभिवृद्धि कर असुलीमा यिनको योगदान करिब २.५ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ। वार्षिक रु. १० लाखदेखि रु. ३ करोडसम्मको कारोबार गर्ने करदाताको योगदान करिब १२.५ प्रतिशत रहदा बाँकी ८५ प्रतिशत राजस्व असुलीमा रु. ३ करोडभन्दा बढीको कारोबार गर्ने करदाताको योगदान रहेको देखिन्छ। यस प्रकार मूल्य अभिवृद्धि कर दर्ताको हालको संरचनामा राजस्व असुलीमा नगण्य योगदान गर्ने करदाताहरू अत्यधिक रहनु र राजस्व संकलनमा उल्लेखनीय योगदान गर्ने करदाताहरू न्यून संख्यामा रहनु निश्चय नै सुखद पक्ष होइन। कर विवरण, कर असुली तथा कर सहभागिताको वर्तमान अवस्थाका सम्बन्धमा यहाँ उल्लेख गरिएका यी सबै व्यहोरा एवं वस्तुस्थितिले गरेको तथ्यगत चित्रण पक्कै पनि शोचनीय अनि मननीय छ। तसर्थ, यो विषयतर्फ गम्भीरतापूर्वक चिन्तन मनन गर्दै कर सहभागिताको स्तरमा अपेक्षित सुधार ल्याउन कर प्रशासनले अब धेरै नै मिहिनेत, परिश्रम र प्रयास गर्नु पर्ने देखिन्छ।

५. Self Policing feature र Catch up effect

गन्तव्य सिद्धान्तमा आधारित उपभोग प्रकारको मूल्य अभिवृद्धि कर प्रणालीमा कर कट्टी पद्धति अनुसार करको गणना गर्ने गरिन्छ भन्ने कुरा माथि पनि उल्लेख गरिएको छ । मूल्य अभिवृद्धि करको एउटा सुन्दर पक्ष समेत मानिने यो पद्धति बमोजिम कर गणना गर्दा खरिद/पैठारीमा तिरेको कर बिक्रीमा संकलन गरेको करबाट कट्टा गर्न पाइन्छ । यसरी कर कट्टी वा मिलान गर्दा बिक्रीमा असुल गरेको कर बढी भएको अवस्थामा मात्र राजस्व स्वरूप कर दाखिला गर्नु पर्ने हुन्छ । कर कट्टी सम्बन्धी यस्तो सुविधाका कारण वास्तविकभन्दा कम मूल्य देखाइ कर बीजक जारी गर्दा (Under Invoicing) खरिदकर्ताले बढी कर तिर्नु पर्ने तर, कम कर कट्टी गर्न पाउने हुँदा यो निजको हितमा नहुने र यथार्थभन्दा बढी मूल्यमा बीजक जारी गर्दा (Over Invoicing) बढी कर तिर्नु पर्ने भइ यो बिक्रेताको हित विपरित हुने भएकोले दुवै पक्ष वास्तविक मूल्यमा नै कारोबार गर्न स्वयम् उत्प्रेरित हुन्छन् र एकअर्कोलाई नियन्त्रण र नियमन गर्दछन् भन्ने सैद्धान्तिक मान्यता नै Self Policing हो । त्यस्तै, मूल्य अभिवृद्धि करको कुल भार वस्तु वा सेवाको अन्तिम मूल्यमा निर्भर रहने भएकोले उत्पादन र पैठारी स्तरमा वास्तविकभन्दा घटी मूल्य देखाइ कम कर तिरेमा पछिल्लो तहमा बढी कर तिर्नु पर्ने हुन्छ भन्ने सैद्धान्तिक धारणालाई Catch up effect भनिन्छ । मूल्य अभिवृद्धि करमा निहित यो विशेषता/तत्वका कारण उत्पादन र पैठारी स्तरमा कम मूल्य देखाइ कर छली गर्न करदाता निरुत्साहित हुन्छन् र यो तहमा कुनै किसिमले कर छलिएको रहेछ भने पनि पछिल्ला तहहरूमा त्यसरी छलिएको कर असुल हुन गइ संकलन हुनु पर्ने समग्र राजस्व रकममा कुनै फरक पर्दैन भन्ने मान्यता राखिएको हुन्छ । यसकारण पनि मूल्य अभिवृद्धि कर प्रणाली अन्तर्गत कर छलन गाह्रो हुन्छ भन्ने गरिन्छ । मूल्य अभिवृद्धि करको सफल कार्यान्वयन भएका न्युजिल्याण्ड, सिङ्गापुर जस्ता देशहरूमा यी तत्वहरूले ठिकढंगले काम गरेकोले पनि ती राष्ट्रहरू उत्कृष्ट नतिजा हासिल गर्न सक्षम भएका हुन् भनेर थुप्रै अध्ययनहरूले देखाएका छन् । तर, नेपाल जस्ता विकासशील मुलुकहरूमा भने यी विशेषताहरू व्यवहारमा पूर्ण रूपमा लागु हुन नसकेको वास्तविकता सङ्कोच लाग्दालागै पनि व्यक्त गर्नु परेको छ । यसर्थ, नेपालमा मूल्य अभिवृद्धि कर कार्यान्वयनलाई अझै प्रभावकारी बनाउनको लागि यो करको महत्वपूर्ण विशेषता मानिने Self Policing र Catch up effect लाई थप सशक्त र सही तरिकाबाट व्यवहारमा उतार्न हरसम्भव प्रयत्न गर्ने पर्ने समय भैसकेको छ भन्नेमा सायद कसैको पनि विमति नहोला ।

६. कर फिर्ता सम्बन्धी व्यवस्था

साधारणतया बिक्रीमा संकलन गरेको कर (Output Tax) भन्दा खरिदमा तिरेको कर (Input Tax) बढी भएको स्थितिमा कर फिर्ताको अवस्थामा सिर्जना हुन्छ । अतः मू.अ.कर फिर्ता कर कट्टीकै परिणति हो भन्न सकिन्छ ।

मू.अ.कर लागु भएका सबै देशमा विशेषतः निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले सोसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण खरिद/पैठारीमा तिरेको कर फिर्ता दिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसका अलावा कूटनैतिक मान्यता प्राप्त अन्तर्राष्ट्रिय नियोग वा संस्थाका कूटनीतिज्ञहरूले तिरेको कर फिर्ता दिने अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन छ । नेपालमा पनि कर फिर्ताका सम्बन्धमा मूलतः यस्तै किसिमको प्रबन्ध गरिनुका साथै अन्य विभिन्न अवस्थामा समेत कर फिर्ता दिने कानुनी व्यवस्था मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ तथा नियमावली, २०५३ मा गरिएको छ । समय समयमा उक्त व्यवस्थाहरूमा थपघट, हेरफेर हुँदै आएको पनि छ । खरिद/पैठारीमा तिरेको करको रकम बिक्रीमा संकलन गरेको करबाट कट्टी वा लगातार ६ महिनासम्म मिलान गर्दा पनि बाँकी रहन गएको अवस्थामा र महिनाभरिको कुल बिक्रीमध्ये चालिस प्रतिशतभन्दा बढी निकासी गरेको आधारमा एकमुष्ट कर फिर्ता पाइने व्यवस्था ऐनको दफा २४ ले गरेको छ । साथै, सरकारबाट कर छुटको सुविधा प्राप्त अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाले तिरेको कर, कर छुटको सहमति प्राप्त भइ दुई वा बहुपक्षीय सम्झौता बमोजिम नेपालमा

आयोजना सञ्चालन गर्ने सिलसिलामा तिरेको कर, भूलवश असुल गरिएको कर, विदेशी पर्यटकले खरिदमा तिरेको कर फिर्ता दिइने प्रावधानहरु समेत छन् । यसका अतिरिक्त कर छुट हुने वस्तु तथा सेवाहरुको सूचीमा समाविष्ट देहाय बमोजिमका कर फिर्ता सम्बन्धी व्यवस्था समेत रहेको देखिन्छ :

- सलाई (काठको काँटी मात्र), धूप र टायर-ट्यूब उद्योगहरुले आफ्नो उत्पादन बिक्री गर्दा उठाएको करबाट खरिदमा तिरेको कर घटाउदा बाँकी बुझाउनु पर्ने देखिएको कर बराबरको रकम उद्योगलाई फिर्ता दिइने,
- मैदा उद्योगहरुले आफ्नो उत्पादन बिक्री गर्दा उठाएको करबाट खरिदमा तिरेको कर घटाउदा बाँकी बुझाउनु पर्ने देखिएको कर रकममध्ये पच्चीस प्रतिशत मात्र फिर्ता दिइने,
- तोरीको तेल उत्पादन गर्ने स्वदेशी उद्योगहरुले आफ्नो उत्पादनको तोरीको तेल र स्वदेशमा उत्पादित वनस्पति घ्यू र अन्य प्रशोधित खानेतेल उद्योगले मू.अ.करमा दर्तावाल करदातालाई आफ्नो उत्पादन बिक्री गर्दा उठाएको करमा चालिस प्रतिशत कर फिर्ता दिइने,
- दुग्ध पदार्थको कारोबार गर्ने स्वदेशी डेरी उद्योगले आफ्नो करयोग्य उत्पादन बिक्री गर्दा उठाएको मू.अ.करमा पचास प्रतिशत कर फिर्ता दिइने,
- स्वदेशमा चिया उत्पादन तथा प्रशोधन गर्ने स्वदेशी उद्योगहरुले मू.अ.करमा दर्तावाल करदातालाई आफ्नो उत्पादन बिक्री गर्दा उठाएको करमा पचास प्रतिशत कर फिर्ता दिइने,
- तामा पित्तलको पत्रुबाट सिट, सर्कल र भाँडावर्तन उत्पादन गर्ने स्वदेशी उद्योगले मू.अ.करमा दर्तावाल करदातालाई आफ्नो उत्पादन बिक्री गर्दा उठाएको करमा पच्चीस प्रतिशत कर फिर्ता दिइने,
- स्वदेशी कपडा उद्योगले मू.अ.करमा दर्तावाल करदातालाई आफ्नो उत्पादन बिक्री गर्दा उठाएको करमा सत्तरी प्रतिशत कर फिर्ता दिइने, तर शतप्रतिशत सुती कपडा उत्पादन गर्ने स्वदेशी कपडा उद्योगले आफ्नो उत्पादन बिक्री गर्दा उठाएको करबाट खरिदमा तिरेको कर घटाउदा बाँकी बुझाउनु पर्ने देखिएको कर बराबरको रकम उद्योगलाई फिर्ता दिइने,
- सेलुलर मोबाइल फोनसेट उत्पादन गर्ने स्वदेशी उद्योग तथा पैठारीकर्ताले सेलुलर मोबाइल फोनसेटको कच्चा पदार्थ वा तयारी सामानमा तिरेको कर त्यस्ता सामान मू.अ.करमा दर्तावाल करदातालाई बिक्री गरेको प्रमाण पेश गरेमा चालिस प्रतिशत फिर्ता दिइने,
- चिनी उत्पादन गर्ने स्वदेशी उद्योगले आफ्नो उत्पादन मू.अ.करमा दर्तावाल करदातालाई बिक्री गर्दा उठाएको करमा नब्बे प्रतिशत कर फिर्ता दिइने, आदि ।

सेलुलर मोबाइलको चोरी पैठारी नियन्त्रण गर्न र आर्थिक हिसाबले कमजोर उद्योगहरुलाई संरक्षण एवं प्रोत्साहन गर्न उपरोक्त बमोजिमका विशेष किसिमका कर फिर्ता सम्बन्धी व्यवस्थाहरु गरिएको हुनसक्छ । तर, करदाता, उपभोक्ताबाट संकलन भएको कर फिर्ता दिने यस किसिमको व्यवस्था मूल्य अभिवृद्धि करको सामान्य सिद्धान्तसंग मेल खाने नहुनुका साथै विश्व व्यापार संगठनको सिद्धान्त विपरित समेत रहेको देखिन्छ । प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता गुमाउँदै गएका उद्यमलाई करदाताको लागतले संरक्षण गर्न खोजिनु र उपभोक्तामाथि लामो समयसम्म यस्तो प्रकारको भार बोकाउनु स्वच्छ (Fair) र तटस्थ आर्थिक नीतिको दृष्टिकोणबाट समेत उचित देखिदैन । महालेखा परीक्षकको कार्यालयले प्राथमिकताका साथ बेरुजु उठाएको र सरोकारवालाहरुबाट पनि विभिन्न किसिमको टिकाटिप्पणी हुने गरेको यो विषय विवादमुक्त छ भनेर भन्न सकिने अवस्था छैन । यसकारण तेल, चिनी, वनस्पति घ्यू आदि उद्योग र मोबाइल उत्पादन तथा पैठारीमा दिइएको संकलित मूल्य अभिवृद्धि कर फिर्ता सुविधा (Rebate) को विषयमा गहन समीक्षा गरी

पुनरावलोकन गर्न जरूरी देखिन्छ ।

७. कर बीजक र कारोबार भिडान

मूल्य अभिवृद्धि कर प्रणालीमा कर बीजकलाई आधारभूत र प्रमुख कागजातको रूपमा लिइन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा कर कट्टी, कर फिर्ता, कर संकलन, कर विवरण र कारोबारको सही लेखाङ्कन गर्ने सन्दर्भमा कर बीजक प्राथमिक एवं महत्वपूर्ण निस्सा र प्रमाण हो, जसले कारोबार भएको व्यहोरा प्रमाणित गर्दछ । मू.अ.करमा दर्ता भएका प्रत्येक करदाताले वस्तु वा सेवा आपूर्ति गर्दा प्रापकलाई बीजक दिनु पर्ने र बीजक लिनु प्रापकको कर्तव्य हुने भन्ने कानुनी व्यवस्थाले बीजकका सम्बन्धमा बिक्रेता तथा क्रेता दुवैलाई उत्तिकै जिम्मेवार बनाएको देखिन्छ । यसबाट पनि यसको महत्व थप उजागर हुन्छ । यसका साथै, मूल्य अभिवृद्धि कर प्रयोजनको लागि दर्ता भएका व्यक्तिले कर लाग्ने वस्तु वा सेवा खरीद गर्दा प्राप्त गरेका कर बीजकको माध्यमबाट नै कर कट्टी एवं कर फिर्ता दावी गर्न सक्ने र बिक्री गर्दा जारी गरेको कर बीजकबाट संकलन गरेको कर राजस्व स्वरूप दाखिला गर्नु पर्ने (कर कट्टी गरेर बाँकी हुन आउने कर) हुँदा यस सम्बन्धी विषय अति संवेदनशील पनि छ ।

कर बीजकका अलावा मूल्य अभिवृद्धि कर अन्तर्गत साना र खुद्रा बिक्री कारोबार (पाँच हजार रुपैयाँसम्म) गर्दा संक्षिप्त कर बीजक जारी गर्न सकिने व्यवस्था समेत रहेको छ । कुल मूल्यमा नै करको रकम समावेश हुने संक्षिप्त कर बीजक पूर्व अनुमति लिएर मात्र जारी गर्न पाइन्छ तर, यसबाट कर कट्टी दावी भन्ने गर्न सकिदैन । यो बाहेक क्यास मेसिन वा कम्प्युटर सफ्टवेयरबाट पनि बिजक जारी सकिने कानुनी व्यवस्था छ ।

नेपालमा मू.अ.कर कार्यान्वयनको क्रममा बीजकका सम्बन्ध थुप्रै समस्याहरू देखा परेका छन् । तीमध्ये बिल लिनेदिने प्रथाको विकास हुन नसकेको, वास्तविक मूल्यमा बीजक जारी हुने नगरेको, लुज बिल/इस्टिमेट बिलको अत्यधिक प्रचलन, नक्कली बीजकको प्रयोग, कारोबार गर्दाका बखत भरसक बीजक नै जारी नगर्ने र गरेमा पनि पछि आफू अनुकूलको मूल्य र समयमा जारी गर्ने, न्यून तथा अधिक बीजकीकरण गर्नेतर्फ नै उन्मुख आम मानसिकता जस्ता प्रवृत्तिलाई अग्रणी र प्रमुख समस्याका रूपमा लिन सकिन्छ । मू.अ.करको सफल अनि पूर्ण कार्यान्वयनका लागि यी समस्या एवं चुनौतीहरू ठूला बाधक अनि व्यवधान हुन् । यसले स्वस्थ एवं प्रतिस्पर्धात्मक ढंगबाट व्यापार, व्यवसाय गर्ने वातावरणलाई नराम्ररी प्रभावित गर्नुका साथै राजस्व परिचालनको कार्यमा समेत गम्भीर असर पुऱ्याउँछ । अतः यी समस्या र चुनौतीहरू नियन्त्रण एवं न्यूनीकरण गर्नेतर्फ समग्र ध्यान केन्द्रित गरी अभि तदारुकताका साथ लाग्नु पर्ने देखिन्छ । नियमित र प्रभावकारी बजार अनुगमन, उपभोक्ता जागरण कार्यक्रम, बिल लिनेदिने संस्कार विकास गर्ने खालका आकर्षक कार्यक्रमहरू, कर सम्बन्धी जानकारीमूलक सूचना सामाग्री र प्रचार प्रसार, सार्वजनिक छलफल र गोष्ठी लगायत क्रियाकलापहरू यस सन्दर्भमा मदतगार साबित हुन सक्छन् ।

मू.अ.कर लागू हुँदाका बखत करदाताको खरिद/बिक्री कारोबार भिडान गर्ने प्रयोजनका लागि कारोबार भिडान फारामको विकास गरिएको थियो । खरिदकर्ता तथा बिक्रेताको संक्षिप्त विवरण सहित भिडान गर्न पठाइएको कर बीजक सम्बन्धी व्यहोरा र भुक्तानीको तरिका समेत खुलाउने महलहरू उक्त फाराममा रहेका थिए । यसबाट कारोबार र कर बीजकको सत्यता यकिन गरी आश्वस्त हुन र कर परीक्षण तथा कर सम्बन्धी अन्य कार्यको सिलसिलामा कार्यालयहरू बिच आवश्यक सूचना/जानकारी आदानप्रदान गर्न सहयोग पुग्ने अपेक्षा राखिएको थियो । सुरु सुरुका केही समय यसको प्रयोग गर्ने गरिएको भए तापनि पछिल्ला वर्षहरूमा भन्ने विभिन्न कारणवश यसले निरन्तरता पाउन सकेन । त्यसपछि क्रमशः ओभरलमा पर्दै गएको यो विषय आन्तरिक राजस्व विभागको स्थापनाकालसम्म आइपुग्दा त करिब करिब विस्मृत भैसकेको थियो । कर प्रणालीमा सुधार गर्ने क्रममा मू.अ.कर विवरण एवं आय विवरण विद्युतीय

माध्यमद्वारा e-Filing गर्ने र तोकिएको सीमाभन्दा बढीको खरिद/बिक्री कारोबार, साहु/आसामीको विवरण समेत अनिवार्य सम्प्रेषण गर्नु पर्ने व्यवस्था भएपछि भने कारोबार भिडानको विषयले विशेष महत्व पाएको छ । पुरानो कारोबार भिडानभन्दा निकै परिष्कृत एवं अधिक जानकारी प्रदायक हालको विद्युतीय कारोबार भिडान प्रणालीले खरिद/बिक्री कारोबार, साहु, आसामी लगायतका विषयमा Reporting करदाता र Reported करदाताको मुख मिले नमिले, कारोबार भिडे नभिडेको आदि सूचनामा कर प्रशासनको सहज पहुँच स्थापित गरेको छ । Mismatch Report भनिने यो प्रणालीलाई एउटा महत्वपूर्ण उपलब्धिको रूपमा लिन सकिन्छ ।

८. कार्यमूलक कर प्रशासन र सूचना प्रविधिको प्रयोग

प्रत्येक महाशाखा, शाखा तथा प्रशाखा आदिले सम्पादन गर्नु पर्ने कार्य एवं क्रियाकलापहरु निर्धारण गरेर सोही बमोजिम कार्यसम्पादन हुने गरी संगठनलाई कार्यमूलक (Functional) स्वरूप प्रदान गरिएको मूल्य अभिवृद्धि कर विभाग र अन्तर्गतका कार्यालयहरुको संगठनात्मक ढाँचा सम्भवतः नेपालमा यस प्रकारको पहिलो अभ्यास हो । तत्कालीन समयमा मू.अ.कर प्रशासनले सम्पादन गर्नु पर्ने करदाता सेवा, कर संकलन, कर परीक्षण, कर फिर्ता, सूचना प्रविधि लगायतका कार्यहरु अलग अलग शाखाहरुबाट सम्पादन हुने गरी हरेक शाखा/उपशाखा अन्तर्गतका क्रियाकलापहरु स्पष्ट तोकेर कार्य विभाजन गरिएको थियो । यसबाट कर प्रशासनमा विशिष्टता आउनुका साथै प्रशासनिक तौरतरिका र कार्यशैलीमा पनि एक किसिमको नयाँपन आएको अनुभूति हुन्थ्यो । यसरी मू.अ.कर प्रशासन कार्यमूलक ढाँचामा सञ्चालन गरिएको हुँदा सहज ढंगले कुशलतापूर्वक कार्यसम्पादन हुन गइ करदाताको अभिलेख व्यवस्थित तरिकाले व्यपस्थापन गर्न समेत मद्दत पुगेको थियो । कर प्रशासनको क्षमता र प्रभावकारिता बढाउनको लागि गरिएको यो प्रयोग वास्तवमै बुद्धिमत्तापूर्ण एवं दूरदर्शी रहेको तथ्य बिना कुनै हिचकिचाहट सहर्ष स्वीकार गर्न सकिन्छ । मू.अ.कर प्रशासनमा गरिएको यो अभ्यासलाई राजस्व प्रशासनको संरचनागत सुधारका पछिल्ला क्रममा समेत अभि परिष्कृत र विशिष्टीकरण गर्दै निरन्तरता दिनुको एउटा उत्प्रेरक तत्व यसबाट हासिल भएको सफलता र सुखद अनुभव पनि हो भन्न सकिन्छ । वर्तमान अवस्थामा मू.अ.कर, आयकर लगायत सबै आन्तरिक करको प्रशासन एउटै संगठन मार्फत सञ्चालन गर्ने उद्देश्यले गठन भएको आन्तरिक राजस्व विभाग र अन्तर्गतका कार्यालयको सांगठनिक संरचना पनि कार्यमूलक नै रहेका छन् । यद्यपि, कर प्रशासनलाई अभै कार्य विशिष्टीकरण गर्ने उद्देश्य लिएर करदाता सेवा र कर संकलन सम्बन्धी कार्यहरु अलग्गै सेवा केन्द्र वा इकाई मार्फत सञ्चालन गर्ने सोंच राखी आन्तरिक राजस्व प्रशासन अन्तर्गत गरिएको संगठनात्मक विस्तार र यस सम्बन्धी पछिल्ला काम कारवाहीहरु बिच तालमेल नमिलेको हो कि भने जस्तो पनि छ ।

मू.अ.कर प्रशासनलाई छिटो छरितो र प्रभावकारी बनाउनको लागि कर सम्बन्धी कार्यहरु सुरुदेखि नै कम्प्युटरकृत गरिएको थियो । मूल्य अभिवृद्धि कर विभागबाट सुरु भएको यो प्रक्रिया क्रमशः अन्तर्गतका कार्यालयहरुमा समेत विस्तार भएपछि छोटो समयमा नै सम्पूर्ण मू.अ.कर प्रशासन कम्प्युटराइज्ड भएको थियो । प्रारम्भिक अवस्थामा मू.अ.कर दर्ता सम्बन्धी निवेदन, कर विवरण, कर निर्धारण, कर भुक्तानी भौचर, कर फिर्ता दावी फाराम आदि ब्याच बनाई कम्प्युटर प्रणालीमा प्रविष्ट गर्नु पर्ने स्थिति रहेको भए तापनि पछिल्ला समयमा यसमा प्रशस्त सुधार गरि Data Entry System अभि सरल र सहज बनाइयो । कम्प्युटर प्रणालीबाटै Audit Trial Report, Return Detail, Payment Detail जस्ता Report हरू समेत प्राप्त गर्न सक्ने गरि विकास गरिएको त्यसताकाको Protax System मा समायानुकूल परिमार्जन गर्दै लगियो । विगत वर्षहरुको अनुभव र कम्प्युटरको दीर्घकालीन आवश्यकतालाई विचार गर्दै साविकको सट्टा Oracle Platform प्रयोग गरेर नयाँ कम्प्युटर प्रणालीको विकास गरी लागु गरियो । यसरी कर प्रशासनमा विभिन्न समयमा विभिन्न प्रकारका कम्प्युटर प्रणाली प्रयोग हुँदै हाल कर सम्बन्धी लगभग सबै पक्षहरु

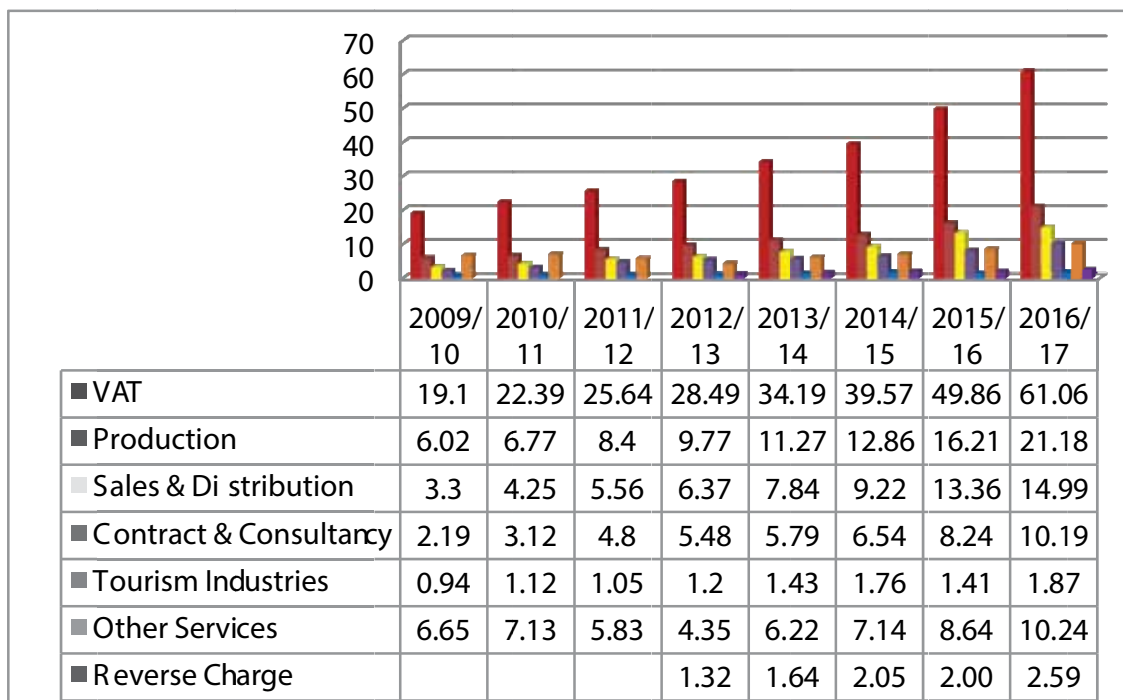
समेटिने गरी निर्माण गरिएको एकीकृत कर प्रणाली (Integrated Tax System) कार्यान्वयनमा रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७०/७१ देखि प्रयोगमा ल्याइएको यो प्रणाली हाल वेबमा आधारित र Officer Portal र Taxpayer Portal को सुविधायुक्त छ। यसका अतिरिक्त वर्तमान समयमा कर प्रशासनले PAN Search, Tax Calculator, Remuneration Tax Calculator, Mobile Application, विद्युतीय प्रणालीमा आधारित कर विवरण लगायतका सूचना प्रविधिमा आधारित सेवा सुविधाहरु समेत उपलब्ध गराउँदै आएको छ। यसरी तत्कालीन मू.अ.कर प्रशासनमा सामान्य कम्प्युटर प्रणालीको प्रयोगबाट सुरु भएको यो अभ्यास अहिलेको आन्तरिक राजस्व प्रशासनसम्म आइपुग्दा निकै नै परिपक्व र विकसित हुँदै वर्तमान कर प्रशासन धेरै हदसम्म सूचना प्रविधिमैत्री भएको महसुस हुन्छ।

९. मूल्य अभिवृद्धि कर संकलनको अवस्था र कुल राजस्वमा योगदान

आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को आर्थिक सर्वेक्षण अनुसार विगत चार वर्षमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा मूल्य अभिवृद्धि करको अनुपात सबैभन्दा बढी रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०६९/७० मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा मूल्य अभिवृद्धि करको अनुपात ४.९ प्रतिशत रहेकोमा त्यसपछिका वर्षहरुमा क्रमशः वृद्धि हुँदै आ.व. २०७२/७३ मा ५.५ प्रतिशत पुगेको तथ्यांक उक्त सर्वेक्षणले प्रस्तुत गरेको छ। आर्थिक वर्ष २०७३/७४ र विगत सात आ.व.हरुमा मू.अ.कर संकलनको अवस्था चित्रण गरिएको तालिका नं. ३ मा प्रस्तुत कर संकलनको प्रवृत्ति (Trend) हेर्दा पनि मूल्य अभिवृद्धि कर संकलन बढ्दो क्रमा नै रहेको देखिन्छ। त्यस्तै, आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा संकलित कुल राजस्व रु.४ खर्ब २१ अर्ब १० करोडमध्ये मूल्य अभिवृद्धि करको अंश रु.१ खर्ब २२ अर्ब ४१ करोड रही कुल कर राजस्वमा यसको योगदान २९ प्रतिशत रहनुलाई संतोषजनक नै मान्नु पर्दछ। तथापि, संकलित कुल मूल्य अभिवृद्धि करमध्ये आयात बिन्दुमा ७२ अर्ब ८९ करोड र आन्तरिक रुपमा रु.४९ अर्ब ५२ करोड संकलन भएको देखिँदा यस हिसाबले मू.अ.कर संकलन संरचनामा आन्तरिकतर्फको योगदान ४० प्रतिशत मात्र रहेको अवस्थाका सम्बन्धमा चाहिँ अलिकति घोट्टिएर सोच्ने पर्ने देखिन्छ। किनभने, विश्वव्यापीकरणसँग आबद्ध नेपालको अर्थव्यवस्था विश्व अर्थतन्त्रबाट प्रभावित हुन सक्ने र नेपाल डब्ल्युटीओ, साफ्टा लगायतका संभौताको पक्ष राष्ट्र भएकोले ती संभौता गर्दा जनाएका प्रतिबद्धताहरु पुरा गर्नु पर्ने सन्दर्भमा भन्सार महसुल र पैठारीमा आधारित मू.अ.कर संकलनको अनुपात घट्दै जानु स्वाभाविक नै हो। यसकारण पनि आयातमा संकलन हुने मू.अ.कर माथिको अधिक निर्भरता कम गर्दै लागि आन्तरिकतर्फको राजस्व परिचालन बढाउने पर्ने बाध्यता हामीलाई छ। कर्पोरेट आयकर संकलनको अनुपात विस्तारै बढ्दै गए तापनि भन्सार बिन्दुमा संकलन हुने राजस्वमा आउँदै गएको न्यूनता परिपूरणको लागि मूल्य अभिवृद्धि करको दायरा विस्तार गर्दै यो करको कार्यान्वयन पक्षमा देखिए कमी कमजोरी सुधार गरी मू.अ.कर संकलनको कार्यलाई थप प्रभावकारी र सक्रियताका साथ अगाडि बढाउन अरिहार्य नै भैसकेको देखिन्छ।

तालिका नं. ३

VAT Collection (Rs. bn)

स्रोत: आन्तरिक राजस्व विभाग (म्यानेजमेन्ट सेमिनार)

सुधारको लागि चालु पर्ने आगामी कदमहरू

यद्यपि, मूल्य अभिवृद्धि करका विभिन्न पक्षहरूको बारेमा चर्चा गरिएको उपर्युक्त प्रकरणहरूमा नै प्रासांगिक देखिएका समस्याहरू उजागर गरी समाधानका उपाय सुझाइएको पनि छ। तथापि, मूल्य अभिवृद्धि करको सैद्धान्तिक अवधारणा, नेपालमा अवलम्बन गरिएका कानुनी व्यवस्था र कर कार्यान्वयनको सन्दर्भमा देखिएका माथि उल्लिखित अवस्थालाई समग्र रूपमा मनन गर्दा निम्न विषयहरूलाई समेत ध्यानमा राखी आगामी सुधारका कार्यहरू अगाडि बढाउन सकिनेमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुनेमा विश्वस्त हुन सकिन्छ।

- करदाताको संख्या बढाउने भन्दा पनि गुणस्तरीयता कायम गर्नेतर्फ दर्ता प्रक्रियादेखि नै ध्यान पुर्‍याउनु पर्ने,
- हाल कायम रहेको करदाता दर्ता संख्यालाई राजस्व संकलनका आधारमा पुनरावलोकन गरी Right Sizing गरिनु उचित हुने र स्वैच्छिक दर्तालाई यथाशक्य निरुत्साहित गर्ने नीति लिँदा बेस हुने,
- मू.अ.करमा दर्ता हुन अनिवार्य हुने वा नहुने भन्ने सम्बन्धमा सार्वजनिक खरिद ऐन/नियम र मू.अ.कर कानुनमा रहेका व्यवस्था एकअर्कासँग बाझिएको र यसले अस्पष्टता तथा अन्योल बढाएको हुँदा थ्रेसहोल्ड सम्बन्धी व्यवस्थाका सम्बन्धमा यी दुवै कानुनमा एकरूपता हुने गरी आवश्यक परिमार्जन गर्नु पर्ने,
- करको दर र थ्रेसहोल्डका सम्बन्धमा विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनले समेत दिएको सुझावलाई स्मरण गर्दै हाल कायम रहेको करको एकल दर र १३ प्रतिशतको दर एवं थ्रेसहोल्डलाई अभै केहि वर्षसम्म निरन्तरता दिन उपयुक्त हुने,

- बिलिड प्रणालीलाई क्रमबद्ध रुपमा कम्प्युटराइज्ड गर्दै डाटाबेसमा आधारित बनाइ कालान्तरमा यसलाई कर प्रशासनको प्रणालीसँग आबद्ध गराउनेतर्फ ठोस योजना सहित चरणबद्ध कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,
- अन्तर-विभागीय समन्वय कायम गर्दै आवश्यक संयन्त्रको निर्माण गरी उपलब्धि महसुस हुने किसिमले न्यून एवं अधिक विजकीकरणको समस्या नियन्त्रण गर्ने,
- कर छुट हुने वस्तु तथा सेवाको सूची घटाउँदै लगि करको दायरा विस्तार गर्दै लैजाने,
- वस्तु बिक्रीको आधारमा संकलित मू.अ.कर रकम फिर्ता दिने हालको व्यवस्थालाई पुनरावलोकन गरिनु पर्ने,
- नयाँ विकसित भएको बजार तथा करारोपण हुन सक्ने क्षेत्रको अध्ययन एवं पहिचान गरी कर संकलनका हिसाबले अधिक सम्भाव्य क्षेत्रमा संगठन विस्तार गर्दै जाने र संगठन संरचना पुनरावलोकन गर्दा यसलाई पनि प्रमुख आधार बनाउने,
- कर प्रशासनको क्षमता एवं प्रभावकारिता अभि वृद्धि गर्न मद्दत पुग्ने गरी कार्यरत कर्मचारीलाई थप दक्ष र व्यावसायिक बनाउने किसिमका तालिम कार्यक्रमहरु नियमित रुपमा सञ्चालन गर्ने,
- करदाता शिक्षा कार्यक्रम “गर्ने पर्ने भएर गरेको” भने जस्तो अर्थमा मात्र सीमित नहुने गरी विशेषतः साना र मध्यमस्तरका करदातालाई लक्षित गर्दै कर सम्बन्धी अद्यावधिक कानुनी प्रावधानहरु, प्रक्रियागत एवं प्रविधिगत व्यवस्थाहरुको स्पष्ट जानकारी गराउने र उनीहरुको जिज्ञासा समेत सम्बोधन हुने किसिमले सञ्चालन गर्न सकिएमा यसको प्रभावकारिता तथा गुणात्मकता निकै बढ्ने हुँदा यसतर्फ आवश्यक पहल हुनु पर्ने,
- करदातामैत्री वातावरणमा छिटो छरितो एवं पारदर्शी ढंगले सेवा प्रवाह हुन सकेमा यसबाट पनि स्वैच्छिक कर सहभागिता (Voluntary Tax Compliance) बढाउन धेरै सहयोग मिल्न भएकोले यस पक्षलाई समेत सधै नै ध्यानमा राख्नु पर्ने,
- नियमित अनुगमन र उपलब्ध सूचनाको भरपुर उपयोग गर्दै तटस्थ र निष्पक्ष रुपमा कारोबारको लेखाजोखा, भिडान, छानबिन, परीक्षण तथा अनुसन्धान गरिनु पर्ने,
- प्रदर्शनीय प्रभाव (Demonstrative Effect) पर्ने गरी कर छुली उपर कारवाही हुन सकेमा यसबाट कर चुहावट एवं कर छुली जस्ता अवैध गतिविधि नियन्त्रण र निरुत्साहित गर्ने कार्यमा धेरै हदसम्म सफलता मिल्न सक्ने भएकोले सुश्रुतका साथ यस सम्बन्धी काम कारवाहीलाई अभि तीव्र पारिनु पर्ने ।

निष्कर्ष

नेपाल संघीय शासन व्यवस्था कार्यान्वयन गर्ने चरणमा प्रवेश गरिसकेको छ । संघीयताको सफलता धेरै हदसम्म वित्तीय संघीयताको सफलता वा असफलतामा निर्भर रहन्छ भन्ने गरिन्छ । यो सारगर्भित र ग्रहणीय सन्देश संघीय व्यवस्थाको अभ्यास गरी यस सम्बन्धी प्रशस्त अनुभव बटुलेका विश्वका अन्य मुलुकहरुको भोगाइ र सिकाइकै निष्पत्ति हो भनेर सजिलै बुझ्न सकिन्छ । तसर्थ, यो यथार्थलाई मध्यनजर गर्दा नेपालमा संघीयताको सफल कार्यान्वयनको लागि यस सन्दर्भमा अत्यन्त महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने वित्तीय संघीयतालाई मजबुत र प्रभावकारी बनाउन अति जरुरी छ । यसरी एकातिर वित्त व्यवस्था बलियो बनाउनको लागि निकै ठूलो धनराशीको आवश्यकता पर्ने देखिन्छ भने अर्कोतिर नेपालले राखेको सन् २०२२ सम्ममा अति कम विकसित राष्ट्रबाट विकाशशील राष्ट्रमा र सन् २०३० सम्म मध्यम आय भएको राष्ट्रमा स्तरोन्नति गर्ने लक्ष्य प्राप्तिका लागि पनि प्रशस्त मात्रामा आन्तरिक स्रोत परिचालन गर्नु पर्ने हुन्छ । यसका अलावा अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को व्यवस्था अनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तह बिच क्रमशः ७०, १५ र १५ प्रतिशत मू.अ.कर बाँडफाँट गर्नु पर्ने अवस्था पनि छ । यी यावत् परिस्थितिका कारण राजस्व

परिचालनमा सबैभन्दा बढी योगदान गर्ने र राजस्वको प्रमुख स्रोतको रूपमा रहेको मूल्य अभिवृद्धि करमाथि आगामी समयमा थप दबाब पर्ने अनुमान लगाउन गाह्रो छैन । तसर्थ, यो पक्षतर्फ अहिले देखिनै गहन चिन्तन मनन गरी समयमा नै उचित मार्गचित्र र रणनीति तय गर्न जरूरी देखिन्छ । माथि उल्लिखित विषयहरूलाई समेत ध्यानमा राखी यो कर प्रणालीमा देखिएका समस्या र चुनौतीहरूको सम्बोधन हुने उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गरेर करको कार्यान्वयन पक्ष अझ प्रभावकारी बनाउँदै लैजानु यस सन्दर्भमा एउटा उत्तम विकल्प हुन सक्तछ । यसो हुन सकेमा मूल्य अभिवृद्धि करका भावी दिनहरू पनि मङ्गलमय, अनुकूल, सुमधुर अनि सफल नै हुनेछन् भनेर निसङ्कोच भन्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सूची

नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, आन्तरिक राजस्व विभाग मूल्य अभिवृद्धिकर ऐन, २०५२ र मूल्य अभिवृद्धिकर नियमावली, २०५३

खड्का रुप बहादुर नेपालको वित्त व्यवस्था: चुनौती र रणनीति पैरवी प्रकाशन, काठमाडौं, २०६०

नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय आर्थिक सर्भेक्षण (विभिन्न वर्षको)

नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय बजेट वक्तव्य (विभिन्न वर्षको)

नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय उच्चस्तरीय कर प्रणाली पुनरावलोकन आयोग, २०७१ प्रतिवेदन

Silwal Narayan Prasad **Value Added Tax (VAT) A Nepalese Experiences** Mrs. Indu Silwal, Kathmandu, 1990

Tiwari Narayan Raj **Value Added Tax: Its' Problems, Prospectus & Suggetion in Nepal** Ratna Pustak Bhandar, Kathmandu, 1996

Khadka Rup **The Nepalese Tax System** Sajha Prakashan, Kathmandu, 2000

नेपालमा निकासी पैठारी संकेत नम्बरको कार्यान्वयन

गोपालप्रसाद भट्टराई

प्रशिक्षक, राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र

विषय प्रवेश

एक देशको सीमाभन्दा बाहिर अर्को देशमा गरिने व्यापार वैदेशिक व्यापार हो। खासगरी एक देशभित्र गरिने व्यापार गार्हस्थ्य व्यापार हो भने एक देशबाट विश्वका अन्य विभिन्न देशसँग गरिने व्यापार वैदेशिक व्यापार हो, जसलाई अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार पनि भनिन्छ। १६औँ शताब्दीताका Mercantalism को समयमा वस्तु विनिमय प्रणाली अन्तर्गत वैदेशिक व्यापार हुने गर्दथ्यो। विश्वव्यापीकरणको अहिलेको युगमा वैदेशिक व्यापार विभिन्न अत्याधुनिक प्रविधिमा आधारित र अन्तर्राष्ट्रिय सूचना सञ्जालमा समेत आबद्ध भई विश्व बजारमा एकीकृत भएको छ। नेपालको वैदेशिक व्यापारलाई सरल, सहज, लागत प्रभावी एवं पारदर्शी बनाई व्यापारको कारोबार लागत र समय घटाउन विभिन्न सुधार तथा आधुनिकीकरणका प्रयासहरू हुँदै आएका छन्। यस्तै प्रयासहरूमध्ये एउटा प्रयास निकासी पैठारी संकेत नम्बर (Exporter Importer Code - EXIM Code) अर्थात् एक्जिम कोड प्रणाली हो। एक्जिम कोड कुनैपनि निकासी पैठारीकर्तालाई सहज रूपमा पहिचान गर्न सक्ने एक विशेष किसिमको संकेत नम्बर हो, जुन तोकिएका प्रकृया पुरा गरेपछि सफ्टवेयरबाट स्वचालित रूपमा जारी गरिन्छ। नेपालमा यसको कार्यान्वयन आर्थिक वर्ष २०७४।७५ साउनबाट शुरु भएको छ।

हाल नेपालको वैदेशिक व्यापारमध्ये भारतसँग करिब ६५ प्रतिशत र अन्य मुलुक (तेस्रो मुलुक) तर्फ करिब ३५ प्रतिशत रहेको छ। त्यसैगरी, कुल व्यापारमध्ये पैठारीको हिस्सा करिब ९३ प्रतिशत छ भने निकासीको हिस्सा करिब ७ प्रतिशत रहेको छ। नेपालबाट विदेशी मुलुकमा मालवस्तु पठाउने काम निकासी व्यापार हो भने विदेशी मुलुकबाट नेपालमा मालवस्तु ल्याउने काम पैठारी व्यापार हो। मालवस्तु निकासी पैठारी गर्दा सालबसाली आर्थिक ऐन तथा प्रचलित कानूनले तोकेको दरमा भन्सार बिन्दुमा भन्सार महसुल, मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तःशुल्क तथा अन्य महसुल असुल उपर गरिन्छ। हालका दिनहरूमा नेपालको कुल राजस्वमा करिब २० प्रतिशत योगदान भन्सार महसुलको रहेको छ भने कुल राजस्वमा भन्सार महसुलको अतिरिक्त भन्सार बिन्दुबाट संकलन हुने मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तःशुल्क समेतको जम्मा योगदान ४५ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको छ। भन्सार बिन्दुबाट संकलन हुने राजस्व भनेको वैदेशिक व्यापार (पैठारी/निकासी) बाट संकलन हुने राजस्व हो। वैदेशिक व्यापारमध्ये पनि राजस्वमा पैठारी व्यापारको महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ। निकासी पैठारी संकेत नम्बर लागु हुनुभन्दा पहिले निकासी पैठारीकर्ता र देशभित्र मात्र कारोबार गर्ने गार्हस्थ्य व्यवसायी दुवैलाई स्थायी लेखा नम्बरबाटै पहिचान गर्ने गरिन्थ्यो। यो प्रणाली लागु भएपछि वैदेशिक व्यापार गर्ने व्यवसायीलाई छुट्टै संकेत नम्बरबाट पहिचान गर्न सकिन्छ भने स्थायी लेखा नम्बर मात्र भएकोलाई गार्हस्थ्य व्यवसायी भनी सहज रूपले पहिचान गर्न सकिन्छ। यस प्रकार हाल संकेत नम्बरलाई स्थायी लेखा नम्बरसँग सिधा Tie Up गरिएको छ।

नेपालको वैदेशिक व्यापारमध्ये नेपाल र भारत बीचको व्यापार, नेपाल र चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बत बीच

स्थलमार्गबाट हुने व्यापार, नेपाल र बंगलादेश वा भुटान बीच भएको सम्झौता बमोजिम हुने व्यापार तथा नेपाल र विभिन्न मुलुक बीच हवाईमार्गबाट हुने व्यापार बाहेक नेपाल र अन्य तेस्रो मुलुकसँग स्थल मार्गबाट हुने व्यापार, नेपाल-भारत बीचको पारवहन सम्झौता अन्तरगत भारतको कलकत्ता, हल्दिया वा विशाखापटनम् बन्दरगाह मार्फत पारवहन सुविधा अन्तरगत वैदेशिक व्यापार हुने गरेको छ । नेपाल र भारत बीचको पारवहन सुविधा अन्तरगत हुने व्यापारमा भारतको कलकत्ता/हल्दिया वा विशाखापटनम् बन्दरगाहमा Vessel आइपुगेपछि Transshipment का लागि Customs Transit Declaration - CTD form भरी त्यहाँको भन्सार अधिकारी समक्ष पेश गरी त्यहाँबाट Clearance भएपछि तेस्रो मुलुकबाट स्थलमार्ग भएर नेपाल आउने Consignments नेपालको सीमासम्म आउने र सीमावर्ती भारतीय भन्सारबाट जाँचपास भइसकेपछि नेपाल प्रवेश गर्ने गर्दछ । हालसम्म कलकत्ता/हल्दिया वा विशाखापटनम् बन्दरगाहको CTD Clearance एवं सीमावर्ती भारतीय भन्सारको जाँचपास प्रकृया सबै म्यानुअल छ । यसलाई स्वचालित गरी व्यापार सहजीकरण गर्नु जरुरी छ । सिटिडी स्वचालित गर्ने सम्बन्धमा विगतमा नेपाल र भारतका सम्बन्धित निकायका उच्च पदाधिकारीहरू बीच विभिन्न चरणमा छलफल तथा निर्णयहरू पनि भएका छन् ।

यसरी नेपाल भारत बीचको पारवहन व्यापारलाई स्वचालित (Automate) गरी यसमा रहेका जटिलता एवं ढिलासुस्ती कम गरी सबै किसिमका वैदेशिक व्यापार सहजीकरण गर्न, कुल राजस्वमा समेत महत्वपूर्ण हिस्सा आगटेको भन्सारबाट उदुनपर्ने वास्तविक राजस्व संकलन गर्न, सही एवं भरपर्दो वैदेशिक व्यापार तथ्यांक प्राप्त गर्न, वैदेशिक व्यापारमा संलग्न व्यावसायीहरूको सहज अनुगमन गरी कानून परिपालनास्तरमा अभिवृद्धि गर्न समेत संकेत नम्बरको कार्यान्वयनले योगदान पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।

संकेत नम्बरको व्यवस्था सम्बन्धमा विगतमा भएका प्रयास एवं यसको कार्यान्वयन

निकासी पैठारी संकेत नम्बर प्रणाली कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा विगतमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय (नेपाल-भारत) स्तरमा निम्नानुसार विभिन्न छलफल, निर्णय एवं नीतिगत व्यवस्थाहरू भएका छन् :

- **बजेट वक्तव्य २०६८।६९ (राजस्व चुहावट तथा चोरी पैठारी नियन्त्रण, बुँदा नं.- ज)**

अवैध तथा विचलन हुने व्यापारलाई न्यूनीकरण गर्न आगामी आर्थिक वर्षको मंसिरभित्र आयात परिचयपत्र सम्बन्धी कार्यविधि बनाई कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ ।

- **पोखरा घोषणापत्र (२०६८ पौष २३)**

भन्सार विभागले आवधिक रूपमा भन्सार व्यवस्थापन सम्बन्धी गोष्ठीको आयोजना गर्ने गरेको छ । भन्सार विभागका महानिर्देशक, उपमहानिर्देशक, निर्देशक सहित अन्य पदाधिकारीहरू, अर्थ मन्त्रालय र अन्तरगत विभागका पदाधिकारीहरू, भन्सार कार्यालयका प्रमुखहरू सहभागी हुने यस्तो गोष्ठी मिति २०६८ साल पौष २३ गते पोखरामा सम्पन्न भएको थियो । गोष्ठीको समापनको अवसरमा जारी गरिएको पोखरा घोषणापत्रको १२ नम्बर बुँदामा संकेत नम्बरको सम्बन्धमा “व्यवसायीको आर्थिक कारोबारलाई स्वच्छ, पारदर्शी र व्यवस्थित बनाउने सन्दर्भमा निकासी पैठारीकर्तालाई एक वर्षभित्र परिचयपत्र दिने व्यवस्था मिलाउने । अन्ततः निकासी पैठारीकर्ताको कार्य आयात-निर्यात गृह (Import/Export House) बाट मात्र हुने गरी एक वर्षभित्र कानूनी व्यवस्था मिलाउने” व्यहोरा उल्लेख गरिएको थियो ।

- **Nepal-India Joint Secretary (JS) Level Meeting (January 16, 2012)**

Indian side requested for getting the Unique Importer/Exporter Number from Nepalese

side. Further, a system of message exchange has to be established between the Customs systems of India and Nepal for online flow of the communications received from the Government of Nepal/Consulate General of Nepal as part of the CTD processing at Kolkata and also for the final reconciliation of the CTDs.

- **IT meeting with System Directorate, India (June 14-15, 2012)**

Provide consolidated unique list of Permanent Account Number (PANs) registered at all automated Nepal Customs Offices.

- **Nepal India Customs Director General (Customs DG) Level Talks (May 20 - 22, 2013)**

Importer Exporter Code (IEC) directory would be required from the Nepalese side. Digitization of documents given by the Consulate General of Nepal (CGN) to Kolkata Customs would be required. Indian Customs shall extend help and assistance as appropriate to CGN for this purpose. The automation would also require further dialogue between the IT experts from the two sides.

- **Import Export Task Force formed and drafted IE Code procedure (MoCS)**

वाणिज्य तथा आपूर्ति व्यवस्थापन विभागको मिति २०७०।१।३१ को निर्णयानुसार उक्त विभागका उपसचिवको संयोजकत्वमा भन्सार विभागबाट २ जना, आन्तरिक राजस्व विभागबाट १ जना प्रतिनिधि र उक्त विभागबाट १ जना सदस्य सचिव रहने गरी गठन भएको ५ सदस्यीय कार्यटोलीले निकासी पैठारी संकेत नम्बर प्रणालीको कार्यविधिको मस्यौदा तयार गरी प्रतिवेदन सहित पेश गरेको गरेको थियो ।

- **Budget Allocated for 2070/71 (Department of Customs)**

आर्थिक वर्ष आ.व. २०७०/७१ मा भन्सार विभाग र वाणिज्य तथा आपूर्ति व्यवस्थापन विभागका उच्च पदाधिकारीहरु समेतको बैठक बसी निकासी पैठारी संकेत नम्बरको सफ्टवेयर निर्माणको काम भन्सार विभागले गर्ने सहमति भए बमोजिम भन्सार विभागले संकेत नम्बरको सफ्टवेयर विकास गरेको छ । यसका लागि भन्सार विभागले सो आ.व. को बजेटमा निकासी पैठारी संकेत नम्बर प्रणाली विकास गर्न आवश्यक बजेटको समेत व्यवस्था गरेको थियो ।

- **आर्थिक वर्ष २०७४।७५ को बजेट वक्तव्य (बुँदा नं. २२३-प्रणालीगत सुधार)**

आर्थिक वर्ष २०७४।७५ को लागि प्रस्तावित राजस्व नीतिका उद्देश्यहरु हासिल गर्नका लागि अवलम्बन गरिने नीति तथा कार्यक्रमहरुमध्ये नीतिगत तथा प्रणालीगत सुधार, बुँदा नम्बर २२३ अन्तरगत “आगामी साउन १ गतेदेखि पैठारीकर्ता तथा निकासीकर्ताले आयात निर्यात संकेत नम्बर प्राप्त गरेर मात्र व्यावसायिक प्रयोजनका लागि निकासी पैठारी गर्न पाउने व्यवस्था गरिनेछ ” भनि उक्त बजेट वक्तव्यमा उल्लेख भएको छ ।

माथि उल्लेख गरिए बमोजिम विभिन्न समय, तह एवं चरणमा भएका छलफल, निर्णय तथा नीतिगत व्यवस्था अन्तरगत वाणिज्य तथा आपूर्ति व्यवस्थापन विभागले २०७० सालमा तर्जुमा गरेको निकासी पैठारी संकेत नम्बर कार्यविधि, २०७० लाई समेत आधार लिई भन्सार विभागले भन्सार ऐन, २०६४ को दफा ९३(च) बमोजिम निकासी पैठारी संकेत नम्बर प्रदान गर्ने सम्बन्धी कार्यविधि, २०७३ निर्माण गरेको हो । उक्त कार्यविधिमा भएको व्यवस्था बमोजिम भन्सार विभागले सोको सफ्टवेयर निर्माण गरी आर्थिक वर्ष २०७३।७४ को माघ १३ गते

(६५औं अन्तर्राष्ट्रिय भन्सार दिवसको अवसरमा) देखि व्यवसायीहरूले उक्त सफ्टवेयरमा विवरण प्रविष्टि गर्न सक्ने गरी निकासी पैठारीकर्ताको लागि सफ्टवेयर खुला गरिएको थियो । सोही व्यवस्था र आ.व. २०७४।७५ को बजेट वक्तव्यमा उल्लेख भए बमोजिम चालु आ.व.को साउन महिनादेखि भन्सार विभागले निकासी पैठारीकर्ताहरूका लागि संकेत नम्बर कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । आर्थिक वर्ष २०७४।७५ को पौष १५ गतेसम्म करिब १४ हजार ७ सय निकासी पैठारीकर्ताले संकेत नम्बर लिएका छन् ।

संकेत नम्बर कार्यान्वयन गर्नुको उद्देश्य

भन्सार विभागले जारी गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको निकासी पैठारी संकेत नम्बर प्रदान गर्ने सम्बन्धी कार्यविधि, २०७३ बमोजिम यसका उद्देश्यहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :

- वैदेशिक व्यापारलाई प्रवर्द्धन गरी निकासी पैठारी कार्यलाई पारदर्शी, व्यवस्थित र सरलीकृत बनाउने,
- व्यवसायिक कारोबारमा प्रयोग हुने कागजातहरूको संख्यालाई घटाएर अस्वस्थ वा अनधिकृत व्यापारिक क्रियाकलापलाई निरुत्साहित गर्ने,
- अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा नियन्त्रण गर्ने कार्यमा टेवा पुऱ्याउने,
- नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार सम्बन्धी अद्यावधिक अभिलेख राख्ने ।

संकेत नम्बरको परिचय र यसको संरचना

Exporter Importer Code-EXIM Code is a special identification number of exporter or importer issued by a competent authority of a country. अर्थात् कुनैपनि देशको अधिकारप्राप्त निकाय वा अधिकारीबाट जारी गरिएको निकासी पैठारीकर्ताको पहिचानयुक्त विशेष किसिमको नम्बर नै निकासी पैठारी संकेत नम्बर हो । यसलाई छोटकरीमा भन्दा नेपालीमा संकेत नम्बर मात्र भनिन्छ भने अंग्रेजीमा EXIM Code अथवा एक्जिम कोड भनिन्छ ।

संकेत नम्बर १३ अंक (डिजिट) र सोपछि अंग्रेजी वर्णमालाको दुई अक्षर जोडिएको स्वरूपको हुन्छ । संकेत नम्बरमा उल्लिखित १३ अंक र २ अक्षरको अर्थ देहाय बमोजिम रहेको छ ।

(क) पहिलो ९ अंकले स्थायी लेखा नम्बर (Permanent Account Number - PAN) लाई बुझाउँछ । अर्थात् संकेत नम्बरको पहिलो ९ अंक सम्बन्धित व्यवसायीको स्थायी लेखा नम्बर नै हो ।

(ख) सोपछिका दुई (१०औं र ११औं) अंकले व्यवसायको संख्या बमोजिमको सिलसिलेवार नम्बरलाई बुझाउँछ । जस्तै: एउटा पान होल्डरले एक मात्र व्यावसायिक कारोबार गरेको छ भने ती दुई अंकको स्वरूप ०१ हुन्छ, यदि एउटा पान होल्डरले एक भन्दा बढी थप कारोबार पनि गरेको छ भने त्यस्तो पहिलो कारोबारको लागि ०१, दोस्रो कारोबारको लागि ०२, तेस्रो कारोबारको लागि ०३ अंक हुन्छ । यसरी एउटा पान होल्डर व्यवसायीले जतिवटा निकासी पैठारी थप कारोबार गर्दछ, प्रत्येक कारोबारको लागि छुट्टाछुट्टै संकेत नम्बर लिनु पर्दछ ।

(ग) माथि (क) र (ख) गरी हुने ११ अंक पछिका दुई वटा (१२औं र १३औं) अंक सफ्टवेयरबाट स्वचालित रूपमा Randomly जारी हुने गर्दछ र कुल १३ अंकको संकेत नम्बर अर्थात् एक्जिम कोड हुन्छ ।

(घ) यसैगरी, उक्त १३ अंक पछि आउने दुईवटा अक्षर NP हो, जसले नेपाललाई जनाउँछ ।

यसरी १३ अंक र सोपछि २ अक्षर सम्मिलित अल्फा न्युमेरिक संकेत नम्बर प्राप्त गर्न तोकिए बमोजिमका विवरण सफ्टवेयरमा प्रविष्टि एवं भेरिफाई लगायत प्रकृया पुरा गरेपछि सफ्टवेयरबाट स्वचालित रुपमा जारी भई प्राप्त गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ ।

संकेत नम्बर आवश्यक नपर्ने अवस्था

देहाय बमोजिमको निकासी पैठारी कारोबार गर्दा संकेत नम्बर आवश्यक पर्दैन ।

(क) पैठारीको हकमा एक पटकमा २५ हजार रुपैया मूल्यसम्मका मालवस्तु पैठारी गर्दा र निकासीको हकमा एक पटकमा ५ लाख मूल्यसम्मका मालवस्तु निकासी गर्दा संकेत नम्बर आवश्यक पर्दैन तर संकेत नम्बर लिई सकेका व्यवसायीले भने जतिसुकै मूल्यका मालवस्तु निकासी पैठारी गर्दा संकेत नम्बर अनिवार्य रुपमा उल्लेख गर्नुपर्ने हुन्छ ।

(ख) कुनै सरकारी निकाय, सार्वजनिक संस्थान, सरकारी आयोजना, कुटनैतिक नियोग आदिले गैर व्यापारिक प्रयाजनको लागि निकासी पैठारी गर्दा वा सामान्यतया बिक्रीको लागि नभई आफ्नै प्रयोजनको लागि पैठारी गर्दा वा दान, उपहार वा राहतको लागि पटके रुपमा पैठारी गर्दा संकेत नम्बर आवश्यक पर्दैन । तर, यस्ता निकाय वा व्यक्तिले पैठारी गर्दा विभागले प्रणालीबाटै उपलब्ध हुने गरी अस्थायी संकेत नम्बर प्रदान गर्नेछ र प्रत्येक पटक पैठारी गर्दा त्यस्तो अस्थायी संकेत नम्बर प्रयोग गर्नु पर्नेछ ।

माथि उल्लिखित व्यक्ति बाहेक निकासी तथा पैठारी गर्ने अन्य सबै व्यक्तिले अनिवार्य रुपमा संकेत नम्बर लिनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

संकेत नम्बर जारी गर्ने प्रकृया

निकासी पैठारीकर्तालाई पहिचान गर्ने संकेत नम्बर लिनका लागि वेबमा आधारित एक छुट्टै सफ्टवेयरको विकास गरिएको छ । यसका लागि भन्सार विभागको वेब साइटमा EXIM Code Portal भित्र Login/Register मा Click गरेपछि Screen मा देखिने Login Information Box को सबै विवरण भरी Register गरे पश्चात् संकेत नम्बर प्राप्त गर्न निकासी पैठारीकर्ताले Online आवेदन फाराममा तोकिएका विवरण भरी विद्युतीय माध्यमबाटै सम्प्रेषण गर्नु पर्दछ । यसरी Online आवेदन फाराम भरेपछि सोको प्रिन्ट निकाली सम्बन्धित व्यवसायीले सोमा दस्तखत गरी अन्य तोकिए बमोजिमका कागजातहरु समेत संलग्न गरी भन्सार विभाग वा आफूलाई पायक पर्ने सम्बन्धित भन्सार कार्यालयमा पेश गर्नु पर्दछ । यसरी पेश भएका हार्ड कपि कागजात र Online भरेको आवेदन फारामको विवरण सम्बन्धित भन्सारबाट रुजु (Verify) गर्दा सबै विवरण ठीक पाइएमा Validate गरी विद्युतीय माध्यमबाटै बार कोड सहितको संकेत नम्बर प्रमाणपत्र जारी गर्ने गरिन्छ ।

संकेत नम्बर लिनु पर्ने सबै व्यक्तिले सोको लागि आवेदन दिँदा देहाय बमोजिमको प्रकृया पुरा गरी देहाय बमोजिमका कागजात तयार गरी सम्प्रेषण गर्नु पर्दछ :

- कुनै मालवस्तु पैठारी वा निकासी/पैठारी दुवै कारोबार गर्न चाहने व्यक्तिको व्यवसाय दर्ता गर्दा चुक्ता पुँजी १० लाख वा सो भन्दा बढी हुनु पर्नेछ । तर, निकासी मात्र कारोबार गर्ने व्यक्तिको हकमा चुक्ता पुँजीको सीमा आवश्यक नपर्ने व्यवस्था छ । Online आवेदन दिँदा देहाय बमोजिमका कागजातहरु सम्प्रेषण/संलग्न गर्नु पर्दछ ।
- Online प्रविष्टि गरेको आवेदन फाराम प्रणालीबाट प्रिन्ट गरी सोमा सम्बन्धित व्यक्तिको हस्ताक्षर गरेको आवेदन पत्र,

- नवीकरण भएको व्यवसाय वा उद्योग दर्ताको प्रमाणपत्र,
- स्थायी लेखा नम्बर (पान दर्ता) प्रमाणपत्र,
- 'क' वर्गको वाणिज्य बैंकले जारी गरेको न्यूनतम १ वर्षको अवधि भएको ३ लाख रुपैया बराबरको बैंक ग्यारेन्टी पेश गर्नु पर्ने (तर, निकासी मात्र कारोबार गर्नेको हकमा बैंक ग्यारेन्टी आवश्यक नपर्ने),
- आवेदकको बैंक खाता रहेको बैंकले खाता चालु रहेको व्यहोरा उल्लेख गरी जारी गरेको सिफारिसपत्र (सिफारिसपत्रमा आवेदकको फोटो टाँस भएको हुनु पर्ने),
- अन्तशुल्क लाग्ने मालवस्तुको कारोबार गर्नेको हकमा सो सम्बन्धी इजाजतपत्र,
- व्यवसाय रहेको स्थान सहज रूपमा पहिचान हुने ट्रेस वा स्केच नक्सा ।

माथि उल्लिखित कागजातहरू मध्ये Online आवेदन फाराम भर्दा तोकिएका कागजातहरू स्क्यान गरेर प्रणाली मै अपलोड गर्नु पर्दछ । हाल व्यवसाय दर्ता प्रमाणपत्र, पान दर्ता प्रमाणपत्र, बैंक ग्यारेन्टी, खाता भएको बैंकले गरेको सिफारिसपत्र र फोटो स्क्यान गरेर अपलोड गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ । यसरी Online आवेदन फाराम भरी Online सम्प्रेषण गरेपछि सम्बन्धित व्यक्तिले सोको हार्ड कपी कागजातहरू भन्सार विभाग वा आफूलाई पायक पर्ने भन्सार कार्यालयमा पेश गर्नु पर्दछ । यस प्रकार पेश हुन आएका हार्ड कपी कागजातहरू र Online आवेदन फाराममा उल्लिखित विवरण सम्बन्धित कार्यालयबाट रुजु गर्दा सबै प्रकृया पुरा गरेको पाइएमा सात दिनभित्र विद्युतीय माध्यमबाटै संकेत नम्बर जारी गरिएको जानकारी सम्बन्धित व्यक्तिलाई उपलब्ध हुन्छ । कुनै विवरण वा कागजात फरक परी संकेत नम्बर जारी गर्न नमिल्ने देखिएमा सोको जानकारी समेत विद्युतीय माध्यमबाटै उपलब्ध हुन्छ । जारी गरिएको संकेत नम्बर प्रमाणपत्र सम्बन्धित व्यक्ति आफैले गोप्य संकेत प्रयोग गरी प्रणालीबाट प्रिन्ट गरी लिन वा विभाग वा कार्यालयमा गइ प्रिन्ट गरी बुझिलिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

यसरी जारी गरिएको संकेत नम्बर प्रमाणपत्रमा बारकोड सुरक्षित गरिएकोले कुनै सरकारी अधिकारीको दस्तखत आवश्यक नपर्नुका साथै कुनै दस्तुर नलाम्ने हुँदा सरल एवं सहज तवरले उपलब्ध हुन्छ ।

संकेत नम्बर अद्यावधिक, चालु, स्थगत तथा खारेजी सम्बन्धी व्यवस्था

संकेत नम्बर स्थायी प्रकृतिको हुन्छ । यसलाई स्थगन वा खारेजी नगरेसम्म कायम रहन्छ । संकेत नम्बरमा उल्लिखित विवरणहरू प्रत्येक आर्थिक वर्ष सुरु हुनुभन्दा अगावै प्रणाली मार्फत अद्यावधिक गर्नु पर्छ । यसरी अद्यावधिक गर्दा बैंक ग्यारेन्टी समेत नवीकरण गर्नु पर्छ । तर, कुनै व्यक्तिले संकेत नम्बर बढीमा ५ आर्थिक वर्षसम्मको लागि एकै पटक अद्यावधिक गर्न पनि सक्नेछ । यसको लागि जति अवाधिको नवीकरण गर्ने हो, त्यति नै अवाधिको बैंक ग्यारेन्टीको म्याद थप गर्नु पर्दछ ।

देहायको अवस्थामा संकेत नम्बर स्थगन हुन्छ :

- नेपाल सरकारलाई तिर्नु बुझाउनु पर्ने राजस्व वा कुनै रकम नतिरेको वा नबुझाएको भनी सम्बन्धित निकायले अनुरोध गरेमा विभागले संकेत नम्बर स्थगन गर्नेछ,
- भन्सार ऐन २०६४ को परिपालना नगरेमा सम्बन्धित निकायको लिखित अनुरोधमा संकेत नम्बर स्थगन गर्न सकिनेछ । त्यसैगरी, भन्सार ऐनको दफा ५७ को उपदफा (५), (६), (७), (८), वा (९) बमोजिमको सबै वा कुनै कसुर १ आर्थिक वर्षमा लगातार वा पटक पटक गरी ५ पटकसम्म गरेको वा सोही दफाको उपदफा (१०) वा (१८) बमोजिमको कसुर गरेको पाइएमा ३ महिनासम्मको लागि संकेत नम्बर स्थगन गर्न सकिनेछ,

- आवेदन गर्दा राखिएको बैंक जमानतको म्याद समाप्त भएमा वा कुनै कारणले बैंक जमानत अमान्य भएमा संकेत नम्बर स्वतः स्थगन हुन्छ,
- संकेत नम्बर प्राप्त गरेको व्यक्तिले लगातार ३६५ दिनसम्म निकासी वा पैठारी नगरेमा संकेत नम्बर स्वतः स्थगन हुन्छ ।

माथि उल्लिखित कारणहरूमध्ये कुनै कारणले संकेत नम्बर स्थगन भएमा प्रणाली मार्फत नै सम्बन्धित व्यक्तिलाई सोको जानकारी हुन्छ । त्यस्तो स्थगन फुकुवा गर्नु पर्ने भएमा सम्बन्धित व्यक्तिले जुन कारणले स्थगन भएको हो, सो कारण निराकरण गरी कार्यालय समक्ष वा प्रणाली मार्फत सोको जानकारी गराउनु पर्दछ । जस्तै: बैंक ग्यारेन्टीको म्याद समाप्त भएर संकेत नम्बर स्थगन भएको हो भने बैंक ग्यारेन्टीको म्याद थप गरी प्रणालीमा अद्यावधिक गरेपछि संकेत नम्बर चालु वा सक्रिय हुन्छ ।

यसैगरी, कुनै व्यक्तिले आफूले लिएको संकेत नम्बर खारेज गर्न वा निश्चित अवधि तोकी स्थगन गराउन चाहेमा सोको कारण खोली प्रणाली मार्फत निवेदन सम्प्रेषण गर्नु पर्दछ । यसरी सम्प्रेषित निवेदन माथि जाँचबुझ गर्दा सम्बन्धित व्यक्तिले भन्सार वा अन्य कुनै निकायलाई तिर्नु बुझाउनु पर्ने राजस्व वा कुनै रकम बाँकी नभएको र अन्य कुनै कारणले स्थगन भई खारेजी वा स्थगन गर्न नसकिने अवस्था भएकोमा बाहेक अन्य अवस्थामा त्यस्तो व्यक्तिको संकेत नम्बर खारेज वा निश्चित अवधिको लागि स्थगन गर्न सकिन्छ । यसरी संकेत नम्बर खारेज वा स्थगन भएमा विद्युतीय माध्यम मार्फत नै सोको जानकारी सम्बन्धित व्यक्तिलाई दिइन्छ ।

संकेत नम्बरको कार्यान्वयनबाट अपेक्षा गरिएका फाइदाहरू

- निकासी पैठारी संकेत नम्बर प्रणालीले निकासी पैठारीकर्तालाई सहज तवरले पहिचान गर्न सकिन्छ ।
- यस प्रणालीको कार्यान्वयनबाट भारत ट्रान्जिट भई तेस्रो मुलुकबाट नेपाल आउने Consignments संग सम्बन्धित भारतीय बन्दरगाहस्थित भन्सारमा पेश गर्नु पर्ने पारवहन घोषणा फाराम (Customs Transit Declaration-CTD) लाई Automate गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।
- यसले निकासी/पैठारीकर्ताको पहिचान गरेर उनीहरूलाई प्रदान गर्न सकिने कुनै इनाम वा लाभका योजना तयार गर्नका लागि आधार तयार गर्दछ ।
- संकेत नम्बर लिंदा थप दस्तुर आवश्यक नपर्ने र संकेत नम्बर लिन Online सुविधा प्राप्त हुने हुँदा निकासी पैठारीकर्ताले जुनसुकै समय र स्थानबाट निकासी पैठारी संकेत नम्बर लिई कारोबार गर्न सक्ने सुविधा उपलब्ध हुन्छ ।
- संकेत नम्बर लिंदा एक पटक सम्प्रेषण गरेका कागजातको आधारमा संकेत नम्बर चालु रहेसम्म जुनसुकै भन्सारबाट पुनः कुनै कागजात पेश नगरिकन सहज रूपमा निकासी पैठारी कारोबार गर्न सकिने हुँदा विभिन्न भन्सारमा थप कागजात पेश गर्नु पर्ने भन्झट हुँदैन ।
- आन्तरिक राजस्व विभाग र अन्तरगत कार्यालयहरू, वाणिज्य विभाग, सम्बन्धित दूतावासहरू, बैंक, निजी क्षेत्र, निकासी पैठारीकर्ता आदि विभिन्न निकाय तथा व्यक्तिसँग समन्वय गरी एकअर्को निकाय वा व्यक्तिको सूचना तथा तथ्यांकहरू स्वचालित रूपमा आदान प्रदान गर्न सहज हुन्छ ।
- यसले आयात/निर्यातकर्ताको डाटाबेस तथा तथ्याङ्क राखेर उनीहरूको क्रियाकलापको नियमन तथा अनुगमन गर्न मद्दत गर्नुका साथै सम्बन्धित निकायहरू बीच Real Time Data Exchange गर्ने सुविधा प्रदान गर्दछ ।

यसले गर्दा निकासी पैठारीकर्ताको वास्तविक कारोबारको अवस्था सम्बद्ध निकायहरूले जुनसुकै समयमा प्राप्त गर्ने सुविधा हुन्छ ।

- यसले आयात/निर्यातकर्ता तथा वास्तविक व्यापारीहरूलाई आयात निर्यात व्यापारमा संलग्न हुने सही वातावरण सिर्जना गरी हौसला प्रदान गर्दछ ।
- यसले व्यापारी तथा तिनीहरूको कारोबार र प्रकृत्यामा पारदर्शिता ल्याउँछ ।
- यसले अनधिकृत व्यापार घटाउन मद्दत पुऱ्याएर राजस्व वृद्धिमा सहयोग पुऱ्याउँछ ।
- यसले वास्तविक आयात निर्यातकर्ताको पहिचान गरेर सजिलोसँग उनीहरूको क्रियाकलाप अनुगमन गर्न मार्ग प्रशस्त गर्दछ । यसले गर्दा निकासी पैठारीकर्ताको प्रभावकारी अनुगमन गरी अवैध व्यवसायिक कृयाकलाप नियन्त्रण गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।
- यसले कम्पनी/फर्म वा व्यक्तिबाट हुने नक्कली तथा बेनामी आयात निर्यातलाई हतोत्साहित गरेर केही हदसम्म यो क्षेत्रमा नक्कली क्रियाकलाप रोक्न वा कम गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।
- सरकारी सेवा प्राप्त गर्नु पर्दा संलग्न गर्नु पर्ने कागजात कम भई कार्य प्रक्रियामा सरलता आउने छ ।
- यसले वैदेशिक व्यापारमा संलग्न निकासी पैठारीकर्ताहरूलाई Trusted Trader Programme (TTP) or Authorized Economic Operator (AEO) कार्यान्वयन गर्न र त्यस्तो कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दा सम्बन्धित व्यक्तिलाई सुविधा प्रदान गर्न आधार प्रदान गर्दछ ।
- आन्तरिक राजस्वमा हुने Non filer निकासी पैठारीकर्ताको संख्या घटाउन एवं निकासी पैठारीकर्ताको विभिन्न निकायमा हुन सक्ने छुट राजस्व वा बक्यौता असुल गर्न संकेत नम्बर सहयोगी हुन्छ ।

संकेत नम्बर प्रणालीका सम्भावित जोखिम

- यो प्रणालीले Web Based Online सुविधा दिन नसकेको खण्डमा यसले थप प्रकृत्याको श्रृजना गर्न सक्दछ ।
- आधुनिक सूचना प्रविधिमा पहुँच र जानकारी कम हुनेको हकमा यो बढी भन्झटिलो हुन सक्दछ ।
- सबै भन्सार कार्यालयबाट यस्तो संकेत नम्बर प्रदान गर्ने अख्तियार नभएको खण्डमा वा संकेत नम्बर प्रदान गर्ने अख्तियार पाएका सबै भन्सार कार्यालयमा इन्टरनेट सुविधा उपलब्ध नभएको खण्डमा यो बढी खर्चिलो एवं भन्झटिलो हुन सक्दछ ।
- संकेत नम्बरको कार्यान्वयन गर्ने आन्तरिक राजस्व विभाग र अन्तरगत कार्यालयहरू, वाणिज्य विभाग, सम्बन्धित दूतावासहरू, बैंक, आदि निकायसँग उचित समन्वय कायम गर्न र एकअर्को निकायका प्रणालीहरूसँग Interface गर्न नसकिएमा संकेत नम्बरको उद्देश्य पुरा गर्न समस्या हुन सक्दछ ।

उपसंहार

आज वैदेशिक व्यापारलाई स्वच्छ, पारदर्शी एवं सहज बनाई व्यापारिक तथा आर्थिक कृयाकलापको विकासका लागि परिचालित संयन्त्रहरू प्रभावकारी बन्न सकेका छैनन् । यसमा एकातिर अवैधानिक र अनौपचारिक व्यापारले गर्दा अस्वस्थ निकासी पैठारी कारोबारमा वृद्धि भएको छ भने अर्कोतिर त्यस्ता गैर कानूनी र अवैधानिक कार्यहरूलाई निस्तेज पार्ने प्रभावकारी संयन्त्र र प्रकृत्याको अभाव भई वास्तविक निकासी पैठारीकर्ताहरूको भूमिका र संख्या वृद्धिमा सकारात्मक प्रभाव पर्न नसकेको अवस्था छ । वैदेशिक व्यापारिक कृयाकलापमा देखिएका यी नकारात्मक स्थितिको

न्यूनीकरण गरी वैधानिक व्यापारलाई सहजीकरण गर्ने सन्दर्भमा निकासी पैठारी संकेत नम्बरको कार्यान्वयनले वैदेशिक व्यापारलाई पारदर्शी र व्यवस्थित गर्न सहयोग पुऱ्याउन सक्दछ । यसको साथै संकेत नम्बरको कार्यान्वयनले नेपालमा हाल निकासी पैठारी कारोबार गरिरहेका करिब २२ हजारको हाराहारीमा रहेका निकासी पैठारीकर्ताको संख्यालाई वाञ्छित सीमाभित्र राख्न र निश्चित प्रकृया पुरा गरेका सक्रिय निकासी पैठारीकर्ताहरूको पहिचान गरी त्यस्ता व्यक्तिको संख्यालाई व्यवस्थित गर्न समेत यो संकेत नम्बर प्रणालीले मद्दत गर्दछ ।

यसले गर्दा वैदेशिक व्यापारलाई नियमन गर्ने निकायहरूले वैदेशिक व्यापार व्यवस्थापन सम्बन्धमा नीति निर्माण गर्न, विभिन्न किसिमका प्रोत्साहनदायी व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न, योजना तथा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न र त्यस्ता व्यवसायीहरूको व्यावसायिक क्रियाकलापको अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्न सहज हुन्छ । त्यसैगरी, यस प्रणालीको कार्यान्वयनबाट निकासी पैठारीकर्ताहरूलाई विशेष किसिमको नम्बरबाट पहिचान गर्न सकिने र त्यस्ता व्यक्तिले यो प्रणालीमा आबद्ध हुँदा कुनै थप शुल्क वा दस्तुर वा अन्य कुनै थप आर्थिक दायित्व व्यहोर्नु नपर्ने हुँदा उनीहरूको निकासी पैठारी कार्यमा कुनै भन्झट वा बाधा व्यवधान नपरी स्वच्छ वैदेशिक व्यापारको प्रवर्द्धनमा सहयोगी हुने विश्वास गरिएको छ ।

हाम्रो छिमेकी मुलुक भारतमा निकासी पैठारी संकेत नम्बर प्रणाली लागु भैसकेको र चीन तथा अन्य धेरै मुलुकहरूमा समेत विभिन्न नामबाट यस्तो प्रणाली लागु भैसकेको हुँदा विशेषतः छिमेकी मुलुक भारतको प्रणालीसँग सामञ्जस्यता कायम हुने गरी नेपालमा निकासी पैठारी संकेत नम्बर (एकजम कोड) कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । यस प्रणालीको कार्यान्वयन पश्चात् अब छिट्टै सिटिडि स्वचालित (CTD Automation) हुने अपेक्षा गरिएको हुँदा यसबाट निकासी पैठारी व्यापार थप व्यवस्थित हुनेछ ।

यसरी वैदेशिक व्यापारलाई सुरक्षित एवं सहज बनाई व्यापार प्रवर्द्धन गर्न, निकासी पैठारी कार्यलाई सरल, सहज, छिटो, छरितो, भरपर्दो, पारदर्शी एवं व्यवस्थित गर्न र वैदेशिक व्यापारको अद्यावधिक अभिलेख राख्न निकासी पैठारी संकेत नम्बर प्रणाली उपयोगी हुनेछ भन्ने विश्वास गरिएको छ ।

अतः निकासी पैठारी संकेत नम्बर प्रणालीका सम्भावित जोखिमहरू न्यूनीकरण गरी यस प्रणालीको कार्यान्वयनबाट अपेक्षित फाइदाहरू प्राप्त गर्न र यसको दिगोपनको सुनिश्चितताका लागि सम्बद्ध सबै पक्ष एवं निकायहरूले आ-आफ्नो स्थानबाट आवश्यक सहयोग र समन्वय गर्नु जरुरी देखिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

भन्सार ऐन, २०६४ ।

भन्सार नियमावली, २०६४ ।

निकासी पैठारी संकेत नम्बर प्रदान गर्ने सम्बन्धी कार्यविधि, २०७३, भन्सार विभाग ।

निकासी पैठारी संकेत नम्बर सम्बन्धी मस्यौदा कार्यविधि, २०७० र सोको प्रतिवेदन, वाणिज्य तथा आपूर्ति व्यवस्थापन विभाग ।

सार्वजनिक संस्थानहरूको व्यवस्थापन

परमा पौडेल

प्रशिक्षक, राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र

पृष्ठभूमि

सार्वजनिक संस्थानहरूलाई Planned development र Controlled economy को उपजको रूपमा लिइन्छ । बेलायतमा सन् १८१५ को Trinity House, सन् १८५३ को Charity Commission र सन् १९०६ को Public Trustee अन्तर्गत सार्वजनिक संस्थानको स्थापना भई सार्वजनिक सेवा प्रवाह भएको पाइन्छ । त्यसैगरी औपचारिक रूपमा सार्वजनिक संस्थानको गठन भने बेलायतमा सन् १९०९ मा Port of London Authority को स्थापनाबाट भएको हो । यसरी बेलायत हुँदै अमेरिका, रुस, फ्रान्स, जापान, चीन र भारतमा सार्वजनिक संस्थानको अवधारणा विकास भएको पाइन्छ । रुसमा सन् १९२८ मा सार्वजनिक संस्थानहरूको स्थापना भइसकेको कारण पनि सन् १९३० मा भएको आर्थिक मन्दीको असर कम परेको भन्ने गरिन्छ । रुस अहिले पनि विश्वकै सबैभन्दा बढी सार्वजनिक संस्थान भएको मुलुक हो ।

दोश्रो विश्वयुद्ध पश्चात् लोक कल्याणकारी राज्य स्थापना र योजनाबद्ध विकासको प्रक्रियालाई अघि बढाउन सरकारी लगानीमा सार्वजनिक संस्थानहरूको स्थापना भएको हो । सरकारी निकाय एवं विभागहरूमा कर्मचारीतन्त्रका व्यवधानहरूले गर्दा व्यावसायिक ढंगले काम गर्न कठिन हुने मान्यताका आधारमा सार्वजनिक संस्थानहरूलाई उत्पादन, बिक्री, वितरण, आपूर्ति, निर्माण एवं सार्वजनिक सेवाको व्यवस्थापन गर्न व्यावसायिक सिद्धान्तहरूको अवलम्बन गर्न सक्ने गरी स्वायत्त अधिकार प्रदान गरियो । त्यस समयमा सार्वजनिक संस्थानहरूलाई विकासको संवाहक र लोक कल्याणकारी निकायको रूपमा परिभाषित गरिएको थियो । व्यवसायमा सरकार (Government in Business) भन्ने अवधारणाका आधारमा विकसित तथा विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा विभिन्न प्रकृतिका सार्वजनिक संस्थानहरू स्थापना हुँदै गए । नेपालमा पनि प्रजातन्त्र स्थापना पश्चात् योजनाबद्ध विकासको थालनीसँगै सार्वजनिक संस्थानहरूको स्थापना हुँदै गएको पाइन्छ ।

सार्वजनिक संस्थान

अर्थतन्त्रमाथि राज्यको नियन्त्रण कायम गरी सस्तो र सहजढंगले वस्तु तथा सेवा उत्पादन एवं वितरण गर्न विभागीय संरचना भन्दा बाहिर सीमित स्वायत्तता दिई स्थापना भएका संरचनाहरू नै सार्वजनिक संस्थानहरू हुन् । अर्थात्, सार्वजनिक संस्थान भन्नाले सरकारी स्वामित्व भएको, व्यावसायिक गुण भएको, वस्तु तथा सेवाको बिक्री वितरण गर्ने उद्देश्य सहित मूल्य उत्पादन लागत र खर्चसँग सम्बन्धित रहेको, व्यवस्थापनमा स्वायत्तता भएको, कानुनी रूपमा स्वतन्त्र रहेको, सरकारद्वारा नियन्त्रित र जनताप्राति उत्तरदायी संस्थाहरू भन्ने बुझिन्छ । संयुक्त राष्ट्र संघले सरकारको पूर्ण वा आंशिक नियन्त्रणमा रहेर व्यवसाय गर्ने संगठनलाई सार्वजनिक संस्थानको रूपमा राखेको छ ।

निजी क्षेत्रले लगानी गर्न नसक्ने, नचाहेने, र नहुने व्यापारिक प्रकृतिका कार्य गर्न सार्वजनिक संस्थानहरूको जन्म भएको भए तापनि कल्याणकारी राज्यको अवधारणापछि संस्थान स्थापनाले भन्ने उर्वर भूमि पाएको हो । व्यापारिक प्रकृतिका सेवा सरकारी संरचनाबाट उपलब्ध गराउँदा कर्मचारीतन्त्रको फन्दामा जकडिने र यो कार्य निजी क्षेत्रलाई सुम्पदा लोक कल्याणकारिताको उद्देश्य हराउने भएकोले यी दुवैको मिश्रित चरित्र सहित सार्वजनिक संस्थानहरू विकास भएका हुन् ।

नेपालमा जनताका लागि आवश्यक सेवा र वस्तुहरू उत्पादन एवं वितरण गर्ने कार्यमा सहजता ल्याउन २००७ साल अघि नेपाल राष्ट्र बैंक र रघुपति जुट मिल स्थापना भएको थियो भने २०१३ सालमा आवधिक योजना लागु भएपछि सार्वजनिक संस्थानहरू स्थापना हुने क्रममा तीव्रता आएको पाइन्छ । वि.सं. २०४९ सालसम्म आइपुग्दा सार्वजनिक संस्थानहरूको संख्या ६६ पुगेकोमा निजीकरण नीति कार्यान्वयन पश्चात् यस्ता संस्थानहरूको संख्या हाल ४१ मा सीमित हुन पुगेको छ ।

सार्वजनिक संस्थानहरूका विशेषताहरू

- सरकारी स्वामित्व भएको,
- वस्तु तथा सेवाको उत्पादन गर्ने/व्यावसायिक संस्थाको गुण भएको,
- वस्तु तथा सेवाको बिक्री मूल्य यसको उत्पादन लागत र खर्चसंग सम्बन्धित रहेको,
- सरकारद्वारा नियन्त्रित र जनताप्रति उत्तरदायी रहेको,
- व्यवस्थापनमा स्वायत्तता भएको,
- कानुनी रूपमा स्वतन्त्र रहेका,
- नाफाभन्दा सेवामूलक उद्देश्य ।

सार्वजनिक संस्थानहरूका उद्देश्यहरू

(१) आर्थिक उद्देश्य :

- आर्थिक विकासलाई तीव्र पार्नु,
- योजनाबद्ध आर्थिक विकास (निजी लगानी नआउने क्षेत्रमा लगानी बढाउने),
- क्षेत्रीय तथा सन्तुलित विकास गर्नु,
- सरकारी वित्त परिचालनमा सहयोग पुऱ्याउनु (प्रतिफल एवं कर मार्फत),
- आवश्यक वस्तु तथा सेवा सस्तोमा उपलब्ध गराउनु,
- नमुना उद्यमीका रूपमा अरुलाई उत्प्रेरित गर्नु,
- वैदेशिक मुद्रा बचाउनु,
- आर्थिक स्थिरता कायम गर्नु ।

(२) सामाजिक उद्देश्य :

- बजारमा एकाधिकारको प्रवृत्ति रोक्नु,
- रोजगारीका अवसरको सिर्जना गर्नु,
- आय विषमता हटाउनु,

- अत्यावश्यक वस्तु तथा सेवाको सुपथ, सुलभ र सहज आपूर्ति गर्ने,
- समाजमा पिछडिएका वर्गको विकास र उत्थान गर्ने,
- कामदारहरुको स्वार्थको रक्षा गर्ने,
- उत्पादनका साधन केही व्यक्तिमा केन्द्रित हुनबाट बचाउने,

(३) राजनीतिक उद्देश्य :

- वैदेशिक सहायतास्वरूप प्राप्त वस्तुगत अनुदानका वस्तुहरु बिक्री गर्ने,
- सरकारको बागडोर सम्हाल्ने समूहको विचार लागु गराउने, राजनीतिक प्रतिबद्धता पूरा गर्ने,
- राष्ट्रिय प्रतिरक्षा मजबुत पार्ने,
- राष्ट्रिय हित अभिवृद्धि गर्ने,
- राजनीतिक स्वार्थ पूर्ति गर्ने ।

सार्वजनिक संस्थान सम्बन्धी विद्यमान कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था

संस्थान सञ्चालनार्थ रहेका विभिन्न कानुनी एवं संस्थागत व्यवस्थाहरुमध्ये केही प्रमुख व्यवस्था निम्न बमोजिम रहेका छन् :

(क) नेपालको संविधानमा रहेको संवैधानिक व्यवस्था :

- सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता र स्वतन्त्र विकास मार्फत राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई सुदृढ गर्ने,
- राष्ट्रिय नीतिलाई संरक्षण गर्ने नीति,
- संस्थानहरुको कर्मचारी पदपूर्तिका लागि लिइने लिखित परीक्षा सञ्चालनमा लोकसेवा आयोगको संलग्नता ।

(ख) ऐन / कानुन :

- संस्थान ऐन, २०२१
- कम्पनी ऐन, २०६३
- निजीकरण ऐन, २०५०
- बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३
- संस्थानको आफ्नै स्थापना ऐन
- सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३
- सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४
- उपभोक्ता हित संरक्षण ऐन, २०५४
- सञ्चार संस्थान ऐन, २०२८
- सार्वजनिक संस्थान निर्देशन बोर्ड (गठन तथा सञ्चालन) आदेश, २०६९

(ग) चौधौ योजना (आ.व २०७३/७४-२०७५/७६) :

- संस्थानहरुको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउने,

- पूर्ण व्यावसायिक सार्वजनिक संस्थानहरूको माध्यमबाट वस्तु तथा सेवाको सुलभ, सहज र गुणस्तरीय रूपमा आपूर्ति तथा वितरण मार्फत जनहित गर्ने सोच रहेको,
- सार्वजनिक संस्थानहरूको व्यवस्थापकीय प्रभावकारिता र वित्तीय कार्यकुशलतामा जोड दिई व्यावसायिकता अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य राखिएको ।

(घ) आ.व. २०७४/७५ को बजेट वक्तव्य :

- सरकारी स्वामित्वमा रहेका सार्वजनिक संस्थानहरूको कार्यसम्पादन सुधार गर्दै लगिने,
- सरकारले सञ्चालन गर्नु पर्ने देखिएका सार्वजनिक संस्थानहरूलाई उपयुक्त प्रक्रियाबाट व्यवस्थापन गरिने ।

(ङ) संस्थागत व्यवस्था :

- अर्थ मन्त्रालय र संस्थान समन्वय महाशाखा
- उद्योग मन्त्रालय, संस्थान महाशाखा
- संस्थानका सम्पर्क मन्त्रालयहरू
- सार्वजनिक संस्थानहरू
- निजीकरण इकाई

(च) अन्य :

- प्रशासन सुधार आयोगका प्रतिवेदनहरू,
- अदालतका आदेश एवं फैसलाहरू,
- संसदीय समितिका निर्देशनहरू,
- सरकारका तत्कालीन सुधार योजना,
- संस्थानहरूमा रणनीतिक साभेदार भित्र्याउने कार्यक्रम,
- कतिपय संस्थानहरूले व्यावसायिक योजना निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएका ।

सार्वजनिक संस्थान स्थापनाको औचित्य

निजी क्षेत्र व्यावसायिक रूपमा आकर्षित नरहेको, व्यावसायिकता न्यून भएको, पूर्वाधार विकासमा अनुभव नभएको जस्ता कारणले देश विकासका लागि सरकारले कुनै न कुनै प्रकृतिको हस्तक्षेपको नीति अवलम्बन गर्नु पर्ने तथ्यलाई मनन गरी सार्वजनिक सेवा, उद्योग, व्यापार, वित्तीय, जनोपयोगी र उत्पादनमूलक जस्ता क्षेत्रमा आफ्नो पूर्ण वा बहुसंख्यक स्वामित्व रहने गरी सार्वजनिक संस्थानहरू स्थापना हुने गरेको पाइन्छ । तपसिल बमोजिमका बुँदाहरूबाट पनि संस्थान स्थापनाको औचित्य प्रष्ट हुनसक्छ :

- सर्वसाधारण नागरिकहरूलाई आधारभूत आवश्यकताका वस्तु तथा सेवाहरू सर्वसुलभ रूपमा सुपथ मूल्यमा उपलब्ध गराउने,
- पुँजी निर्माण गर्ने,
- दिगो विकासका लागि भौतिक पूर्वाधार विकास गर्ने,

- राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान पुऱ्याउने,
- रोजगारी वृद्धि गर्ने उद्देश्य पुरा गर्ने,
- कतिपय क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको उद्यमशिलता पर्याप्त विकास नभएकोले,
- विदेशी मुद्राको सञ्चिति बढाउने ।

सार्वजनिक संस्थानको वर्तमान अवस्था

अर्थ मन्त्रालयबाट प्रकाशित पहुँलो किताब, २०७४ का अनुसार वि सं २०७४ जेष्ठ महिनासम्म नेपाल सरकारको आंशिक वा पूर्ण स्वामित्वका संस्थानहरु निम्न बमोजिम रहेका छन् :

- औद्योगिक क्षेत्रमा - ७,
- व्यापारिक क्षेत्रमा - ६,
- सेवा क्षेत्रमा - ७,
- सामाजिक क्षेत्रमा - ५,
- जनउपयोगी क्षेत्रमा - ५, १
- वित्तीय क्षेत्रमा - ११

उक्तानुसार अस्तित्वमा रहेको कुल ४१ वटा सार्वजनिक संस्थानहरुमध्ये जनकपुर चुरोट कारखाना, नेपाल इन्जिनियरिङ कन्सल्टेन्सी सेवा केन्द्र लि, नेपाल कन्स्ट्रक्सन कम्पनी लि. बन्द रहे तापनि अस्तित्व भने समाप्त भइ सकेको छैन । नेपाल आवास फाइनान्स लिमिटेड सिद्धार्थ डेभेलपमेन्ट बैंकमा गाभिसकेको छ । वि सं २०७३ सालमा २ नयाँ संस्थानहरु, राष्ट्रिय प्रसारण ग्रीड कम्पनी र विद्युत उत्पादन कम्पनी लि. स्थापना भएका छन् ।

सार्वजनिक संस्थानहरुको संक्षिप्त वित्तीय विवरण :

	आ व २०७२/७३	आ व ०७१/७२
सम्पत्ति (खुद स्थिर)	२,२५,१०,५५ लाख	२,४४,१३,८८ लाख
वृद्धि (कमी)	-७.७९%	
लगानी		
शेयर लगानी	१,४३,५६,८२ लाख	१,२६,१६,३ लाख
ऋण लगानी	१,३०,५०,६८ लाख	१,२९,९६,१८ लाख
कुल सञ्चालन आय	२,४०,४९,७५ लाख	२,७६,१६,१२ लाख
वृद्धि (कमी) भुक्तका कारण	-१२.९१%	
संस्थानहरुको नाफा नोक्सान	नाफामा-२३ वटा	
(३५ सञ्चालन मध्ये)	घाटामा-१२ वटा	
कुल मुनाफा	३४ अर्व ९६ करोड ९ लाख	३४ अर्व ४० करोड ६५ लाख
नेपाल सरकारलाई दिइएको लाभांश	७ अर्व ८१ करोड	
कुल शेयर लगानी अनुपातमा लाभांश	५.४४%	

आ.व. २०७२/७३ को कुल गार्हस्थ्य उत्पादन रु.२२ खर्ब ४७ अर्बमा सार्वजनिक संस्थानहरूको कुल सञ्चालन आयको योगदान १०.७ % (रु.२ खर्ब ४० अर्ब) रहेको छ। उक्त योगदानमा सबैभन्दा बढी हिस्सा व्यापारिक क्षेत्रका संस्थानहरूको ४.७७ % (१ खर्ब ७ अर्ब) छ भने सबैभन्दा न्यून योगदान सामाजिक क्षेत्रका संस्थानहरूको ०.०७ % (१ अर्ब ६२ करोड) रहेको छ।

विद्युत प्राधिकरणले पछिल्लो समय लोडसेडिङमा गरेको उल्लेखनीय सुधारले सार्वजनिक संस्थानहरूको भूमिकालाई अभ्युत्थान गरेको छ। आ.व.२०७२/७३ मा सञ्चालन मा रहेका ३५ वटा संस्थानहरूमध्ये २३ वटा नाफामा र १२ वटा घाटामा रहेका छन्। उक्त संस्थानहरूमा आ.व. २०७१/७२ मा खुद नाफा रु.३४ अर्ब ४० करोड रहेकोमा आ.व. २०७२/७३ मा रु.३४ अर्ब ९६ करोड पुगेको छ। आ.व. २०७२/७३ को अन्त्यसम्ममा सार्वजनिक संस्थानहरूमा सरकारको कुल लगानी रु.२ खर्ब ९२ अर्ब भएको छ। गत पाँच आर्थिक वर्षको वित्तीय अवस्थालाई केलाउँदा आ.व. २०६८/६९ मा नेपालका सार्वजनिक संस्थानहरूको खुद नाफा/नोक्सान ऋणात्मक रहेकोमा तत्पश्चात्का आ.व. हरूमा धनात्मक हुँदै गएको पाइन्छ।

आ.व. २०७०/७१ मा औद्योगिक, व्यापारिक र सामाजिक क्षेत्रका संस्थानहरू नोक्सानमा रहेकोमा आ.व. २०७१/७२ मा भने औद्योगिक र सामाजिक क्षेत्रका संस्थानहरू मात्र नोक्सानमा रहेका थिए। तर, आ.व. २०७२/७३ सम्म आइपुग्दा सामाजिक क्षेत्रका संस्थानहरू मात्र नोक्सानमा रहेको यस सम्बन्धी तथ्याङ्कबाट प्रष्ट देखिन्छ। यस आधारमा नेपालका समग्र सार्वजनिक संस्थानहरूको वित्तीय कार्यकुशलता सुधार उन्मुख हुँदै गएको छ भन्न सकिन्छ।

नेपालमा सार्वजनिक संस्थानहरूका प्रमुख समस्याहरू :

नेपालको सन्दर्भमा सार्वजनिक संस्थान सञ्चालन मा संरचनागत, जनशक्तिगत, कानुनी र व्यवस्थापकीय हिसाबले देखिएका प्रमुख समस्याहरूलाई निम्नानुसार बुँदाहरूमा उल्लेख गरिएको छ :

(क) संरचनागत समस्याहरू

- धेरै संस्थानहरूको स्पष्ट नीति तथा योजना नभएका कारणले कस्तो संरचना आवश्यक पर्ने भनेर किटानी गर्न नसकिएको,
- स्थापना भएदेखि नै कतिपय संस्थानको संरचना यथावत रहेको,
- संरचना परिवर्तन भएका संस्थानहरूमा पनि परिवर्तन गर्दा वस्तुनिष्ठ आधार लिने नगरिएको,
- नीति बनाउने, समन्वय गर्ने र काम कारवाहीको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने अधिकार प्राप्त संयन्त्र नभएको,
- संस्थान पिच्छे तहगत प्रणाली फरक रहेको।

(ख) जनशक्तिगत समस्याहरू

- संस्थानहरूमा आवश्यकताभन्दा बढि कर्मचारी भर्ना तथा करार, अस्थायी र ज्यालादारीमा जथाभावी कर्मचारीहरू पदस्थापन गर्ने गरिएको,
- अदक्ष कर्मचारीहरूको बाहुल्यताका कारण उत्पादकत्वमा ह्रास आउँदै गएको,
- दरबन्दी सिर्जना र पुनरावलोकन गर्ने स्पष्ट आधार नभएको,
- कर्मचारी भर्नामा स्पष्ट र एकरूपता कायम गर्ने आधार नभएको,
- संचालकहरू समेत कर्मचारी पदपूर्तिमा संलग्न हुने परिपाटीले कर्मचारी भर्ना निष्पक्ष हुन नसकेको, संस्थान

समग्रमा पहुँचवालाहरूको जागिर खुवाउने ठाउँ जस्तो भएको,

- एक संस्थानबाट अर्को संस्थानमा सरुवा हुन पाउने व्यवस्था नभएको,
- दण्ड, सजाय र पुरस्कार प्रणालीको अभाव ।

(ग) कानुनी समस्याहरू

- भएका ऐन, नियम तथा कानुनको परिपालना नहुनु,
- संस्थान गठन, सञ्चालन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी छाता ऐनको अभाव रहनु र एउटा मात्र जिम्मेवार र अधिकार सम्पन्न निकायको अभाव रहनु,
- नाफाका लागि हो वा सेवाका लागि भन्ने सम्बन्धमा संस्थानहरूको उद्देश्य नै स्पष्ट नहुनु,
- संस्थानहरूको व्यवस्थापकीय पक्ष व्यवसायमुखी नभई राजनीतिमुखी हुनु,
- व्यवसायिक दक्षताका आधारमा संस्थान प्रमुखको नियुक्ति/छनौट नभई राजनीतिक निष्ठा र प्रतिष्ठाका आधारमा हुनु ।

(घ) व्यवस्थापन सम्बन्धी समस्याहरू

- राजनीतिक नेतृत्वको अदूरदर्शिताका कारण संस्थानहरूको नीजिकरण कार्य अघि बढ्न नसक्नु,
- वित्तीय उत्तरदायित्वको अवस्था कमजोर रहनु, जस्तै: कतिपय संस्थानहरूले समयमै लेखापरिक्षण नगराउनु,
- व्यवस्थापकीय दक्षता र अनुभव बिना नै अध्यक्ष, संचालक एवं कार्यकारी प्रमुखको नियुक्ति हुनु,
- संस्थानहरूको क्षमताको कम उपयोगका कारण उत्पादन कम हुनु, लागत बढ्नु र नाफा कम हुनु,
- परम्परागत उत्पादन प्रविधिको अवलम्बन र अध्ययन अनुसन्धानको अभाव,
- अत्यधिक कर्मचारीका कारण प्रशासनिक खर्च उच्च रहेको,
- स्वस्थ मूल्य नीतिको अभाव,
- समय सापेक्ष परिवर्तन हुन नसक्नु,
- कमजोर औद्योगिक सम्बन्ध ।

सार्वजनिक संस्थानहरू सुधारका लागि चाल्नुपर्ने कदमहरू

प्रशासन सुधार आयोग, २०४८ को प्रतिवेदनले नेपालका सार्वजनिक संस्थानहरूको उपयुक्त व्यवस्थापन गर्नका लागि संस्थानको सञ्चालन र स्वामित्वमा निम्न बमोजिमका सुधार गर्नु पर्ने सुझाव दिएको छ :

१. **Lease or Management contract:** नाफामा नचलेका तर, चल्न सक्ने सम्भावना भएका सार्वजनिक संस्थानहरू, निजी क्षेत्रले गरिरहेको व्यापारिक कार्यमा संलग्न संस्थानहरूको व्यवस्थापनका लागि स्पष्ट शर्तहरू तोकी निजी क्षेत्रलाई ठेक्कामा दिने,
२. **Sale or Liquidation:** नाफामा चल्न सक्ने सम्भावना नभएका सार्वजनिक संस्थानहरूलाई प्रचलित बजार मूल्यमा बिक्री गर्ने वा Liquidation मा पठाउने,
३. **Privatization:** निजी क्षेत्रले दक्षतापूर्वक सञ्चालन गर्न सक्ने संस्थानहरूलाई पनि निजी क्षेत्रलाई बिक्री गर्ने,
४. **Share Issue:** नाफामा चलिरहेका संस्थानहरूलाई “पब्लिक लिमिटेड कम्पनी” का रूपमा परिणत गरी ७५% शेयरहरू जनसाधारणमा बिक्री गर्ने, अन्तिम लक्ष्य सबै शेयरहरू बिक्री गर्ने हुनुपर्दछ, र
५. **Autonomy, Reform and Manage:** नाफामा नचलेका चल्न पनि नसक्ने तर, सरकारी नीति र निर्देशनअनुसार

काम गर्दा उनीहरूलाई नोकसानी हुने भएमा सो पूर्ति गर्न आवश्यक अनुदान दिने र जनउपयोगी सेवाहरू सञ्चालन गरिरहेका संस्थानहरूमा सरकारी स्वामित्व कायम राख्ने । तर, तिनीहरूमा बढी स्वायत्तता प्रदान गरी व्यवस्थापनमा व्यापक सुधार गर्ने ।

सरकारले सञ्चालन गरी राख्न आवश्यक संस्थानहरूको व्यवस्थापन सुधार देहाय बमोजिम गरिनु पर्दछ :

- सार्वजनिक संस्थान निर्देशन बोर्डलाई अधिकार सम्पन्न र सक्रिय बनाउने,
- सार्वजनिक संस्थानलाई मन्त्रालय वा मन्त्रीको नियन्त्रणभन्दा बाहिर राख्ने,
- अध्यक्ष, महाप्रबन्धक, प्रमुख कार्यकारी, संचालक समितिका सदस्यहरू लगायत उच्चस्तरीय व्यवस्थापन समूहको नियुक्ति गर्दा योग्यता, क्षमता, इमान्दारिता र व्यावसायिक योजनाको आधारमा खुला प्रतिस्पर्धाबाट गरिनु पर्दछ ।

यसका अतिरिक्त सार्वजनिक संस्थानहरूको सुधारको निम्ति देहायका उपायहरूको अवलम्बन गरिनु पर्दछ :

- सेवा अथवा व्यवसाय के का लागि सञ्चालन गर्ने वा राज्यको दायित्व निर्वाह गर्ने वा Break even मा सञ्चालन गर्ने वा नाफा कमाउने, प्रत्येक सार्वजनिक संस्थान स्थापनाको उद्देश्य के हो स्पष्ट हुनु पर्दछ ।
- प्रत्येकको संस्थानका लागि अलग अलग अध्ययन, परीक्षण र उपचार विधि तय गर्ने,
- सार्वजनिक संस्थानहरूको संरचनामा सुधार ल्याउने,
- निजी क्षेत्रको सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने,
- संस्थागत स्वायत्तता र सरकारी नियन्त्रण बिच सन्तुलन कायम गर्ने,
- प्रचलित कानूनमा आवश्यक सुधार गर्ने,
- संचालक समितिको नियुक्तिमा एकरूपता ल्याउने,
- सार्वजनिक संस्थानहरूको आन्तरिक व्यवस्थापनमा सुधार ल्याउने ।
 - उत्पादन व्यवस्थापनमा सुधार,
 - बजार व्यवस्थापनमा सुधार,
 - कर्मचारी व्यवस्थापनमा सुधार,
 - आर्थिक व्यवस्थापनमा सुधार,
- सार्वजनिक संस्थानहरूमा रहेको over staffing को समस्या हल गर्ने ।
 - आवश्यक दरबन्दी मात्र कायम राख्ने,
 - ज्यालादारी र अस्थायी कर्मचारी भर्ना बन्द गर्ने,
 - अनावश्यक कर्मचारीहरूलाई अवकाश दिने ,
 - प्रतिस्पर्धी, दक्ष र व्यावसायिक क्षमता भएका कर्मचारी भर्ना गर्नमा जोड दिने ।
- सार्वजनिक संस्थानहरूमा कार्यरत कर्मचारी/कामदारहरूको तलब तथा सुविधा पुनरावलोकन गरी अनावश्यक रूपमा सरकारलाई आर्थिक भार पार्ने गरी अनियन्त्रित सुविधा लिने प्रवृत्तिलाई अन्त्य गर्ने,
- सार्वजनिक संस्थानहरूले वित्तीय व्यवस्थापनमा सुधारका लागि स्तरयुक्त लेखा प्रणाली, प्रतिवेदन प्रणाली र

लेखापरीक्षणको अवलम्बन गर्नुपर्ने,

- एउटै छाता संगठनभित्र सार्वजनिक संस्थानहरूलाई राख्ने,
- आंशिक स्वामित्व भएका संस्थानहरूलाई सरकारी ऋण उपलब्ध नगराउने,
- बजारको अवस्था, व्यवसायमा प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण, सरकारी उपस्थितिको औचित्य, संस्थानको आर्थिक अवस्था, रोजगारी, वस्तु तथा सेवाको आपूर्ति, सरकारले थप लगानी गर्न सक्ने नसक्ने के हो जस्ता विभिन्न आधारमा प्रत्येक संस्थानको मूल्याङ्कन गरी सञ्चालन गर्ने वा नगर्ने निर्णय लिनुपर्दछ,
- सार्वजनिक वा निजी भन्ने विवादमा अल्झिने होइन दक्षतालाई ध्यान दिई जो सक्षम छ उसलाई दिने,
- Liquidation मा गई सकेका संस्थानहरूको liquidation कार्य यथाशक्य छिटो सम्पन्न गरि संस्थानको De-registration गर्ने ।

नेपालमा सार्वजनिक संस्थानहरूको निजीकरण कार्यक्रम कार्यान्वयनमा देखा परेका चुनौतीहरू

१. **मूल्याङ्कनमा फरक** : निजीकरण प्रक्रियामा गएका कतिपय संस्थानहरूको सम्बन्धमा सरकारी र व्यवसायीको तर्फबाट भएको सम्पत्ति तथा दायित्व मूल्याङ्कनमा अन्तर देखिएको छ । यसरी फरक परेको मूल्याङ्कनलाई समायोजन गरी हिसाब मिलान गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण देखिन्छ ।
२. **जग्गा अधिक्रमण रोक्ने** : चिया विकास निगम, विराटनगर जुट मिल जस्ता संस्थानहरूको जग्गा अतिक्रमण सम्बन्धी विवादको विषय पनि सहजै टुङ्गिने देखिदैन ।
३. **न्यायिक निकायमा गएका विषयहरू** : हरिसिद्धि ईटा कारखाना, भृकुटी कागज कारखानाले तिर्नु बुझाउनु पर्ने किस्ता रकम तथा अन्य दायित्वको विषय अदालतमा पुगेकाले यो प्रक्रिया कहिले टुङ्गिने हो भन्न सकिने अवस्था देखिन्छ ।
४. **सम्पत्ति व्यवस्थापन गर्ने** : निजीकरण गरिएका कृषि औजार कम्पनी र हेटौडा कपडा उद्योग लगायतका संस्थानहरूको सम्पत्ति व्यवस्थापनको कार्य पनि चुनौतीपूर्ण नै रहेको देखिन्छ ।
५. **निजीकरण गरिएका संस्थानहरूले निजीकरण पश्चात् संभौता अनुसार कार्य गरे नगरेको सम्बन्धमा प्रभावकारी ढंगले अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने** ।

निष्कर्ष

मुलुकमा आर्थिक विकासको अपरिहार्यता र उच्च दरको आर्थिक वृद्धि, रोजगारीमा वृद्धि, आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको निर्माण र निजी क्षेत्रलाई स्वस्थ प्रतिस्पर्धात्मक बनाउन र सर्वसाधारण जनतालाई सर्वसुलभ सेवा प्रदान गर्नका लागि पनि नेपालमा सार्वजनिक संस्थानहरूको सान्दर्भिकता भन्नु बढेर गएको छ । तसर्थ, सरकारले सार्वजनिक संस्थानहरूको कार्यसम्पादनलाई प्रभावकारी बनाउन क्षेत्रगत सुधार र रूपान्तरणको योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ । नेपाल केन्द्रिकृत र एकात्मक ढाँचाको शासन व्यवस्थाबाट संधिधायतामा गइसकेको छ । संधिधायता कार्यान्वयनको क्रममा जनताले अधिकार, सार्वजनिक सेवा र सुविधा गाउँघरमा नै सरल र सहज ढंगले पाउनु पर्छ । स्थानीय सरकारले गाउँघरमा नै जनताका आधारभूत आवश्यकताका विषय जस्तै: शिक्षा, स्वास्थ्य, दैनिक उपभोग्य वस्तु, खाद्यान्न, खानेपानी, यातायात लगायतका सेवा सुविधा उपलब्ध गराउनुपर्छ । यसका लागि सार्वजनिक संस्थानहरूको सेवालाई स्थानीय तहमा पुऱ्याउन अनिवार्य छ । जस अनुरूप संस्थानहरूको सञ्चालन ढाँचा, संरचना तथा व्यवस्थापन चुस्त दुरुस्त बनाउन विषयगत मन्त्रालयले आवश्यक नेतृत्व लिनुपर्ने समय आएको छ । स्थानीय तहमा खाद्य संस्थानको

डिपो, कृषि सामाग्री संस्थानको बिक्री वितरण केन्द्रबाट कृषकलाई मल, बीउ र आधुनिक कृषि औजारहरुको बिक्री वितरण, दुग्ध विकास संस्थानको संकलन केन्द्रबाट कृषकहरुले उत्पादन गरेको दूध संकलन एवं बिक्री वितरण जस्ता कार्यहरु संस्थान मार्फत सञ्चालन हुने गरी स्थानीय तहका जनतालाई सेवा प्रदान गर्नु अबको आवश्यकता हो ।

सन्दर्भ सामग्री :

रानामगर, उदय, (२०७३), सार्वजनिक व्यवस्थापन, पैरवी प्रकाशन, काठमाण्डौ ।
रावत, कृष्णबहादुर, प्रशासन, व्यवस्थापन र विकास, आशिष बुक्स हाउस प्रा.लि, काठमाण्डौ ।
नेपालको संविधान, २०७२
(वार्षिक) आर्थिक सर्वेक्षण, अर्थ मन्त्रालय
(वार्षिक) बजेट (२०७४।०७५)
(वार्षिक) सरकारको नीति तथा कार्यक्रम
विभिन्न संस्थानहरुका बुलेटिन, वार्षिक प्रतिवेदनहरु
संस्थानका लेखापरीक्षण प्रतिवेदन
महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदन
सार्वजनिक संस्थान वार्षिक स्थिति समीक्षा (अर्थ मन्त्रालय)
१४ औं आवधिक योजना (२०७३।७४।०७५।७६)
प्रशासन सुधार आयोग, २०४८ को प्रतिवेदन ।

सार्वजनिक खरिद कानूनमा संशोधन र यसका प्रभावहरू

टीकानाथ अर्याल

लेखापरीक्षण अधिकारी, महालेखा परीक्षकको कार्यालय

१. विषय प्रवेश

सुशासन, सार्वजनिक जबाफदेहीता, वित्तीय अनुशासन र भ्रष्टाचार नियन्त्रण कुनै पनि लोकतान्त्रिक राज्यको उच्च प्राथमिकताको विषयभित्र पर्दछ। नेपालको सन्दर्भमा सर्वसञ्चित कोषबाट गरिने कुल खर्चमध्ये करिब ७० प्रतिशत खर्च सार्वजनिक खरिदमा हुने खर्चले ओगट्ने गरेको तथ्यलाई मध्यनजर गर्दा सार्वजनिक खरिदको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्न सकिनेमा प्रतिस्पर्धा, पारदर्शिता र जबाफदेहिता वृद्धि हुन गई जनताले तिरेको करबाट हुने खर्चको प्रभावकारितामा वृद्धि हुने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ। यसबाट सरकारी खर्चको प्रभावकारितामा जनविश्वास अभिवृद्धि हुनुको साथै सुशासन कायम गर्न समेत सहयोग पुग्दछ।

सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी कार्यविधि, प्रक्रिया तथा निर्णयलाई प्रभावकारी, पारदर्शी, वस्तुनिष्ठ र विश्वसनीय बनाउन राज्यले खरिद कानून (ऐन, नियम, कार्यविधि) तर्जुमा गरी लागु गरेको हुन्छ। यसै परिप्रेक्ष्यमा नेपालमा पनि सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा प्रतिस्पर्धा, स्वच्छता, इमान्दारिता, जबाफदेहिता र विश्वसनीयता प्रवर्द्धन गरी मितव्ययी तथा विवेकपूर्ण ढंगबाट सार्वजनिक खर्चको अधिकतम प्रतिफल हासिल गर्ने अभिप्रायले सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६४ को तर्जुमा भएको देखिन्छ। सार्वजनिक निकायले निर्माण कार्य गराउँदा, मालसामान, परामर्श सेवा तथा अन्य सेवा खरिद गर्दा त्यस्तो खरिदको व्यवस्थापन क्षमता अभिवृद्धि गरी उत्पादक, बिक्रेता, आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा सेवा प्रदायकलाई बिना भेदभाव सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा सहभागी हुने समान अवसर सुनिश्चित गरी सुशासनको प्रत्याभूति गर्न तर्जुमा भएको उक्त ऐनले स्थानीय स्वायत्त निकायहरू, अर्ध सरकारी संस्थान, समिति, बोर्ड लगायत सबै सरकारी निकायहरूलाई समेटेको हुनाले यसको स्वरूप छाता ऐन (Umbrella Act) को रूपमा रहेको छ।

सार्वजनिक खरिदलाई प्रतिस्पर्धी, मितव्ययी र प्रभावकारी बनाई यसबाट अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्न खरिद कानूनको तर्जुमा मात्र पर्याप्त हुँदैन, यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन, समय सापेक्ष सुधार, संशोधन र पुनरावलोकनको पनि त्यति नै खाँचो पर्दछ। यसै सन्दर्भमा २०७३/३/३० मा सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को पहिलो संशोधन र सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ मा २०७३/९/०४ र २०७३/११/२६ मा क्रमशः चौथो र पाँचौँ संशोधन भएको छ। यस लेखमा उल्लिखित संशोधनका प्रमुख पक्षहरू र यसबाट पर्न सक्ने अपेक्षित सकारात्मक/नकारात्मक प्रभाव वा असरहरू औल्याउने प्रयास गरिएको छ।

२. संशोधनका प्रमुख पक्ष र अपेक्षित प्रभावहरू

२.१ **एकरूपता** – प्रचलित कानून बमोजिम दर्ता भएको संस्थाले सार्वजनिक कोषको प्रयोग गरी खरिद गर्दा सो हदसम्म खरिद ऐन, २०६३ बमोजिमको कार्यविधि पुरा गरी खरिद गर्नु पर्ने व्यवस्था पहिलो संशोधनद्वारा थप भएको छ। दफा ३ को उपदफा (१क) मा थप गरिएको यो व्यवस्था बमोजिम सार्वजनिक कोषको प्रयोग गर्ने

सबै प्रकारका संस्थाहरूले सार्वजनिक खरिद ऐन तथा नियमावलीको परिधिभित्र रही खरिद कारवाही गर्नु पर्ने हुँदा यसबाट सार्वजनिक खरिदमा एकरूपता, पारदर्शिता र मितव्ययिता प्रवर्द्धन हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

२.२ **लागत अनुमान** - ऐनको दफा ५ को उपदफा (१) मा भएको साविकको व्यवस्था अनुसार लागत अनुमान तयार गर्न आवश्यक नपर्ने खरिदको सीमा रु. २५ हजार रहेकोमा निर्माण कार्यको हकमा बाहेक रु. १ लाखसम्मको खरिदको लागि लागत अनुमान आवश्यक नपर्ने गरी पहिलो संशोधनबाट परिमार्जन भएको छ । यस व्यवस्था अनुसार निर्माण कार्य गर्दा, गराउँदा जतिसुकै रकमको भए तापनि लागत अनुमान तयार गर्नु पर्ने हुन्छ । तर, रु. १ लाखसम्मको मालसामान खरिदको हकमा लागत अनुमान आवश्यक नपर्ने भएकोले यसबाट आकस्मिक तथा अन्य सानातिना खरिद कारवाहीमा सहजता आउने देखिन्छ ।

२.३ **जटिल र विशेष प्रकृतिका संरचना** - सार्वजनिक निकायले दफा ४ बमोजिम तयार गर्नु पर्ने मालसामान, निर्माण कार्य र सेवाको विवरण र दफा ५ बमोजिमको लागत अनुमान तोकिए बमोजिम स्वीकृत गर्नु पर्ने व्यवस्था ऐनको दफा ५क (१) मा थप भएको छ । यस अनुसार निर्माण कार्यको, मालसामानको तथा अन्य सेवाको लागत अनुमान खरिद नियमावली, २०६४ को नियम १४ बमोजिमको अधिकारीबाट स्वीकृत हुनु पर्ने भए तापनि सुरुडमार्ग, रेलमार्ग, रज्जुमार्ग, केबलकारमार्ग र विशेष प्रकृतिका सडकमार्ग जस्ता जटिल र विशेष प्रकृतिका संरचनाको स्पेसिफिकेशन, योजना, नक्शा, डिजाइन, विशेष आवश्यकता वा अन्य विवरणहरू विभागीय प्रमुखबाट नै स्वीकृत गराउनुपर्ने व्यवस्था नियमावलीको नियम ५क मा थपिएको छ ।

२.४ **प्राविधिक/परामर्शदाता जिम्मेवार हुने** - एक पटक स्वीकृत भएको डिजाइन वा लागत अनुमान संशोधन गर्नु पर्दा त्यस्तो संशोधन सुरुको लागत अंकमा २५ प्रतिशतभन्दा बढी फरक परेमा वा त्रुटिपूर्ण डिजाइन गरेको वा अस्वाभाविक लागत अनुमान तयार गरेको कारणले कार्य प्रभावित भएमा त्यस्तो डिजाइन वा लागत अनुमान तयार, जाँच वा स्वीकृत गर्ने पदाधिकारी र सो कार्यमा संलग्न परामर्शदाता प्रचलित कानून बमोजिम कारवाहीको भागिदार हुने व्यवस्था ऐनको दफा ५क को उपदफा (२) मा थप गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट पर्याप्त अध्ययन, सर्वेक्षण बेगर डुङ्गा, डिजाइन तथा लागत अनुमान तयार गर्ने अनि आयोजना कार्यान्वयनका क्रममा पटक पटक डिजाइन परिवर्तन, भेरिगेशन आदेश एवं म्याद थप गर्ने प्रवृत्ति एवं अवस्थामा कमी आउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

२.५ **सम्झौताको कार्यान्वयनमा जिम्मेवार हुनु पर्ने** - सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले तयार गरेको नमूना बोलपत्र सम्बन्धी कागजात (स्ट्याण्डर्ड बिडिङ डकुमेण्ट), नमूना पूर्वयोग्यता सम्बन्धी कागजात (स्ट्याण्डर्ड प्रिक्वालिफिकेशन डकुमेण्ट), नमूना खरिद सम्झौता सम्बन्धी कागजात (स्ट्याण्डर्ड कन्ट्र्याक्ट डकुमेण्ट) मा सार्वजनिक निकायले आवश्यकतानुसार हेरफेर गरी उल्लिखित डकुमेण्टहरू तयार गर्न सक्ने दफा ७ को उपदफा (३) मा रहेको साविकको व्यवस्थामा परिमार्जन गरेर “सारभूत रूपमा फरक नपर्ने” गरी मात्र उक्त डकुमेण्टहरू तयार गर्न सक्ने नयाँ व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट सार्वजनिक निकायहरूले तजबिजी ढंगबाट त्यस्ता डकुमेण्टहरू तयार गर्ने प्रवृत्तिको निराकरण भई समान प्रकृतिका खरिद कारवाहीमा सार्वजनिक निकायहरू बिच एकरूपता आउनेछ ।

त्यस्तै, ऐनको दफा ७ अन्तर्गत उपदफा (५) र उपदफा (६) थप गरिएको छ । खरिद ऐन, २०६३ बमोजिम गरिएको खरिद सम्झौताको कार्यान्वयन गर्न गराउन नियमित रूपमा सुपरीवेक्षण, अनुगमन तथा गुणस्तर नियन्त्रण गरी वा गराई निर्धारित समयमा कार्य सम्पन्न हुने सुनिश्चितता गर्नु सम्बन्धित सार्वजनिक निकायको प्रमुखको कर्तव्य हुने व्यवस्था उपदफा (६) मा गरिएको छ । यस व्यवस्थाले सार्वजनिक खरिद सम्झौताको कार्यान्वयन

र सोको प्रभावकारिता प्रति सार्वजनिक निकायलाई थप जिम्मेवार बनाएको छ ।

२.६ थप खरिद विधिको व्यवस्था - मालसामान, निर्माण कार्य वा अन्य सेवा खरिद गर्ने सम्बन्धमा दफा ८ को उपदफा (१) को खण्ड (क) मा क्रमसंख्या १ देखि ६ सम्म क्रमशः अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा खुला बोलपत्र (ICB), राष्ट्रियस्तरमा खुला बोलपत्र (NCB), सिलबन्दी दरभाउपत्र, सोभै खरिद, उपभोक्ता समिति र अमानतमध्ये कुनै एक विधि अपनाई खरिद गर्नु पर्ने साविकको व्यवस्थाका अतिरिक्त देहाय अनुसारका चार (क्र.सं. ७ देखि १० सम्म) खरिद विधि ऐनको पहिलो संशोधनद्वारा थप भएको छ :-

- **एकमुष्ट दर विधि (Lump Sum Contract)** - प्रत्येक इकाईको परिमाण र लागत अनुमानको कुल अंकभन्दा के, कति घटी वा बढी प्रतिशतमा काम गर्ने हो, सो कबोल गरी बोलपत्र पेश गर्ने विधि
- **उत्पादक वा अधिकृत बिक्रेताद्वारा निर्धारित दरमा खरिद (Catalog Shopping)** - कुनै मालसामान निर्माण गर्ने कम्पनीले उत्पादनको विशेषता, गुणस्तर र सुविधाका आधारमा तय गरेको बिक्री मूल्य सम्बन्धित कम्पनीको वेबसाइट वा कागजात (ब्रोसर) मा सार्वजनिक गरेपछि समानस्तरको मालसामान उत्पादन गर्ने कम्पनीले तोकेको मूल्यमा प्रतिस्पर्धा गराई गरिने खरिद विधि ।
- **सीमित बोलपत्रदाताले भाग लिने खरिद विधि (Limited tendering)** - कुनै मालसामान, निर्माण कार्य वा सेवा खरिदमा सीमित उत्पादक, आपूर्तिकर्ता वा सेवा प्रदायक मात्र भएमा त्यस्तो उत्पादक, आपूर्तिकर्ता वा सेवा प्रदायक बिच मात्र प्रतिस्पर्धा गराई गरिने खरिद विधि ।
- **नयाँ लिने, पुरानो दिने विधि (Buy Back Method)** - निश्चित समयपछि औचित्यहीन हुने वा जनस्वास्थ्य वा वातावरणीय दृष्टिले लिलाम गर्न वा भण्डारण गरी राख्न नमिल्ने वा प्रयोग गर्न नहुने अवस्थाका मालसामान वा मेशिनरी औजार तोकिए बमोजिम मूल्यांकन गरी सम्बन्धित उत्पादक वा आपूर्तिकर्तालाई फिर्ता गरी नयाँ लिने विधि ।

ऐनमा थप गरिएको माथि उल्लिखित खरिद विधिको प्रक्रिया/कार्यविधि सम्बन्धमा खरिद नियमावली, २०६४ मा भएको चौथो संशोधनद्वारा थपिएका नियम ३१क, ३१ख, ३१ग र ३१घ मा देहाय अनुसारको व्यवस्था रहेका छन् :

(क) **एकमुष्ट दर विधि (Lump Sum Contract) बाट गरिने खरिदको कार्यविधि**

- कुनै योग्यता आवश्यक नपर्ने रु. २ करोडसम्म लागत अनुमान भएको निर्माण कार्य गर्नु पर्दा लागत अनुमान सार्वजनिक गरी राष्ट्रिय स्तरको खुला बोलपत्रद्वारा एकमुष्ट विधिको आधारमा प्रतिस्पर्धा गराई खरिद गर्न सकिने,
- बोलपत्रदाताले बिड गर्दा कुल लागत अनुमानमा निश्चित प्रतिशत घटी वा बढी प्रतिशतमा काम गर्ने एकमुष्ट दर कबोल गरी बोलपत्र पेश गर्नु पर्ने,
- यस्तो खरिद विधि बहु वर्षीय सम्झौता गर्नु पर्ने खरिद कारवाहीमा प्रयोग गर्न नसकिने ।

(ख) **उत्पादक वा अधिकृत बिक्रेताद्वारा निर्धारित दरमा खरिद (Catalog Shopping) को कार्यविधि**

- सार्वजनिक निकायले हेभी इक्विपमेण्ट, सवारी साधन, औजार, मेशिनरी, उपकरण, एक्सरे, एमआरआई जस्ता स्वास्थ्य सेवाका लागि आवश्यक पर्ने उपचारजन्य यन्त्र वा यस्तै अन्य यान्त्रिक मालसामानहरू त्यस्तो समानस्तरको मालसामान उत्पादन वा वितरण गर्ने उत्पादक कम्पनी वा आधिकारिक बिक्रेतालाई कम्तीमा

७ दिनदेखि बढीमा १५ दिनसम्मको लिखित सूचना दिई प्रतिस्पर्धा गराइ खरिद गर्न सक्ने,

- सूचना प्राप्त भएपछि त्यस्तो मालसामान बिक्री गर्न चाहने उत्पादक कम्पनी वा आधिकारिक बिक्रेताले उत्पादनको आधिकारिक स्पेसिफिकेशन, गुणस्तर, मूल्य र सुविधासहितको विवरण (क्याटलग वा ब्रोसर) संलग्न गरी निवेदन दर्ता गराउनु पर्ने, यसको लागि जमानत आवश्यक नपर्ने,
- दर्ता भएका उत्पादक कम्पनी वा आधिकारिक बिक्रेताले पेश गरेको स्पेसिफिकेशन, गुणस्तर, मूल्य र सुविधासहितको विवरण (क्याटलग वा ब्रोसर) हेरी समान स्पेसिफिकेशन र गुणस्तर भएका उत्पादनहरूको उत्पादक वा आधिकारिक बिक्रेताको सूची तयार गरी सोको आधारमा खरिद गरिने मालसामानको परिमाण खोली उत्पादक वा आधिकारिक बिक्रेताबाट तोकिएको मूल्य र सुविधामध्ये मूल्यमा छुट वा सुविधामा थप हुन सक्ने विवरण सहितको आर्थिक प्रस्ताव माग गर्नु पर्ने,
- प्रस्ताव मूल्यांकन गरी न्यूनतम मूल्यांकित सारभूत प्रभावग्राही प्रस्तावदाता छनौट गर्नुपर्ने,
- एकमुष्ट दर विधि जस्तै यो खरिद विधि पनि बहु वर्षीय सम्झौतामा प्रयोग गर्न नसकिने ।

(ग) सीमित बोलपत्रदाताले भाग लिने खरिद (Limited tendering) को कार्यविधि

- सीमित मात्रामा उपलब्ध भएको वा हुने मालसामान, निर्माण कार्य, परामर्श सेवा वा अन्य सेवा खरिद गर्नु परेमा त्यस्तो प्रकृतिको आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी, परामर्शदाता वा सेवा प्रदायकहरू तीन वा सोभन्दा कम संख्यामा उपलब्ध भएको अवस्था यकिन गरी त्यस्ता आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी, परामर्शदाता वा सेवा प्रदायकहरू बिच प्रतिस्पर्धा हुने गरी १५ दिनको सूचनाद्वारा बोलपत्र वा प्रस्ताव माग गरी खरिद गर्न सकिने,
- यो खरिद विधि पनि बहुवर्षीय सम्झौतामा प्रयोग गर्न नसकिने,
- यस विधिबाट खरिद गर्नु पर्दा एक तह माथिको अधिकारीको पूर्व स्वीकृति लिनु पर्ने ।

(घ) नयाँ लिने, पुरानो दिने खरिद (Buy Back Method) को कार्यविधि

- सार्वजनिक निकायले आफ्नो स्वामित्वमा रहेको कुनै सवारी साधन, औजार, मेशिनरी उपकरण, यन्त्र, रसायन, मलखाद, विषादि वा यस्तै प्रकृतिका अन्य मालसामानको उत्पादक कम्पनीले तोकेको ग्यारेण्टी वा वारेण्टीको समयावधि पुरा भएपछि मर्मत, सम्भार गरी सञ्चालनमा ल्याउँदा लागत प्रभावकारी नहुने र त्यस्तो उत्पादक कम्पनीले तोकेको मापदण्ड अनुरूपको परिमाण नदिने वा पुनः प्रयोग गर्न नमिल्ने वा औचित्यहीन हुने र त्यस्ता मालसामान जनस्वास्थ्य वा वातावरणीय दृष्टिले भण्डारण गरी राख्न वा लिलाम गर्न समेत उपयुक्त नहुने अवस्था भएमा त्यस्तो अवस्थाको यकिन गरी पुरानो मालसामान सम्बन्धित उत्पादक वा आधिकारिक बिक्रेता वा आपूर्तिकर्ताबाट सट्टापट्टा गरी लिन सक्ने,
- त्यसरी सट्टापट्टा गर्दा त्यस्तो मालसामानको उत्पादक वा आधिकारिक बिक्रेता वा आपूर्तिकर्तासँग पुरानो मालसामानको मूल्यांकन प्रस्ताव लिई नयाँ मालसामानको निर्धारित बिक्री मूल्यमा पुरानो मालसामानको मूल्यांकित रकम कट्टा गरेर खरिद सम्झौता गरी खरिद गर्नु पर्ने,
- यस नियम बमोजिम खरिद गरिने नयाँ मालसामान मान्यता प्राप्त संस्थाबाट गुणस्तर प्रमाणित भएको हुनु पर्ने,
- यो खरिद विधि पनि बहु वर्षीय सम्झौतामा प्रयोग गर्न नसकिने ।

(ङ) स्वदेशी बोलपत्रदाताहरू बिच मात्र प्रतिस्पर्धा गराई गरिने खरिद - ऐनको दफा ११ को उपदफा (२) बमोजिम

एक चरणको खुला बोलपत्र आव्हान गर्दा रु. २ करोडभन्दा बढी र रु. १ अरबसम्मको लागत अनुमान भएको निर्माण कार्यको खरिदमा ऐनको दफा १५ को अवस्था (अन्तर्राष्ट्रियस्तरको बोलपत्र आव्हान गर्नु पर्ने अवस्था) मा बाहेक राष्ट्रियस्तरको बोलपत्रको माध्यमद्वारा स्वदेशी बोलपत्रदाताहरु बिच मात्र प्रतिस्पर्धा गराई खरिद गर्नु पर्ने व्यवस्था संशोधित नियमावलीको नियम ३१ड मा थप भएको छ । साथै, यस्तो खरिदमा प्राविधिक र आर्थिक प्रस्ताव दुईवटा अलग अलग खाममा राखी पेश गर्न लगाउनुपर्ने, सर्वप्रथम प्राविधिक प्रस्ताव खोली ऐनको दफा २३ र नियमावलीको नियम ५९, ६०, ६२ र ६३ बमोजिम परीक्षण गरी सारभूत रुपमा प्रभावग्राही बोलपत्र निर्धारण गर्नु पर्ने, प्राविधिक प्रस्तावमा असफल बोलपत्रदाताहरुको आर्थिक प्रस्ताव नखोली फिर्ता गर्नु पर्ने र प्राविधिक प्रस्तावमा सफल बोलपत्रदाताहरुको आर्थिक प्रस्ताव खोली नियम ६१, ६४ र ६५ बमोजिम आर्थिक प्रस्ताव तथा विशेष मूल्यांकन गरी न्यूनतम मूल्यांकित सारभूत रुपमा प्रभावग्राही बोलपत्रको छनौट गर्नु पर्ने व्यवस्था समेत सो नियममा रहेको छ ।

यस व्यवस्थाले स्वदेशी उद्योगधन्दा तथा व्यवसाय प्रवर्द्धनमा सघाउ पुग्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

(च) **संयुक्त उपक्रम (JV) बाट सहभागी हुनु पर्ने** - रु. १ अर्बभन्दा माथि रु. ५ अर्बसम्मको लागत अनुमान भएको निर्माण कार्यको अन्तर्राष्ट्रियस्तरको बोलपत्रमा सहभागी हुन चाहने विदेशी फर्म, संस्था वा कम्पनीले स्वदेशी फर्म, संस्था वा कम्पनीसँग ज्वाइन्ट भेञ्चर गरी सहभागी हुनु पर्ने व्यवस्था संशोधित नियमावलीको नियम ३१च मा थप गरिएको छ । यसबाट निश्चित सीमासम्मको अन्तर्राष्ट्रियस्तरको बोलपत्रमा पनि स्वदेशी निर्माण व्यवसायीको सहभागिता सुनिश्चित भै नेशनल प्रिफरेन्स सहित स्वदेशी उद्योगधन्दा प्रवर्द्धनमा थप टेवा पुग्ने देखिन्छ ।

२.७ **परामर्श सेवाको लागत अनुमान** - साविकमा परामर्श सेवाको लागत अनुमानको ढाँचा नतोकिएकोमा नियमावलीको चौथो संशोधनबाट नियम १२ अन्तर्गत उपनियम (४) थप गरी परामर्श सेवा र अन्य सेवाको लागत अनुमान अनुसूची-१क बमोजिमको ढाँचामा तयार गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । जस अन्तर्गत जनशक्तिको पारिश्रमिक/बसोबास खर्च, भ्रमण लगायतका सोधभर्ना हुने खर्च, तालिम, गोष्ठी, छपाइ, मसलन्द लगायतका फुटकर खर्च समेतको कुल लागतमा कार्यालय व्यवस्थापन खर्च (ओभरहेड वा शिरोभार खर्च) बापत अधिकतम ५ प्रतिशत थप गरी कुल लागत अंक कायम गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।

साविकमा परामर्श सेवाको लागत अनुमान तयार गर्ने सन्दर्भमा सार्वजनिक निकायहरुले फरक फरक मापदण्ड अपनाउने गरेको (ओभरहेड उल्लेख गरी कतिपयले १५ प्रतिशतसम्म थप लागत समावेश गर्ने गरेको) मा संशोधित यस व्यवस्थाबाट उक्त कार्यको लागत अनुमानको तयारीमा रहेको अन्यौलता हट्न गई एकरूपता आउने र परामर्श सेवाको लागतमा समेत न्यूनता आउने देखिन्छ ।

२.८ **लागत अनुमान स्वीकृतिको सीमा वृद्धि** - नियमावलीको नियम १४ को उपनियम (१) र (२) मा भएको संशोधित व्यवस्था अनुसार लागत अनुमानको स्वीकृति देहाय बमोजिम हुनपर्ने गरी सीमा वृद्धि गरिएको छ :

२.८.१ निर्माण कार्य, मालसामान र अन्य सेवाको लागत अनुमानको सीमा तथा स्वीकृत गर्ने अधिकारी

क्र.सं.	स्वीकृत गर्ने अधिकारी	संशोधित लागत अनुमानको सीमा (रु.)	साविकको लागत अनुमानको सीमा (रु.)
१.	राजपत्रांकित तृतीय श्रेणीको कार्यालय प्रमुख	१ करोडसम्म	५० लाखसम्म

२.	राजपत्रांकित द्वितीय श्रेणीको कार्यालय प्रमुख	५ करोडसम्म	१ करोडसम्म
३.	राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीको कार्यालय प्रमुख	१० करोडसम्म	३ करोडसम्म
४.	विभागीय प्रमुख	१० करोडभन्दा बढी	३ करोडभन्दा बढी

२.८.२ परामर्श सेवाको लागत अनुमानको सीमा तथा स्वीकृत गर्ने अधिकारी

क्र.सं.	स्वीकृत गर्ने अधिकारी	संशोधित लागत अनुमानको सीमा (रु.)	साविकको लागत अनुमानको सीमा (रु.)
१.	राजपत्रांकित तृतीय श्रेणीको कार्यालय प्रमुख	१० लाखसम्म	१ लाखसम्म
२.	राजपत्रांकित द्वितीय श्रेणीको कार्यालय प्रमुख	२५ लाखसम्म	५ लाखसम्म
३.	राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीको कार्यालय प्रमुख	५० लाखसम्म	१० लाखसम्म
४.	विभागीय प्रमुख	५० लाखभन्दा बढी	१० लाखभन्दा बढी

लागत अनुमान स्वीकृतिको सीमा वृद्धिबाट सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा शीघ्रता एवम् सहजता आउने र जिम्मेवारी तथा जबाफदेहितामा अभिवृद्धि हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

२.९ **मू.अ.कर बीजकको सीमा** - नियमावलीको नियम १९ को उपनियम (२) मा आयकर र मूल्य अभिवृद्धि कर दर्ता नभएका फर्मसँग खरिद गर्न सक्ने सीमा रु. ५ हजार रहेकोमा चौथो संशोधनबाट उक्त सीमा रु. २० हजार पुऱ्याइएको छ । यस्तो सीमा वृद्धिले सानातिना खरिद कार्य केही सहज हुने भए तापनि सार्वजनिक खरिद कारोबारमा संलग्न हुन चाहने व्यक्ति वा फर्महरू मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता हुनु पर्ने बाध्यतालाई खुकुलो पारेको छ ।

२.१० **निर्माण व्यवसायीको योग्यताको आधार** - साविकमा नियम २६ को उपनियम (१) मा सार्वजनिक निकायले साठी लाख रूपैयाँभन्दा माथिको निर्माण कार्य सम्बन्धी खरिद कारबाहीमा भाग लिने बोलपत्रदाताको वा पूर्व योग्यताको प्रस्तावदाताको योग्यताको आधार निर्धारण गर्दा सोही उपनियमको खण्ड (क) देखि (च) सम्मका कुरा मध्ये आवश्यकतानुसार कुनै वा सबै कुरालाई विचार गरी निर्धारण गर्न सक्ने व्यवस्था रहेकोमा उक्त रकमको सीमा संशोधन गरी “दुई करोड रूपैयाँभन्दा माथि” गरिएको छ । साथै, सोही नियम अन्तर्गत उपनियम (४) थप गरी “२ करोड रूपैयाँसम्मको लागत अनुमान भएको विद्युत गृह, टर्बाइन, पुल, सुरुङमार्ग, रेलमार्ग, रज्जुमार्ग, केबलकारमार्ग, बहुतले भवन वा सडकमार्ग जस्ता जटिल वा विशेष प्रकृतिका संरचना लगायत सम्बन्धित सार्वजनिक निकायबाट तोकिएको अन्य संरचनाको निर्माण कार्यको लागि ऐनको दफा १०(५) बमोजिम योग्यता निर्धारण गर्नु पर्ने” व्यवस्था गरिएको छ । यसबाट उल्लिखित सीमासम्मको खरिद प्रक्रिया सरल र छिटो छरितो हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

२.११ **थप कार्य सम्पादन जमानत** - ऐनको पहिलो संशोधनबाट दफा १३ को उपदफा (२) (बोलपत्र सम्बन्धी

कागजातमा उल्लेख गर्नु पर्ने कुराहरु) अन्तर्गत (ढ१), (ढ२), (ढ३) र (ढ४) खण्डहरु थप भएका छन् । बोलपत्रदाताले लागत अनुमानभन्दा १५ प्रतिशतसम्म कम अंक कबोल गरेमा कबोल अंकको ५ प्रतिशत र लागत अनुमानको १५ प्रतिशतभन्दा बढी घटेर कबोल गरेको अवस्थामा १५ प्रतिशतभन्दा जति रकमले घटी कबोल गरेको छ सोको ५० प्रतिशतले हुन आउने रकम कबोल अंकको ५ प्रतिशतमा थप गरी कार्यसम्पादन जमानत राख्नुपर्ने व्यवस्था खण्ड (ढ१) मा भएको छ ।

उदाहरणका लागि रु. १ करोड लागत अनुमान भएको कुनै निर्माण कार्य कुनै निर्माण व्यवसायीले १५ प्रतिशत घटी अर्थात् रु. ८५ लाख कबोल गरेमा सोको ५ प्रतिशतले हुने रु. ४ लाख २५ हजार कार्य सम्पादन जमानत राखे पुछ । तर, सो भन्दा घटेर कबोल गरेको अवस्था, जस्तै: रु. ७० लाख कबोल गरेको अवस्थामा रु. १५ लाख (रु. ८५ लाख र ७० लाखको फरक) को ५० प्रतिशतले हुने रु. ७ लाख ५० हजार थप कार्य सम्पादन जमानत र रु. ७० लाखको ५ प्रतिशतले हुने रु. ३ लाख ५० हजार समेत जम्मा रु. ११ लाख (करिब १५.७१ प्रतिशत) कार्य सम्पादन जमानत राख्नु पर्दछ । साविकमा रु. ७० लाख कबोल गर्ने निर्माण व्यवसायीले सोको ५ प्रतिशतले हुने रु. ३ लाख ५० हजार मात्र जमानत राखे पुने व्यवस्था थियो । यसरी सार्वजनिक खरिद कारवाहीमा भाग लिने निर्माण व्यवसायी, आपूर्तिकर्ता वा सेवा प्रदायकले कबोल गरेको न्यूनताको मात्रा अनुसार कार्य सम्पादन जमानत राख्नु पर्ने रकम वृद्धि हुँदै जाने व्यवस्थाले सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी ठेक्का कार्यहरुमा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा भई लागत अनुमानभन्दा अत्यन्त न्यून अंक कबोल गर्ने, मोबिलाइजेशन पेशी लिने र लामो समयसम्म कार्य शुरु नगर्ने, तोकिएको मापदण्ड र गुणस्तर कायम नगर्ने, पटक पटक म्याद थप गर्नु पर्ने अवस्था सिर्जना हुने र ठेक्काका कार्यहरु अधुरै रहने जस्ता विद्यमान विसंगतिहरुमा कमी आउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

२.१२ **पूर्वयोग्यता र बोलपत्र कागजात दस्तुर** - साविकमा पूर्वयोग्यता सम्बन्धी कागजातको दस्तुर लागत अनुमानको सीमा उल्लेख नगरी त्यस्तो कागजात तयार गर्न लागेको खर्चको आधारमा रु. १ हजारदेखि १५ हजारसम्म रहेकोमा नियमावलीको नियम ३४ को उपनियम (१) मा भएको संशोधनद्वारा रु. २ करोडदेखि रु. १० करोडसम्मको लागि रु. ५ हजार, रु. १० करोडदेखि २५ करोडसम्मको लागि रु. १० हजार र रु. २५ करोडभन्दा माथि लागत अनुमान भएको पूर्वयोग्यता सम्बन्धी कागजातको लागि रु. १५ हजार दस्तुर तोकिएको छ ।

त्यसैगरी, बोलपत्र सम्बन्धी कागजातको दस्तुर साविकमा रु. १ हजारदेखि रु. १० हजारसम्म रहेकोमा नियम ४८ को उपनियम (१) को खण्ड (क), (ख), (ग) र (घ) मा भएको संशोधनबाट रु. २० लाखदेखि २ करोडसम्मको लागि रु. ३ हजार, रु. २ करोडदेखि १० करोडसम्मको लागि रु. १० हजार र रु. २५ करोडभन्दा माथिको बोलपत्रको लागि रु. २० हजार दस्तुर तोकिएको छ ।

२.१३ **बोलपत्रदाता जिम्मेवार हुने** - नियमावलीको नियम ४५ को खण्ड (क) देखि (ज) सम्ममा उल्लिखित कागजातका अतिरिक्त बोलपत्र साथ पेश गरिएका कागजातको वैधताको विषयमा सम्बन्धित बोलपत्रदाता जिम्मेवार हुने विषय (खण्ड भ) र सार्वजनिक निकायले आवश्यक ठानेका अन्य कागजात पेश गर्नु पर्ने विषय (खण्ड ज) चौथो संशोधनबाट थप भएको छ ।

२.१४ **लागत अनुमान खुलाउनुपर्ने सीमा** - साठी लाख रुपैयाँसम्मका निर्माण कार्यको बोलपत्र आव्हानको सूचनामा लागत अनुमान रकम खुलाउनु पर्ने नियम ४९ मा भएको साविकको व्यवस्था संशोधन गरी यस्तो लागत अनुमान खुलाउनु पर्ने रकमको सीमा दुई करोड रुपैयाँसम्म पुऱ्याइएको छ ।

२.१५ **बोलपत्र फिर्ता वा संशोधन** - यस सम्बन्धमा नियम ५८ मा देहाय अनुसारको व्यवस्था राखी साविकमा रहेको

व्यवस्था प्रतिस्थापन गरिएको छ :

- विद्युतीय बोलपत्र वा प्रस्तावको हकमा त्यस्तो बोलपत्र वा प्रस्ताव पेश गर्ने अन्तिम समयावधिसम्म विद्युतीय माध्यमबाट फिर्ता वा संशोधन गर्न सकिने,
- विद्युतीय बाहेक अन्य तरिकाबाट बोलपत्र वा प्रस्ताव पेश गर्ने बोलपत्रदाताले आफूले पेश गरेको बोलपत्र वा प्रस्ताव फिर्ता लिन वा संशोधन गर्न चाहेमा अन्तिम समय समाप्त हुनुभन्दा २४ घण्टा अगावै सिलबन्दी खाममा निम्न कुरा खुलाई फिर्ता वा संशोधनका लागि निवेदन दिनुपर्ने :

(क) बोलपत्र वा प्रस्तावको विषय,

(ख) बोलपत्र वा प्रस्ताव आव्हान गर्ने सार्वजनिक निकायको नाम र ठेगाना,

(ग) संशोधन गरिएको वा फिर्ता माग गरिएको विषय ।

- त्यस्तो निवेदन एक पटक मात्र दिन पाइने,
- त्यस्तो निवेदन तथा एक पटक संशोधन भइसकेको बोलपत्र वा प्रस्ताव फिर्ता लिन नसकिने,
- जुन माध्यमबाट बोलपत्र वा प्रस्ताव पेश गरिएको हो, सोही माध्यमबाट मात्र फिर्ता वा संशोधन गर्न सकिने ।

२.१६ **बोलपत्र स्वीकृत गर्ने अधिकारी** - नियम ६७(१) मा देहाय बमोजिम संशोधन गरी बोलपत्र स्वीकृत गर्ने रकमको सीमा वृद्धि गरिएको छ :

क्र.सं.	बोलपत्र स्वीकृत गर्ने अधिकारी	संशोधित सीमा (रु.)	साविकको सीमा (रु.)
१.	राजपत्रांकित तृतीय श्रेणीको कार्यालय प्रमुख	३ करोडसम्म	१ करोडसम्म
२.	राजपत्रांकित द्वितीय श्रेणीको कार्यालय प्रमुख	७ करोडसम्म	३ करोडसम्म
३.	राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीको कार्यालय प्रमुख	१५ करोडसम्म	७ करोडसम्म
४.	विभागीय प्रमुख	१५ करोडभन्दा बढी	७ करोडभन्दा बढी

२.१७ **परामर्श सेवा** - नियमावलीको नियम ७० मा भएको साविकको व्यवस्था अनुसार परामर्श सेवा खरिदको लागि सूचना प्रकाशन गरी आशयपत्र माग गर्नु पर्ने मूल्यको सीमा रु. १० लाख रहेकोमा चौथो संशोधनद्वारा रु. २० लाख पुऱ्याइनुकासाथै साविकमा तीन करोड रुपैयाँभन्दा बढी रकमको परामर्श सेवा खरिद गर्नु परेमा अन्तराष्ट्रिय स्तरको आशय पत्र माग गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेकोमा सोलाई संशोधन गरी “दश करोड रुपैयाँ भन्दा बढी” बनाइएको छ । त्यस्तै, नियम ७० अन्तर्गत उपनियम (२क) थप गरी रु. २० लाखभन्दा बढी रु. १० करोडसम्म लागत अनुमान भएको परामर्श सेवा खरिद गर्नु परेमा राष्ट्रियस्तरको आशयपत्रदाता बिच मात्र प्रतिस्पर्धा गराई आशयपत्र माग गर्नु पर्ने व्यवस्था थपिएको छ ।

२.१७.१ परामर्श सेवा खरिद सम्बन्धमा चौथो संशोधनद्वारा नियम ७० अन्तर्गत निम्न प्रावधान सहितका ४ वटा उपनियम (११ देखि १४ सम्म) थप गरिएको छ :

(क) रु.१० करोडभन्दा बढी रकमको परामर्श सेवा खरिदको हकमा विदेशी आशयपत्रदाताले स्वदेशी आशयपत्रदातासँग संयुक्त उपक्रम (JV) गरेमा त्यस्तो विदेशी आशयपत्रदातालाई प्राथमिकता दिन सकिने,

- (ख) आशयपत्रदाताको क्षमताको मूल्यांकन गर्दा परामर्श सेवाको कुल लागत अनुमानको १५० प्रतिशतमा नबढ्ने गरी हुने कारोबार रकम (टर्नओभर) को आधार लिनु पर्ने,
- (ग) आशयपत्रदाताको छनौट गर्दा प्रस्ताव खोलेको मितिले बोलपत्र मान्य अवधिभित्र कार्य सम्पन्न हुने गरी गर्नु पर्ने,
- (घ) कुनै आशयपत्रदाताले आफूले प्राप्त गरेको अंक र छनौटमा पर्न नसकेको कारण सार्वजनिक निकायसँग माग गरेमा ५ दिनभित्र दिनु पर्ने ।

२.१७.२ परामर्श सेवा सम्बन्धी कागजातमा परामर्शदाताको छनौट गर्न राखिने अंकभार (नियम ७१(६)) मा निम्नानुसार संशोधन भएको छ :

- परामर्शदाताको खास कामको अनुभव - कुल अंकको २५ प्रतिशत सम्म (साविकमा १० प्रतिशतसम्म मात्र रहेको),
- कार्य सम्पादन गर्ने तरिका कार्य क्षेत्रगत शर्तप्रतिको प्रभावग्राहिता - कुल अंकको २० देखि ३५ प्रतिशतसम्म (साविकमा २० देखि ५० प्रतिशतसम्म रहेको),
- मुख्य मुख्य जनशक्तिको योग्यता र अनुभव - कुल अंकको ३० देखि ६० प्रतिशतसम्म,
- प्रविधि हस्तान्तरण वा तालिम - कुल अंकको १० प्रतिशतसम्म,
- स्वदेशी जनशक्तिको सहभागिता - कुल अंकको १० प्रतिशतसम्म

२.१७.३ परामर्श सेवा सम्बन्धी प्रस्तावदाताको छनौट सम्बन्धमा चौथो संशोधनबाट नियम ८१ अन्तर्गत उपनियम (६), (७) र (८) थप गरी निम्नानुसारको व्यवस्था गरिएको छ :

- छनौट भएका प्रस्तावदातालाई वार्ताको लागि बोलाउँदा राष्ट्रियस्तरको प्रस्ताव भए ७ दिन र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको प्रस्ताव भए १५ दिनको म्याद दिनु पर्ने,
- ऐनको दफा ३८ बमोजिम सम्झौता गर्ने परामर्शदाताले सम्झौता गरेको ३० दिनभित्र सम्झौताको कुल रकम समेट्ने गरी सार्वजनिक निकायलाई निःशर्त भुक्तानी हुने पेशागत दायित्व बीमा (Professional Liability Insurance) पेश गर्नु पर्ने,
- सम्झौता गर्ने परामर्शदाताले ३० दिनभित्र त्यस्तो बीमा पेश नगरेमा सार्वजनिक निकायले सम्झौताको अन्त्य गरी निजलाई कालोसूचीमा राख्न सम्बन्धित निकायमा सिफारिश गर्नु पर्ने ।

२.१७.४ प्रस्ताव स्वीकृत गर्ने अधिकारी - नियम ६७(१) मा देहाय अनुसार संशोधन गरी परामर्श सेवाको प्रस्ताव स्वीकृत गर्ने रकमको सीमा वृद्धि गरिएको छ :

क्र.सं.	प्रस्ताव स्वीकृत गर्ने अधिकारी	संशोधित सीमा (रु.)	साविकको सीमा (रु.)
१.	राजपत्रांकित तृतीय श्रेणीको कार्यालय प्रमुख	१० लाख सम्म	१० लाख सम्म
२.	राजपत्रांकित द्वितीय श्रेणीको कार्यालय प्रमुख	५० लाख सम्म	५० लाख सम्म
३.	राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीको कार्यालय प्रमुख	३ करोडसम्म	१ करोडसम्म
४.	विभागीय प्रमुख	३ करोडभन्दा बढी	३ करोडभन्दा बढी

२.१७.५ एक लाख रुपैयाँसम्मको परामर्श सेवा सोभै वार्ताबाट खरिद गर्न सकिने नियम ८२ मा रहेको साविकको व्यवस्थामा संशोधन गरी “पाँच लाख रुपैयाँसम्म” पुऱ्याइएको छ ।

२.१८ सिलबन्दी दरभाउपत्र सम्बन्धी व्यवस्थामा संशोधन - नियमावलीको नियम ८४(१) मा साविकमा दश लाख रुपैयाँसम्म लागत अनुमान भएको मालसामान वा अन्य सेवा र बीस लाख रुपैयाँसम्म लागत अनुमान भएको निर्माण कार्य सिलबन्दी दरभाउपत्र विधिबाट खरिद गर्न सकिने व्यवस्था रहेकोमा चौथो संशोधनद्वारा यसलाई संशोधन गरी बीस लाख रुपैयाँसम्म लागत अनुमान भएको मालसामान, निर्माण कार्य वा जुनसुकै सेवा उक्त विधिबाट खरिद गर्न सकिने र त्यस्तो खरिद स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रम र खरिद योजना अनुसार हुनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । साथै, उक्त नियमको उपनियम (१क) थप गरी “.....पचास लाख रुपैयाँसम्मको एकसरे मेशिन, इसिजी, औषधीजन्य मालसामान, रोगको निदान तथा उपचारको लागि प्रयोग हुने स्वास्थ्य सम्बन्धी उपकरणहरू सिलबन्दी दरभाउपत्र आव्हान गरी खरिद गर्न सकिने” प्रावधान राखिएको छ ।

त्यस्तै, साविकमा दरभाउपत्र दस्तुर रु. ३ सय रहेकोमा संशोधनबाट रु. १ हजार कायम गरिएको छ ।

२.१९ सोभै खरिद सम्बन्धी व्यवस्थामा संशोधन - यस सम्बन्धमा ऐन तथा नियमावलीमा निम्नानुसार संशोधन भएको छ :

२.१९.१ ऐनको दफा ४१ (१) अन्तर्गत (घ१), (घ२) र (घ३) खण्डहरू थप गरी सोभै खरिद कार्य गराउन सकिने अवस्थाका सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था थपिएको छ :

- एक सार्वजनिक निकायले अर्को सार्वजनिक निकायसँग खरिद गर्नु परेमा (घ१),
- अन्तर्राष्ट्रिय अन्तरसरकारी संस्थासँग सो संस्थाले तोकेको दररेटमा मालसामान वा सेवा खरिद गर्नु परेकमा (घ२),
- विशेष परिस्थितिमा खरिद गर्नु परेमा (घ३) ।

२.१९.२ सोभै खरिदको सीमा - नियमावलीको नियम ८५(१) मा भएको साविकको व्यवस्था अनुसार सोभै खरिदको सीमा मालसामानको हकमा रु. ३ लाख र निर्माण कार्यको हकमा रु. ५ लाख रहेकोमा यसलाई संशोधन गरी निर्माण कार्य, मालसामान वा परामर्श सेवा समेत सबै खरिदको लागि रु. ५ लाखको सीमा निर्धारण गरिएको छ । साथै, संशोधित व्यवस्था बमोजिम रु. २० लाखसम्मको औषधीजन्य मालसामान वा नेपालमा उत्पादित रु. १५ लाखसम्मको मालसामान त्यस्तो मालसामानको उत्पादकले राष्ट्रियस्तरको समाचार पत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेको बिक्री मूल्यमा सोभै खरिद गर्न सकिने र कुनै औषधीजन्य मालसामान उत्पादन गर्ने विश्व स्वास्थ्य संगठनबाट पूर्वयोग्यता प्राप्त एक मात्र औषधि उत्पादक कम्पनी भएकोमा त्यस्तो उत्पादकबाट खरिद गर्नु पर्दा सोभै वार्ता गरी जतिसुकै रकमको भए तापनि त्यस्तो औषधीजन्य मालसामान खरिद गर्न सकिने छ ।

२.१९.३ नियमावलीको नियम ८५ को उपनियम (१ग) र (१घ) थप गरी सोभै खरिद गर्न सकिने सम्बन्धमा निम्न व्यवस्थाहरू समेत गरिएका छन् :

- नेपाल सरकारको निमन्त्रणामा नेपाल भ्रमणमा रहेका विदेशी मुलुकको सरकार वा अन्तर्राष्ट्रिय अन्तरसरकारी संस्थाका अति विशिष्ट वा विशिष्ट व्यक्तिलाई आतिथ्य र होटलबास सुविधाको लागि

रु. ५० लाखसम्म सोभै खरिद गर्न सकिने (१ग),

- विदेशस्थित नेपाली राजदूतावास वा नियोग रहेको भवन वा अपार्टमेण्टको मर्मत गर्नु पर्दा २५ हजार अमेरिकी डलरसम्म सोभै खरिद गर्न सकिने (१घ) ।

२.१९.४ पच्चीस हजार रुपैयाभन्दा बढी रकमको खरिद गर्दा मौजुदा सूचीमा रहेका कम्तीमा ३ वटा फर्मबाट लिखितरूपमा दरभाउपत्र वा प्रस्ताव माग गरी खरिद गर्नु पर्ने साविकको नियम ८५(४) को व्यवस्थालाई परिमार्जन गरी उक्त रकमको सीमा बढाइ “एक लाख रुपैयाभन्दा बढी” गरिएको छ ।

२.१९.५ नियमावलीको नियम ८५ मा निम्न व्यवस्था सहित उपनियम (५क), (५ख) र (५ग) थपिएका छन् :

- सार्वजनिक निकायले कुनै अर्को सार्वजनिक निकायबाट उत्पादित वा वितरित कुनै मालसामान वा सेवा खरिद गर्नु परेमा त्यस्तो सार्वजनिक निकायको अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट निर्धारित बिक्री मूल्यमा सोभै खरिद गर्न सक्ने (५क),
- कुनै अन्तर्राष्ट्रिय अन्तरसरकारी संस्था वा विदेशी मुलुकको सरकार वा त्यस्तो मुलुकको सार्वजनिक निकायसँग कुनै मालसामान खरिद गर्नु पर्दा निर्धारित बिक्री मूल्यमा सोभै खरिद गर्न सक्ने (५ख),
- उप नियम (५क) र (५ख) बमोजिम खरिद गर्नु पर्दा कुनै जमानत लिनु नपर्ने ।

सोभै खरिदको सीमामा वृद्धि तथा विशिष्ट प्रकारका खरिदमा भएको विशेष व्यवस्थाले सार्वजनिक खरिद प्रक्रियालाई केही सहज र छिटो छरितो गराउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । तथापि, यस व्यवस्थाको दुरुपयोग गरी प्रतिस्पर्धात्मक तवरबाट गर्न सकिने अवस्थामा पनि एकमुष्ट प्याकेज गरी निर्माण कार्य, परामर्श सेवा र मालसामामान आपूर्ति कार्यलाई टुक्रा गरेर सिलबन्दी दरभाउपत्र वा बोलपत्र प्रक्रियालाई बाइपास गर्न सक्ने तर्फ सम्बद्ध निकायहरु सचेत हुनु पर्ने देखिन्छ ।

२.२० **घरजग्गा भाडामा लिने सम्बन्धी व्यवस्थामा संशोधन** – नियमावलीको नियम ९४ अन्तर्गत चौथो संशोधनबाट उपनियम (११) थप भै पाँचौँ संशोधनद्वारा संशोधित व्यवस्था अनुसार सार्वजनिक निकायले काठमाण्डौँ उपत्यकाभित्र वार्षिक पन्ध्र लाख रुपैयाँसम्म र काठमाण्डौँ उपत्यकाबाहिर वार्षिक पाँच लाख रुपैयाँसम्म घरजग्गा भाडा तिर्नु पर्ने गरी घरजग्गा भाडामा लिनु परेमा घर जग्गा धनीसँग सोभै वार्ता गरी घरजग्गा भाडामा लिन सक्नेछ ।

२.२१ **सेवा करारमा लिने सम्बन्धमा** – नियम ९५(३) मा भएको एक लाख रुपैयाँसम्म सेवा शुल्क लाग्ने सेवा सार्वजनिक निकायले वार्ताबाट खरिद गर्न सक्ने साविकको व्यवस्थामा संशोधन गरी उक्त सीमा “पाँच लाख रुपैयाँसम्म” पुर्‍याइएको छ ।

२.२२ **पेशकी सम्बन्धी व्यवस्थामा संशोधन** – निर्माण व्यवसायीलाई दिइने मोबिलाइजेशन पेशकी सम्बन्धमा विशेष व्यवस्था गर्दै ऐनको दफा ५२ (खरिद सम्झौता र सोका शर्त) पछि दफा ५२क थप गरी सो सम्बन्धमा निम्नानुसारको व्यवस्था गरिएको छ :

- सार्वजनिक निकायले खरिद सम्झौता पश्चात् आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा सेवा प्रदायकबाट अग्रिम बैंक जमानत लिई खरिद सम्झौता रकमको २० प्रतिशतमा नबढ्ने गरी पेशकी दिन सक्ने,
- पेशकी दिँदा पहिलो पटकमा स्वीकृत पेशकी रकमको ५० प्रतिशतमा नबढ्ने गरी र बाँकी रकम कार्य

प्रगतिका आधारमा दिन सकिने,

- पेश्की रकम सम्भौता भएको कार्यको लागि छुट्टै खोलिएको बैंक खाता मार्फत मात्र भुक्तानी हुने,
- पहिलो पटक पेश्की प्राप्त गरेको मितिले ३० दिनभित्र कार्य प्रारम्भ गरिसक्नु पर्ने,
- पेश्की रकम कुन प्रयोजनमा खर्च भएको हो सोको विवरण अद्यावधिक गरी सम्बन्धित सार्वजनिक निकायलाई तोकिए बमोजिम उपलब्ध गराउनु पर्ने,
- पेश्की रकम सम्बन्धित काममा प्रयोग भएको नपाइएमा अग्रिम बैंक जमानत जफत हुने ।

२.२२.१ ऐनमा थप गरिएको दफा ५२क को मर्म अनुरूप नियमावलीको नियम ११३ को उप नियम (२) र (३) मा पेश्की भुक्तानी र फछ्यौट गर्ने व्यवस्था सम्बन्धमा देहाय अनुसारको व्यवस्था भएको छ :

- पेश्की रकम जम्मा भएको बैंकको खाता र खर्चको प्रयोजन खुल्ने मासिक विवरण आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा सेवा प्रदायकले सार्वजनिक निकायलाई नियमित रूपमा उपलब्ध गराउनु पर्ने,
- पेश्की दिंदा आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा सेवाप्रदायकबाट त्यस्तो पेश्की रकम खाम्ने गरी र निजले सम्भौता बमोजिम काम नगरेमा सो निकायले अनुरोध गरेपछि तत्काल भुक्तानी गर्ने गरी वाणिज्य बैङ्कबाट जारी भएको बैङ्क जमानत एवं त्यस्तो बैङ्क जमानत विदेशी बैङ्कले जारी गरेको भए नेपाल भित्रको वाणिज्य बैङ्कले प्रति प्रत्याभूति (काउन्टर ग्यारेण्टी) लिई पेश्की दिनु पर्ने ।

आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा सेवाप्रदायकलाई प्रदान गरिने पेश्की सम्बन्धी प्रावधानमा भएको संशोधनबाट पेश्की लिएको लामो समयसम्म पनि तोकिएको कार्य प्रारम्भ नगर्ने, पेश्की सम्बन्धित कार्यमा प्रयोग नगर्ने, कार्य शुरु नगर्दै पुरै पेश्की दिने जस्ता विसंगतिहरूमा सुधार आउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

२.२३ **भेरिएशन सम्बन्धी व्यवस्थामा संशोधन** - साविकमा भेरिएशनको सीमा र स्वीकृत गर्ने अधिकारी सम्बन्धी व्यवस्था नियमावलीमा गरिएकोमा ऐनको संशोधनबाट हाल भेरिएशन सम्बन्धी विस्तृत व्यवस्था ऐनमा नै गरिएको छ ।

२.२३.१ ऐनको दफा ५४ मा भएको संशोधन अनुसार भेरिएशनका सम्बन्धमा देहायका व्यवस्था रहेका छन् :

(१) खरिद सम्भौता गर्दाका बखत पूर्वानुमान गर्न नसकिएको परिस्थिति सम्भौता कार्यान्वयनको क्रममा सृजना भएमा सोको स्पष्ट कारण खुलाई देहाय बमोजिमको अधिकारीले तोकिएको कार्यविधि अपनाई भेरिएशन आदेश जारी गर्न सक्नेछ :

- (क) ५ प्रतिशतसम्मको भेरिएशन सम्बन्धित सार्वजनिक निकायको राजपत्राङ्कित द्वितीय श्रेणी वा सो सरहको प्रमुखले,
- (ख) १० प्रतिशतसम्मको भेरिएशन सार्वजनिक निकायको राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणी वा सो सरहको प्रमुखले,
- (ग) १५ प्रतिशतसम्मको भेरिएशन विभागीय प्रमुखले,
- (घ) १५ देखि माथि २५ प्रतिशतसम्मको भेरिएशन सम्बन्धित मन्त्रालयको सचिव वा सो सरहको सम्बन्धित निकायको प्रमुखले,
- (ङ) २५ प्रतिशत भन्दा माथिको भेरिएशन दफा २ को खण्ड (ख) को उपखण्ड (१) बमोजिमको

सार्वजनिक निकाय (सरकारी कार्यालय, संवैधानिक निकाय) को हकमा नेपाल सरकार मन्त्री परिषद्ले,

(च) दफा २ को खण्ड (ख) को उपखण्ड (२) बमोजिमको सार्वजनिक निकाय (संस्थान, समिति, बोर्ड, विश्वविद्यालय आदि) को हकमा १५ प्रतिशत देखि माथिको भेरिऐशन सो निकायको सर्वोच्च कार्यकारी निकायले ।

(२) उपदफा (१) को खण्ड (ड) बमोजिम भेरिऐशन आदेश गर्दा दफा २ को खण्ड (ख) को उपखण्ड (१) बमोजिमको सार्वजनिक निकायको हकमा सम्बन्धित मन्त्रालयले विशेषज्ञहरूको समूह गठन गरी सो समूह मार्फत आवश्यक जाँचबुझ गराई प्राप्त सिफारिस सहित सम्बन्धित मन्त्रालयको प्रस्तावमा नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्ले र दफा २ को खण्ड (ख) को उपखण्ड (२) बमोजिमको सार्वजनिक निकायको हकमा सो निकायको सर्वोच्च कार्यकारी निकायले विशेषज्ञहरूको समूह गठन गरी सो समूह मार्फत आवश्यक जाँचबुझ गराई प्राप्त सिफारिसको आधारमा मात्र भेरिऐसन आदेश जारी गर्न सक्ने ।

(३) उपदफा (१) को खण्ड (क) र (ख) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि लागत अनुमान स्वीकृत गर्ने अधिकारी भन्दा तल्लो तहको अधिकारीले भेरिऐशन आदेश जारी गर्न नहुने ।

२.२३.२ भेरिऐशनको कार्यविधि सम्बन्धमा नियमावलीको नियम ११८ मा निम्नानुसार व्यवस्था गरिएको छ :

(१) ऐनको दफा ५४ बमोजिम सार्वजनिक निकायले भेरिऐसन आदेश जारी गर्नु पर्ने भएमा यस नियमावली बमोजिमको प्रक्रिया पूरा गरी जारी गर्नु पर्ने,

(२) **निर्माण कार्यको भेरिऐसन** आदेश जारी गर्नु पर्दा देहाय बमोजिमको विवरण खुलाई ऐनको दफा ५४ बमोजिम त्यस्तो भेरिऐसन स्वीकृत गर्ने अधिकार भएको सार्वजनिक निकायको प्रमुखले प्रमाणित गरेको हुनु पर्नेछ :

(क) निर्माण कार्यको ड्रइङ, डिजाइन तथा स्पेसिफिकेशन आदि बदल्नु पर्ने वा नपर्ने र बदल्नु पर्ने भएमा निर्माण कार्यको आधारभूत प्रकृति वा क्षेत्र परिवर्तन हुने वा नहुने कुरा,

(ख) भेरिऐशन परिमाणको प्राविधिक पुष्ट्याइँ र कारण,

(ग) ऐनको दफा ५६ को उपदफा (२) बमोजिम लागत अनुमानमा प्रभाव पर्ने भए सोको प्रतिशत, र

(घ) स्वीकृत बजेट तथा कार्यक्रममा परे वा नपरेको कुरा ।

(३) **मालसामान वा अन्य सेवा कार्यको भेरिऐसन** आदेश जारी गर्नु पर्दा देहाय बमोजिमको विवरण खुलाई ऐनको दफा ५४ बमोजिम त्यस्तो भेरिऐसन स्वीकृत गर्ने अधिकार भएको सार्वजनिक निकायको प्रमुखले प्रमाणित गरेको हुनु पर्नेछ :

(क) मालसामान वा अन्य सेवाको ड्रइङ, डिजाइन तथा स्पेसिफिकेशन आदि बदल्नु पर्ने वा नपर्ने र बदल्नु पर्ने भएमा त्यस्तो मालसामान वा सेवाको आधारभूत प्रकृति वा क्षेत्र परिवर्तन हुने वा नहुने कुरा,

(ख) भेरिऐशन परिमाणको प्राविधिक पुष्ट्याइँ र कारण,

(ग) दफा ५६ को उपदफा (२) बमोजिम लागत अनुमानमा प्रभाव पर्ने भए सोको प्रतिशत,

(घ) स्वीकृत बजेट तथा कार्यक्रममा परे वा नपरेको कुरा ।

(४) परामर्श सेवाको भेरिएसन आदेश जारी गर्नु पर्दा देहाय बमोजिमको विवरण खुलाई ऐनको दफा ५४ बमोजिम त्यस्तो भेरिएसन स्वीकृत गर्ने अधिकार भएको सार्वजनिक निकायको प्रमुखले प्रमाणित गरेको हुनु पर्नेछ :

(क) परामर्श सेवाको कार्यक्षेत्र, आवश्यकता, कार्यक्षेत्रगत शर्त, योग्यता वा विशेषज्ञता आदि बदल्नु पर्ने नपर्ने र बदल्नु पर्ने भएमा त्यस्तो सेवाको आधारभूत प्रकृति वा क्षेत्र वा प्रस्तावित दक्ष वा विशेषज्ञ परिवर्तन हुने वा नहुने कुरा,

(ख) भेरिएसन परिमाणको प्राविधिक पुष्ट्याउँ र कारण,

(ग) ऐनको दफा ५क को उपदफा (२) बमोजिम लागत अनुमानमा प्रभाव पर्ने भए सोको प्रतिशत, र

(घ) स्वीकृत बजेट तथा कार्यक्रममा परे वा नपरेको कुरा ।

(५) सार्वजनिक निकायले उपनियम (१) बमोजिम भेरिएसन आदेश जारी गर्दा विशेषज्ञहरूको समूह मार्फत आवश्यक जाँचबुझ गराई प्राप्त सिफारिशको आधारमा मात्र जारी गर्न सक्नेछ ।

साविकमा (नियम ११८ अनुसार) सम्झौता मूल्यको १५ प्रतिशतभन्दा बढीको भेरिएसन आदेश जारी गर्नु पर्ने भएमा सम्बन्धित सचिवको अध्यक्षतामा प्राविधिक विशेषज्ञ सहितको एक समिति गठन गरी उक्त समितिको सिफारिशको आधारमा मन्त्री परिषदमा प्रस्ताव पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेकोमा यस संशोधनबाट १५ देखि २५ प्रतिशत सम्मको भेरिएसन आदेश सम्बन्धित सचिव वा सो सरहका सम्बन्धित निकाय प्रमुखले नै जारी गर्न सक्ने व्यवस्था भएको छ । यस व्यवस्थाबाट कतिपय अत्यावश्यक तथा विशेष परिस्थितिमा जारी गर्नु पर्ने १५ प्रतिशतभन्दा बढीको भेरिएसन आदेशको प्रक्रियामा सहजता ल्याएको छ भने भेरिएसनको निर्णयमा हुने गरेको ढिलाइमा पनि यसले सुधार ल्याउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । यद्यपि, भेरिएसनमा गरिएको सीमा वृद्धि तथा खुकुलोपनाको दुरुपयोग हुन सक्ने तर्फ पनि त्यत्तिकै सजगता अपनाउनु पर्ने देखिन्छ ।

२.२४ **मूल्य समायोजन** - साविकमा १५ महिनाभन्दा बढी अवधिको खरिद सम्झौतामा मात्र मूल्य समायोजन गर्न सकिने व्यवस्था रहेकोमा ऐनको दफा ५५ को संशोधनबाट उक्त अवधि १२ महिना कायम गरिएको छ । यस्तो व्यवस्थाबाट कम अवधिका पूर्वाधार आयोजनाहरूमा पनि मूल्यवृद्धि बापत भुक्तानी गर्नु पर्ने अवस्था सिर्जना भई थप व्ययभार पर्न जाने देखिन्छ ।

२.२५ **खरिद सम्झौताको अन्त्य** - साविकमा रहेको अवस्थाका अलावा ऐनको दफा ५९ मा भएको संशोधनबाट खरिद सम्झौताको अन्त्य गर्न सकिने अवस्थामा आपूर्तिकर्ता, परामर्शदाता, सेवा प्रदायक वा निर्माण व्यवसायीले पेशकीको दुरुपयोग गरेमा र दफा ६२(२) बमोजिमको आचरण पालना नगरेमा भन्ने व्यवस्था थप भएको छ । त्यस्तै, सोही अन्तर्गत निम्नानुसारको उपदफा (६) देखि (१२) सम्म थप गरी खरिद सम्झौताको अन्त्य र सोको उपचार सम्बन्धी व्यवस्थालाई थप स्पष्ट र प्रभावकारी बनाएको देखिन्छ :

- सार्वजनिक निकायलाई पूर्व जानकारी नदिएँ सम्झौता तोड्न नपाउने (उपदफा ६),
- सार्वजनिक निकायसँग खरिद सम्झौता गर्नेले सम्झौता बमोजिम काम शुरु नगरेमा, काम शुरु गरी बिचैमा छोडेमा वा सम्झौता बमोजिम कामको प्रगति नगरेमा सार्वजनिक निकायले त्यस्तो सम्झौता जुनसुकै बखत अन्त्य गर्न सक्ने (उपदफा ७),

- खरिद सम्झौताको अन्त्य भएमा सो काम बापत राखिएको पुरै जमानत जफत हुने र सम्झौता अन्त्य भएको कारणले सम्झौता बमोजिम बाँकी रहेको कार्य पुरा गर्न आवश्यक रकम त्यसरी सम्झौता बमोजिम कार्य नगर्ने बोलपत्रदाताबाट सरकारी बाँकी सरह असुल उपर गरिने (उपदफा ८),
- खरिद सम्झौताको अन्त्य भएमा त्यस्तो सम्झौता बमोजिम बाँकी रहेको कार्य पुरा गर्नका लागि दफा २५ बमोजिम छनौट भएका बोलपत्रदाताहरू मध्येबाट १५ दिनको म्याद दिई तोकिए बमोजिम आर्थिक प्रस्ताव माग गरी सम्झौता गर्न सकिने (उपदफा ९),
- आर्थिक प्रस्ताव माग गर्नु अघि एक तह माथिको अधिकारीबाट स्वीकृति लिनु पर्ने (उपदफा १०),
- आर्थिक प्रस्ताव निर्माण कार्यका लागि माग गरिएको खुला बोलपत्रको माध्यमबाट भएको सम्झौताको हकमा मात्र लागु हुने (उपदफा ११),
- उपदफा (९) बमोजिम सम्झौता हुन नसकेमा यस ऐन बमोजिमको खरिद प्रकृया अवलम्बन गरी खरिद कारवाही प्रारम्भ गर्नु पर्ने (उपदफा १२) ।

उपर्युक्तानुसारको व्यवस्थाबाट आपूर्तिकर्ता, परामर्शदाता, सेवा प्रदायक वा निर्माण व्यवसायीहरूबाट हुने गरेको लापरवाहीको स्थितिमा कमी आउने तथा निजहरू उपर सार्वजनिक निकायको आवश्यक नियन्त्रण कायम हुन गई सार्वजनिक खरिद कारवाहीमा कुशलता र प्रभावकारिता वृद्धि हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

२.२६ कालो सूची - आपूर्तिकर्ता, परामर्शदाता, सेवा प्रदायक वा निर्माण व्यवसायीलाई कालो सूचीमा राख्नको लागि साविकमा रहेको व्यवस्थाका अतिरिक्त दफा २७ वा ३८ बमोजिम छनौट भएको बोलपत्रदाता वा प्रस्तावदाता खरिद सम्झौता गर्न नआएमा पनि त्यस्तो सूचीमा राख्न सक्ने व्यवस्था भएको छ । यसबाट बोलपत्रदाता वा प्रस्तावदाताहरूको अवाञ्छित मिलेमतोबाट न्यून अंक कबोलवाला सम्झौता गर्न नगई अधिक अंक कबोलवालालाई सम्झौता गर्नु पर्ने र थप लागत व्यहोर्नु पर्ने अवस्थाको अन्त्य हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

२.२७ खरिद प्रक्रिया अपनाउनु नपर्ने अवस्था - ऐनको दफा ६७ मा व्यवस्था भए अनुसार सार्वजनिक खरिद ऐन बमोजिमको खरिद प्रक्रिया अपनाउनु नपर्ने अवस्था अन्तर्गत निम्नानुसारको अवस्था थप भएको छ ।

(क) उपदफा (१) को खण्ड (ख) पछि निम्नानुसारका खण्ड (ग) देखि (च) सम्म थप भएको :

- निजी क्षेत्रसँग प्रतिस्पर्धा गरी व्यापारिक कारोबार गर्ने तोकिए बमोजिमका सार्वजनिक निकायले व्यवसाय सञ्चालनको लागि कुनै मालसामान वा सेवा खरिद गर्नु परेमा (खण्ड ग),
- सामाजिक, साँस्कृतिक कार्यक्रम वा औद्योगिक, आर्थिक, प्रविधि प्रदर्शन र प्रबर्द्धनका लागि विदेशमा आयोजना हुने मेला, महोत्सव, ट्रेड फेयर वा प्रदर्शनी जस्ता कार्यको लागि तोकिए बमोजिम विदेशमा खरिद गर्नु परेमा (घ)
- विदेश स्थित नेपाली राजदूतावास, नियोग जस्ता सार्वजनिक निकायले मालसामान वा सेवा खरिद गर्नु परेमा (ङ),
- विमान सेवा सञ्चालन गर्न स्वीकृत प्राप्त सार्वजनिक निकायले एभिएशन वा विमानसँग सम्बन्धित उपकरण खरिद गर्नु परेमा (च) ।

(ख) उपदफा (२) पछि देहाय अनुसार उपदफा (३) र (४) थप भएको :

- सार्वजनिक निकायले उपदफा (१) को खण्ड (ग), (घ), (ङ) र (च) बमोजिमको खरिदको लागि

आवश्यक कार्यविधि बनाई सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको सहमति लिई स्वीकृत गराई लागु गर्नु पर्ने,

- सार्वजनिक निकायले उपदफा (३) बमोजिम बनाएको कार्यविधिमा उपदफा (१) को खण्ड (च) बमोजिमको खरिदको लागि बिजनेस प्लान, लाइफ साइकल र नेट प्रेजेन्ट भेल्यू समेतका कुराहरु समावेश गर्नु पर्ने ।

उपर्युक्तानुसारको व्यवस्थाबाट विशेष प्रकृतिका खरिदमा सहजता आउने देखिन्छ ।

२.२८ विद्युतीय खरिद प्रणाली - यस सम्बन्धमा साविक नियम १४६ मा रहेको व्यवस्थालाई निम्न व्यवस्थाले प्रतिस्थापन गरेको छ :

- (१) सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले ऐनको दफा ६९ को प्रयोजनको लागि एउटा मात्र पोर्टल रहने गरी विद्युतीय खरिद प्रणालीको स्थापना, सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्ने,
- (२) सार्वजनिक निकायले उपनियम (१) बमोजिम स्थापना भएको विद्युतीय खरिद प्रणालीमा आबद्ध भई खरिद कारोबार सञ्चालन गर्नु पर्ने,
- (३) सार्वजनिक निकायले खरिद कार्य गर्दा उपनियम (१) बमोजिम स्थापना भएको विद्युतीय खरिद प्रणालीको पोर्टलमा दर्ता भई खरिद कारवाही सञ्चालन गर्नु पर्ने,
- (४) सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले विद्युतीय खरिद प्रणालीबाट हुने खरिदको कार्यविधि, प्रणाली र यसका अन्तरनिहित सिद्धान्त समय समयमा जारी गर्नु पर्ने ।

उपर्युक्त व्यवस्थाबाट विद्युतीय खरिद प्रणालीबाट हुने खरिद (e-Bidding) तथा विद्युतीय सञ्चार माध्यमको प्रयोगका सम्बन्धमा रहेको अस्पष्टता तथा अन्यौलता हट्न जाने र सार्वजनिक खरिदमा विद्युतीय खरिद प्रणालीको प्रयोगले स्वच्छता, पारदर्शिता, समान अवसर तथा स्वस्थ प्रतिस्पर्धामा अभिवृद्धि गर्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

२.२९ परामर्श सेवाको सोभैँ खरिद सीमा वृद्धि - नियमावलीमा भएको पाँचौँ संशोधनबाट सार्वजनिक निकायले बीस लाख रुपैयाँभन्दा कम रकमको परामर्श सेवा ऐनको दफा ६६ बमोजिमको मौजुदा सूचीमा रहेका परामर्शदाताबाट लिखित रूपमा प्राविधिक र आर्थिक प्रस्ताव माग गरी खरिद गर्न सक्ने व्यवस्था नियम ७२(१) मा गरिएको छ । यस अघि उक्त सीमा दश लाख रुपैयाँ थियो । यसबाट परामर्श सेवा खरिदमा सहजता र शीघ्रता आउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

२.३० उपभोक्ता समितिबाट गराइने कार्यको सीमा वृद्धि - नियमावलीमा भएको पाँचौँ संशोधनबाट १ करोड रुपैयाँसम्म लागत अनुमान भएको निर्माण कार्य वा सो सम्बन्धी सेवा उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायबाट गराउन सकिने व्यवस्था नियम ९७ को उपनियम (१) मा गरिएको छ । यस अघि यो सीमा साठी लाख रुपैयाँ थियो । त्यस्तै, सोही नियमको उप नियम (३) मा खण्ड (क१) थप गरी साठी लाख रुपैयाँभन्दा बढी लागत अनुमान भएको कार्यमा प्रत्येक कार्य इकाईमा उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायले गर्नु पर्ने योगदान स्पष्ट रूपमा खुलाउनुपर्ने व्यवस्था थपिएको छ । यसैगरी, सोही नियमको उपनियम (९) मा प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश थप गरी लागत अनुमान तयार गर्दाको समयमा हेभी मेशिनरी प्रयोग गर्नु पर्ने जटिल प्रकृतिको कार्य भनी उल्लेख भएको अवस्थामा प्राविधिकको सिफारिसमा सार्वजनिक निकायबाट सहमति लिई त्यस्ता मेशिन समेत उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायले प्रयोग गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । तर, यस व्यवस्था विपरित

हेभी मेशिन प्रयोग गरेको पाइएमा उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायसँग भएको सम्झौता रद्द गरिने कुरा उपनियम (९क) मा उल्लेख छ ।

उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायबाट गराइने सीमा वृद्धिबाट निजहरुबाट हुने स्थानीय विकास/निर्माणको कार्यमा अपनत्व वृद्धि हुने, स्थानीय स्रोत, साधन एवं प्रविधिको परिचालन हुने, रोजगारीको अवसरमा वृद्धि हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । अपितु, निर्माण कार्यको गुणस्तरमा ह्रास आउन सक्ने, आफ्नो जिम्मामा आएको कार्य अप्रत्यक्ष रूपमा कुनै निर्माण व्यवसायी मार्फत गराउन सक्ने, जसले गर्दा स्थानीय स्रोत, साधन एवं प्रविधिको परिचालन नहुन सक्ने तर्फ त्यस्ता समिति वा समुदाय परिचालन गर्ने निकायहरु सजग हुनु पर्ने देखिन्छ ।

३. उपसंहार

सार्वजनिक खरिदलाई प्रतिस्पर्धी, मितव्ययी र प्रभावकारी बनाई यसबाट अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्न खरिद कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन, समय सापेक्ष सुधार, संशोधन र पुनरावलोकनको जरुरत पर्दछ । यसै सन्दर्भमा सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ मा पहिलो संशोधन र सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ मा पाँचौ पटकसम्म संशोधन भएको छ । पर्याप्त अध्ययन, विश्लेषण तथा सर्वेक्षण बेगर लागत अनुमान तयार हुने, त्रुटिपूर्ण लागत अनुमान तयार गर्ने, अत्यन्त न्यून कबोल अंक पेश गर्ने तर, कामै नगर्ने वा अत्यन्त न्यून गतिमा गर्ने, मिलेमतोमा न्यून कबोलवालाले बोलपत्र फिर्ता लिई अधिकवालालाई ठेक्का पार्न सहयोग गर्ने, मोबिलाइजेशन पेशकी लिने तर, कार्य नगर्ने, पटक पटक म्याद थप गरी शुरु सम्झौता अवधिको कैयौँ गुणासम्म म्याद थप गर्ने परन्तु कार्य अधुरै छाड्ने, पर्याप्त प्राविधिक पुष्ट्याई र आवश्यकता बेगर नै भेरिएशन गर्ने, निर्माण व्यवसायीको लापरवाहीमा पनि आवश्यक कारवाही गर्न/ठेक्का तोड्न नसक्ने जस्ता कारणले आयोजना समयमा सम्पन्न नभई लागत बढ्न जाँदा वाञ्छित प्रतिफल प्राप्त हुन नसकिरहेको अवस्था थियो ।

यस तथ्यलाई मध्यनजर गर्दै सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६४ मा भएको संशोधनबाट त्रुटिपूर्ण लागत अनुमान, डुइड, डिजाइन तयार गर्ने पदाधिकारी/परामर्शदातालाई जिम्मेवार बनाउने, न्यून अंक कबोल गरेको आधारमा कार्य सम्पादन जमानतको रकम बढाउँदै लैजाने, मिलेमतो रोक्न बोलपत्र दाखिला गर्ने अन्तिम म्यादभन्दा २४ घण्टा अगाडि मात्र बोलपत्र फिर्ता लिन सक्ने, बोलपत्र स्वीकृत भएपछि सम्झौता नगरेमा कालो सूचीमा राख्न सकिने, मोबिलाइजेशन पेशकी छुट्टै बैंक खातामा राखी सम्बन्धित निर्माण कार्यमा मात्र खर्च गर्नु पर्ने, पेशकी रकम एकै पटक प्रदान नगरी कार्य प्रगतिका आधारमा प्रदान गर्नु पर्ने, सम्झौता बमोजिम काम शुरु नगरेमा जुनसुकै बखत ठेक्का तोडी जमानत जफत गर्न सकिने, लागत अनुमान तथा बोलपत्र स्वीकृतिको सीमा वृद्धि, विशेष प्रकृतिको खरिद प्रक्रियामा सहजता, विश्वमा प्रचलनमा आएका थप खरिद विधिहरुको प्रयोग लगायतका व्यवस्थाले सार्वजनिक खरिदलाई थप प्रभावकारी, पारदर्शी, वस्तुनिष्ठ र विश्वसनीय बनाई सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा समान पहुँच, प्रतिस्पर्धा, स्वच्छता, इमान्दारिता र जबाफदेहिता प्रवर्द्धन हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सूची

१. सार्वजनिक खरिद ऐन (पहिलो संशोधन सहित), २०६३, कानून किताब व्यवस्था समिति
२. सार्वजनिक खरिद नियमावली (पाँचौ संशोधन सहित), २०६४, कानून किताब व्यवस्था समिति

सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन र नेपालको अवस्था

भास्कर पन्त

लेखा अधिकृत, महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय

सारांश

सार्वजनिक ऋण राष्ट्र विकासको मूल आधार हो, जस अन्तर्गत आन्तरिक ऋण र वैदेशिक ऋण पर्दछन् । विशेषगरी सरकारको खर्च बढ्दै जाँदा राजस्वबाट प्राप्त हुने रकमले खर्च अपुग हुने अवस्थामा सार्वजनिक ऋण लिने प्रचलन रहेको पाइन्छ । कानून बमोजिम बाहेक नेपाल सरकारद्वारा कुनै ऋण लिइने र जमानत दिइने छैन भन्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ । नेपाल सरकारले लिएको ऋणको साँवा र ब्याज बापतको रकम संघीय सञ्चित कोष माथि व्ययभार हुन्छ । देशको आर्थिक विकासको लागि सरकारी वित्तको समुचित व्यवस्थापनमा सघाउ पुऱ्याउनुको साथै वित्तीय र मौद्रिक नीति निर्माणमा सामञ्जस्यता कायम गर्नु र आन्तरिक बचत परिचालनलाई प्रोत्साहन गर्नु सार्वजनिक ऋणको प्रमुख उद्देश्य रहेको हुन्छ । आन्तरिक ऋणको व्यवस्थापन सम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य नेपाल सरकारको तर्फबाट नेपाल राष्ट्र बैंकले गर्दछ । सार्वजनिक ऋणले नेपालको सामाजिक/आर्थिक विकास गर्न, गरीबी न्यूनीकरण गर्न, सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न, ठूला विकास निर्माणका आयोजनाहरू निर्माण गर्न, रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । विश्वका सबैजसो राष्ट्रहरूले सार्वजनिक ऋणको उपयोग गर्ने गरेका छन् । हामीकहाँ खर्च गर्ने क्षमताको कमी तथा राजनैतिक अस्थिरताका कारण लक्षित ऋणको उपयोग गर्न नसकेको तितो यथार्थ रहेको पाइन्छ । नेपालको संविधान कार्यान्वयन सँगसँगै राजनैतिक स्थिरताको वातावरण बन्ने संकेत देखिएको र हाम्रा संरचनाहरूले पनि खर्च गर्ने क्षमता वृद्धि गर्दै लगिरहेको हुँदा आगामी दिनमा सार्वजनिक ऋणको उपयोग पनि बढ्दै जाने देखिन्छ ।

१. पृष्ठभूमि

ऋण (Debt) फ्रेन्च शब्दको Dette बाट आएको हो, जसको अर्थ “राख्नु” भन्ने बुझिन्छ । १७ औं शताब्दीमा सैमुअल जानसनद्वारा पहिलो पटक यो शब्दको प्रयोग गरिएको हो । विशेषगरी सन् १९३० को आर्थिक संकटबाट अर्थतन्त्रमा सुधार ल्याउन र सन् १९४५ मा दोस्रो विश्व युद्धको अन्त्यसँगै युद्धबाट ध्वस्त भएका संरचनाहरूको निर्माण गर्न तथा राष्ट्रको विकास र नागरिकहरूको हितका निमित्त विभिन्न कल्याणकारी कार्यहरू गर्नका लागि सार्वजनिक ऋण लिने प्रचलन बढेको मानिन्छ । यसरी सरकारी वित्त व्यवस्थापनको एक महत्वपूर्ण औजारको रूपमा सार्वजनिक ऋण उठाउने प्रचलन आज पर्यन्त जारी छ ।

तत्कालीन अमेरिकी राष्ट्रपति Harry S. Truman ले सन् १९४९ जनवरी २० मा "Developing countries" कार्यक्रम अन्तर्गत Food, Disease, Economic life, Poverty को सहयोगार्थ The Point Four Program को घोषणा गरेका थिए । सन् १९५० जुन ५ मा Foreign Economic Assistance Act अन्तर्गत FY 1950/51 मा \$25,000,000 छुट्याइएको थियो र नेपालले उक्त सहयोग अर्न्तगत वि स २००८ मा \$22,000 प्राप्त गरेको थियो ।

२. परिचय

मुख्यतया बजेट घाटा पूर्ति गर्न तथा ठूला आयोजनाहरू सञ्चालनार्थ विभिन्न आन्तरिक स्रोतहरू, दातृ राष्ट्रहरू र दातृ निकायहरूबाट साँवा र ब्याज भुक्तानी गर्ने गरी लिइएको सहयोग नै सार्वजनिक ऋण हो । बजेट घाटा/बचत अर्थतन्त्रको वित्तीय स्वास्थ्य मापन गर्ने महत्वपूर्ण सूचक हो । अर्थतन्त्रको समग्र प्रभावकारी मागलाई प्रभावित गरी मूल्य वृद्धि नियन्त्रण गर्ने एवं आर्थिक मन्दी नियन्त्रण गर्ने औजारको रूपमा पनि सार्वजनिक ऋणको उपयोग गरिन्छ । नेपाल जस्ता घाटा बजेट प्रस्तुत गर्ने राष्ट्रहरूमा राजस्वबाट मात्रै सबै सरकारी खर्च पूर्ति गर्न असम्भव हुने भएकोले सरकारले सार्वजनिक ऋण लिने गर्दछ ।

सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनले आवश्यक ऋण रकमको आकलन, ऋण प्राप्तिको स्रोत निर्धारण, ऋण प्राप्ति, यसको अभिलेखाङ्कन, उपयोग, ऋण भुक्तानी, दिगोपना विश्लेषण आदिलाई समेट्दछ । नेपालमा पहिलो पटक आर्थिक वर्ष २००८/२००९ मा वार्षिक बजेट तर्जुमा गर्ने प्रणालीको सुरुवात भएको थियो । बजेट प्रणाली सुरुवात भएको १० वर्ष पछि आर्थिक वर्ष २०१८/२०१९ को वार्षिक बजेटमा पहिलो पटक विकास योजनाहरूको लागि आवश्यक बजेटको व्यवस्थापनमा आन्तरिक र वैदेशिक ऋणबाट समेत खर्च व्यहोर्ने प्रणालीको सुरुवात भएको हो । यसरी नेपालको इतिहास हेर्दा वार्षिक बजेटमा अपुग हुने रकम सार्वजनिक ऋणबाट पूर्ति गर्ने प्रचलन आधा शताब्दी भन्दा लामो भैसकेको देखिन्छ । तथापि, सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्य भने परम्परागत शैलीमा नै सञ्चालन भइरहेको अवस्था छ ।

२.१ सार्वजनिक ऋणका प्रकारहरू

२.१.१. आन्तरिक ऋण

आन्तरिक ऋण देशभित्रै विभिन्न उपकरणहरू मार्फत उठाइने ऋण हो । आन्तरिक ऋण अर्थ मन्त्रालयको अनुरोधमा नेपाल राष्ट्र बैंकले उठाउँछ र त्यसको व्यवस्थापकीय कार्य पनि गर्दछ । आन्तरिक ऋण संकलन गर्न विभिन्न अल्पकालीन, मध्यकालीन तथा दीर्घकालीन ऋणपत्रहरू जारी गरिन्छ । नेपालमा आन्तरिक ऋणका निमित्त प्रयोग गर्ने गरिएका उपकरणहरू यसप्रकार छन् :

क.ट्रेजरी बिल

मुद्रा प्रमुख उपकरणको रूपमा रहेको ट्रेजरी बिल एक वर्ष वा सो भन्दा कम अवधिको राष्ट्र ऋण उठाउन प्रयोग गरिने अल्पकालीन सरकारी ऋणपत्र हो । प्रमिसरी नोटका रूपमा सर्वप्रथम वि.स. २०१८ सालमा वार्षिक एक प्रतिशत ब्याजदरमा रु. ७० लाख अंकित मूल्यमा ९० दिने ट्रेजरी बिल निष्कासन गरिएको थियो । वि.स. २०४५ साल मंसिर १० गतेदेखि बोलकबोल प्रक्रियाबाट निष्कासन हुँदै आएको यो ऋणपत्र वि.सं २०४८ पुस महिनादेखि साप्ताहिक रूपमा निष्कासन हुँदै आएको छ । वि.स. २०७२ असारदेखि ट्रेजरी बिलको बोलकबोल Online Bidding System को माध्यमबाट गरिदै आइएको छ । वि.स. २०७२ असारदेखि ट्रेजरी बिलको निष्कासनमा बट्टाकट्टा रकम कटाएर बाँकी रकम मात्र नेपाल सरकारको खातामा जम्मा गरिन्छ भने भुक्तानी अवधि पुगेपछि अंकित मूल्यमा पूरै रकम भुक्तानी गरिन्छ । यसरी आर्जित ब्याज (बट्टा) मा आयकर सम्बन्धी प्रचलित कानून अनुसार आयकर लाग्ने व्यवस्था रहेको छ । भुक्तानी मिति अगावै ट्रेजरी बिल रिपो, सोभ्रै खरिद, वैधानिक तरलता अनुपात, स्थायी तरलता सुविधा तथा अन्तरबैंक कारोबारमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । व्यक्तिको हकमा ट्रेजरी बिल धितो राखी राष्ट्र बैंक बाहेक अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट ऋण लिन सकिन्छ ।

ख. विकास ऋणपत्र

सरकारलाई देशको आर्थिक विकासको लागि आवश्यक मध्यम तथा दीर्घकालीन अवधिको स्रोत जुटाउने उद्देश्यले

यस्तो ऋणपत्र दुई वा दुई वर्षभन्दा बढी अवधिको लागि निष्कासन गरिन्छ। सर्वप्रथम वि.स. २०२० सालमा वार्षिक ६ प्रतिशत ब्याजदरमा रु. १ करोड ३१ लाख बराबरको विकास ऋणपत्र जारी गरिएको थियो। वि.स. २०६१ जेठदेखि यो ऋणपत्र कुपन दर तोकी बोलकबोलको माध्यमबाट निष्कासन गर्न थालिएकोमा वि.स. २०७२ साल कात्तिकदेखि यो ऋणपत्रको ब्याजदर बजारले नै निर्धारण गर्ने गरी बोलकबोलमा एकल ब्याजदर विधि प्रयोग गर्ने व्यवस्था सुरु गरियो। विकास ऋणपत्रको दोस्रो बजार कारोबार नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लिमिटेड (NEPSE) मार्फत हुने व्यवस्था रहेको छ।

(ग) विशेष ऋणपत्र

सरकारले विशेष उद्देश्य परिपूर्ति गर्नका लागि सर्वप्रथम वि.स. २०२३ सालमा जग्गा क्षतिपूर्ति बण्डको रूपमा यो ऋणपत्र निष्कासन गरेको थियो। यस्तो ऋणपत्र स्टकको संस्थाहरु बिचमा मात्र खरिद बिक्री गर्न सक्ने गरी १ वर्ष वा बढी अवधिको लागि निश्चित ब्याजदर र अंकित मूल्यमा निष्कासन गरिएको थियो।

(घ) राष्ट्रिय बचतपत्र

पुँजी बजारको उपकरणको रूपमा रहेको यो ऋणपत्र तीन वर्ष वा सोभन्दा बढी अवधिको लागि वि.स. २०४० सालदेखि निष्कासन गरिदै आइएको छ। तोकिएको अवधिभित्र Over The Counter (OTC) प्रक्रियाबाट निष्कासन गरिने राष्ट्रिय बचतपत्र सर्वसाधारण नेपाली नागरिकका अलावा खुला बजार सञ्चालन समितिले तोके बमोजिमका संस्थाले खरिद गर्न सक्ने व्यवस्था छ। यस्तो ऋणपत्र अंकित मूल्य र निर्धारित कुपनदरमा स्टक वा प्रमिसरी नोटको रूपमा निष्कासन गरिन्छ।

(ङ) नागरिक बचतपत्र

गैर बैकिङ क्षेत्रबाट आन्तरिक बचतको अधिकतम परिचालन गर्न मौद्रिक उपकरणको संख्यामा कमी रहेको महसुस गरी आर्थिक वर्ष २०५८/५९ देखि यो ऋणपत्र निष्कासन गर्न थालिएको हो। यो बचतपत्र ५ वर्ष वा सो भन्दा बढी अवधिको लागि निष्कासन हुन्छ। तोकिएको अवधिभित्र Over The Counter (OTC) प्रक्रियाबाट निष्कासन गरिने नागरिक बचतपत्र सर्वसाधारण नेपाली नागरिकले मात्र खरिद गर्न सक्ने व्यवस्था छ। यस्तो ऋणपत्र अंकित मूल्य र निर्धारित ब्याजदरमा स्टक वा प्रमिसरी नोटको रूपमा निष्कासन गरिन्छ।

(च) वैदेशिक रोजगार बचतपत्र

मुलुक बाहिर रोजगारीमा संलग्न नेपाली नागरिक तथा गैर-आवासीय नेपालीले विदेशमा आर्जन गरेको रकम लगानी गर्न प्रोत्साहित गर्ने, वैधानिक माध्यमबाट विदेशी मुद्रा भित्र्याउने र देश विकासको लागि साधन जुटाउनको निमित्त जारी हुने मध्यकालीन अवधिको बचतपत्र वैदेशिक रोजगार बचतपत्र हो। यो बचतपत्र वि.स. २०६७ साल असारदेखि निष्कासन गर्न सुरु गरिएको हो। तोकिएको अवधिभित्र Over The Counter (OTC) प्रक्रियाबाट निष्कासन गरिने वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको अवधि र यसमा पाउने ब्याजदर नेपाल सरकारले तोकिएका बमोजिम हुने गर्दछ।

२.२ वैदेशिक ऋण :

२.२.१ व्यावसायिक ऋण: यो अन्तर्राष्ट्रिय पुँजीबजारमा ऋणपत्रहरु जारी गरेर वा व्यावसायिक संस्थाहरुबाट लिइने ऋण हो। व्यावसायिक ऋणको उपयोग विदेशी राष्ट्रहरुले गरे तापनि नेपाल सरकारले यसको उपयोग गरेको छैन, र यो ऋण लिने सोच तत्काल राखेको पनि देखिदैन।

२.२.२ गैर व्यावसायिक ऋण

(क) **द्विपक्षीय ऋण:** विदेशी सरकार वा राष्ट्रहरूसँग लिने ऋण द्विपक्षीय ऋण हो । हाल नेपालले चीन, भारत, जापान, दक्षिण कोरिया, अष्ट्रिया, बेल्जियम, कुवेत, साउदी अरब र फ्रान्स गरी ९ वटा राष्ट्रहरुबाट द्विपक्षीय ऋण लिएको छ, जस अन्तर्गत सबैभन्दा धेरै जापानसँग लिएको देखिन्छ । अष्ट्रिया र बेल्जियमले शून्य ब्याजदरमा ऋण प्रवाह गरेको छ भने फ्रान्सले सबैभन्दा धेरै ३ प्रतिशत ब्याजदरमा ऋण प्रवाह गरेको पाइन्छ ।

(ख) **बहुपक्षीय ऋण:** अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकायहरू तथा संस्थाहरुबाट लिने ऋण बहुपक्षीय ऋण हो । हाल नेपालले IDA, ADB, EIB, OFID, IFAD, NDF, र EEC गरी ७ वटा दातृ निकायहरुबाट बहुपक्षीय ऋण लिएको छ, जस अन्तर्गत सबैभन्दा धेरै ऋण प्रवाह IDA ले गरेको पाइन्छ ।

३. नेपालमा सार्वजनिक ऋण सम्बन्धी व्यवस्था

३.१ संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधानको भाग-२०, धारा ११५(२) अनुसार “संघीय कानून बमोजिक बाहेक नेपाल सरकारले कुनै ऋण लिने र जमानत दिने छैन” त्यस्तै धारा ११६ मा “राजस्वको धितोमा लिइएका सबै कर्जा, ऐनको अधिकार अन्तर्गत दिइएको जुनसुकै ऋण असुल हुँदा प्राप्त भएको धन” संघीय सञ्चित कोष अन्तर्गत रहनेछ । यसैगरी धारा ११८ मा संघीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार अन्तर्गत “नेपाल सरकारको दायित्व ऋण सम्बन्धी व्ययभार” धारा २५१(च) मा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गत “समाष्टिगत आर्थिक सूचकहरूको विश्लेषण गरी संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले लिन सक्ने आन्तरीक ऋणको सिमा सिफारिस गर्ने” र प्रदेश आर्थिक कार्यप्रणाली अन्तर्गत धारा २०३ मा “संघीय कानून बमोजिम बाहेक प्रदेश सरकारले कुनै ऋण लिने र जमानत दिने छैन” त्यस्तै धारा २०६, मा प्रदेश सञ्चित कोषमाथि व्ययभार अन्तर्गत सरकारको दायित्वको ऋण सम्बन्धि व्ययभार” आदिको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

३.२ कानुनी व्यवस्था

सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनका निमित्त विभिन्न ऐन, नियमावली, नीति, मार्गदर्शन तथा कार्यनीतिहरूको निर्माण गरी लागु गरिएको पाइन्छ । तीमध्ये केही यस प्रकार छन् :

- (क) ऋण तथा जमानत ऐन, २०२५
- (ख) राष्ट्र ऋण ऐन, २०५९ तथा राष्ट्र ऋण नियमावली, २०५९
- (ग) राष्ट्र ऋण उठाउने ऐन, २०६८
- (घ) राष्ट्र ऋण व्यवस्थापन मार्गदर्शन, २०७४
- (ङ) नेपाल राष्ट्र बैंक ऋणपत्र निष्कासन सम्बन्धि कार्यविधि, २०७२
- (च) बजेटसँगै सालबसाली रुपमा संसदमा पेस हुने राष्ट्र ऋण उठाउने ऐन, आदि ।

३.३ संस्थागत व्यवस्था

अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय र नेपाल राष्ट्र बैंक सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनको कार्यका निमित्त प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा संलग्न रहने गरेका छन् ।

३.३.१ अर्थ मन्त्रालय : अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत रहेको अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहायता समन्वय महाशाखा, आर्थिक नीति विश्लेषण महाशाखा र बजेट तथा कार्यक्रम महाशाखाको प्रत्यक्ष भूमिका रहेको पाइन्छ ।

- वैदेशिक सहायता नीतिको तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने,
- वैदेशिक ऋण व्यवस्थापन गर्ने,
- आन्तरिक ऋण उठाउन नेपाल राष्ट्र बैंकलाई अनुरोध गर्ने ।

३.३.२ महालेखा नियन्त्रक कार्यालय : यस कार्यालयमा रहेको ऋण शाखा प्रत्यक्ष रुपमा संलग्न हुन्छ, जसले मुख्यतया Back up र Accounting को कार्य गर्ने गर्दछ ।

- सार्वजनिक ऋणको अभिलेख राख्ने,
- ऋणको साँवा, ब्याज तथा सेवा शुल्क भुक्तानी गर्ने,
- सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन सम्बन्धमा अर्थ मन्त्रालयलाई सघाउने ।

३.३.३ नेपाल राष्ट्र बैंक : नेपाल सरकारको अनुरोधमा नेपाल राष्ट्र बैंक राष्ट्र ऋण व्यवस्थापन विभागले आन्तरिक ऋणको व्यवस्थापन कार्य गर्दै आएको पाइन्छ ।

- सरकारी ऋणपत्रहरूको निष्कासन गर्ने, बोलकबोल गराउने, रकम प्राप्त गर्ने,
- प्राप्त रकम नेपाल सरकारको आन्तरिक ऋण खातामा जम्मा गर्ने,
- भुक्तानी मितिमा साँवा तथा ब्याज रकम नेपाल सरकारसँग माग गरी ऋणपत्र धनीहरूलाई भुक्तानी गर्ने,
- बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट भुक्तानी भएको ऋणपत्रको साँवा तथा ब्याज रकम शोधभर्ना प्रदान गर्ने,
- निष्कासन भएका ऋणपत्रहरूको अभिलेख राख्ने,
- ऋणपत्रको प्रमाणपत्र तयार गरी वितरण गर्ने, आवश्यकताअनुसार नामसारी (ऋणपत्र धनीको नाम परिवर्तन), एकीकरण, खण्डीकरण गर्ने,
- ऋणपत्रहरूको दोस्रो बजार व्यवस्थापन गर्ने ।

४. सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन र यसको अवस्था

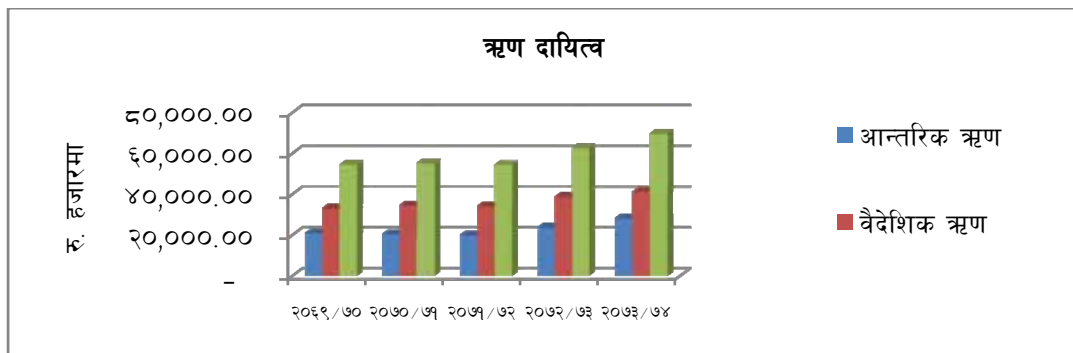
४.१ सार्वजनिक ऋण दायित्वको समग्र स्थिति

कुल ऋण दायित्वको विवरण रु. करोडमा

आर्थिक वर्ष	२०६९/७०	२०७०/७१	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४
आन्तरिक ऋण	२१,१८७.२८	२०,६६८.८६	२०,१६५.६८	२३,९०२.८९	२८,३७१.०६
वैदेशिक ऋण	३३,३४४.१५	३४,६८१.९१	३४,३२६.१८	३८,८७६.०३	४१,३९७.८८
कुल ऋण	५४,५३१.४३	५५,३५०.७७	५४,४९१.८६	६२,७७८.९२	६९,७६८.९४

स्रोत: महालेखा नियन्त्रक कार्यालय

आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को अन्त्य सम्ममा नेपालको कुल सार्वजनिक ऋण दायित्व रु. ६९,७६८.९४ करोडमध्ये आन्तरिक ऋणको भार ४०.७ प्रतिशत र वैदेशिक ऋणको भार ५९.३ प्रतिशत रहेको छ। माथिको तालिकाबाट पनि नेपालमा सार्वजनिक ऋणको भार क्रमशः वृद्धि भइरहेको देख्न सकिन्छ। संघीयताको कार्यान्वयन सँगसँगै सार्वजनिक ऋणको भार अझै बढ्ने देखिन्छ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २६.८४ प्रतिशतमा वैदेशिक ऋणको अंश १५.९३ प्रतिशत र आन्तरिक ऋणको अंश १०.९२ प्रतिशत रहेको छ।

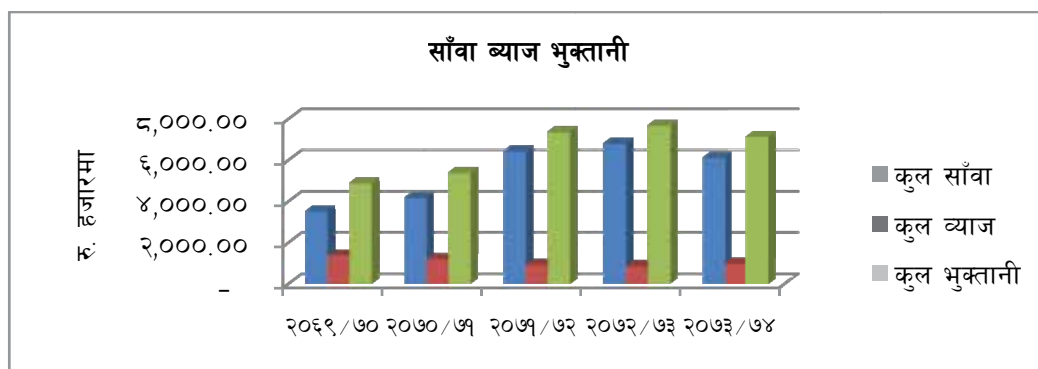
४.२ साँवा र ब्याज भुक्तानीको समग्र स्थिति

साँवा ब्याज भुक्तानीको विवरण रु. करोडमा

आर्थिक वर्ष	२०६९/७०	२०७०/७१	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४
कुल साँवा	३,५१३.०१	४,१८७.७१	६,४४७.१८	६,८१३.००	६,१२६.४६
कुल ब्याज	१,३७३.६७	१,२०३.७९	९२६.५१	८,६७.३१	१,००२.३७
कुल भुक्तानी	४,८८६.६८	५,३९१.५०	७,३७३.६९	७,६८०.३१	७,१२८.८३

स्रोत: महालेखा नियन्त्रक कार्यालय

आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा साँवा ६,१२६.४६ करोड र ब्याज रु. १,००२.३७ करोड गरी जम्मा ७,१२८.८३ करोड भुक्तानी भएको ऋणमध्ये कुल भुक्तानीको ८५.९३ प्रतिशत साँवा र १४.०६ प्रतिशत ब्याज रहेको देखिन्छ। वैदेशिक ऋणतर्फको भुक्तानीमा वैदेशिक विनिमयदरको उतारचढावले केही घटबढ हुने गर्दछ।

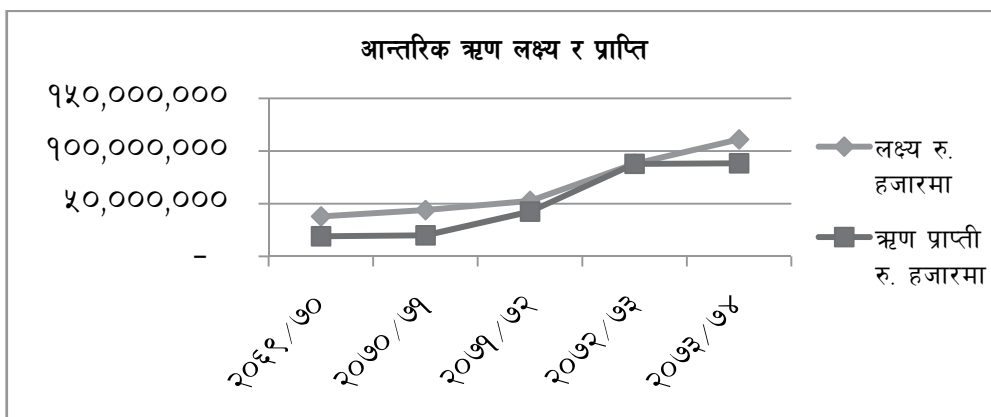
४.३ आन्तरिक ऋण लक्ष्य र प्राप्ति

आन्तरिक ऋण लक्ष्य र प्राप्ति

आर्थिक वर्ष/विवरण	लक्ष्य (रु.हजारमा)	ऋण प्राप्ति (रु.हजारमा)	प्राप्ति/लक्ष्य (प्रतिशत)
२०६९/७०	३८,०००,०००	१९,०४२,८५५	५०
२०७०/७१	४४,०००,०००	१९,९८२,८९५	५६
२०७१/७२	५२,७५०,०००	४२,४२३,१५४	९०
२०७२/७३	८८,०००,०००	८७,७७४,५१५	१००
२०७३/७४	१११,०००,०००	८८,३३७,७९५	८०

स्रोत: महालेखा नियन्त्रक कार्यालय

आन्तरिक ऋणको उपभोग भने तुलनात्मक रूपमा धेरै रहेको पाइन्छ। बजेट घाटा पूर्तिको प्रमुख स्रोतको रूपमा रहेको र चालु खर्चमा पनि आन्तरिक ऋणको हिस्सा हुने भएको हुँदा आन्तरिक ऋण लक्ष्यको तुलनामा केही मात्रामा कम नै रहेको देख्न सकिन्छ।

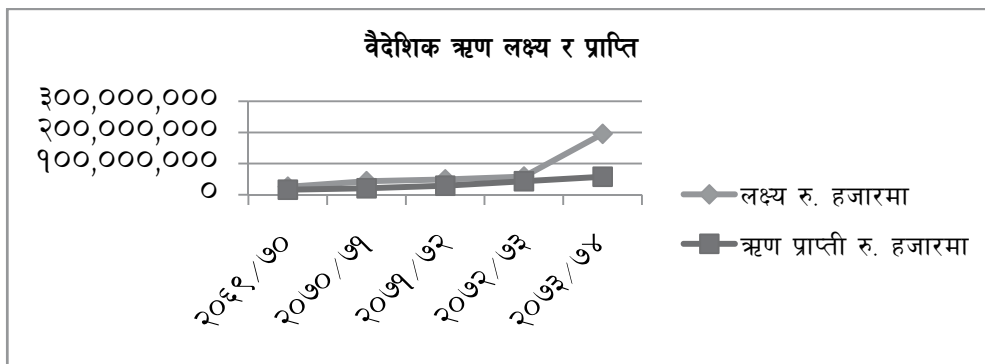
४.४ वैदेशिक ऋण लक्ष्य र प्राप्ति

वैदेशिक ऋण लक्ष्य र प्राप्ति

आर्थिक वर्ष	लक्ष्य (रु.हजारमा)	ऋण प्राप्ति (रु.हजारमा)	ऋण प्राप्ति प्रवृत्ति
२०६९/७०	२५,८३५,४६०	१६,५७९,५०३.३७	६४.१७
२०७०/७१	४३,७०३,८९७	२१,१३६,३६६.८६	४८.३५
२०७१/७२	४९,५२८,७७०	२९,२६४,२७६.५३	५९.०९
२०७२/७३	५८,६११,४६९	४३,७७३,९६८.००	७४.६८
२०७३/७४	१९५,७१५,७३७	५८,०१२,५४७.५६	२९.६४

स्रोत: महालेखा नियन्त्रक कार्यालय

पछिल्लो आर्थिक वर्षमा करिब ५८ अर्ब १ करोड वैदेशिक ऋण प्राप्त भएको छ, जुन लक्ष्यको २९.६४ प्रतिशत हुन आउँछ। यसरी वैदेशिक ऋण प्राप्त थोरै हुनुमा हाम्रो खर्च गर्ने क्षमता कमजोर हुनु नै प्रमुख कारण हो। वैदेशिक ऋण प्रायः गरी ठूला विकास आयोजनाहरूको लागि लिइएको छ, र आयोजनाहरूको निर्माण कार्य सुस्त हुनुका साथै समयमै शोधभर्ना माग गर्न नसकेको हुँदा वैदेशिक ऋण लक्ष्यको तुलनामा निकै थोरै मात्र प्राप्त गरेको देखिन्छ।

५. **सार्वजनिक ऋणका फाइदाहरू:** विशेषत घाटा बजेट पूर्ति गरि सरकारका लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू हासिल गर्न र देशको समग्र अर्थतन्त्रमा सुधार ल्याउन सार्वजनिक ऋणको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। यसका फाइदाहरू यसप्रकार रहेका छन् :

- अर्थतन्त्रसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित आयाम, सार्वजनिक ऋणले घाटा बजेट व्यहोर्छ,
- आन्तरिक ऋणले देशको आर्थिक विकासमा सहयोग पुराउनुका साथै अर्थतन्त्रमा छरिएर रहेका स-सानो बचत रकम परिचालन गरी सरकारलाई आवश्यक पर्ने वित्तीय साधन जुटाउँछ,
- सर्वसाधारण नेपाली तथा गैर आवासीय नागरिकहरूलाई उचित प्रतिफल सहितको सुरक्षित लगानी गर्ने अवसर प्रदान गर्दछ,
- देश विकासको लागि लगानी गर्नुको साथै कल्याणकारी कार्यहरू सञ्चालन गर्दछ,
- अर्थतन्त्रको समग्र प्रभावकारी मागलाई प्रभावित गरी मूल्य वृद्धि तथा आर्थिक मन्दी नियन्त्रण गर्दछ,
- Capitalization को सुविधाले निश्चित समयसम्म ब्याज र Grace Period को सुविधाले साँवा भुक्तानी गर्नु पर्दैन,
- Saving-Investment gap तथा Revenue-Expenditure gap पुरा गर्दछ।

६. **बेफाइदाहरू:** सार्वजनिक ऋण घाटा बजेट पूर्ति गर्ने साधन भए तापनि अनुत्पादक खर्चतर्फ यसको प्रयोग भएमा यसले अर्थतन्त्रमा नकारात्मक असर पार्न सक्दछ, जसबाट आउन सक्ने बेफाइदाहरू निम्न बमोजिम रहेका छन् :

- ऋण सँगसँगै दाताहरूको शर्त मान्नु पर्ने र हस्तक्षेप बढ्ने हुन्छ,
- ऋण माथि अत्यधिक आश्रित रहनु पर्ने अवस्थाले राष्ट्र परनिर्भर बन्ने सम्भावना रहन्छ,
- वैदेशिक मुद्राको विनिमयदर परिवर्तनसँगै दायित्व बढ्न सक्ने हुन्छ,
- कमजोर खर्च गर्ने क्षमताका कारण अनावश्यक रूपमा Commitment Charge तिर्नुपर्ने हुन्छ,
- राष्ट्रिय प्राथमिकता र दातृ निकायको प्राथमिकता बिच मा तालमेल नहुने हुनसक्छ।

७. **सार्वजनिक ऋणको उपयोगमा सुझावहरू:** सार्वजनिक ऋण राष्ट्र निर्माणको पाटो हो । सार्वजनिक ऋणलाई राष्ट्र हितका योजनाहरूमा प्रयोग गर्न सकेमा उच्च प्रतिफल प्राप्त हुने देखिन्छ । यसर्थ, सार्वजनिक ऋणको उपयोग देहायका पक्षहरूलाई समेत ध्यान राखेर गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

- सार्वजनिक ऋणलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा उपयोग गरिनु पर्ने,
- खर्च गर्न सक्ने आयोजनाहरूमा मात्र ऋण लिने,
- आर्थिक-सामाजिक पूर्वाधार विकासका लागि आवश्यक ऋण परिचालन गर्नु पर्ने,
- आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सिर्जना र राष्ट्रिय पुँजी निर्माणमा योगदान पुग्नेगरी सार्वजनिक ऋणको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने,
- ऋण तिर्नसक्ने क्षमताको विकास गरिनुपर्ने,
- उच्च प्रतिफल प्राप्त हुने आयोजनामा मात्र सार्वजनिक ऋण उपयोग गरिनु पर्ने ।

निष्कर्ष

नेपालले सार्वजनिक ऋणको उपयोग गर्न थालेको आधा शताब्दी भन्दा धेरै भइसकेको छ । तथापि, धेरै निकायहरूबाट सार्वजनिक ऋण सम्बन्धी कार्यहरू भइरहेको सन्दर्भमा यसको व्यवस्थापन चुस्त दुरुस्त हुन नसकिरहेको अवस्था विद्यमान छ । तसर्थ, यसका निमित्त एउटा छुट्टै सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय स्थापना गरी यसलाई अभि व्यवस्थित गर्न अति जरुरी भै सकेको छ । त्यसो त आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को बजेटमा सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयका लागि बजेट विनियोजन भए तापनि यो विषय अभि कार्यान्वयनमा जान सकेको छैन ।

सार्वजनिक ऋणको उपयोगमा वैदेशिक ऋणको ब्याजदरको तुलनामा आन्तरिक ऋणको व्याजदर केही महंगो देखिन्छ । तर, आर्थिक दृष्टिकोणले हेर्दा आन्तरिक ऋण नै फाइदाजनक हुन्छ । विदेशी दातासँग ऋण लिँदा शर्तहरूको पालना गर्नु पर्दछ । ऋण रकम समयमै सदुपयोग गर्न नसकेमा थप आर्थिक भार पर्न जानुका साथै वैदेशिक विनिमय दरको पनि जोखिम रहने हुँदा आन्तरिक ऋणलाई प्रोत्साहित गरी वैदेशिक ऋणको भार कम गर्दै लगेको खण्डमा देशको लागि हितकारी र लाभदायक हुने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

नेपालको संविधान,

सरकारी ऋणपत्र मौद्रिक उपकरण तथा अनलाइन बोलकबोल सम्बन्धी संक्षिप्त जानकारी,

ऋण तथा जमानत ऐन, २०२५

राष्ट्र ऋण ऐन २०५९, राष्ट्र ऋण व्यवस्थापन मार्गदर्शन, २०७४

सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय स्थापना गर्ने सम्बन्धी संगठन तथा व्यवस्थापन सर्भेक्षण प्रतिवेदन, २०७४

नेपाल सरकारको ऋण दायित्वको वार्षिक विवरण, २०७३/७४, म.ले.नि.का.. ।

Experience of Government Expenditure with Economic Growth

Chandrakala Paudel

Training Chief, Revenue Administration Training Centre

1. Introduction

Economic resources' sufficiency, good health and happy relationships are the fundamental needs, which contribute to people's quality of life. The importance of social well being is recognised by government and policy makers. Policy makers have potential to influence outcomes in social policy areas including, health, education, employment and family. A high level of interest in social issues is an international phenomenon, with the recognition that increased national economic prosperity is not necessarily accompanied by increased social well being for all. Distributional effects are important and for many, well being is not directly correlated with income. Governments and societies seek economic growth, and development in most of the countries through public capital spending known as big push for development from government capital spending in mega projects like infrastructures, electricity, information technology and other social sector like health, education and so on.

Now-a-days, the need of government capital spending has raised concerns, especially after the recent financial crisis according to the Keynesian approach for the economic development and growth of nations. In Nepal, like in other developing economies, over the years, there has been a steady increase in government spending, however, the economic growth and development targets have not been achieved as expected. One of the reasons for this is low performance of capital spending. These have led to several research interests on the role of government spending. The revival of interest in growth theories has also re-energized interest among researchers in verifying and understanding the relation between government fiscal policies and economic growth. For instance, despite the huge amount of public expenditures, there is still an insignificant level of development witnessed in Nepal.

Public expenditure on all sectors of the economy is expected to lead to economic growth in the sense that capital and recurrent expenditure will boost the productive base of the economy which, in turn, will lead to the growth. The economic growth of the country is in average 4.2 percent over the last decade (Economic Survey, 2016/17). Absolute poverty decreased from 42.0 percent in 1995 to 21.6 percent in 2016. However, there are large disparities in the rates of poverty by gender, social group and geographical areas. The link between government expenditure components and economic growth is a critical subject of analysis as the two are interrelated (*Stieglitz, 1989*).

There has been increased contention among development economists as to the relationship between public expenditure and economic growth. Government expenditure has been found to boost productivity but on the same breath it has been seen as an impediment to development because of the way it's financed. The development process of an economy

mainly depends on the economic factors such as natural resources, infrastructure, monetary and fiscal policy, agricultural and industrial development and so on. But these factors are not sufficient for the rapid economic development of a country. Development process is affected by human endowment, socio-cultural and political condition, organizational pattern, and administrative system as well. It is important to know that these factors are not independent but tend to reinforce and influence each other.

Nepal started its planned development effort in 1956 and now has experiences of more than 60 years. The country has achieved incredible progress in the areas such as road, irrigation, drinking water, information and communications, literacy and life expectancy. However, in terms of economic growth, the progress has not been satisfactory. The economic growth rate, a major indicator of economic development, is not at desired level. In Nepal, low capital expenditure continues to be a major concern. For example, in the fiscal year 2016/17, only 60.7 percent of capital expenditure allotment was spent. In other words, a sizable chunk of the allocated budget remains unspent. A number of efforts, such as early authorization from the Ministry of Finance (MOF), speedy approval of programmes from the National Planning Commission (NPC) and regular meetings of Secretaries of the line ministries and Project Managers with the MOF and NPC, among others, were initiated. However, neither they brought remarkable improvements nor desired changes. The problem is generic across the sectors. However, it is more severe in infrastructure development projects, the main binding constraint of Nepal's development.

2. Evidence of Capital Spending and Growth

Musgrave Rostow's Theory is one of the important opinion on which it reflects the relationship between government expenditure and economic growth. The theory asserts that in early stages of economic growth, public expenditure in the economy should be encouraged. This further states that during the early stages of growth there exist market failures and hence there should be robust government involvement to deal with these failures. The opinion is faulted because it ignores the contribution and takes sector by assuming the government expenditure as only driver of economic growth. Likewise, *Wagner Law* is another important view which shows the positive relationship between government spending and growth. The literature opines that growth of public expending is a natural consequence of economic growth. Specifically *Wagner Law* viewed public expenditure as behavioral variable that positively responds to the dictates of a growing economy.

The hypothesis tries to find either a positive relationship between government spending & income and a unidirectional causality running from government spending to economic growth. The *Wagner Law* is admired because in many ways it attempt to explain public expenditure and economic growth. The law is faulted because of its inherent assumption of viewing the state as separate entity, capable of making its decisions ignoring the constituent's populace who in actual can decide against the dictates of the *Wagner Law*. Moreover, *the Keynesian* model indicates that during recession a policy of budgetary expansion should be undertaken to increase the aggregate demand in the economy thus boosting the Gross Domestic Product (GDP). This is with a view that increases in government spending leads to increased employment in public sector and firms in the business sector. The employment

risers, income and profits of the firms increase, and this would result in the firms' hiring more workers to produce the goods and services needed by the government.

In consonance to the above, the work of *Barro (1990)* has stipulated a new perspective in which the investigation of the impact of fiscal budgetary expansion through public expenditure can enhance output growth. The authors employed a Cobb-Douglas model and found that government activity influences the direction of economic growth (*Barro & Sala-i-martin, 1992*). However, one of the greatest limitations of Keynesian theory is that it fails to adequately consider the problem of inflation which might be brought about by the increase in government spending. *Barro (1993)* endogenize government spending in a growth model and analyze the relationship between size of government and rates of growth and saving. He concluded that an increase in resources devoted to non-productive government services is associated with lower per capita growth. Therefore, government expenditure which enhances economic growth should be tailored towards productive services. Capital expenditure has a lasting impact on the economy and helps provide a more efficient, productive economy. Current expenditure, however, doesn't have such a lasting impact. Once the money is spent, it is gone and the effect on the economy is simply a short-term one.

Aregbeyen (2007) established a positive and significant correlation between government capital and public investment and economic growth, while he found that current and consumption expenditures were negatively associated with it. Other studies also confirm either a negative or a positive correlation/relationship between fiscal policy (with government expenditure, public investment or related variables used as proxies) and economic growth. *Gregorious and Ghosh (2007)* made use of the heterogeneous panel data to study the impact of government expenditure on economic growth. The result was that countries with large government expenditure tended to experience higher growth.

Barro (1996) believed that expenditure on investment and productive activities is expected to contribute positively to economic growth, while government consumption spending is expected to be growth retarding. Government controls the economy through the use of public expenditure. This instrument of government control promotes economic growth in the sense that public investment contribute to capital accumulation. *Devarajan (1996)* using a sample of 140 ECD countries found that expenditure on health; transport and communication had positive impacts on economic growth. Spending in education and defense did not have a positive impact on economic growth in the short run. The nature, size and direction of government spending would surely determine its impact on the economy, which would directly or indirectly affect the size and the output of the economy. Government spending and economic growth are directly related. It has been established in literature by some authors that there is a link between economic growth and government spending; they believe that there is a nexus between government spending and economic growth. Government spending has direct impact on the rate of economic advancement. Infrastructure is a key to economic growth. A good infrastructural development will enhance productivity and bring about a low unit cost of production, which will in turn increase competitiveness and effective participation in the international market.

Gaire (2013), examined in the Nepalese context for the period 1975-2012 using annual time

series data. The empirical results from the Johansen co-integration tests clearly show that there is long run equilibrium relationship between government expenditure and real GDP, private consumption and gross fixed capital formation. Likewise, Granger Causality test confirms that there is bilateral causal relationship between government expenditure and gross fixed capital formation in Nepal. Kharel (2012), developed a macroeconomic forecasting model focusing on fiscal policy and economic growth in Nepal. The structure of the model, which comprises a total of 14 equations, allows alternative policy options for maintaining fiscal stability and promoting economic growth as well as switching deficit financing between domestic and foreign loans by using annual data from 1992/93 to 2009/10 to estimate the model and provide out-sample forecasts for 2010/11 to 2012/13, in order to evaluate the plan performance. The empirical evidence suggests that fiscal policy, particularly governments' capital expenditure affects economic growth positively and also crowds-in private investment. However, there exists a trade-off between fiscal stability and high level of economic growth as the policy goal of achieving both objectives seem to be unattainable. Sharma (2012), examined the relationship between capital spending and economic growth and found that government expenditure is one of the important determinants of economic growth. However the growth of economy depends on the size, spending capacity, and effective use of capital expenditure in the development process. In Nepal, due to political instability internal inability and weak governance situation capital expenditure is unable to influence on economic growth and development. The study further suggests for increasing the spending capacity of government and regular monitoring in expenditure tracking and effective use of capital expenditure. Likewise, the government should focus on law and order and fair and transparent use of government investment avoiding corruption and misuse of public investment.

In Nepal, GON formulates fiscal policy with the objectives of sustainable economic development and inclusive growth of the country, creation of employment, equitable distribution of the resources eradicates the poverty and among others. The expenditure of government that has been made for the payment of social sectors contributions such as salary, wage, education, health, grant, subsidy, allowances, and social security and others are known as recurrent expenditure. Likewise the government expenses made on the development of the infrastructure such as road, hydroelectricity electricity, irrigation, railway, information technology and among others are known as capital expenditure. After the great depression of 1930s, Keynesian macroeconomics gained momentum regarding the presence of the effective government's role for the economic development of the country. As per the Keynesian multiplier theory, there would be the higher degree of increment in output with the increment of government expenditure in infrastructure. Similarly IS-LM approach also justifies the need of government expenditure for creating the aggregate demand in the economic development of the country. Likewise, production possibility frontier model also underpins the need of the government expenditure (both current and capital) for the increased output.

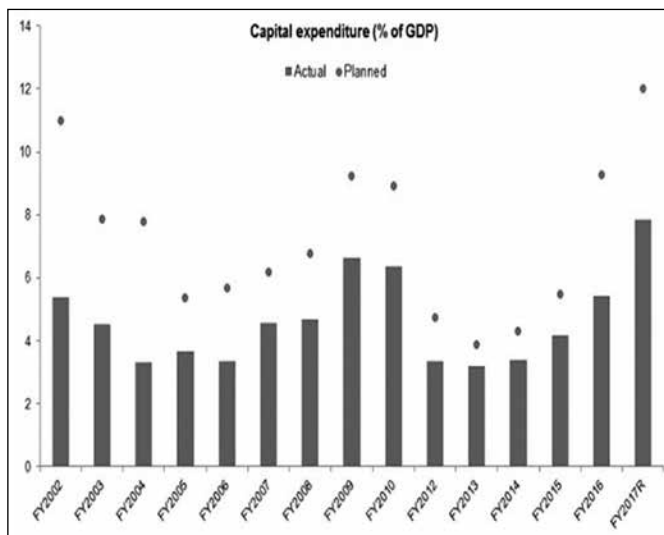
3. Current State of Capital Expenditure in Nepal

In Nepal, the growth of recurrent expenditure has been remaining high as compared to the growth of capital expenditure for the decades. The total revenue mobilization has just covered the recurrent and there has been always shortage of domestic financial resources for capital expenditure in big and systematically important income and employment generating projects.

The recurrent expenditure to some extent is essential from the point of view of social welfare, inclusive growth, facilitating and benefiting the poor and in overall human development aspects. As like, in other developing countries, Nepal has been facing the huge resource deficit in infrastructure financing and the massive poverty prevails, the skyrocketing recurrent expenditure needs to be economized so that it will create some fiscal space for the development purpose. As the country is moving to federal set up, the need of recurrent expenditure is inevitable, though it can be suggested to economize the recurrent expenditure in future. In Nepal, before two decades, there had been used to be a large share of capital expenditure than recurrent expenditure as percentage of total revenue. It was on an average of 51.1 percentages five years ago. Then now, the share of capital expenditure remained sluggish. In addition to this, another disappointing factor is that actual capital expenditure averaged just around 70 percentage of planned capital expenditure in the last decade. Likewise, the average capital expenditure to GDP ratio has been declined and it stood at 5.0 percent in average the last decade. At present, Nepal has been categorized as facing moderate risk of debt distress, low capital expenditure and high treasury surplus as per the latest Debt Sustainability Analysis by IMF, there is no constraints for borrowing both from domestic and external sources, for meeting financial resource gap to development effort. In Nepal, as per the latest *World Bank Survey* annual infrastructure financing requirement has been estimated between 8.0-12.0 percent of GDP in the short and medium term. In this sense, the country requires capital spending to reach the same percentage of GDP, but in recent years, this is hovering just around 4.0 to 5.0 percent. In addition, a newly announced National Urban Development Strategy of the government estimated that the country needs an investment worth Rs 2.22 trillion to bridge infrastructure deficit, including those in 191 municipalities, by fiscal year 2030-31. Low capital investment had a severe impact on energy, transport, water supply and sanitation, irrigation & telecommunications. Despite the government's commitment to public-private partnerships to meet infrastructure needs, project spending averaged only 71.0 percent of the budgeted allocation in the decade of 2005-10. These dismal figures indicate that Nepal needs more and better investment to foster innovation, make the economy competitive and enhance the efficiency of markets for goods, labour & finance. Given high flow of remittance, internal resource and foreign aid, including grant and loan, this is the best time to transform its economy by using available surplus resources in building infrastructure and in social reforms. However, the current country's economic portfolio does not show good signs. With dwindling capital expenditure and swelling recurrent expenditure, Nepal has been experiencing different types of economic and social problem.

Out of the total budget allocated under the capital expenditure, the government has been able to use just over 60.0 percent. As the government fails to spend the allocated budget in the capital expenditure, there is surplus of huge rupees of amounts. Due to prolonged political instability and poor implementation mechanism, Nepal's capacity to use the money has reduced. As Nepal has announced its initiative to graduate from Least Developed Country to a developing country by 2022, it needs to invest a huge amount of resources in the social and infrastructure sectors. Nepal's target to achieve 8.0 percent of annual GDP is unlikely at the present rate of capital expenditure. The government needs to take certain drastic steps to enhance the efficiency of the government agencies to increase the capital expenditure.

Although, it is a time to make major breakthroughs in the development sector as there is surplus of resources. Despite of Nepal's current level of trade deficit which is as high as equivalent to the flow of remittances, it can make a difference by investing the money in development infrastructure. Unfortunately, the total allocation for these projects was merely 4.2 percent of total budget and 25.6 percent of development expenditure (2014/15). As the budget allocation is dismal, the rate of utilization of the budget by those projects is very low and out of 21, only two projects are able to exceed the 50.0 percent of the budget target.

Likewise, out of total budget allocation of Rs. 1049 billion, the budget allocation for capital expenditure was Rs 312 billion (29.7 percent total budget) in 2016/17, while the budget utilization was Rs 189 billion (60.7 percent of total allocation). The procedural delays in requesting authorization for release of funds and the cumbersome procurement processes have further delayed capital spending. The inability of the government to spend money on time, which usually flows via the banks and financial institutions, may contribute to liquidity constraints in the coming days. Additionally, public capital expenditure dependent sectors such as construction are not expected to pick up and, it not, only affects employment creation, but also revenue mobilization, overall economic growth rate, and poverty reduction too.

4. Capital Spending and Economic Growth

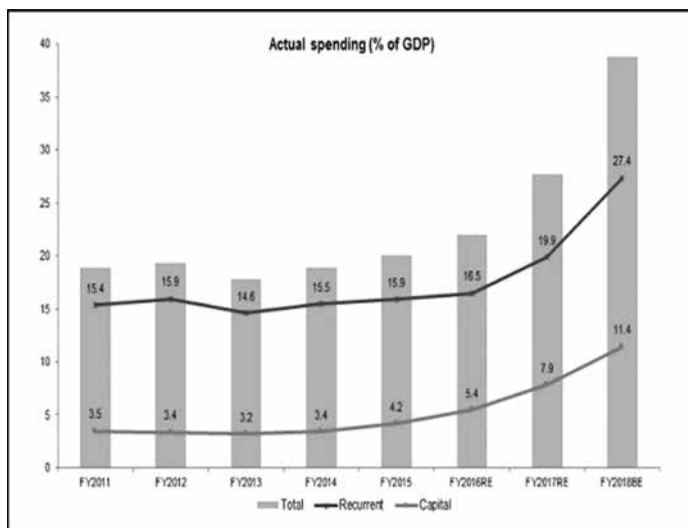
As throughout the Nepalese budgetary history, current expenditure kept on crowding out capital expenditure and for example, the ratio of recurrent expenditure to capital expenditure was around 2.0 in fiscal year 2006/07 whereas it increased to 2.65 in fiscal year 2016/17.

Available data show that the ratio of capital expenditure to Gross Domestic Product (GDP) squeezed to 5.5 percent in average in last five years. In contrast, the ratio of current expenditure to GDP went up to 21.6 percent in 2016/17 from 11.2 percent in 2006/07. As a result of low capital expenditure, the ratio of investment on gross fixed capital formation to GDP remained below compared to the South Asian Average. The low public sector investment in the gross fixed capital formation has also discouraged the private sector from investing in fixed capital formation. According to data from *Central Bureau of Statistics (CBS)*, on average, one rupee expenditure that the government makes in gross fixed capital formation brings in or leverages an investment worth Rs 4.40 from the private sector.

The government of Nepal while presenting the budget in the parliament gradually reduced the capital budget allocation in recent years, and as a result of this the actual capital expenditure

itself is consistently lower than the budgeted amount. The struggle and consistent inability to spend on time the allocated capital budget has put the issues surrounding the quality of spending. For a developing country with tremendous need to scale up infrastructure investments to tackle head-on the binding constraints to accelerated economic activities, reduced as well as under spent capital budget is a cause of concern. Crowding in of private investments has not happened due to the failure to ensure adequate physical prerequisites, including infrastructure. Consequently, it is not only having an impact on productivity, but is also suppressing economic growth and jobs creation below the potential. Scaling up both quantum and quality of capital spending is vital for creating the foundations for the lackluster growth to take off on sustainable path.

The government needs to accelerate capital spending through expedited approval of funding requests for projects, and allocating and releasing adequate funds for projects facing funding constraints, while cutting down delays in procurement process. However, it is also critical that the government is mindful of the quality of capital spending by ensuring sound allocation and quality utilization of the funds through sufficient internal and external control. Towards accelerating capital spending

and augment its impact on economic growth, revenue mobilization, and job creation, the government should prepare and unveil a timely and full budget in the coming years with sufficient capital budget allocation. At the same time, actions to enhance accountability and transparency of public management need to be accelerated, including the reforms for public financial management, public procurement, and other public governance functions.

Likewise, the major source of capital expenditure in Nepal, which is foreign aid realization from bilateral and multilateral donors has been continuously declined and fell down due to the changed strategies of foreign aid by donors. The amount pledged in donors' conference right after earthquake devastation (Rs. 440 billion) had unreleased due to the passive political wrangling. The government should formulate and implement the policies for generating employment and income. Government has been investing more in the payment of salary, allowances and other benefits to the public personnels. Government should make clear vision and strategy regarding the public enterprises operation. Public Enterprises which are not effective on their result should be disinvested.

Moreover, there is the trend of making high recurrent expenditure for making small capital expenditure. So, such types of practices should be minimized and eliminated to make the expenditure more transparent and it should be tied with the outcome of the project.

Emphasis on the enhancement of productivity of the employees should be given. Such as contemporary management practices should be exercised to motivate the employees. Information and technology should be used to get the efficient output. The training and seminar expenses should be result oriented and need based so that it can contribute the skill enhancement of the employees and implemented in the work field which will ultimately increase the efficiency of staffs. Government grant and subsidies should be provided to the targeted people and there should be mechanism to make ensure about the end use of the subsidy and grant. The allocation of budget in different headings should be based on realistic estimation with detailed study and need assessment and duplication in allocation is to be avoided. Transparent expenditure mechanism should be practiced. Quality of procurement and maintenance work should be assured. Strong internal control mechanism should be developed and effectively implemented. There should be the strong commitment and the vision of the political leadership to minimize the recurrent expenditure.

Public capital spending has been persistently weak in Nepal, with both planned and actual spending languishing far below what is needed to close the infrastructure deficit, estimated to be between 8.2 to 11.8 percent of GDP per year until 2020. Raising the amount and quality of capital expenditure is one of the country's most pressing challenges. Accelerated capital spending is needed to scale up infrastructure investments, create business opportunities, and lower the cost of doing business. This will help attract private investments, which are critical for Nepal to attain higher economic growth that is both sustainable and inclusive. Nepal needs more public spending in the form of capital for the following reasons:

- Development of infrastructure: Nepal has very poor and old physical infrastructure. For example, on road network in South Asia, Nepal ranks 147th out of 155 countries in the logistic performance index (*World Bank*). Likewise, per capita electricity consumption is 105.5kwh which is lower than SAARC. The global competitiveness report ranks Nepal 102th out of 144 countries on stock of quality of infrastructure,
- Upgrading the country to developing country status by 2022 and middle income country by 2030.
- Creation of employment and thereby eradicating poverty.
- Inclusive and sustainable economic growth.
- Reducing the dependency on other countries for energy and food security.
- Crowding in the private investment.
- Maximum utilization of the resources.
- Rehabilitation and reconstruction of the country that has been damaged by the devastating earthquake.
- Reenergize the economy which has been slowed down due to the recent blockade.

5. Constraints of Capital Spending

There are so many issues involved in low capital spending in Nepal. Partly, this is also related to the government agencies as well as the development partners. On the part of the government, there are issues concerning the delay in contract awards and there are problems

related to procurement, which creates a lot of problems, leading to a low capital spending. One of the major problems related to low capital spending is also partial budget sanctions. Although the budget is dispatched in the very beginning of the fiscal year, the problem is that the concerned departments do not get the budget in time. For instance, there is the need to get approvals from different ministries to implement the programs, including from the National Planning Commission, concerned line ministries and then district line agencies. The procedures are so complicated that the budget and program do not reach in time. Even if the contracts are awarded in time, their implementation is often delayed due to the legal disputes on such contracts. Political transition, development transition and impractical rules, regulations and processes are also responsible for the constraints of capital spending. Along with the processes, the budget and spending as well as procurement rules and regulations are also creating hurdles.

- Bureaucratic hassles and long procedural formalities to complete the task.
- Project approval delays (e.g. for the construction of hydropower, an investor has to pass through 7 ministries, 23 departments and 36 legal formalities).
- Weak intra and inter ministry co-ordination.
- Slow decision making arising from the apprehension over the autonomous anti - corruption body's action.
- Co -ordination is lacking between periodic plan and budget.
- Limited project appraisal, planning and implementation capacity of the line ministries including the lack of medium term expenditure framework.
- Lack of strong pipeline of projects ready for implementation.
- Cumbersome laws and regulations related to procurement and procedural clearances.
- Weak allocative efficiency/improper budget cycle.
- Poor quality of spending, trend of pushing of expenditure towards year end.
- Low level of participation in local level.
- Lack of feasibility studies and detail design in advance lack of well planned procurement plans.
- Delay and obstacles in land acquisition.
- Budget allocation for the projects which do not have any feasibility study.
- Lack of prioritization of projects and various projects are prioritizing in P1 category.
- Weak project management technique, high staff turnover and lack of staff capacity
- Lengthy procurement process and weak capacity of contractor. Likewise, holding so many contracts by a single contractor in most cases show weak contract management.
- Unavailability different level of skilled, semi-skilled and low-skilled manpower.
- Lack of performance evaluation and appraisal mechanism that has to be tied with reward and punishment.
- High fiduciary risks in project implementation, particularly in rural areas when programmes are implemented through local government having limited human resources and capacity.

- Political instability and policy implementation uncertainty.
- Political interference in operational level.

6. Recommendation

Since more than a decade, capital expenditure has not been used as per the allocation. Experts point to the fact that growing revenue collection during the second quarter and rise in reimbursements by the donors also resulted in the exponential surplus of money in the government's treasury. But the increasing budget surplus in the treasury is indicative of our low absorption capacity. The government should divert the resources from underperforming projects to good performing projects so that capital expenditure can be maximized. The delay in spending the budget can lead to multiple problems in the market, such as lack of liquidity, job creation and slow development work. For years, we have been fatigued by this bizarre development practice. If a major chunk of the budget continues to pile up, there is persistent risk of spending the budget unaccountably at the end of the fiscal year. This has been happening for the last several years.

Laws and guidelines clearly stipulate that development expenditures have to be made within a set deadline, and accountability and transparency must be maintained in the process. But brushing aside such legal and procedural mandates, expenditures are being made in such a way as to produce miserable development output when hefty amounts are being spent for development works annually. It has become a common sight in and around the cities, towns and villages that construction of new tracks and blacktopping of roads unusually pick up momentum during June and July each year. There are some core reasons behind this practice. First, the efficacy of the government agencies in Nepal is often linked to their capacity to absorb or spend the allocated amount. This puts them under pressure to finish the budget at any cost when the fiscal year is about to close, not bothering about the quality of services such expenditure produce. Second, spending budgets within a short duration leaves opportunities for kickbacks, corruption and commissions. Political parties and bureaucrats who often work in close cahoots have been benefiting from such a filthy development practice and culture. Because of this mentality and culture, bureaucrats and politicians do not speed up allocation and expenditures in the early stage. Corruption and margin of profit can be higher in small and tiny projects.

Therefore, allocations to tiny and small projects have soared in the last few years. Local offices are under pressure to release the funds to projects of non-priority when the end of the fiscal year is just a few weeks away. There has been pressure on the line ministries and departments to finish the remaining budget in a few months. With these instances following few, among others can be taken on note for low spending and improve the current situation.

- Projects which were not screened and were also not ready to be included are included in the budget. Therefore, this practice should be reviewed and eliminated.
- Implementation framework of projects with detailed performance indicators, time framework and accountability of concerned authority should be prepared and enforced. Performance of the project should be aligned with the performance appraisal of the key project staffs.

- The orientation training on technical aspects of projects, implementation method, expected output and outcome including inter-agency coordination should be provided in the beginning to the personnel assigned in the projects.
- Local institutions as envisioned in the Local Self Governance Act should be empowered to expedite the expenditure from the local level.
- Donor assisted projects are either unjustifiably categorized as Priority One projects or prepared with inadequate consultation and participation of stakeholders. Therefore, this system of categorization needs to be eliminated and require more consultation and participation of stakeholders.
- Service providers particularly the contractors which are weak, needs to be more strong and capable in handling projects.
- Budget submission is always late, and approval and authorization get further delayed. Fiscal Management and Transparency Act needs to promulgated and require implementing effectively.
- Medium Term Expenditure Framework (MTEF) introduced as an instrument to appropriately link an annual budget and the periodic plan needs to be continued.
- Those who perform are not rewarded and those who do not are not punished. Therefore, reward and punishment system require implementing effectively.
- Performance based retention of key project staff, waving off requirement for project approval from NPC and MOF after the introduction of budget might be a best option. Likewise, multiyear contract of key roads projects may ease the bottlenecks of project implementation to some extents.
- Eliminate waste, duplication, and inappropriate federal spending.
- Procedural delays in approving the project and awarding the contract, a tendency among contractors not to work after receiving the mobilization fund in advance, frequent transfer of technical and top level staffers at the project and fear of the anti-graft body are some of the reasons for the low spending of the capital expenditure needs to be eliminated.
- Development intervention has focused more on expenditure than on substantial output. A government agency's capacity to spend more is linked to its efficiency, which is a wrong development approach. Until the development focus shifts from sheer absorption to yielding outcomes, billions of spending will not bear development fruits. The development initiative will not move anywhere if it fails to streamline the development process and objectively monitor the outcomes of such expenses every year. Therefore this situation needs to be reformed and improved.

7. Conclusion

The government should seriously take note of the problems and issues about the low budget expenditure and very weak performance of spending in terms of quality of work and life. Learning lessons from the past years, Nepal must expedite the release of funds on time and spend the budget accountably and transparently for improved development infrastructure and activities. Monitoring and maintaining the standard is being always the key issue while routing expenditures. In the context, that the capital expenditure is expected to fill in the gap of

investment requirement to drive the growth, focusing investments in infrastructure that would provide a better environment for more efficient private sector, and encourage systematic capital formation in the country by both private and public sectors, there is an urgent need for bringing in a policy with a strong commitment to (i) bar the concerned ministries to forward not ready to implement projects to include in the budget, (ii) ensure a budget submission date is fixed by an act and the budget is endorsed before the beginning of a fiscal year, (iii) strengthen capacity of contractors through merger and acquisition, (iv) restore link between annual budget and periodic plan through MTEF, and (v) adopt a reward and punishment policy particularly in infrastructure projects. Overall, on an average public expenditure and potential economic growth are linked by a long-run relationship. However, the net impact of potential growth on the future stream of government budget balances depends also on other factors like the political will, the efficiency and also on prioritizing on the key sectors of the economy.

In order to realize the expected economic growth in the country the performance will largely depends on the efficiency of scaled-up expenditure. It is evident that the composition of government expenditure affects economic growth. This is based on the simple fact that Nepal is a developing country and any investment in infrastructure will bring in many economic benefits to the country. The investment on infrastructure certainly delivers through the capital expenditure. Therefore the role of capital expenditure is important in Nepal for the economic development, growth and prosperity of people through eradicating poverty. Government spending is an important countercyclical tool for countries of all income levels. In low-income countries (LICs), pressing capital needs give government spending another role to promote long-term economic growth. The evidence in LICs suggests that where spending is concentrated on wages tend to have lower growth, while those that allocate higher shares to capital and nonwage goods and services enjoy faster output expansion. Tilting the overall composition of public expenditure toward more productive uses is particularly important for boosting growth. Fiscal consolidations achieved through cutting selected recurrent expenditures tend to trigger higher growth rates than adjustments based on revenue increases and cuts in more productive spending, the result consistent with the findings for industrial countries too.

Although, the performance of government spending in economic growth has been found mixed in various empirical studies for example in Africa and Asia, government spending in agriculture and education were particularly strong in promoting economic growth whereas in Latin America, spending in agriculture, infrastructure and social security had positive growth-promoting effects. Structural adjustment programs had a negative effect on growth in Africa, but no statistically significant effects in Asia and Latin America (IMF, 2003). Various types of government spending have differential impacts on economic growth, implying greater potential to improve efficiency of government spending by reallocation among sectors. Nepal should increase capital spending in agriculture, particularly on production-enhancing investments and agricultural R&D. This type of spending not only yields high returns to agricultural production, but also has a large impact on poverty reduction since most of the poor in Nepal still reside in rural areas and their main source of livelihood is agriculture.

References

- B. Sharma(2012), Government expenditure and economic growth in Nepal a minute analysis, Revenue Administration Training Center, Ministry of Finance, Nepal
- Barro, R. J. (1990). A Cross-Country Study of Growth, Saving and Government. NBER Working Paper No. 2855.
- Barro, R. J. (1992). Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth. *Journal of Political Economy*.
- Barro, R. J. (1993). Economic Growth in a Cross-Section of Countries. *The Quarterly Journal of Economics*.
- Barro, R. J., & Sala-I-Martin, X. (1996). Public Finance in Models of Economic Growth. *The Review of Economic Studies*.
- Devarajan, S., Swaroop, V., & Zou, H. F. (1996). The Composition of Public Expenditure and Economic Growth. *Journal of Monetary Economics*.
- H.N. Gaire (2013), Relevance of Keynesianism in Nepal: An Empirical Analysis, *Economic Review*, Nepal Rastra Bank
- R.S. Kaharel (2012), Modelling and Forecasting Fiscal Policy and Economic Growth in Nepal, NRB Working Paper, Nepal Rastra Bank
- Websites: www.mof.gov.np; www.nrb.org.np; www.npc.gov.np; www.imf.org; www.worldbank.org; www.adb.org

Assessing Integrity of an Public Sector Organization

Ramu Prasad Dotel

Deputy Auditor General, Office of the Auditor General

1. Background

Integrity is the qualifications of being honest and having strong moral principles. It is the inner sense of "wholeness" deriving from qualities such as honesty, consistency of character and exemplary behavior. It possesses the quality of acting in accordance with specific values (Incorruptibility) or laws and codes, relevant moral values and norms. In other words, integrity is the sum of accountability, competency, and ethical behavior by deducting corruption. Whereas, accountability is answerability, transparency, social responsibility, consistency and clarity; competency is knowledge, skill, qualification and professionalism; ethical behavior includes trustworthy, fairness, honesty and confidentiality. Such characters or qualities need to be acquired and corruption which includes bribe, patronage, theft, forging and manipulation should be abolished.

Integrity is the one of the main pillar of good governance. It can be measured in national, organizational and individual level. Transparency International Nepal has conducted national integrity assessment. However, the eight pillar of integrity system were in moderate status. It has enlightened the need for improvement in overall integrity system. In addition, Transparency International (TI) publishes corruption perception index each year. According to the 2016 corruption perception index reported by TI, Nepal is 131 least corrupt nations out of 175 countries, which was reaching high 154 in 2016 and record low 90 in 2004. This indicates the vulnerability of the country in promoting better governance across all aspects of society. Beside the national integrity assessment, organizational and individual level integrity assessment plays vital role to shape the governance system of the country.

There are several tools in the world to conduct assessment of integrity within the organization and individual level. However, such practice has not been introduced in our country. It is utmost important to conduct integrity assessment for analyzing their integrity risks and assessing the maturity of their integrity control systems. The oversight agencies such as Commission for the Investigation of Abuse of Authority (CIAA), Office of the Auditor General (OAG), National Vigilance Center (NVC) can design assessment tools and methodology as per nature of work of the organization, which is suitable for country prospective. This article discuss about integrity assessment of the public sector organization, methodology as well as the sample assessment tools designed, which are supposed to be used to conduct integrity assessment in near future.

2. Rationale of assessment

Organizational integrity assessment tools assess the vulnerability, integrity control system and the gap, which ultimately help to design strategy and control system in the public sector organization. If all public sector organizations have sound integrity system, it could contribute to corruption control and eventually in good governance. The rationale of assessment is to evaluate the effectiveness of the public sector organization in promoting integrity. It also generates understanding of strength and weaknesses in integrity and helps in determining strategy to build integrity in the organization. Assessment creates awareness within the organization about the integrity and contributes to prevent the breach of integrity.

Improvement in the integrity of individual organization contributes to the whole governance system. Scoring system in the assessment process is crucial to recognize more risky public entities, where the oversight agencies can focus their activities. In addition, integrity score creates competitive environment among the organization to get integrity honor.

3. Assessment methodology

Different approaches are used to assess the integrity of the organization. The self-assessment is one approach, in which structured workshop moderated by a facilitator is organized. In such workshop, the designed tools, included in annex 1-3 are used. These tools focus at conditions for preventing corruption and generate a list of management recommendations for supporting the integrity of the organization in a question. It is a management tool enabling the user to design a tailor-made integrity policy and at the same time to raise integrity awareness among its staff. Such workshop is organized with cross section of employees, utilizing knowledge and experience of employees in risk and control relating to integrity.

Another approach for the organizational level integrity assessment is to employ external expert or this can be conducted by oversight agencies i.e. Commission for the Investigation of Abuse of Authority, Office of the Auditor General, National Vigilance Center etc. This approach is more independent comparing to self assessment. However, the staff of respective offices should be involved to obtain better result and create ownership. Otherwise, suggestions given by the assessor may not be acceptable to the organization.

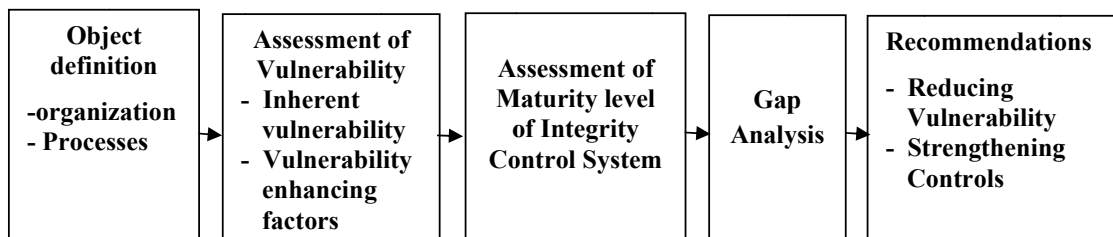
Assessor should collect detailed evidences or information about the specific government agencies or sectors. The techniques used to collect evidences include:

- Studies, reports, laws, and other documentation
- Interviews (informal and structured)
- Focus groups
- Direct observation
- Workshop
- Questionnaire
- Quantitative survey

4. Integrity assessment

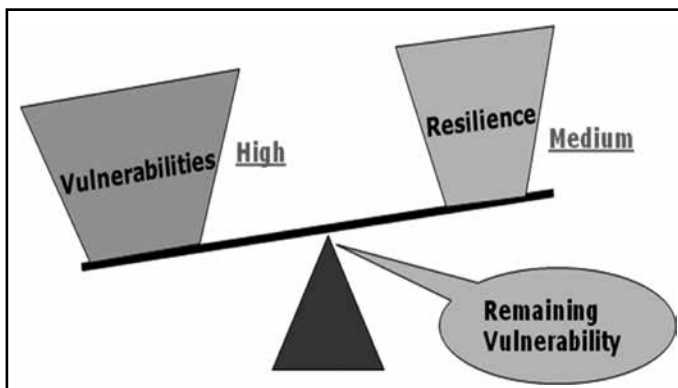
Integrity assessment is conducted in two stages. Firstly, vulnerability profile is prepared by

identifying inherent vulnerability and vulnerability enhancing factors of respective organization. Vulnerable processes for integrity exist in all government organization. However, some activities or organizations are inherently more vulnerable than other. For example, those offices which are involved in procurement, payment of subsidies, benefits, allowances, granting and issuing licenses, giving permits, authorization, certification, regulating, setting standard, enforcing prosecutions, justice, sanction, assessing revenue, collecting revenue, handling cash and goods, managing and utilizing assets, negotiation, giving approval have more vulnerable by nature for integrity. Other offices, involved in preparing plan, administering meeting, providing training and conducting research are considered less vulnerable. Thus, inherent vulnerability is assessed considering the types of activities performed by the organization.

In addition to inherently vulnerable activities, some circumstances may enhance the existing vulnerability of the organization to integrity breaches. Such circumstances include:

complex legislation and directives, propriety right, involvement of multiple organization, political intervention, lack of established system, no budgetary restriction, lack of monitoring mechanism, legal protection against prosecution, group responsibility, unionism, conflict of interest, low remuneration, overspending, and involvement of mediator/agent etc. Inherently medium vulnerable

offices with high vulnerability enhancing factors result into high vulnerability profile. While conducting integrity assessment, inherent vulnerabilities and vulnerability enhancing factors are assessed to identify overall vulnerability profile.

When the integrity appears vulnerable, office establishes integrity control system. It is measured using different indicators such as: policy framework and legislation for integrity, responsibilities assigned for integrity, legal framework to protect independence, internal control mechanism, value and standards, professional standard, code of ethics, integrity awareness, management attitude, organization culture, response to integrity violations, accountability, audit and monitoring. Such factors control the breaching of the integrity. As shown in the figure above, total vulnerability of integrity is determined calculating score

in each area with considering the vulnerability enhancing factor. Resilience is computed considering the maturity level of integrity control. The balance can be achieved by reducing vulnerability or enhancing control. Though overall vulnerability of integrity is high, integrity control system helps to reduce the risk of violation and promote integrity. While assessing the integrity system, if vulnerability is high and integrity control system is also medium or weak then such office needs to determine strategy to improve integrity system.

The sample checklists to determine inherent vulnerabilities, vulnerability enhancing factors and integrity control system are attached in annex 1-3. Integrity assessment is conducted by scoring each indicator.

5. Benefit and challenges

The integrity building is crucial in promoting good governance. Overall integrity depends upon the organizational and individual level integrity. For building integrity, current level of integrity, strength and weaknesses needs to be identified. Integrity assessment exercise is important to identify the status of organizational and individual level in public sector. It creates some sort of awareness about the integrity in the organization and promotes internal communication on the matter of integrity. Staff are become aware about the areas to be strengthened. It helps to formulate integrity policy or operational guidance, based on a systematic integrity risk analysis. It insists the recording of integrity violation and appropriate response to such cases in timely manner. It is crucial to be noted that integrity is the behavioral aspect and depends upon the attitude of individual staff. Moreover, it can be further enhanced and controlled by the circumstance of the workplace. Thus, it is important to conduct organizational assessment periodically and adopt strategies to build integrity.

However, it is difficult to identify measurable indicators which spoil or build integrity. Some factors, cited in the checklist as vulnerability enhancing factors and integrity control system are not exhaustive. Likewise, inherent vulnerabilities differ as per the nature and area of the activities performed or service delivered by the public organizations. Thus, such indicators mentioned in the checklists need to be customized to fit in to the organization.

Challenge in assessing organizational integrity is the scoring system, which involve subjectivity. Although it is attempted to make objective, it depends upon the individual perception. Therefore, workshop approach has been suggested to conduct the assessment, where different experience people from the organization and outsider along with facilitator come to the conclusion about the indicators.

6. Conclusion

Integrity assessment is an important step for integrity building. Organizational integrity building involves developing and maintaining a professional and respectful environment in the organization. It also includes ethical behavior, active management and supervision, accountability and transparency, effective processes, corruption control and confident professional reporting practice in the organization. For conducting the organizational level integrity assessment, the indicators have been developed considering vulnerability, vulnerability enhancing factors and integrity control system. Any organization can use the sample checklists included in the annex or customize them. However, the oversight

agencies such as CIAA, OAG and NVC may conduct integrity assessment of Government Office periodically. This will help to identify the vulnerable offices including the strength and weaknesses in area of integrity control system and also support to determine strategy for building integrity. In essence, building organizational integrity is about creating an organization that fosters the development of high professional and ethical standards, and demonstrates the values of the organization which is the best to safeguard against risks to integrity, including improper conduct, misconduct and corruption.

Annex - 1

Inherent vulnerabilities

This form is designed to measure the inherent vulnerability of the public sector organization. It is used to assess whether and to what extent the processes or activities is important to the respective organization. If the processes or activities are very important for the organization, it will be consider as inherently vulnerable organization. The score is given considering the importance of the activities in the organization. Score 3 is given to very important activity, 2 score is given to important, 1 score is given to relevant and 0 score is given to not important activity. The sample checklist is given below.

Vulnerable areas /activities /actions		Importance Score 0-3
1 Contracting	Procurement, tenders, orders, assignments, approval, awards	
2 Payment	Subsidies, benefits, allowances, grants, sponsoring, unusual transaction (outside normal operation)	
3 Granting / Issuance	Permits, licenses, identity cards, renewal, authorizations, disbursement, certification	
4 Regulating	Conditions of permits, setting standards / criteria, norms, reviewing performance, issuing directives,	
5 Inspection / audit	Supervision, monitoring, oversight, control, inspection, audit	
6 Enforcement	Prosecution, justice, sanctioning, punishment	
7 Information	National security, confidential information, documents, dossiers, copyright	
8 Money	Treasury, revenue assessment and collection, fines, financial instruments, portfolio management, cash/bank, premiums, deposits, expenses, bonuses, allowances, etc.	

9 Goods	Handling, management and consumption (Consumables, equipment)	
10 Assets	Usage of assets, recording and management, distribution	
11. Decision	Negotiation, accreditation, service delivery	

Annex - 2

Vulnerability enhancing factors

In addition to the inherently vulnerable activities, some circumstances may enhance the existing vulnerability of the organization to integrity breaches. If these conditions prevail in the organization, it will increase the vulnerability. Thus, the score is given as per the level of existence of these conditions. Score 3 is given in very higher level of existence, score 2 is given to existence, score 1 is given in existence to some extent and score 0 is given in non existence of the conditions.

Conditions	Score (0-3)
1. Complexity	
1.1 Innovation / advanced (computer) systems	
1.2 Complex legislation, directives	
1.3 Special arrangement (legal / fiscal)	
1.4 Bureaucracy	
1.5 Involving multiple entities	
1.6 Networks of relations	
1.7 Mix of public-private interests (commerce / competition)	
1.8 Need for external expertise	
1.9 Political influence / intervention	
1.10 Propriety right/Judgmental right	
2. Change/Dynamics	
2.1 Young organization, lack of established system or mechanism	
2.2 Frequently changing legislation	
2.3 Strong growth or downsizing	
2.4 Privatisation / Management buy-out	
2.5 Outsourcing	
2.6 Crisis (re-organisation, survival of the organisation or job at stake)	
2.7 External pressure (pressure on performance, expenditure, time, political pressure)	

Conditions	Score (0-3)
2.8 No budgetary restriction/ over budgeting	
3. Management	
3.1 Dominant	
3.2 Manipulative	
3.3 Lack of supervision and monitoring	
3.4 Remuneration strongly dependent on performance	
3.5 Lack of accountability	
3.6 Ignoring advice / signals	
3.7 Defensive response to criticism or complaints	
3.8 Legal protection against prosecution	
4. Personnel	
Work environment	
4.1 Pressure on performance / income dependent on performance	
4.2 Low status / lack of esteem/ low rewards / low career prospects	
4.3 Poor working conditions / High workload	
4.4 Group loyalty/ Good relationship/ Familiarity risk/ Intimation with team member,	
4.5 Confidentiality in working procedures/ Black box	
4.6 Personal attachment with client/ beneficiary	
4.7 low remuneration	
4.8 Involvement of agent/ mediator	
4.9 Power to obstruct, unionism	
Individual	
4.10 Having other interests (side jobs etc.), conflict of interest	
4.11 High personal debts	
4.12 Lifestyle (overspending)	
4.13 Temptation on personal properties	
4.14 Personal threats	
4.15 Addictions (alcohol, drugs)	
5. Problem history	
5.1 Complaints	
5.3 Signals / whistle blowers	
5.4 Earlier incidents (recidivism)	
5.5 Administrative problems (backlogs, inconsistencies, extraordinary trends etc.)	

Maturity level of Integrity Control System

This checklist is designed to assess the integrity control system. Different indicators are given to measure the control system. While measuring the system, score 3 is given if the indicator exists, implemented and working effectively, score 2 is given if the indicator exists and implemented but not effective, score 1 is given if the indicator exist but not implemented and 0 is given if the indicator does not exist.

	Indicators	Maturity level Score 0-3
1	Policy framework	
1.1	Integrity measures embedded in a systematic policy framework	
1.2	Concrete objectives formulated as part of the integrity system	
1.3	Time and funds budgeted for implementing integrity measures	
1.4	Communication about Integrity measures	
1.5	Integrity policy formally laid down in an overall policy plan	
2	Vulnerability / risk analysis	
2.1	General vulnerability / risk analyses of integrity regularly carried out	
2.2	In depth analyses carried out for vulnerable areas and positions	
2.3	Strategy to improve integrity system are determined	
	Responsibilities	
3.1	(Functional) responsibilities assigned for integrity	
3.2	Systematic consultation between officials responsible for integrity	
3.3	Integrity counselor appointed	
3.4	Periodic coordination with outside organizations and external stakeholders	
3.5	Coordinator appointed for integrity policy (externally)	
4	Integrity legislation and regulations; Rules are in place regarding:	
	Conflicts of interest	
4.1	- External positions/financial interests	
4.2	- The acceptance of gifts/invitations	
4.3	- Confidentiality	
4.4	- Preventing “revolving door arrangements” (Involving former employee to client's offices)	
4.5	- Influence of politicians on civil servants	

	Indicators	Maturity level Score 0-3
	Integrity within organizations	
4.6	- Combating/dealing with undesirable conduct	
4.7	- Private expense claimed	
4.8	- Email, internet photocopy and telephone use	
4.9	- Use employer's vehicle for personal use	
4.10	- Use of the employer's property	
5	Administrative organization and internal control	
5.1	Specification of vulnerable activities and positions	
5.2	Specific control procedures in place for conducting vulnerable activities	
5.3	Job descriptions for all staff members/ responsibility clearly defined	
5.4	Segregation of duties	
5.5	"Four eyes principle" applied (requirement of involvement of two individuals)	
5.6	Job rotation scheme to avoid familiarity risk	
5.7	Proper authorization from higher authority	
5.8	Mandated to relevant external reporting requirements	
5.9	Objective performance evaluation mechanism for rewarding performer and discouraging non performer.	
6	Security; Measures have been taken with regard to:	
6.1	Physical security (locks, windows, doors, safes, etc.)	
6.2	Information security (IT security, clean desk policy, classification of information as confidential/secret, access authorisations, filing systems)	
6.3	Non cash transaction, use of account payee cheque	
6.4	Revenue directly deposited into bank account.	
7	Values and standards	
7.1	Integrity is part of the organisation's mission.	
7.2	Integrity related code of conduct have been formulated.	
7.3	Provision of oath or pledge taking.	
7.4	The organisation has a code of ethics and made public covering: <ul style="list-style-type: none"> - trust, confidence and credibility; - integrity ; independence, objectivity, impartiality, - (political) neutrality, avoidance of conflicts of interests; - competence; etc. 	

	Indicators	Maturity level Score 0-3
7.5	Self declaration on code of ethics and monitoring mechanism for code of ethics prevails.	
7.6	Rules designed to prevent nepotism exist and are enforced.	
8	Professional standards	
8.1	Standard operating procedures and guidelines are prepared for performing the responsibility of Organization.	
8.2	Training courses offered to staff introducing the basis knowledge required to perform quality work and system of providing continuous professional education should be introduced.	
9	Integrity awareness	
9.1	Integrity is an explicit requirement for all positions.	
9.2	Regular training courses provided considering integrity.	
9.3	Staff in vulnerable positions informed of particular risks and counter measures.	
9.4	Special assistance and/or counseling for staff to cope with integrity risks.	
10	Management attitude	
10.1	Higher authority actively promotes the importance of integrity.	
10.2	Higher authority actively seeks the implementation of an integrity policy and integrity measures.	
10.3	Higher authority always responds appropriately to integrity issues.	
10.4	Higher authority itself complies with integrity regulations and/or code of conduct, serving as an example of appropriate ethical behavior.	
11	Organizational culture	
11.1	Regular attention is paid to the importance of integrity.	
11.2	Integrity questions can be discussed safely.	
11.3	Sufficient opportunity to express criticism on the behavior of the staff.	
11.4	Importance of integrity is clearly explained to external relations.	
11.5	Open communication on integrity violations and how they are dealt with.	
11.6	Organization structure with clearly defined roles and responsibility and culture of holding others responsible for their conduct.	
11.7	Sufficient consideration of job satisfaction.	

	Indicators	Maturity level Score 0-3
11.8	High degree of salary variation among the higher and junior staff.	
12	Recruitment & selection	
12.1	Fixed procedures for dealing with all recruitment. Merit based recruitment is in place.	
12.3	Integrity is part of the introduction programme for new staff.	
12.4	Declaration of personal property annually.	
12.5	Integrity is periodically considered in work consultation meetings.	
12.6	Integrity is a specific consideration when hiring temporary and external staff.	
12.7	Remuneration fringe and benefit and other motivational factors are sufficient to attract competent manpower from the market.	
13	Response to integrity violations	
13.1	Notification procedure is in place for employees to report suspected violations of integrity. (‘whistle blowers procedure’) (ISSAI 40, 6b, element 2)	
13.2	General public are accessible to report suspected violations.	
13.3	Integrity counselor is involved in the notification of violations.	
13.4	Procedure for handling complaints from external sources.	
13.5	Protocol for investigating (suspected) integrity violations prevail.	
13.6	Central recording of integrity violations.	
13.7	The organisation always responds to integrity violations.	
13.8	Suspensions of criminal offences are always reported to the public prosecutor or the police.	
14	Accountability and transparency	
	General	
14.1	Senior authority receives reports to account of the integrity policy adherence.	
14.2	Democratically elected authorities (parliament, municipal council, etc.) receive reports to account for the integrity policy conducted.	
14.3	Budget execution and performance reports are publish periodically.	

	Indicators	Maturity level Score 0-3
14.4	Budget is authorized by competent authority (Parliament, General Assembly) and off-budget expenditure are not made.	
14.4	All revenue earned are timely deposited in the treasury.	
14.5	Compliance of prevailing acts, rules and regulation.	
14.6	Providing information to public as required by law.	
14.7	Consultative process in decision making.	
14.8	Public hearing conducted periodically.	
15	Audit & monitoring	
15.1	The integrity system is periodically audited by an internal auditor.	
15.2	The integrity system is periodically reviewed by an independent external auditor and/or supervisor.	
15.3	The integrity system is periodically monitored or evaluated by higher authorities.	
15.4	Suggestion given by periodic monitoring of management, internal, external are implemented in timely manner.	
15.5	Financial statements are submitted in timely manner and get audited by independent external auditor.	
15.6	Issues reported by auditor are settled in timely manner.	

Reference

- i. INTOSAINT, Netherlands Court of Audit,
- ii. National Integrity System Assessment, 2014, Transparency International Nepal
- iii. Tools for Assessing Corruption and Integrity in Institution, A Handbook, 2005, United States Agency for International development.
- iv. A guide to build works place integrity, Indicators and practice, 2009, Office of the Police Integrity Victoria.

Stock Market Development and Economic Growth in Nepal

Basudev Sharma Poudel (PHD)

Under Secretary, Ministry of Finance

Abstract:

This paper studies the relationship between stock market development and economic growth in Nepal using annual data from 2007 to 2017. The trend of the data shows some sort of instability in the stock market along with the economic growth pattern of the economy. The relationships between economic growth and indicators of stock market development were observed through data structure and their variation during the period. The trend of ten year indicates the association between stock market development & economic growth in Nepal. The findings support the theoretical prediction that development of stock market would play a key role in economic growth. The study therefore concludes that stock market development leads the economic growth in Nepal and efforts should be devoted to develop the stock market.

Keywords: stock market; economic growth; Nepal.

General background

The capital market has been identified as an institution which contributes to the socio-economic growth and development of emerging and developed economies. This is made possible by the intermediary role played by the capital market in mobilizing funds from surplus units to deficits units to be invested into projects with positive net present value (NPV), which may enhance economic growth of the nation. Capital market is a driver of any economy to growth and development because it is essential for long-term growth capital formation. It is crucial in the mobilization of savings and channeling of such funds, i.e. savings to profitable self-liquidating investment. Capital market offers access to a variety of financial instruments that enable economic agents to pool, price, and exchange risk. Through assets with attractive yields, liquidity and risk characteristics, it encourages savings in financial form. This is very essential for government and other institutions in need of long-term funds and for suppliers of long-term funds. The vital roles played by the capital market in the achievement of economic growth thereby enables government, industries, corporate bodies to raise long-term capital for the purpose of financing new projects, expanding and modernizing industrial concerns. A unique benefit of the capital market to corporate entities is the provision of long-term, non-debt financial capital. Based on its importance in accelerating economic growth and development, government of most nations tends to have keen interest in the performance of its capital market. The concern is for sustained confidence in the market and for a strong investors' protection arrangement. There are two types of financing in the financial market direct and indirect financing. Capital market is the only way for direct financing for various investment opportunity and options.

Economic growth in Nepal

Nations development and its situation in economic world, define in economic growth. That is how much more the economy produces than it did before. It measures a country's entire economic output for the past year. That takes into account all goods and services that are produced in this country for sale, whether they are sold domestically or sold overseas. Most governments try to manage economic growth. For one thing, when the economy is growing, businesses make more money, which increases tax revenue. They also hire more people, which increase income. When people feel prosperous, they reward political leaders by re-electing them. The government can stimulate the economy through expansive fiscal policy. That's when it either spends more, cuts taxes, or both. Since politicians want to get re-elected, they use expansive fiscal policy to stimulate the economy. Expansive fiscal policy is addictive. If the government keeps spending more and taxing less to spur economic growth, it leads to deficit spending. It works for a while, but eventually leads to higher debt levels.

Nepal's economy began its first period of sustained economic growth in the early 1980s and through the 1990s, when growth remained relatively steady but slow. The civil conflict that began in 1996 and escalated in 2002 further slowed Nepal's already modest rate of economic growth, especially in relation to other nearby economies in South Asia. While the Comprehensive Peace Accord of 2006 led to improved economic performance, economic growth remains modest. Since 2008, per capita growth has averaged around 4% per year except fiscal year 2072/073. Despite slow economic growth, Nepal's recent progress in poverty reduction has been strong. From 2006 to 2011, Nepal was the top performer out of 22 countries in reducing multi-dimensional poverty, as measured by the Oxford Poverty & Human Development Initiative. These gains have come largely through an increase in international labor migration and growth in remittance income. Nepal's growth in Gross Domestic Product (GDP) has averaged a modest 4% since 2008, well below regional levels (WDI Nepal, 2013). With slow economic growth and few employment opportunities at home, millions of workers have sought opportunities abroad. Remittances from migrant workers have been high, 29% of GDP. Following table reveals the situation of economic growth in Nepal.

Table 1
Trend of economic growth in Nepal

Fiscal year	64/65	65/66	66/67	67/68	68/69	69/70	70/71	71/72	72/73	73/74*
GDP at current price (Rs in Billion)	815.7	988.3	1192.8	1366.95	1527.34	1695.01	1964.54	2130.15	2247.42	2599.23
GDP growth in percentage	5.8	3.9	4.26	3.85	4.61	3.76	5.72	2.97	0.01	6.94

Source: CBS report and economic survey 2016/17

Economic growth is measured by changes in the gross domestic product (GDP). If the economy is producing more, businesses are more profitable, and stock prices rise. That gives company's capital to invest and hire more employees. As more jobs are created, incomes rise. Consumers have more money to buy additional products and services, driving

higher economic growth. For this reason, all countries want positive economic growth. That makes economic growth the most watched economic indicator. If we watch Nepal's economic growth trend, and realize its prospect, capital formation/mobilization, enhancement of saving/investment, and technological upgradation remains the key driver factors. Capital market should be a instrument to address these driving force.

Stock market and economic growth

The role of capital in economic growth has been unequivocally accepted throughout the world. The provision of capital through stock market has markedly contributed in accelerating the pace of economic growth. Stock market development is a robust vehicle that supports resource allocation and spurs economic growth through various channels. A strong stock market can generate, promote and acquire more information about firms, the innovative activity of entrepreneurs, the aggregate state of technology or their consequences also plays important role in the investment decisions, thereby promoting efficient resource allocation, improving the productivity of capital and achieving better growth. Moreover, stock markets play a key role in allocating capital to the corporate sector, which will have a real effect on the economy on aggregate. A well functioning financial sector channels limited resources from surplus units to deficit units and in so doing providing an efficient allocation of resources, thereby resulting in economic growth.

The link between financial stock market and economic growth becomes the field of research more and more explored. A number of studies in 'economics literature' have established a positive relationship between economic growth and stock market development. A well organized and managed stock market arouses investment opportunities in the country by recognizing and financing productive projects that ultimately lead to economic activity, allocates capital efficiently, mobilizes domestic savings, helps diversifying risks and facilitates exchange of goods and services. The growth in countries by increasing investment and financial deepening fostered by higher saving depends on financial system of those countries. Thus, a well-functioning financial system is crucial for sustainable economic growth. The financial system plays a vital role in economic development through mobilizing savings, allocating resources, easing risk management and improving corporate governance. As a part of financial system, stock market contributes to economic development by its liquidity function and lowering cost of raising capital. A well-developed stock market contributes to the mobilization of domestic savings by enhancing the set of financial instruments and efficiently allocates capital to productive investments which leads to an increase in the rate of economic growth.

Though theory does not provide a unique concept of stock market development to guide empirical research but literatures suggest that stock market development is multifaceted, involving issue of market size, market volume, market liquidity etc. These facts which are established in international context regarding the association between stock market and economic growth are still pertinent and relevant in the Nepalese context too. If we analyzed the last ten year stock market data with growth trend a causal relationship exist between economic growth and economic development. Although economic fundamentals, indicators do not explain capital market movement, however a strong economic growth will help for

smooth functioning of capital market. Table 2 reveals the scenario of stock market in Nepal during ten year period 2010 to 2017.

The table reveals that during the period stock market is fluctuating in terms of transactions, ratio of market capitalization and Nepse index. If we observe the trend of stock market it suggest that natural disaster, blocked or any other externalities does not loosed the confidence of investor. It means Nepal has potentiality of economic growth even in the obstacle situation. Stock market indicators clearly point out political stability is essential for market performance and economic growth. After the declaration of constitution stock market is moving upward.

Table 2
Trend of stock market performance

Fiscal year	Listed companies	Total number of share transaction Rs. (In million)	Securities transaction (in billion of Rs)	Ratio of market capitalization to GDP	Nepse index
64/65	142	28.6	22.82	44.90	253.42
65/66	149	30.55	21.68	51.91	198.77
66/67	176	26.23	11.85	32.15	477.73
67/68	207	26.24	6.66	19.48	362.85
68/69	216	41.88	10.28	23.41	389.74
69/70	228	81.57	22.05	30.24	518.30
70/71	235	214.14	77.30	40	1036.10
71/72	232	159.72	65.33	46.57	961.23
72/73	229	30.20	163.95	94.16	1718.15
73/74*	212	25.73	132.34	76.57	1355.23

Source: Stock Exchange

Implications

Securities market in Nepal began with the floatation of shares by Biratnagar Jute Mills Ltd 1936 and Nepal Bank Ltd in 1937. The introduction of Company Act, 1964 and the first issuance of government bond by Nepal Rastra bank on behalf of the government in 1964 were other landmarks in the development of stock market. The history of Nepal stock exchange began with the establishment of Securities selling and buying Centre in 1976 under Industrial Policy 1974 in order to facilitate the trading of government securities. It was converted into Securities Exchange centre in 1984 under the Securities Exchange Act 1984, which started listing and trading corporate securities from that year. It was converted into Nepal Stock Exchange Ltd (NEPSE) in 1993 under the stock market reform program. As an apex regulator in the country, Securities Board of Nepal (SEBON) was incepted in 1993 under Securities Exchange Act 1984, which has currently been operating under Securities Related Act 2007, to act as an advisor of the government for the development of stock market, regulate the activities of securities markets and securities business persons and protect the interests of securities investors. Through the initiation of SEBON several reforms has been initiated in the capital market for market development and stability. From Asbba to awareness campaign

and various regulatory directions Sebon is playing a strategic role for corporate governance and market protection. Still real sector companies are not entering in the market, therefore government should focus on this and other pertinent issue regarding on line trading system and strengthening market through rational policy and program.

Conclusion

The increasing importance of financial markets across the world has reinforced the general conviction that 'finance' is an important element of economic growth. As such, the emphasis has remained on economic growth and stock market development. Being an important pillar of the economy of a country, the stock market plays a pivotal role in the growth of the industry and commerce which ultimately affects the economy of the country to a large extent. This is the rationale that the industry, business, government, regulators, researchers, investors, central bank of the country and even the general public keep a close eye of observation on the activities of the stock market.

An Overview of Nepal's Economic Diplomacy

Harish Chandra Singh Thakuri

Instructor, Revenue Administration Training Centre

Abstract

Today, diplomacy is being largely steered towards enhancement of economic interests even though political & strategic interests remain an indispensable task of diplomacy. Virtually, every country in the world is devising the instruments of economic diplomacy as a strategic tool to promote and fulfill its economic interests, and Nepal is not an exception. This paper attempts to shedlight on developments in Nepal's economic diplomacy, initiatives undertaken, achievements realized so far, problems associated, and put forward some suggestions as well.

1. Conceptualizing Economic Diplomacy

Economic diplomacy is a form of diplomacy employed by a nation-state using economic tools in foreign policy realm so as to pursue its national interest in its dealing with external world. It is essentially a process of mainstreaming economic dimension in a country's diplomacy with the prime objective of promoting economic interests of the country. It is concerned with articulation of a country's foreign policy through economic point of view, so as to grab the opportunities that lie beyond national frontiers. It is different from traditional diplomacy in the sense that it is obsessed with economic aspects, whereas the latter is primarily concerned with power and politics between international players. Economic diplomacy is functional at three levels: bilateral, regional and multilateral. It encompasses a vast range of economic activities including but not limited to foreign investment, aid, foreign employment and international trading arrangements. Generally, the task of economic diplomacy is carried out by Ministry of Foreign Affairs in cooperation and coordination with line ministries and other stakeholders ranging from state to non-state actors.

Economic diplomacy can be conceptualized through two fundamental approaches. One of the approaches defines economic diplomacy as the use of economic tools to advance foreign policy goals. As Berridge and James, in Dictionary of Diplomacy (2003), stated, economic diplomacy employs economic resources, either as rewards or sanctions, in pursuit of a particular foreign policy objective. This is sometimes called "economic statecraft", in which a country focuses on employing economic resources and strengths in its interaction with outer world, to strengthen its position in international relations. Popular during cold war, this approach views economic aspect as means rather than ends in foreign policy domain. Still, giant economies such as USA, Russia, China, etc. wield economic weapons to pursue their national interests.

In contrast, the next approach views economic diplomacy as a use of diplomatic apparatus, skills and tactics to pursue national economic interests. The foreign policy instruments are

devised in order to complement endeavor for the realization of economic objectives of the country. As Rana (2007) opines, economic diplomacy is the process through which countries tackle the outside world to maximize their national gain in all the fields of activity including trade, investment and other forms of economically beneficial exchanges, where they enjoy comparative advantage; it has bilateral, regional and multilateral dimensions, each of which is important. Proliferated after the end of cold war, this approach regards economic aspect as ends rather than means in foreign policy realm. This approach is embraced by the developing and under-developed countries like ours, in order to advance their economic interests in their relations with external world.

2. Historical Background

The roots of economic diplomacy can be traced back to Peace of Westphalia, a series of peace treaties in 1648, which provided the foundation for modern state system. With the evolution of state system, economic diplomacy developed in any of its kind, be foreign trade, foreign aid or the like. But, it gained worldwide momentum especially after the World War II ended and Cold War paved its way on global scale. Furthermore, strides in liberalization, regionalism and globalization since the 1980s have augmented the significance of economic diplomacy in foreign policy domain.

The history of Nepal's economic diplomacy can be traced in several manifestations, even before the unification of Nepal by Great King Prithivi Narayan Shah. Nepal had established business ties and trading arrangements with Tibet at around 646 A.D. during the *Lichhavi* reign. The country enjoyed the monopoly of the trade passing between Nepal and Tibet, and also of the transit trade between Tibet and India. Nepal had trade relations with Tibet and British-India that flourished in the 18th and 19th century. After the enforcement of Nepal-India-British Tripartite Agreement in 1947, the British government and Indian government started recruiting Nepali as soldiers in their Army.

The concept of economic diplomacy came into fore-front after political changes in 1951, which uprooted autocratic *Rana* regime and laid foundation stone for democratic governance. In the 1950s a new beginning was made by establishing diplomatic ties with various countries. Simultaneously, efforts were also made to obtain the membership of various regional and international organizations. In 1951, Nepal signed the Point Four Agreement, a bilateral aid arrangement, with the United States. It was a clear indication that she prioritized economic diplomacy in her development endeavors. Nepal became a member of the United Nations Organization on 14 December 1955. Similarly, she played an active role for the foundation of SAARC on 8 December 1985, and became its founding member. Thereafter, mobilization of bilateral and multilateral aid became the government's priority in order to advance the overall socio-economic condition of the country.

However, economic diplomacy became more prominent after the restoration of democracy by People's Movement in 1990. Policy of economic liberalization adopted by the government amid the widespread impacts of globalization induced political acceptance and embracement of economic diplomacy in foreign policy. Nepal acceded to World Trade Organization on 23 April 2004 to reap the benefits from rule-based international trading regime. She became a full member of BIMSTEC, a sub-regional group of seven countries lying in the littoral and adjacent

areas of the Bay of Bengal, the same year. With gradual shift from aid to trade, investment and foreign employment, Nepal has been striving to promote economic diplomacy as one of the pillars of foreign policy through strengthening economic relations with friendly countries in the world (High Level Foreign Policy Task Force, 2006). Acknowledging economic diplomacy as instrumental to advance economic interests, now, it has been embraced and prioritized as an instrument of foreign policy by the government of Nepal. It is reflected in the Constitution of Nepal, current Fourteenth Plan and annual budget as well.

3. Government's Initiatives

Though economic activities were always inherent in Nepal's international relations, focus on economic diplomacy as a significant and strategic tool of foreign policy garnered space after the High-Level Task Force (HLTF) was formed in 1996. The HLTF was largely focused on functionalizing economic diplomacy within the Foreign Ministry's institutional framework, and strengthening Nepalese missions abroad for operationalizing economic diplomacy. The HLTF submitted its report in the same year. The report suggested that government should review its diplomacy so as to concentrate on the economic interests of the country with requisite policy changes towards gearing the diplomatic machinery for export promotion, increased foreign direct investment, greater inflow of foreign aid, tourism promotion, fetching foreign employment for Nepalese nationals and transfer of technology (HLTF Report, 1996). Thereafter, government kicked off its formal policies for economic diplomacy. Accordingly, some structural changes were made in the Ministry of Foreign Affairs. Economic Relations and Coordination Division (ERCD) was added in the ministry's organizational structure. Besides, the government also formed an International Business Forum to interact with private sector and foreign business in Nepal. The Nepalese diplomatic and consular missions were also directed towards effectively executing Nepal's economic diplomacy so that Nepal could reap benefits from the opportunities available.

Another High Level Foreign Policy Task Force (HLFPTF) was constructed by the government in changed political context after the People's Movement of 2062/63. The Task Force submitted its report, including the suggestions for the conduct of economic diplomacy, in August 2006. The report emphasized that economic relations must constitute one of the pillars of foreign policy & diplomatic missions need to fulfill the task of strengthening economic ties with the countries to which they are accredited to. It suggested for fixing ambassadors indicative goals and priorities regarding promotion of economic ties with the external world, providing training to the diplomats dealing with the economic issues in the missions abroad, working with the like-minded countries for restructuring of the international financial architecture, building a strong framework for inter-ministerial coordination, and encouraging private sector institutions to provide diplomatic missions with updated information on economic sectors (HLFPTF Report, 2006).

In line with the government's endeavor for operationalizing economic diplomacy, the Institute of Foreign Affairs formed a task force which produced a handbook on Nepal's economic diplomacy, in April 2008. It suggested measures to enhance the effectiveness of economic diplomacy. In its report, the task force highlighted the need for sufficient resources in the missions abroad to conduct economic diplomacy, and the activities missions can conduct

to promote the economic diplomacy, among others. It also suggested for direct monitoring and supervision of activities by the High-Level Committee chaired by Minister for Foreign Affairs, close coordination and cooperation among the line ministries, private sector and other relevant stakeholders, and appropriation of program budget to each mission stationed abroad, every year.

In 2011, Parliamentary Committee on International Relations and Human Rights Committee of the Legislature-Parliament produced a report titled “Nepal’s foreign policy in the changed context”. Part III of the Report is devoted to economic diplomacy. The report identifies possible areas for conducting economic diplomacy that include foreign employment, trade, industry, investment, tourism, water resources, services sector, and agriculture and forestry. It has also identified some possible areas for foreign investment in construction, industry, and trade in services sectors. It recommends, inter alia, appointment of attaches for promotion of economic diplomacy, policy formulation, implementation and monitoring in fields of finance, labour and tourism; Diplomatic missions should mobilize manpower, technical and financial resources for expanding economic diplomacy; Consulates to move beyond traditional functions and focus on promoting economic diplomacy; create an inter-ministerial mechanism at the secretary level to be assisted by divisions and sections, and make this mechanism effective for inter-ministerial coordination.

After embracing economic diplomacy as one of the important instruments of foreign policy, Government of Nepal has consistently been making its concerted efforts for its effective instrumentation. In this regard, Ministry of Foreign Affairs (MOFA) backed by its diplomatic and consular wings abroad, National Planning Commission, Ministry of Finance, Ministry of Commerce, and other sectoral ministries and departments, in cooperation with private sectors and their apex bodies, are engaged towards executing and promoting Nepal’s economic diplomacy. Similarly, a High-Level Committee on Economic Diplomacy, chaired by the Minister for Foreign Affairs has been set up, which is entrusted with the task of formulating policies, implementing strategies, monitoring and evaluation of activities and overall guidance. In the organizational structure of MOFA, a dedicated Policy, Planning, Development Diplomacy and NRN Division has been created to execute the matters related to economic diplomacy, among others. Various mechanisms between MOFA and sectoral ministries are designed to concretize the endeavors related to economic policy issues. International Economic Cooperation Coordination Division under the Ministry of Finance is entrusted with the task to coordinate and mobilize the foreign aid from development partners of Nepal.

Plan and programme-based intervention measures have been adopted by the government to catalyze and strengthen economic diplomacy. In this connection, appropriation of separate budget has been initiated since the fiscal year 2009/10 for effectively implementing programmes relating to economic diplomacy. Similarly, the government explicitly entertained economic diplomacy in development planning for the first time in the Three-Year Interim Plan (2010/11-2012/13). The Plan acknowledged economic diplomacy as an important dimension of Nepal’s foreign policy. It stressed on activating MOFA and missions abroad to enhance their role in the areas of export trade, tourism promotion, foreign employment and inviting foreign investment.

Current Fourteenth Plan has also made a number of provisions for effectively carrying out the tasks of economic diplomacy. It acknowledges economic diplomacy as an important pillar in international relations, and equally important roles of government, private sector and non-governmental sector in economic diplomacy. It envisions the socio-economic transformation of state through invigorated economic diplomacy with an objective to promote trade, investment, tourism and employment by strengthening multilateral, regional and bilateral relations. It has emphasized on strengthening economic diplomacy in order to support economic development by adopting strategies to make the role of non-resident Nepalese effective, promoting export and tourism, mobilizing foreign investment and development cooperation in national priority sectors. Furthermore, it identifies international market facilitation, foreign investment promotion and technology transfer facilitation, tourism promotion, foreign employment promotion, development cooperation, and mobilization and utilization of Nepalese diaspora as major programmes while instrumenting economic diplomacy.

As reflected in the development plan, policies and programmes, the government has identified five priority areas in Nepal's economic diplomacy. The priority areas are:

- Development Cooperation/Foreign Aid
- Foreign Direct Investment
- Promotion of Tourism
- Promotion of Export Trade
- Promotion of Foreign Employment

Moreover, Nepal has been striving to augment her diplomatic ties with other countries. She has enjoyed her diplomatic knots with 153 countries so far. She has established 29 Embassies, three Permanent Missions to the UN and other international organizations, each in New York, Geneva and Vienna, and six Consulate Generals as her external arms to carry out diplomatic and consular functions and amplify endeavors for promoting economic diplomacy. Similarly, Honorary Consul Generals and Consuls are appointed for stretching her outreach in different parts of the globe. Nepal has identified and opened 110 countries as destinations for foreign employment aspirant nationals, and strived to make the foreign employment safe, credible, decent and dignified. The government has also come up with a new Trade Policy in 2015, which identified 26 goods and 7 services with export potentials to promote export trade of Nepal.

4. Achievements

The concerted efforts made by the government in cooperation with non-state actors, for mainstreaming economic diplomacy in foreign policy realm has aided substantially, though inadequate, to contribute for overall socio-economic development of the country. It has helped to promote economic interests of the country, and some encouraging results are also seen. Devising economic diplomacy, some of the tangible achievements made so far are:

- Foreign employment's magnitude is increasing along with its diversification. It has become a viable option to solve the burgeoning unemployment problem, and contributed to soaring remittance income. Nepal is offsetting deficit in balance of payment through

the remittance earned from foreign employment. As reflected by the Economic Survey for fiscal year 2016/17, around 3.48 million Nepalese are abroad for foreign employment, contributing for remittance that accounts to nearly three-tenth of the gross domestic product.

- Nepal has been increasingly recognized in the globe as a touristic hotspot, particularly for its natural beauty with scenic landscapes, biodiversity and adventure tourism. Various international travel agencies and websites have mentioned Nepal as one of the best touristic destinations. Around one million tourists are expected to visit Nepal in this fiscal year 2017/18.
- Nepal has been able to garner the development cooperation from development partners, both bilateral and multilateral, in the form of grants and soft loans to support her development endeavors against the backdrop of her acute internal resource gap. Around one-fourth of the total budget is funded through foreign aid composed of both grants and loans.
- Foreign direct investment is in increasing trend, with various manufacturing and service industries established with joint-venture investment of foreign capital.
- Though inadequate, export trade of Nepal has been increasing. Handicrafts, pashmina, woolen products, garments, carpets and agricultural products such as ginger, cardamom, coffee and tea, including others are widening their space in international markets. At least, it has been contributing to offset the ballooning trade deficit to some extent.
- Non-resident Nepalese have promoted Nepal's economic interests overseas, and are contributing for investment in several sectors for national development.

5. Problems

Despite the fact that Nepal has ample opportunities to advance her economic interests through the tactful economic diplomacy, she has not been able to materialize them properly. Although rhetoric pledges and efforts have been made for promoting economic diplomacy since its identification as a tool for pursuing economic interests in foreign policy domain, it is still entangled with several problems. Some of the most apparent problems facing Nepal's economic diplomacy are:

- Everlasting political transition and frequent policy turnover with change in government, undue politicization of economic issues.
- Fragile institutional capacity and structural bottlenecks.
- Budgetary constraints, paucity of financial and competent human resources in missions abroad.
- Dearth of investment friendly climate and infrastructures to attract FDI. Poor climate of trust between government and private sector.
- Poor communication, coordination and operational linkages among line ministries and departments concerned.
- Lack of country and region specific strategies and programmes for operationalizing economic diplomacy.

- Dominant mentality of preferring traditional diplomacy to economic diplomacy is still prevalent.
- Poor branding, advertising and promotion of national products in the international market.
- Land-locked mentality.
- Diplomatic deficit. Reactive diplomacy and low diplomatic leverage.
- Under-utilization of preferential facilities available being a LDC in WTO, SAFTA, GSP (Generalized System of Preferences), EBA (Everything but Arms) and other international platforms.
- Poor export base and low competitiveness of exportable items in the global market.

6. Way Forward

It is high time that the economic policy priorities were clearly laid out and execution carried out effectively to reap the benefits from economic diplomacy. Therefore, it is imperative to revisit foreign policy in order to adopt and align with the emerging political and socio-economic environment both at home and abroad. While the two immediate neighbours are developing at phenomenal pace, opportunities for Nepal are also growing in the economic front. Nepal needs to opt for proactive economic diplomacy with land-linked mentality while maintaining her balanced relations with both of them.

Effective cooperation and coordination mechanism with sound operational linkages among the line ministries and departments should be set up for efficient execution of their functions concerning economic diplomacy. Effectiveness of existing embassies and consular missions abroad should also be duly considered. They should be well equipped with adequate financial and competent human resources. Their repositioning or relocation should also be considered on the basis of utilities and value additions instead of keeping them for mere political cosmetics. Similarly, country or region specific strategies and programmes, for instance, programmes related with religious tourism for Myanmar, Japan, Thailand and Sri Lanka, etc. should be adopted.

Result-oriented partnership between public and private sector for development of trade, tourism, investment and employment should be strongly built, taking the private sector in confidence, with economic diplomacy coherently mainstreamed into Nepal's overall foreign policy. In addition, more proactive roles in international and regional forums like SAARC, WTO, SAFTA, BIMSTEC and LDC need to be undertaken. High level visits and other political visits must adopt economic agendas as priority issues. Similarly, long-term perspective plans should be framed for promoting and materializing the notion of economic diplomacy, backed by policy consistency despite the changes in government.

Most importantly, the government should focus on gradually shifting its priority from foreign aid and foreign employment to promoting tourism, export and investment as the former two are not viable for sustainable socio-economic development. Lastly, but not the least, Nepal needs to reorient its policies and strategies learning from the past, based on the needs and challenges of the present, towards mainstreaming economic dimension in foreign policy in an effective and efficient manner so as to lead the country to a prosperous and developed status

in the future. In this pursuit, paradigm shift from still-exercised traditional diplomatic practices to full-fledged economic diplomacy is the need of the hour.

References

- Berridge, G.R., & James, A. (2003). *A Dictionary of Diplomacy* (2nded.). London: Palgrave Macmillan.
- Hamal, Y.B. (2014). *Ecology of Nepal's Foreign Policy* (3rded.). Kathmandu: Nepal Centre for Development and Policy Studies Pvt. Ltd.
- High-Level Foreign Policy Task Force. (2006). *Renewal of Nepal's Foreign Policy in Changed Context*. Kathmandu: HLFPTF.
- High Level Task Force. (1996). *Role of Ministry of Foreign Affairs in Conducting Diplomacy in changed context*. Kathmandu: HLTF.
- Ministry of Finance. (2017). *Economic Survey, FY 2016/17*. Kathmandu: MOF.
- Ministry of Foreign Affairs. (2008). *A Concise Memorandum of Economic Diplomacy in Nepal*. Kathmandu: MOFA.
- Ministry of Labour and Employment. (2016). *Labour Migration for Employment: A Status Report for Nepal: 2014/2015*. Kathmandu: MOLE.
- National Planning Commission. (2017). *Fourteenth Plan*. Kathmandu: NPC Secretariat.
- Rana, K.S. (2000). *Inside Diplomacy*. New Delhi: Manas Publication.
- Rana, K.S. (2007). *The New Economic Diplomacy: Decision-Making and Negotiations in International Economic Relations*. Aldershot: Ashgate.
- Shrestha, L. (2010). *Cutting Edge of Foreign Policy: Knowing About Economic Diplomacy*. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

Base Erosion and Profit Shifting

(General Introduction)

Chet Nath Dahal

Former Under Secretary, Ministry of Finance

1. Introduction

Globalization has opened up opportunities for multinational enterprises (MNEs) to greatly reduce the taxes they pay. The use of legal arrangements that make profits disappear for tax purposes or allow profits to be artificially shifted to low or no-tax locations is referred to as Base Erosion and Profit Shifting (BEPS). International tax rules have not always kept up with developments in the world economy and globalization has increased the need for countries to cooperate to protect their sovereignty on tax matters. The OECD/G20 BEPS Project began when OECD and G20 countries agreed on the need for multilateral efforts to improve tax rules, with the aim of ensuring that MNEs report profits where economic activities are carried out and value is created. OECD tax work has always sought to eliminate double taxation. An international tax system that aims to prevent double taxation is not sustainable if the same system generates double non-taxation. This is the driving principle that led OECD and G20 countries to embark on the ambitious BEPS Project.

Revenue losses from BEPS are conservatively estimated at between USD 100 billion and 240 billion annually. This is equivalent to between 4% and 10% of global revenues from corporate income tax. Developing countries' greater reliance on such revenues, estimates of the impact on these countries, as a percentage of GDP, is even higher¹. BEPS affects everyone. It harms governments because it reduces their tax revenues and raises the cost of ensuring compliance. It harms people because, when some MNEs pay low or no tax, individual taxpayers must shoulder a greater share of the tax burden. And finally it harms businesses themselves: MNEs face significant reputational risk from the public focus on their tax affairs while domestic companies face an uneven playing field when competing with multinationals. BEPS undermines the tax system's integrity and the trust of citizens. The goal of the BEPS Project is therefore to restore trust and ensure fair competition among all actors, while maintaining the ability to eliminate double taxation.

- **What is the impact ?**

Even before implementation gets fully underway, the BEPS measures are having an impact. Some large MNEs have announced important changes to their tax structuring, indicating that taxpayers are already changing their behaviour. Once implemented, the measures will improve the coherence of tax rules across borders, tighten substance requirements and ensure increased transparency and certainty.

- **Improving coherence:**

Model rules have been developed and best practices identified to ensure that the design of domestic measures takes into account what happens beyond borders. Model rules are available to eliminate Hybrid Mismatch Arrangements that allow income to go untaxed by exploiting differences in domestic tax laws; the building blocks for effective Controlled Foreign Corporation (CFC) rules have been identified; a common approach has been developed in the area of interest deductibility; and best practices have been established for mandatory disclosure regimes. Finally, the work ensures that both companies and governments will play fair, eliminating or modifying preferential regimes that are potentially harmful, and that there will be exchange information on certain rulings.

- **Tightening substance:**

Transfer pricing rules have been upgraded to ensure that outcomes are driven by economic reality. Recognizing the difficulty in valuing intellectual property, an approach to pricing hard-to-value intangibles, such as patents and trademarks, has been designed. Simplification mechanisms have been developed for commodity transactions and low value-adding services, two areas of particular relevance for developing countries. In the area of treaty abuse, a minimum standard has been agreed to ensure that treaty benefits are only granted to those that deserve them. Finally, the definition of “permanent establishment” (which sets the threshold for taxation of non-residents) has been modified to better reflect business realities and avoid widespread circumvention.

- **Ensuring more transparency and certainty:**

Indicators of the scale and economic impact of BEPS have been developed. This ensures that tools are available to monitor and evaluate the effectiveness and impact of the actions taken to address BEPS. Recommendations have been formulated on the design of mandatory disclosure rules. The requirements for transfer pricing documentation have been substantially revised, with a groundbreaking template agreed for country-by-country reporting of indicators of economic activity. Countries have also agreed to exchange information on wide range of rulings. Effective dispute resolution mechanisms have been reinforced, including the use of arbitration for interested countries. Minimum standards have been agreed to level the playing field in four areas, namely treaty shopping, country-by-country reporting, dispute resolution and harmful tax practices. These are areas where countries have committed to consistent implementation to tackle cases where no action by some countries would have created negative spillovers (including adverse impacts of competitiveness) on other countries.

- **What's next ?**

The BEPS implementation phase will be characterized by a structured and inclusive framework that places all interested countries and jurisdictions on an equal footing. The framework will support and monitor implementation of the different measures and examine their impact over time. The package of BEPS measures aims to improve the coherence of international tax rules, reinforce their focus on economic substance and ensure a more transparent tax environment. Policymakers should swiftly implement these measures to

provide a more certain and sustainable international tax environment. While a number of measures may be directly applicable, like the revised guidance on transfer pricing, a number of measures designed by governments require implementation by national lawmakers. The work to develop a multilateral instrument to implement the treaty-related BEPS measures into the existing network of bilateral tax treaties has already started, with around 100 jurisdictions participating. The instrument will be open for signature in 2016. Toolkits is also being developed to provide practical solutions and address specific issues faced by developing countries. Follow-up technical work will cover profit attribution rules and provide more detailed guidance on the application of profit-split methods and the application of the group-wide ratio for purposes of interest deductibility rules.

- **General questions:**

- **Which measures have been included in the BEPS Package ?**

A comprehensive package of measures has been agreed upon. Countries are committed to this comprehensive package and to its consistent implementation. These measures range from new minimum standards to revision of existing standards, common approaches which will facilitate the convergence of national practices and guidance drawing on best practices.

- **Has the BEPS Project delivered on its promise to put an end to double non-taxation ?**

The expectation is that once implemented, the measures restore taxation in a number of instances where income would otherwise go untaxed. Depending on the planning structure used, one or more of the measures developed will have an impact and ensure that income is taxed at least one time and not more than once. Rather than closing individual schemes, the measures go to their roots.

- **How will the BEPS measures be implemented ?**

Some of the measures may be immediately applicable such as the revised guidance on transfer pricing. Other measures require changes to bilateral tax treaties, something that can be done via the multilateral instrument under Action 15. Finally, other measures require domestic law implementation.

- **What is the nature of the BEPS outputs ? Are they legally binding ?**

They are soft law legal instruments. They are not legally binding but there is an expectation that they will be implemented accordingly by countries that are part of the consensus. The past track record in the tax area is rather positive. Minimum standards were agreed in particular to tackle issues in cases where no action by some countries would have created negative spill overs (including adverse impacts of competitiveness) on other countries. Recognizing the need to level the playing field, all OECD and G20 countries have committed to consistent implementation in the areas of preventing treaty shopping, Country-by-Country Reporting, fighting harmful tax practices and improving dispute resolution. In addition, existing standards have been updated and will be implemented, noting however that not all BEPS participants have endorsed the underlying standards on tax treaties or transfer pricing. In other areas, such as recommendations on hybrid mismatch arrangements and best practices on interest deductibility, countries have

agreed a general tax policy direction. In these areas, they are expected to converge over time through the implementation of the agreed common approaches, thus enabling further consideration of whether such measures should become minimum standards in the future. Guidance based on best practices will also support countries intending to act in the areas of mandatory disclosure initiatives or CFC legislation.

- **Do the BEPS measures increase the risk of double taxation ?**

The aim of the measures is to realign taxation with economic substance and value creation, while preventing double taxation. The BEPS package represents the first substantial renovation of the international tax rules in almost a century. This renovation is necessary not only to tackle BEPS, but also to ensure the sustainability of a consensus-based system aimed at eliminating double taxation. As new rules always raise interpretation issues, Action 14 on improving dispute resolution are a key part of the BEPS Project.

5. Action plan of BEPS:

- **Action 1 - Addressing the tax challenges of the digital economy.**

What is the digital economy ? The digital economy is the result of the widespread and transformative process brought on by Information and Communication Technology (ICT). All sectors, ranging from retail, financial services to education and broadcasting and media have been transformed by ICT technologies. So much so, that the digital economy is increasingly becoming the economy itself. It would therefore be difficult, if not impossible, to ring fence the digital economy from the rest of the economy for tax purposes.

- **Action 2 - Neutralize the effects of hybrid mismatch arrangements**

What are hybrid mismatches arrangements ? Hybrid mismatches are cross-border arrangements that take advantage of differences in the tax treatment of financial instruments, asset transfers and entities to achieve “double non-taxation” or long term deferral outcomes which may not have been intended by either country. A common example of a hybrid financial instrument would be an instrument that is considered a debt in one country and equity in another so that a payment under the instrument is deductible when it is paid but is treated as a tax-exempt dividend in the country of receipt.

- **Action 3 - Strengthen controlled foreign companies rules**

What is a CFC rule ? Controlled foreign company (CFC) rules are rules which respond to the risk that taxpayers with a controlling interest in a foreign low-taxed subsidiary can shift income into it and avoid taxation. CFC rules combat this by enabling jurisdictions to tax income earned by foreign subsidiaries without waiting for an actual distribution of the income, which may be postponed indefinitely.

- **Action 4 - Limit base erosion via interest deductions and other financial payments**

What is the extent of the problem with interest deductions on intra-group lending ? The use of third party and related party interest is one of the most simple of the profit-shifting techniques available in international tax planning. Added to this most countries tax debt and equity differently so that there is a tax-induced bias towards debt financing.

Groups can easily multiply the level of debt in group companies via intra-group financing; as a result groups can generate intra- group interest deductions that are greatly in excess of the group's actual third party interest expense. They can also use this debt to fund the generation of tax exempt income.

- **Action 5 - Counter harmful tax practices more effectively, taking into account transparency and substance**

How is the BEPS Project addressing harmful tax competition ? The BEPS Project entailed a revamp of the work on harmful tax practices, with a priority and renewed focus on requiring substantial activity for any preferential regime and on improving transparency, including compulsory spontaneous exchange of information on certain tax rulings.

- **Action 6 - Prevent treaty abuse**

What is “treaty shopping” and how can it be addressed ? “Treaty shopping” generally refers to arrangements through which a person who is not a resident of one of the two States that concluded a tax treaty may attempt to obtain benefits that the treaty grants to residents of these States. These strategies are often implemented by establishing companies in States with desirable tax treaties that are often qualified as “letterboxes” “shell companies” or “conduits” because these companies exist on paper but have no or hardly any substance in reality. It can be addressed through changes to bilateral tax treaties in line with the minimum standard agreed in the context of the BEPS Project.

- **Action 7 - Prevent the artificial avoidance of permanent establishment status**

What is changed in the definition of permanent establishment ? Changes address techniques used to inappropriately avoid the existence of a PE, including via replacement of distributors with commissionaire arrangements or through strategies where contracts which are substantially negotiated in a State are not formally concluded in that State because they are finalized or authorized abroad, or where the person that habitually exercises an authority to conclude contracts in the name of a foreign enterprise claims to be an “independent agent” even though it is acting exclusively or almost exclusively for closely related enterprises. They also address strategies based on the specific exceptions in Art., 5(4) of the OECD Model Tax Convention by restricting these exceptions to preparatory or auxiliary activities and by addressing the fragmentation of business activities between closely related enterprises.

- **Actions 8-10 - Assure that transfer pricing outcomes related to intangibles are in line with value creation**

How does transfer pricing lead to BEPS ? The arm's length principle has proven useful as a practical and balanced standard for tax administrations and taxpayers to evaluate transfer prices between associated enterprises, and to prevent double taxation. However, with its perceived emphasis on contractual allocations of functions, assets and risks, the existing guidance on the application of the principle has also proven vulnerable to manipulation.

- **Action 11 - Establish methodologies to collect and analyze data on BEPS and the**

actions to address it

What are the revenue losses and economic effects caused by BEPS ? Although measuring the economic and revenue effects of BEPS is challenging given the complexity of BEPS and existing data limitations, there is a large and growing body of evidence of the existence of BEPS and its effects. This evidence stems from hundreds of empirical analyses and an increasing amount of specific information relating to the tax affairs of certain MNEs that has emerged from numerous legislative and parliamentary enquiries. Recognizing the existing data and estimation limitations, the Action 11 report estimates the annual global revenue losses from BEPS to be between USD 100 billion and 240 billion at 2014 levels. This represents 4-10 percent of global corporate tax revenues. In addition, the empirical studies find that BEPS tilts the playing field in favour of tax-aggressive MNEs, exacerbates the corporate debt bias, misdirects foreign direct investment, and reduces the financing of needed public infrastructure.

- **Action 12 - Require taxpayers to disclose their aggressive tax planning arrangements**

What is a mandatory disclosure regime ? It is a regime that requires promoters and/or taxpayers to disclose upfront to the tax administration the use of schemes presenting certain features or hallmarks. This provides tax administrations with early information on aggressive or abusive tax planning schemes and the users of those schemes enabling earlier counteraction.

- **Action 13 - Re-examine transfer pricing documentation**

What information will be included in the TP Master File and Local File ? The guidance on transfer pricing documentation requires MNEs to provide tax administrations high-level global information regarding their global business operations and transfer pricing policies in a "master file" that would be available to all relevant country tax administrations. It also requires that more transactional transfer pricing documentation be provided in a "local file" in each country, identifying relevant related party transactions, the amounts involved in those transactions, and the company's analysis of the transfer pricing determinations they have made with regard to those transactions.

- **Action 14 - Make dispute resolution mechanisms more effective**

How can dispute resolution be made more effective ? Recognizing the need to do better in this area, countries have agreed on a minimum standard and a number of best practices in relation to dispute resolution. The minimum standard will ensure that treaty obligations related to the mutual agreement procedure are fully implemented in good faith and that administrative processes promote the prevention and timely resolution of treaty-related disputes. A number of best practices, 11 in total, are also identified.

- **Action 15 - Develop a multilateral instrument**

What is the goal of the multilateral instrument ? In the context of the BEPS Project, the goal of a multilateral instrument is to expedite and streamline the implementation of the measures developed to address BEPS, in particular by modifying bilateral tax treaties. Developing such a mechanism is necessary not only to tackle BEPS, but also to ensure

the sustainability of the consensual framework to eliminate double taxation.

6. Engagement with developing countries:

- **BEPS is a global issue and warrants global solutions. How were developing countries involved in the development of the outputs ?** Developing countries were extensively consulted during the first phase of work on the BEPS Action Plan in order to ensure that their BEPS challenges would be fully addressed, either through the outcomes of the BEPS project or through separate measures and processes. As a consequence, from late 2014, engagement with developing countries was greatly strengthened, with direct participation in the CFA and its technical working groups by more countries and by regional tax organizations as well as the establishment of regional networks and a ramping up of capacity-building support. This engagement includes the development of tools specifically designed for developing countries to address all of the key BEPS concerns they expressed, as well as those not captured by the BEPS Action Plan. This also means that a significant number of developing countries were at the table, and actively involved in the crucial decisions on BEPS solutions and that over the next two years practical and administrable tools will be presented to ensure that developing countries can address their BEPS concerns effectively and efficiently.
- **How will developing countries benefit from BEPS measures ?** BEPS is of major significance for developing countries due to their heavy reliance on corporate income tax, particularly from multinational enterprises (MNEs). Therefore, the BEPS measures once implemented will benefit developing countries and provide them with tools to mobilize domestic resources. In addition, specific challenges faced by developing countries and identified by them during consultations are currently being addressed through the work on the toolkits. These toolkits will be practical and based on real-life cases to facilitate the work of tax administrations.
- **Has the input from developing countries helped to shape any the final BEPS measures ?** Developing countries have participated in the work and influenced the outputs of the BEPS Project through written comments and contributions during the technical working group meetings. For example, relevant input has been provided to the work on transfer pricing, the limitations to interest deductibility, as well as tax treaty measures. The successful implementation of a Technical Committee on Cross Border taxation set up by ATAF allowed effective input of African countries into the BEPS process. CREDAF has also set up a working group on BEPS to provide input in the BEPS Project including the work on the toolkits.
- **On which issues will practical tools for developing countries be developed ?** The project was launched at the end of 2014 under the mandate of the G20/Developing Working Group (DWG) and required the international organizations to work together to develop practical tools aimed at supporting lower capacity, developing countries in addressing the BEPS issues that they face. The tools are expected to be delivered between 2015 and 2018 and will focus on issues developing countries have identified as high pressure areas. These areas are: (1) Report on tax incentives (2) Tools on lack of comparables for transfer pricing purposes (3) Report on indirect transfers of assets (4) Toolkit on Transfer

Pricing Documentation requirements (5) Toolkit on Tax Treaty Negotiation (6) Toolkit on Base Eroding Payments (7) Toolkit on Supply Chain Restructuring and (8) Toolkit on assessment of BEPS risks.

- **What are the BEPS priorities put forward by developing countries ?** Limiting base erosion via interest deductions and other financial payments (Action 4), preventing tax treaty abuse and the artificial avoidance of PE status (Actions 6 and 7), transfer pricing, in particular base eroding payments (Actions 8, 9 and 10), and transfer pricing documentation and country-by-country reporting (Action 13). The lack of transfer pricing comparables and the granting of wasteful tax incentives were also identified as areas of particular concern. These two issues are being addressed in the context of the G20 Development Working Group work.
- **Developing countries have identified transfer pricing as one of their key BEPS priorities. The complexity of applying the arm's length principle and the lack of data on comparable transactions are identified as key challenges. Is it possible for developing countries to administer transfer pricing rules based on the arm's length principle in an efficient and effective way ?** We agree that it's vital that all countries can effectively and efficiently administer the transfer pricing rules, and we recognize that sometimes that can be challenging. That's one of the reasons why we were mandated to work on developing a practical toolkit to help developing countries make the best use of available data as well as providing potential options for dealing with situations where there are no comparables available (please see above). These were also key considerations when drafting the outcomes of the BEPS Action Plan. For instance, in the Report on Actions 8-10 of the BEPS Action Plan, it is recognized that the risk of profit shifting is high in relation to transactions involving intangibles. It is also recognized that comparables for such transactions may not be available. The new guidance on intangibles discusses the use of valuation techniques; for high risk transactions involving hard-to-value intangibles, the guidance puts the burden of proof squarely on taxpayers to demonstrate that the pricing used was indeed arm's length. These solutions illustrate that it is possible to develop approaches that are less reliant on comparables within the boundaries of the arm's length principle. There was developed a simplified approach for low value-adding services, which would be available to help tax administrations better focus their limited resources on higher risk, higher value, more complex transactions, while balancing that with greater transparency to help ensure the approach doesn't create base-eroding opportunities. Other simplified approaches or safe harbours will also be developed for other kinds of transactions in the future.
- **Another key criticism that has been expressed is that the arm's length principle and the underlying separate entity approach cannot take account of the reality of MNE Groups functioning as a single firm operating under common control. Can the arm's length principle take account of this economic reality and if yes, how does it do that ?** Nearly everyone seems to agree that taxes should be paid where value is created. The arm's length principle is fully aligned with this goal, and the improvements we've made to the guidelines on how to interpret it further strengthen it. For example, it's no longer possible to argue that all the profits from exploiting an intangible should accrue

to mere legal ownership of the intangible, where that ownership is separated from the meaningful value-creation activities of the group. Some additional details may help to put this issue in context and to show how the holistic approach undertaken in the BEPS project provide an effective response to the aforesaid concerns:

- a. First, the argument that the international standards did not take sufficient account of MNE groups functioning as a single group under common control indeed led to BEPS risks, as activities could be fragmented to prevent taxable presence in a country. Likewise, synergetic benefits could be isolated from the other profits and allocated to low tax entities through transfer pricing. This was therefore one of the issues that was carefully looked at in the BEPS project and is addressed through the new guidance. The new transfer pricing rules secure that synergetic benefits are attributed to the economic activities that contribute to these benefits and can no longer be allocated to low tax locations.
 - b. Besides the transfer pricing measures taking account of the reality of MNE groups functioning under common control, the guidance in Action 7 on permanent establishments also starts from this point. The new guidance prevents fragmentation of a cohesive operating business in a country into a number of preparatory and auxiliary activities and prevents the splitting up of contracts. With that, it prevents the artificial avoidance of the permanent establishment status. These examples illustrate that the existing international standards can take account of the economic reality of MNE groups functioning as a single group under common control.
1. **It has been suggested that replacing the arm's length principle with a standard that would provide for Global Formulary Apportionment of the profits of the unitary firm would be a simpler and more beneficial transfer pricing standard for developing countries. Why was this suggestion rejected ?** Even though the arm's length principle isn't perfect, most countries, developed and developing, seem to prefer it to any alternatives. Global formulary apportionment is far from being a simpler option, as it would require all countries to agree on a common tax base and uniform allocation keys or risk creating significant opportunities for 'stateless income', new opportunities for harmful tax competition (i.e. how to ensure audits are effectively activated and appropriately coordinated) or indeed double taxation. Getting such global consensus would be extremely difficult, at least in part because using simple allocation keys are unlikely to be able to reflect value creation across a diverse range of industries. And as the answer to the previous question shows, ways to improve the implementation of the arm's length principle are developed and are still being explored and this will lead to more effective and efficient transfer pricing practices.
 2. **Will the rejection of Global Formulary Apportionment mean that transfer pricing will remain a transaction-by-transaction basis analysis ?** Even if based on the arm's length principle, transfer pricing does not always have to result in a transaction-by-transaction analysis. In practice, the aggregation of transactions involved in an activity forms the typical basis for determining the appropriate profits for that activity (for example when transactions are closely linked, in portfolio approaches, in

package deals etc.). In other words, the economic value of the activity is examined. Individual transactions are more likely to be the basis for pricing in the case of very important and valuable transactions, such as the transfer of highly valuable intangibles. Moreover, the OECD will undertake further work on profit splits. The essence of profits splits is to consolidate profits that result from a specific set of coherent and aggregated transactions. It is possible that the set of coherent and aggregated transactions involved could be the total activities of the separate entities, and in a small group, this could be the same as the single unified firm. The profits would be split based on economically relevant factors tailored to reflect the value of the parties' contributions to these transactions. In this way, practical approaches would be achieved without the necessity to change the international standards and without the sensitivity of negotiating new rules on allocation of profits by a broad group of countries with different interests (small versus big markets, highly skilled labour force versus routine functions, contributions of natural resources and other assets versus no contribution of assets).

3. **Are there tangible evidences proving that developing countries can benefit from assistance in implementing solutions aimed at increasing domestic resource mobilization ?** Yes, and indeed we think that among the reasons why the OECD and other International Organisations (World Bank Group, International Monetary Fund, and United Nations) have received increasing calls to action in this area is due to the actual impact of ad-hoc initiatives and programmes. If we consider the example of our work in Africa it is interesting to see the actual impact of capacity building initiatives, especially in terms of revenue figures. The OECD has in force programmes with the following countries aimed at building effective solutions to address transfer pricing and other BEPS risks: Botswana, Ethiopia, Ghana, Kenya, Malawi, Morocco, Tunisia, Zambia and Zimbabwe. Programmes in Nigeria and Senegal in partnership with the European Commission and World Bank Group are about to start. All these programmes have already had an impact. For example, new improved transfer pricing legislation has been introduced in Ghana and Ethiopia and is expected to be introduced in the near future in Botswana, Kenya, Zambia and Zimbabwe. The new legislation in all of the countries is aligned with international standards and will assist countries to effectively address transfer pricing risk to their tax base. In terms of actual evidences, it is important to highlight the increases in revenue collected from transfer pricing audits. For example in Kenya revenue collected from transfer pricing audits has double from USD52m in 2012 to USD107m in 2014. In Zambia revenue from audits has increased from USD3.22m in 2012 to USD7.91m in 2013. OECD is expecting important outcomes also from the Tax Inspectors without Borders initiative. Ghanaian and Netherlands officials are working on transfer pricing audits as are Rwandan and UK officials. Assisting countries in developing capacity is therefore an important pillar to ensure domestic resource mobilization and to create a more sustainable and equitable environment.

7. Conclusion:

As the economy became more globally integrated, so did corporations. Multi-national

enterprises (MNE) now represent a large proportion of global GDP. Also, intra-firm trade represents a growing proportion of overall trade. Globalisation has resulted in a shift from country-specific operating models to global models based on matrix management organizations and integrated supply chains that centralize several functions at a regional or global level. Moreover, the growing importance of the service component of the economy and of digital products that often can be delivered over the Internet, has made it much easier for businesses to locate many productive activities in geographic locations that are distant from the physical location of their customers. These developments have been exacerbated by the increasing sophistication of tax planners in identifying and exploiting the legal arbitrage opportunities and the boundaries of acceptable tax planning, thus providing MNEs with more confidence in taking aggressive tax positions. The negative impact of base erosion and profit shifting (BEPS) on South Africa is evident in the escalating rates of poverty, inequality and unemployment. In nutshell, the tax issue - like BEPS should required to consider before putting policy into implementation.

Reference

OECD (2013), *Action Plan on Base Erosion and Profit Shifting*, OECD Publishing.

OECD (2015), *Measuring and Monitoring BEPS, Action 11 - 2015 Final Report*,

OECD/G20 Base Erosion and Profit Shifting Project, OECD Publishing, Paris.

Is Inflation only Monetary Phenomena ? A Brief Study of Cause and Measures in Nepalese Context

Bina Dhakal

Deputy Director, Nepal Rastra Bank

Abstract

Inflation is an important macro economic indicator which directly and indirectly affects the various economic activities of nation. Mild inflation is desirable for economic growth of country while the high and accelerating level of inflation is generally leads to uncertainties, income and expenditure decision which may distort the economic growth. Theoretically, peoples believes that control over the inflation is primary responsibility of the central bank (NRB) and it can be control by changing the quantity of money or monetary policy implemented by NRB. But there are several non monetary reasons which have been explored by different studies, and affect as a result increase the price level in Nepalese context. Since last few years, published data shows, inflation has been increasing unexpectedly and making huge gap between forecasted and actual level of inflation. Price level in the latest fiscal year remained lower than the targeted level due to the structural changes, low inflation in India, base year effect and among others. Albeit, there exists the risk of volatility of inflation in Nepal, which may distort smooth functioning of the Nepalese economy. In this regards, this paper try to analyze principal causes of inflation and remedial measures to control over it.

Introduction

Inflation refers to the rise in the general level of prices in the economy over a given time period. When an economy experiences inflation, price level of goods and services rises and the value of money reduces. As a result, each monetary unit buys fewer goods and services. Increases in the price level (inflation) erode the real value of money (the functional currency) and other items with an underlying monetary nature of in classical theory of money and inflation. Economists argue that inflation around 4 to 5 percent may be good for developing countries because it encourages the economic growth to some extent. However, high or unpredictable inflation is regarded as harmful to an overall economy. It adds inefficiencies in the market, adversely and impacts the living standard of people. Similarly, it makes difficult for business and encourages to unwanted increase in the budget or plan for long-term financial management. Likewise, inflation can act as a drag on productivity as companies are forced to shift resources away from products and services in order to focus on profit and losses from inflation. Moreover, uncertainty about the future purchasing power of money discourages investment and saving and inflation can impose hidden tax increases indirectly.

The Nepal Rastra Bank Act 2002 has clearly mentioned and provided the mandate of price stability for central bank in Nepal and it is considered as one of the main important objectives of NRB. Though, NRB does not hold the inflation targeting regime, however it targets and

communicates annual average inflation target (based on Consumer Price Index) to the public along with the announcement of its monetary policy particularly once a year. High volatility in price level sometimes up to almost double digit has remained the major economic concern for policy makers in these days.

Theoretical Approach of Money and Inflation

Quantity Theory of Money

Basically Fisher's Transaction Approach is popular in determining the price level. According to Fisher, when other things remained unchanged and if quantity of money in circulation increases the price level also increases in direct proportion and value of money decreases & vice versa. Therefore from this reference economist's established a popular relationship on money and price as follows:

$$MV = PT, \text{ Replacing T by Y,}$$

$$MV = PY$$

$$(\text{Supply of Money}) = (\text{Demand of Money})$$

By modifying the above equation,

$$P = \frac{M}{V}$$

Where,

Y=Amount of output = Price of one unit of output

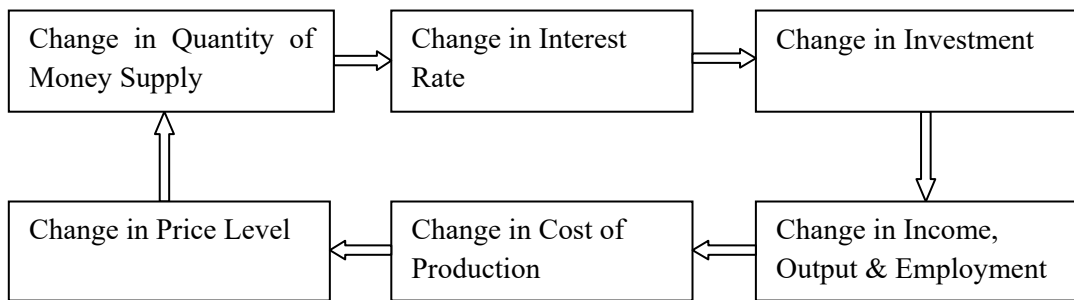
V= Velocity of money, M = Total legal tender money

T= Transaction

The classical economists imagined that there is always full employment in the economy, that's why income is fixed, velocity of money is also assumed to be fixed, hence price level is the function of money supply as $P = f(M)$. Quantity theory of money maintains that there is direct and proportional relationship between the quantity of money and prices. Moreover, this theory tells us that the central bank, which controls the money supply, has ultimate control over the rate of inflation. If the central bank keeps the money supply stable, the price level will be stable and if the central bank increases the money supply rapidly, the price level will also move accordingly.

Keynesian Approach

According to Keynes, a change in the quantity of money may or may not affect the price, if it does, it will do so only indirectly & uncertainly. The impact of change in the supply of money or prices is seen via its impact on rate of interest, level of investment, output, employment and cost of production/income etc.

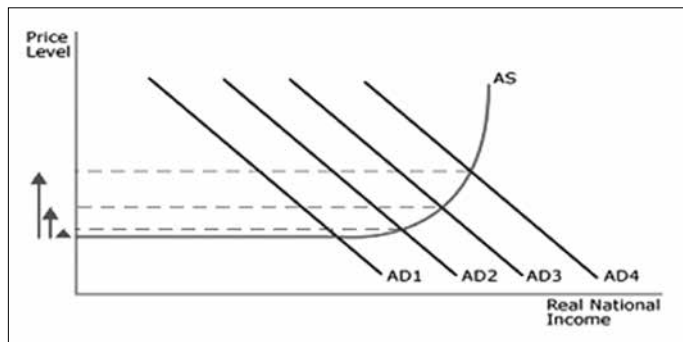

Source: Paul Samuelsson

Aggregate Demand & Aggregate Supply

Determining the supply and demand for a good or services provides a model of price determination in a market. In a competitive market, the unit price for a good will vary until it settles at a point where the quantity demanded equals the quantity supplied. The result is the economic equilibrium for that good or service. Simply there are four basic laws of supply and demand.

If quantity demand increases and supply remains unchanged, a shortage occurs, leading to a higher price until the quantity demanded is pushed back to equilibrium.

If quantity demand decreases and supply remains unchanged, a surplus occurs, leading to a lower price until the quantity demanded is pushed back to equilibrium.

If quantity demand remains unchanged and supply increases, a surplus occurs, leading to a lower price until the quantity supplied is pushed back to equilibrium.

If quantity demand remains unchanged and supply decreases, a shortage occurs, leading to a higher price until the quantity supplied is pushed back to equilibrium.

Aggregate demand is the relationship between the quantity of goods and services and also for the output demanded in the economy and the price level. Aggregate demand is simply the total of all levels of spending in the national income accounts; consumption, investment, government purchases, and net exports, which can be written in this mathematical way, $AD = C + I + G + (X - M)$

Likewise aggregate supply is the relationship between the quantity of goods & services supplied in the economy and the price level. Both the aggregate demand and aggregate supply determines the output and the price level in the economy. The **equilibrium price level** is the point at which the aggregate demand and aggregate supply curves intersect. Monetary policy and fiscal policies both influence the aggregate demand in the economy

and makes the AD curve shift. Similarly, an increase or decrease in any category of costs will tend to shift the aggregate supply curve upwards. This might include costs of raw materials, transportation or energy costs, labor costs, or even business taxes. The factors that shifts the AD curve and AS curve are summarized in the table below, which gives an idea about how economy get it in new equilibrium at different level of economic cycles.

Table 1: Factors that Effect Aggregate Supply and Aggregate Demand

Aggregate Demand		Aggregate Supply	
1. Income	(+)	1. Costs	(-)
2. Wealth	(+)	(a) Labor (wages)	
3. Population	(+)	(b) Resource	
4. Interest rates	(-)	2. Investment (prior)	(+)
5. Credit availability	(+)	3. Productivity	(+)
Aggregate Demand		Aggregate Supply	
6. Government demand	(+)	4. Interest rates	(-)
7. Taxation	(-)	5. Credit availability	(+)
8. Foreign demand	(+)	6. Foreign supply	(-)
9. Investment	(+)	7. Expectations	
10. Expectations		(a) Profits	(+)
(a) Inflationary	(+)	(b) Inflationary	(?)
(b) Income	(+)	(c) Interest rate	(?)
(c) Wealth	(+)	8. Taxation	(-)
(d) Interest rate	(+)		
(+): An increase in this factor causes the curve to shift right .			
(-): An increase in this factor causes the curve to shift left .			
(?) : Ambiguous			

Source: Gary R. Evans, 1999

Inflation in Nepal

After enactment of NRB Act 2002, NRB has formally started to announce Monetary Policy with one of the main objective of maintaining price stability. Although, inflation in Nepal had been measured since the fiscal year of 2028/029 however, NRB had started to announce the annual average target through the announcement of Monetary Policy from F.Y. 2059/60. Maintaining the price stability is the main concern of NRB and it is responsible for controlling the inflation.

Table 2: Targeted and Actual Annual Average Inflation in Nepal

S. N.	Fiscal Year	Inflation		
		Difference	Actual	Targeted
1	2059/60	4	4.7	0.8

S. N.	Fiscal Year	Inflation		
		Difference	Actual	Targeted
2	2060/61	4.3	4	-0.3
3	2061/62	4	4.5	0.5
4	2062/63	5	8	3
5	2063/64	6	5.9	0.4
6	2064/65	5.5	6.7	2.2
7	2065/66	7.5	12.6	5.1
8	2066/67	7	9.6	2.6
9	2067/68	7	9.6	2.6
10	2068/69	7	8.3	1.3
11	2069/70	7.5	9.9	2.4
12	2070/71	8	9.1	1.1
13	2071/72	8	7.2	-0.8
14	2072/73	8.5	9.9	1.4
15	2073/74	7.5	4.5	-3

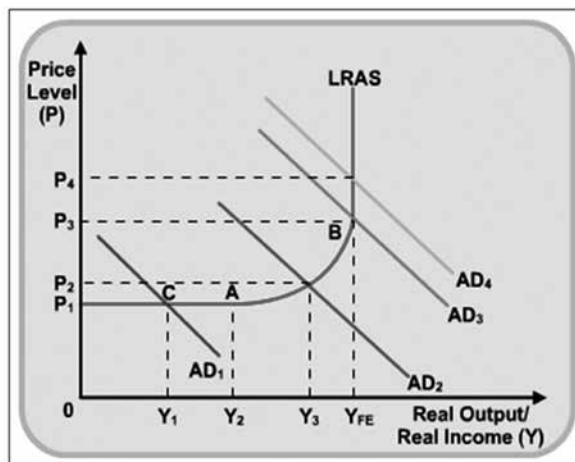
Source: Monetary Policy of Various Years www.nrb.org.np

NRB has been implemented various policies and making its best effort to keep the money supply in a desired limit, so that monetary measures would not lead the inflation. But the annual average inflation in most of the years remained higher than the target except in three fiscal years; 2060/61, 2071/72 and 2073/74. From the data of table no. 2, it can be seen that inflation has been started to increase sharply since the year of 2063/64 and reached its peak in 2065/66. Similarly, the actual inflation in the recent years also has been hovering around the double digit level. In year 65/66, the record breaking highest inflation has been observed, particularly due both from the higher level of money growth and from the various sources of supply side constraints. Then after, it was noted a slightly improvement in the inflation level however, in 2069/70, it was stood at almost double digit i.e. 9.9 percent. The average annual inflation during the last five year remained at 8.12 percent, which is supposed higher in comparison with the low level of average economic growth below 4.0 percent and negative real interest rate on deposit but the higher interest rate spread. Average Inflation of F.Y. 2073/74 has remained 4.5 percent which is below than the targeted level of 7.5 percent. The higher base price of the preceding year, improved supply and lower global prices including that of India contributed to inflation easing in F.Y. 2073/74 (NRB). Albeit, there exists the challenges of keeping the price level at the desired level in Nepal.

Is NRB Responsible for Inflation; causes of Inflation in Nepal

In the area of economic policy, for example, either an increase in government spending or a decrease in taxes can shift the AD curve right. Expansionary monetary policy, increasing credit availability and reducing interest rates, can bring the same effect. The sharp bend of

the AS curve can be associated with an economic statistic called the capacity utilization rate. This static situation is a crude measure of capacity being used by the country's manufacturers. Theoretically, if an industries running at 100.0 percent capacity, all available productive assets are being used. Although certain industries can run at 100.0 percent capacity or even above for brief periods of time, the national average, which this statistic represents, is seldom above 90.0 percent and in a typical non-recession year will be between 80.0 percent and 85.0 percent (Gary R. Evans, 1999). Assuming that the stimulation came from expansionary monetary policy. With such a stimulus, interest rates would drop and both credit and money supply growth rates would surge. Aggregate demand would respond by shifting right. Then the concern may rise here whether this would necessarily cause inflation or not. Quantity theories about the connection of monetary growth rates to inflation rates assume inflation is caused by "too much money chasing too few goods". Therefore, if the money supply growth rate is high, inflation will fall. But looking at the figure if the capacity utilization rate is around 80.0 percent or below, inflation is not very likely, whereas when this situation of capacity utilization is above 85.0 percent a continued growth in aggregate demand is much more likely to be associated with rising inflation. Further, quantity theory advocates the condition of long run and there is always full employment. In the wake of this fact, it can be said that only money supply is not responsible for inflation in Nepal as there is not full employment and capital utilization rate is also minimum.

Aggregate demand would respond by shifting right. Then the concern may rise here whether this would necessarily cause inflation or not. Quantity theories about the connection of monetary growth rates to inflation rates assume inflation is caused by "too much money chasing too few goods". Therefore, if the money supply growth rate is high, inflation will fall. But looking at the figure if the capacity utilization rate is around 80.0 percent or below, inflation is not very likely, whereas when this situation of capacity utilization is above 85.0 percent a continued growth in aggregate demand is much more likely to be associated with rising inflation. Further, quantity theory advocates the condition of long run and there is always full employment. In the wake of this fact, it can be said that only money supply is not responsible for inflation in Nepal as there is not full employment and capital utilization rate is also minimum.

Price stability is not the single objective of NRB. Along with maintaining price stability, it has to support economic growth in coordination with government and fiscal policy. Taking account the policies announced in government budget and development plans, NRB is responsible to maintain the adequate liquidity in the economy. There are few challenges and certain limitations in operating the monetary policy in Nepal. For example, fixed exchange rate regime which limits the control over net foreign assets leading by remittance mainly is responsible somewhere to increase the liquidity and the aggregate demand of the economy in Nepal. Furthermore, the recent data shows the inflation of non-tradable goods has been increasing. There exist certain arguments about the effect of monetary policy on the inflation particularly derived from the non-tradable goods and services. Among the various arguments about the impact of monetary policy in Nepal while controlling inflation, the empirical study conducted by NRB itself and other studies done by NRB staffs are more important in this respect. The studies had found that the monetary policy has less control over the tradable goods in Nepal¹. Similarly, various empirical studies have found that there is weak correlation

¹ Inflation in Nepal, NRB; 50 years of Nepal, NRB; and various issue of Economic Review published by NRB in different years.

between money supply and inflation in Nepal (Koirala and Kharel, 2011).

With respect to the above discussion, it can be said that that the structural factors on one hand and the more important supply side variables are equally important while determining and controlling the inflation in Nepal. The above mentioned empirical studies have also found the same conclusion in this respect. Therefore, the monetary factors are more dominant by the supply side and structural variables in driving inflation in Nepal. Moreover, additional pressure on inflation in Nepal has been experienced as a result of other factors as discussed below:

- 1. Indian Inflation:** The past studies have shown that inflation in Nepal generally moves in tandem with inflation in India but higher than in India in many cases. However, in the recent years, and most particularly after the world financial crises when inflation fell in India, it increased in Nepal. India as being the major trading partner of Nepal constituted 66.0 percent of share in total trade and that has created a huge trade deficit in Nepal over the years. Hence, inflation in India and movement of international oil price accounted for one-third of the variability in Nepal's inflation.(IMF, 2011).

Empirical results suggest that inflation in Nepal is mainly determined by Indian inflation with narrow money only having an effect in the short run (less than one year). The study attributed this result to the geographical situation of having a shared open and contiguous border, which facilitates informal trade and goods arbitrage, a rigid pegged exchange rate regime between both currencies along with time varying capital mobility: i.e. it is less mobile in the short term (less than one year) but being more so in the long term. The study had therefore concluded that within the existing framework of pegged exchange rate and capital mobility, the main influencing factor of inflation is from India with the NRB having control over domestic inflation only in the short run (a one year window) but limited control beyond that .

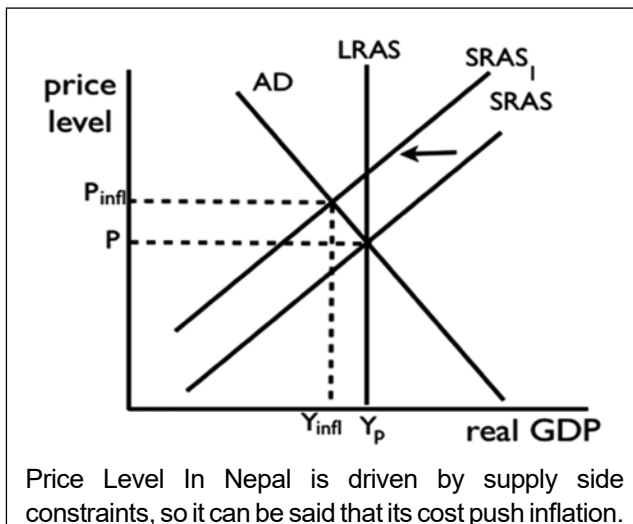
- 2. Cost Escalation Due to Weak Currency:** Nepalese rupee has been depreciated by 6.7 percent with US dollar in 2069/70, which added pressure in inflation by making import dearer. As a result, the cost of raw material and final goods have also been increased more significantly in recent years and fueled for further inflation. Likewise, due to the depreciation of Nepalese rupee, price of imported goods from third countries have also been increased by adding further cost to the goods and services in Nepal.

3. Supply Side Constraints:

- Power shortages:** Power crisis is the major problem in Nepalese production oriented industries since many years. A huge power cut problem is a major obstacle for the industries to operate. As a result of that situation, capacity utilization of Nepalese industries has also been affected and utilization realized only about 50.0 percent in recent years. Among those who are operating in full, have been sufferings from the increasing trend of power crisis, resulted low production with high cost. Therefore, it has negative impact in the prices rise in Nepal.
- Poor labor relation and unionism:** Trade union activities are responsible for inflationary

pressure in two ways in Nepal. One is due to the strike which often lead to stoppage of work and decline in production, raises the price.

The is if trade unions succeed in raising their monetary demand, cost of production rises and leads to rise in price. In the recent years, especially, most of the government owned public enterprises and major private enterprises have been facing the trouble from labor strikes, unnecessary and un-addressable demands, conflict among the labor unions etc. Therefore, such a situation has added pressure in inflation.

- **Market distortions:** Carteling, syndicate and presence of middleman in the market are responsible for creating the situation of scarcity of goods and rise in the price of the goods in the market. Weak market monitoring mechanism of government has been encouraging the market distortions and adding pressure in inflation.
- **Nepal Band and strikes:** Due to Band and strikes by different political parties, and various communities sometimes by transport association, goods could not be supplied in the market and hence the scarcity of the goods makes the prices to rise up.
- 4. **Lack of infrastructure:** The distribution of goods and services from and to the rural areas is being complicated with the existing infrastructure. Poor quality of road network and unavailability of transport facility is making the transportation cost high. For example, vegetables and dairy products from the urban areas which expires early have trouble to get the access in the market in the absence of smooth transportation and warehousing system. Hence, dearer transportation cost and weak market mechanism system are making the price level up.
- 5. **Agriculture harvest:** Additional pressure on inflation emerged as a result of numerous agriculture goods such as food products and others. For example, pulses, vegetable, fruits and nuts, oil & ghee as well as sugar which are being imported add cost to the inflation seasonally. Although, Nepal's GDP has been significantly contributed by the agriculture sector (34 percent), it's a bad fortune that agro products are also to be imported to meet the local demand. Traditional cultivating system, dependency upon weather, lack of scientific technology in agriculture, lack of proper irrigation facilities, unavailability of fertilizers and quality seeds are the major problems for agricultural production in Nepal. Grooming real estate business also made the agricultural land to be segregated in plots leading to low production in agriculture, thus additional cost to price rise.

6. Inflation expectation: Inflation expectation in recent years both in Nepal and in other developing countries has emerged a serious concern fuelling to inflation. Sometimes expectancy of increasing prices, consumer demanded more goods for storing and suppliers also hold the goods to sale in increase prices creates the scarcity in the market and encourage the black market adding pressure to raise the price further.

Measures Taken by NRB and Government to Control Inflation

NRB since the enactment of new NRB Act 2002 has been formulating Monetary Policy formally with the core objective to achieve the price stability by controlling money supply, productive sector lending and liquidity management etc. The government also seems to have been effortful in controlling inflation by limiting fiscal deficit under the standard limit and other many precautionary and preventive measures while controlling artificially generated prices time to time inside the country brought some positive results. However, the administrated pricing mechanism and, among others have remained critical in increasing price of goods and services in the market. The efforts undertaken by the NRB and government of Nepal are summarized below:

- In the beginning of each fiscal year since the enactment of NRB Act 2002, after announcing the budget (Fiscal Policy) by the government, NRB has been formulating Monetary Policy with different instruments in order to maintain price stability along with other objectives. To maintain the liquidity in appropriate level and to support in accelerating economic growth through interest rate and credit channel, different instruments such as bank rate, open market operation, reserve ratio, standing liquidity facility are being implemented and these efforts have been contributing to limit the inflation but noted not sufficient in this respect.
- Since the inflation in Nepal is mainly affected from the supply constraints in the recent years, therefore to remove it, domestic production should be increased. With respect to this situation, NRB has recently issued some policy measures about lending certain percentage of total lending to agriculture and other productive sectors. Moreover, policies about maintaining interest rate spread at a required level can be expected for making effective competition and encourage public savings and thereby reducing the lending rate for investment and increase in demand of loan towards productive sectors expected to increase the production and reduce the inflation in the medium term.
- Since the NRB has began collecting the price of essential consumer's goods in a systematic way from 1956, it has been collecting the price of goods and services, constructing the various price indices, and monitoring the price movements regularly. NRB has been regularly conducting the household budget survey (HBS) to identify the preferences and choices of consumer's in each new basket of goods and services in order to make the actual price movement for better representative and realistic with the new/revised weights for such goods and services. Fifth House Hold Budget Survey has been conducted and the price basket has been set to present the real picture of inflation with the real representation of goods and services in the price index.
- Government also has been formulating the various policies in order to smooth the market

mechanism. To accelerate economic growth, there should be more economic activities that increase production and employment. For this investment is must from government, private sector and foreign direct investment too. In order to facilitate investment, different policies, and rules bylaws, different bilateral & multilateral agreements have been formulated. Huge hydro power projects have been added in priority for construction and development plans as well as in annual budgets would help to control the inflation if implemented effectively.

Conclusion and Suggestions

Inflation which has been hovering around the double digit number in Nepal is supposed a major economic problem to be addressed soon by the NRB and Government of Nepal and other stakeholders to protect the poor and unemployed rural people. The increasing level of inflation has created adverse impact on living standard of people, their saving capacity, investment projects and external sector competitiveness in Nepal. Economists advocates that inflation is monetary phenomena and central bank should care for this. In our context, there are certain constraints and challenges for the NRB and government in maintaining pricing stability which have created few certain difficulties in implementing policies and programs directed for controlling inflation domestically. For example, open border with India, fixed exchange rate regime, comparatively less monetized economy, shadow economy, lack of sufficient instruments and multiple objectives of Monetary Policy, less developed capital market, high interest spread rate, weak institutions, poor enforcement of programs and polices including the laws, increasing trend of international prices of goods and services, poor corporate and good governance and among others are responsible for the effective demand and supply management both for the NRB and the Gov. of Nepal.

Various Empirical Studies and reports show that inflation in Nepal is not mainly because of excess money supply. The reason behind the rise in price level in Nepal is different external as well as other supply side constraints such as vulnerable petroleum price in the international market, inflation in trading partners, power shortage, poor labor relations, poor development in infrastructure, weak market monitoring mechanism, presence of middleman and carteling, depreciation of currency, rise in price of petroleum products, bottlenecks in distribution and among others. In this respect of discussion, the following points can be supportive for controlling inflation in Nepal:

1. There is a debate that monetary policy should be responsible to control the inflation of non-tradable goods as there is rise in price level in those kinds of goods & services. So NRB should focus in formulating the appropriate policy to control the inflation of non-tradable goods and services.
2. Price Basket of goods and services should be revised and monitored on regular basis so that it reflects the real price movement.
3. New instruments (long term and short term) should be developed in order to mop-up and inject liquidity in the economy so that excess liquidity would not create inflationary pressure and considering the liquidity position in the economy.
4. Nepal Rastra Bank should enforce the mandatory agriculture and productive sector credit

provision effectively so that domestic production would increase which will eventually check the food price inflation.

5. Private sector credit and government spending should be focused towards productive sector so that increased production will be able to meet the aggregate demand domestically. If import would substituted by the domestically produced goods and services, there will be support in maintaining the price stability in two ways ; reduces imported inflation from trading partner and access supply of goods and services leads to price level reduced.
6. The supply and distribution of goods should be smoothed by effective market monitoring mechanism by discouraging the black marketing, carteling, strikes and, among others. Government should actively involve in market administration so that increased price level due to the scarcity of goods can be minimized.
7. To eliminate the production shortfall due to power crisis, there is no option other than increasing the production of electricity. For this, there should be huge investment in Hydro sector. Only the domestic investment is not sufficient for this. Therefore, foreign investment should be encouraged in this sector. In order to enhance such investment, investment friendly environment should be created first and secondly there should be supporting laws and policies to stimulate the investment. Sufficient electricity will increase production capacity of firms thereby reducing cost and it will be best alternative to substitute the use of petroleum products which ultimately reduces the price.
8. Government should give prior emphasis for the development of physical infrastructures. Lack of sufficient infrastructure; industries are not being able to operate in potential areas. Also it will be supportive for the goods to make the access in the market. With increased production and more goods available in the market will support the price stability.
9. Government should give emphasis about increasing the production in agriculture sector so that import of agriculture goods can be substituted. Grant in fertilizer and quality seeds, proper irrigation facility, latest and modern technologies and among others should be facilitated to the farmers so as to increase the production. Likewise, policies to be formulated to encourage the youth in this sector. Moreover, productive lands which are being segregated into small plots for the purpose of realty business should be discouraged and utilize for cultivation.
10. Remittance should be used in the productive sector so that it will reduce the inflationary pressure which will make the supply side strong and competitive.
11. Price of Petroleum Products should be adjusted timely and use of petroleum product should be made rational so that the administrative costs get minimized. With the minimum cost of production, price also will be minimized.

SMEs' Export Problems in Nepal

Dr. Suman Kumar Regmi

Former Deputy-Executive Director, Trade and Export Promotion Centre

ABSTRACT

The aim of this study is to explore the current export challenges for SMEs in Nepal and how these barriers affect the SMEs. One industry i.e. garment, was selected for this study.

A structured interview was conducted for every SME. Findings of this study showed that internal barriers are more influential than external barriers. This study is limited to one industry i.e. Garment Industry. This study disseminates the attention of SMEs export managers towards the genuine and main problems coming across the SME exports so they can deal with these barriers to magnify their exports as internal barriers are more controllable as compared to external barriers. This study offers insights into SME export barriers in a (relatively under-researched) Nepalese context.

Keywords: SMEs, Export Barriers, Garments.

I. INTRODUCTION

Small and medium enterprises can be defined separately by the number of employees. According to Industrial Policy 2067 "An industries having fixed capital up to Rs. Five Crores is referred as small sized enterprise.

According to IP 2067, "An enterprise having fixed assets between Rs. Five Crores and 15 Crores is called Medium Scale Industries. This estimation is made in Nepalese currency Rupee. Moreover SME sector has shown immense growth in current scenario as compared to large industrial sector. The potential of SMEs is the opportunity to invest. The Government of Nepal has already taken steps to establish EPZ. This infrastructure is liable for the promotion and development of SMEs in Nepal.

The importance of small and medium sized enterprises was not being considered in past history. Only the large firms were believed to take part significantly in the growth of the economy of the country as well as an important part in the struggle of gaining huge foreign reserves. But they also did not go ahead.

But the situation changed when the developing Asian countries like Taiwan, Japan, and Korea developed on the basis of their small and medium sized businesses and economists started to believe in the potential of SMEs. As the small and medium sized enterprises belong to the grass root level, it is also seen that mentioned economies were developed all the way through the grass root level. It is also noticeable for those who think that only large firms are

dependable for the economic growth that small merchants and small suppliers also play an important role for in the production of large organizations. So the SMEs are very important for the worldwide economy.

Export is an important phenomenon for the worldwide economic growth. The importance of export has remained a hot topic for centuries. Export is an international trade whereby goods are produced in a certain country and shipped to some other country. The action of export sales is really beneficial for the gross domestic production of an exporting country. Export phenomenon can also be used for the services. Export is one of the oldest kinds of economic transfer and between nations it takes place on a large scale whereas some legal laws and regulations are applicable. SME importance is now accepted worldwide, but the situation is different in Nepal.

Awareness of developing Small and medium sized organizations is delayed in Nepal. According to, SMEs comprise almost an estimation of more than 90% of all the enterprises in Nepal; and their part in the annual GDP is very negligible part, perhaps less than 5-6 percent. As the SME sector was neglected in Nepal so this affected the small and medium enterprises as well as Nepal's economy.

Despite some efforts for the improvement of SMEs in Nepal, more endeavors are required to attain considerable improvement. The potential of the market of Nepal is not doubted. So if appropriate & structured steps are undertaken then the SMEs of Nepal can contribute positively to the growth of the economy in no time. The benefits acquired by the SME exporting can enlarge the foreign exchange reserves to develop a helpful skeleton to progress.

Nepal's SME growth is sluggish because while in the process of exporting it has many hurdles on its progress path way. So the development in the SME sector is impossible without identifying, exploring and resolving the problems faced by SME export sector. There is a lack of study on this topic specifically in Nepalese context. But many researchers have pointed out the SME export challenges in some other context. SMEs face many hindrances in the exporting procedure. These barriers are different in nature but can be summed up in to internal and external barriers. These barriers directly or indirectly have some effect on the exporting procedure.

However internal barriers can be handled easily but external factors are difficult to tackle (Leonidou, 2004). There are many challenges that an SME exporter has to face and which influence export performances, these can be classified as internal and external export barriers.

Internal export barriers are related to company and product characteristics. External export barriers are related to distinctive foreign consumer preferences, unusual business procedures and practices, the imposition of tariff barriers and regulatory import controls by governments in abroad, severe competition, exchange rate fluctuations & limited hard currency for international trade. The above mentioned problems are classified as industry, export market and the macro environment barriers.

There is a significant difference between low level income economy and middle level income

economy. So it is very important to highlight the role played by SMEs in the adaptation of financial economies from low income levels to middle income levels. This exercise is particularly important for the countries like Nepal, to achieve the middle income status. In view of the foregoing, the following research questions were assumed: What export challenges are being faced by SMEs in Nepal ? How can export challenges create hurdles in SMEs exporting business in Nepal ? The research objective is to explore the current SME export challenges in Nepal.

This study provides the guideline with which SMEs exporting business is enhanced by recognizing the SMEs exporting barriers and removing them. This research provides a threshold for all SMEs to enhance their business profit and business boundaries by increasing their export and in order to increase their export level, this study provides a distinctive and latest means with respect to the Nepalese context.

II. LITERATURE REVIEW

Small and medium enterprises play a very significant role in the development of any economy. This statement is even applied to developing countries more strongly. So for the developing countries like Nepal, small and medium sized enterprises are very helpful for economic development.

In Nepal, the concept of small and medium enterprises is increasing. SMEs are having a low share part in GDP of Nepal. But the exports of SMEs need some serious attention. Entrepreneurs of Nepal face several challenges in the exporting process.

Exporting is considered as a complicated and expensive process. In the initial stage, exporting process consumes high cost as well as a lot of time. But with the passage of time, it provides many strategic opportunities and chances for profit taking. So for the companies, it is a very important and difficult decision to make.

Authorities in the organizations have agreed upon that continuous growth that can be obtained by exploring the foreign trade opportunities. So exporting factor is a key factor for the organizations which require a huge growth potential (Karakaya and Harcar 1999).

Exporting behavior is greatly dependent upon export barriers. Export stimuli and export barriers play a significant role in the exporting performance; so the role of exporting barriers cannot be ignored (Morgan 1997). Katsikeas and Morgan (1994) explained that the size of an organization matters a lot in the barrier's perspective. Small firms face more exporting problems as compared to the large organizations. Generally in importing countries, the reasons behind the export barriers are lack of government support in defeating export barriers, rivalry with firms in foreign markets, the need to adjust pricing and promotion strategies, high foreign tariffs in export markets and a lack of resources to finance expansion into foreign markets were the major barriers to enlarge the exports (Ahmed et.al 2004).

Okpara (2011) identified many barriers that hamper export development in developing countries. These are shortage of finance, insufficiency of export knowledge, scarcity of qualified personnel and severe international competition. These barriers play a key important role in the obstruction of export growth of SMEs of a developing country including Nepal.

SMEs face many hindrances in the exporting procedure. These barriers are different in nature and can be internal (informational, functional and marketing) or external (procedural, governmental, task and environmental). These barriers particularly affect the exporting in different manners. However internal barriers are easier to handle and manage but external factors are not convenient to tackle (Leonidou 2004). Koksai and kattaneh (2010) narrated that generally there are two types of export problems: internal and external. Internal export problems refer to the inside of the company and usually related to the company resources for export activities they are generally related to the products characteristics for example: low quality product, high prices, lack of information.

The troubles originating from external factors such as export market competition, image of exporting country and policies made by both host and home countries are referred to as external barriers. Leonidou (1995) concluded while differentiating internal and external barriers that barriers originating from organizational resources, internal potentials and company advancement towards export business are internal barriers. Whereas the barriers which an exporting firm faces during the export procedure from exporting state to host state are external barriers. Internal barriers include: dearth of production inputs and shortage of domestic capability; and external barriers include those related to the business environment such as government policies, trade barriers, and the nature of competition (Bagchi-Sen, 1999).

Barriers are distinguished into initiating problems and on-going problems. Initiating problems are linked to problems which are initiative in nature like recognizing foreign opportunities, export documenting process and capital requirement. Whereas on-going issues includes such problems which occur during the export process like analyzing payment and cost, demonstration and difference between values provided by firm and values demanded by buyer (Tesar and Tarelton, 1982).

The most difficult barriers differentiating exporters and non exporters are, (1) adapting products for foreign markets, (2) pricing for foreign market, (3) minimizing the foreign exchange risk, (4) obtaining information on prospects overseas, (5) providing technical advices overseas, (6) knowing exporter procedures, (7) shipping and distributors overseas, (8) financing exporters, (9) advertising in foreign markets and last (10) communicating with clients overseas (Moini, 1997; Eshghi et al., 1992). One of the major problems faced by exporters is to obtain the information required to enter the export market.

SMEs have to cope with different kinds of exporting challenges. It depends upon that from which a native land SME belongs. SMEs originating from a transition country mostly face problems which are internal in nature like unprofessional conduct or lack of capital. SMEs from developed countries usually face external problems like political instability or strict import policies (Neupert et al., 2006). Many SMEs don't go for exporting just because of the expected barriers. In view of non exporting firms some key barriers are lack of awareness of prospective markets, the less technical aptness, intense competition in expected market and need of professional personnel.

But the opinion of exporting firms is different, which consider warehousing and controlling of physical product flow in the expected country, threat of overseas buying behavior and

unavailability of business place as the most important export barriers (Pinho and Martins, 2010). Stamatovic and Zakic (2010) concluded that skill and knowledge of managerial group is directly proportional to the SME exports. Trained and effective management can play a significant role in the development of SME exporting while in the presence of worldwide economic crises. By improving the training and development of entrepreneurs and creating trade with large enterprises, the SME growth can be enhanced. It is also proved that information gathering for long term vision is the key to success for the flourishing small and medium-sized exporters as compared to those SME exporters who formulate policies and strategies on daily basis (Ortega, 2003).

While the export of any organization is inversely proportional to the barriers existing, barriers do not only make clear the smooth exporting process but some other factors also play a considerable role in the function of these barriers. These factors are the distinctive qualities of managers, the organization and environment of the organizations (Barret and Wilkinson, 1985). Koksai and Kattaneh (2010) confirmed that tariff/non tariff barriers implied by host countries, production capacity of company and packaging bear negative effects on the export sales volume and the strong global competition, brand image, high production cost, lack of qualified personnel, difficulty in obtaining foreign market information and transportation affects positively export sales volume.

Craig (2005) explains that the export barriers are more severe and intense in the psyche of those non exporters who have never tried export. So the cognitive dissonance of export barriers is more rigorous than in non exporters when compared to the exporters. Non exporting firms consider the obstacles more severe if they were exporting. These differences between thinking of exporters and non exporters can be eliminated through exporting experience.

Although much research is conducted on the topic of barriers of SME exporting but a greater part of the research is done in the Asia. Research work on the topic barriers of exporting in small and medium enterprises is relatively uncommon in developing countries. Nepal is also lacking research work on SME export problems. So the above literature provides a substantial research gap for this study.

III. METHODOLOGY

The SMEs of Nepal were selected as the population of this study. The target population of this study comprises Garment SMEs. The sample of this study was taken from one area (Kathmandu Valley) due to own convenience and one industry Garments was selected. A sample size of selected firms from the Garments industry was surveyed. The sample size was taken for the convenience of research as only limited resources were available. All taken firms were SMEs. The data was collected from SMEs export managers and owners. Out of selected SMEs, owners were working as export managers themselves whereas very few SMEs had distinct export managers. Due to confidential policy of most companies, names of the sample selected SMEs and respondents could not be mentioned. A descriptive approach was used to conduct this study and in-depth interviews were performed to evaluate the real export barriers for SMEs in Nepal. A question was adopted to conduct the interviews. Due to the descriptive nature of this research, observational method was the key factor to conclude results.

IV. FINDINGS

The following findings were deduced from the summary of interviews: SMEs have opportunities for export in foreign markets but there are plenty of barriers within the country. Although internal barriers are more controllable as compared to external barriers but all stakeholders should play their roles to minimize these internal barriers in order to magnify the SME exports. It shows that internal barriers are more dominant in the overall barrier scenario.

Internal problems which cause internal barriers to prevail, simply the internal barriers are narrowed down. Here the energy crisis is making the largest contribution in internal barriers. It is because the situation of energy sector is worse in Nepal. Functional barriers contribute major share as internal barriers. It is the biggest internal problem after energy crises. Environmental and marketing barriers were very neglected.

It shows the strength of components of external barriers. Competitive barriers are the main external barriers. SMEs have to face tough competition from other countries like China, India & Bangladesh as competitive barriers have to face with the imported products. These countries are providing the similar quality imported products like the export product of Nepal on cheaper rates. Procedural barriers like documentation, quality clearance, late payments etc. comprise huge share of the total barriers. Environmental barriers include unstable political situation, cultural effects and may be economic problems etc. So by and large competitive barriers form the biggest external barriers.

V. DISCUSSION AND CONCLUSION

This study explored the export barriers faced by SMEs in Nepal. Basically two types of main export barriers exist, i.e. internal barriers and external barriers. Findings of this study showed that internal barriers are more influential than external barriers. Internal barriers include functional barriers, marketing barriers, energy crises and environmental barriers. Energy crises contain shortage in earlier years and high charged prices of electricity, gas and other energy components. An energy shortage and load shedding leave industry unable to fulfill orders. High price of electricity, gas and petroleum products increases the production cost.

Environmental barriers comprise political, economical, social and technological problems of exporting country like Nepal. Economic problems include poor economic conditions in the country and fluctuating currency exchange risks. In poor economic conditions it is very difficult for exporters to invest as SMEs are always facing lack of funds.

Political problems include political instability in exporting country or strict exporting rules and regulations and high tariff, non tariff barriers. These issues can shake the confidence of importers and they hesitate to sign a contract. Socio-cultural barriers include unfamiliar local business practices and lack of foreign verbal, non verbal languages. Dissimilarity between cultures of host country and export country causes inability to adapt exporting process.

Marketing barriers include problems related to product, price, distribution and promotion. Barriers related to product include barriers concerned with product like developing new product for foreign markets, adapting exporting product design and style, meeting exporting product quality standards/specs, meeting export packaging/labeling requirements, offering

technical/ after sale services. Product which is not according to the customer demand and specifications will cause a failure and less future ordering.

Pricing problems include offering unsatisfactory prices to customers, lack of granting credit facilities to importers. In such a competitive scenario, difference in price will eliminate the exporter from competition. The problems such as difficulty in supplying inventory abroad, unavailability of warehouses, unreliable foreign representations and less access to export distribution channels are included in distribution. Product making is not only the last thing but product should be delivered to customer also, otherwise it can impose a bad exporting impression. Promotion contains lack of adjusting export promotional activities whereas lack of promotional activities can create unawareness for customers which finally leads to fewer exports.

Functional barriers are related to the capacity of SMEs i.e. lack of working capital, production capacity, inadequate personnel. These include lack of managerial time to deal with exports, inadequate/untrained personnel for exporting, lack of excess production capacity for exporting and shortage of working capital to finance export. Due to functional barriers, exporters would not be able to meet the requirements of the buyer.

External barriers include environmental, competitive and procedural barriers. Competitive barriers include barriers such as severe competition, low prices offered by other countries and good quality products of other competitors.

Mostly competitive problems are related to price and quality. Provision of low prices from customers create price competition problem whereas quality problems include provision of high quality products by competitors. Environmental barriers are political, economical, social and technological problems of host country. Procedural barriers consist of slow collection of payment from abroad, problematic communication with overseas customers and unfamiliar exporting documentations/paperwork. This can cause unhappiness in exporter and he/she will be less inclined towards exports due to the complicated exporting procedure. The way forward concluded that SMEs can play an important role in economic and industrial development of a developing country including Nepal, if they are provided proper support and direction to reduce the export barriers.

V. LIMITATION AND FUTURE RESEARCH

The limitations related with this research are acknowledged. This study is limited to only one sector i.e. Garment sector, although it can be expanded to other sectors. This study is also limited to selected garments SMEs concerning data collection. The sample size of this research is small to generalize the results, so authenticity of this study can be enhanced by increasing sample size for future research. As this research is a new one in its nature, it can be conducted in other sectors and in other countries relating to their own environmental factors to enhance the scope of this research. The results might be different when it is conducted in different scenarios. This study also provide base and add literature for researchers to hit this issue more deeply in future.

References

- Ahmed ZU, Craig JC, Baalbaki I, Hadadian TV (2004). "Export barriers and firm[2] internationalization: a study of Lebanese entrepreneurs", *J. Manage. World Bus. Res.* 1(1): 11-22.
- Bagchi-Sen S (1999). "The Small and Medium Sized Exporters' Problems: An Empirical Analysis of Canadian Manufacturers," *Regional Studies*, 33(3): 231-45.
- Craig JC, Ahmed ZU (2005). "The impact of barriers to export on export marketing performance", *J. Glob. Mark.* 19(1): 71-94 Eisenhardt K (1991). "Better stories and better constructs: the case for rigor and comparative logic", *Acad. Manage. Rev.*, 16(3): 620-5.
- Eshghi A (1992). "Attitude-Behaviour Inconsistency in Exporting," *Intl. Mark. Rev.*, 9(3): 40-61
- Government of Nepal (2073). *Industrial Enterprise Act 2073*. Kathmandu: Gov of Nepal
- Moini HA (1997). "Barriers inhibiting export performance of small and medium sized manufacturing firms" *J. Glob. Mark.*, 10(4): 67-93. John OO (2011). "Strategic Export Orientation and Internationalization Barriers: Evidence from SMEs in a Developing Economy", *J. Intl. Bus. Cult. Stud.*
- MOI, Nepal(2067 B.S). *Industrial Policy, 2067*. Kathmandu: MOI
- Karakaya F, Harcar T (1999). "Barriers to export for non-exporting firms in developing countries", *Acad. Market. Stud. J.* 3(2): 59-77
- Katsikeas E, Morgan R (1994). "Differences in perceptions of exporting problems based on firm size and export market experience", *Eur. J. Mark.* 28(5):17-35.
- Koksai HM, Kettaneh T (2011). "Export problems experienced by high and low performing manufacturing companies a comparative study", *Asia Pacific J. Mark. Logistic*, vol, 23 No.1, pp. 108-126.
- Leonidou CL (2004). "An analysis of the barriers hindering small business export development" *J. Small Bus. Manage.*, 42(3): 279-302.
- Leonidou L (1995). "Export barriers: non-exporters' perceptions", *Intl. Mark. Rev.* 12(1):4-25.
- Morgan R (1997). "Export stimuli and export barriers: evidence from empirical research studies", *Eur Bus Rev* 97(2):68-79. Jamshed et al. 199
- Neupert EK, Christopher CB, Thanh TLD (2006). "SME export challenges in transitional and developed economies" *J. Small Bus. Enterp. Dev.*, 13(4): 535-545.
- Ortega S (2003). "Export barriers: insights from small and medium sized firms", *Intl. Small Bus. J.* 21(4): 403-19.
- Pinho CJ, Martins L (2010). "Exporting barriers: insight from Portuguese small and medium sized exporters and non-exporters", *J. Intl. Entrep.* 8: 254-272.
- Stamttovic M, Zakic N (2009). "Effect of the global economic crisis on small and medium enterprises in Serbia" *Serbian J. Manage.*, 5(1): 151-162.
- Scharf F, Bell J, Loane S, Fletcher R (2004). "the export problems of internationalizing SMEs: some empirical evidence using a "critical incident" technique", In Jones M, Dimitratos P (eds) *Emerging paradigms in international entrepreneurship*. Edward Elgar, Chetenham.

New Approaches of Supplier Relationship Management

Pramod Raj Upadhyay (Ph. D.)

Management Academic, Padma Kanya Multiple College

Abstract

In a strong competitive environment, based on an increased degree of risk and uncertainty, supplier relationship management is considered to be a strategic value-adding process, able to contribute to the success of the organization. Supplier relationship management (SRM) must also the development of a collaborative environment, based on trust between partners, so that both parties can achieve mutually beneficial objectives through joint effort and time investment.

Key words: supplier relationship management, supply chain, mutually beneficial relationships

1. Introduction

Supplier Relationship Management (SRM) is first and foremost an approach used for engaging with suppliers on a level that reflects the priorities of the customer organization and how best these needs can be achieved. It is a differentiation process that recognizes that not all suppliers are the same and therefore not all customer supplier relationships should be dealt with through a single strategy.

Due to the strong economic instability of recent years and changes in market requirements, managers have been faced with multiple problems, thus becoming very difficult for them to find an effective and efficient manner of organizing and conducting their business.

According to analysts, the year 2009, the start of the economic crisis, marked the transition from the "sellers market" to "buyers market" and, in the "fight" between supplier and buyer, the power ratio shifted towards the latter. In this context, when markets are becoming more and more inaccessible, most companies have turned toward the customer and have realized that meeting customers' demands and still remaining profitable becomes a condition of existence.

Thus, to meet customer expectations, companies have set targets aimed at achieving the best quality, the best suppliers, developing new products in the shortest time, maintaining competitive prices, eliminating waste, reducing costs, etc. Achieving this goal is possible if managers' efforts and competence are oriented equally towards both customers and suppliers, because the organization can function neither without customers, nor without suppliers (Howard and Sheth, 1969).

Even if by choosing efficient sources of supply and substantiating its strategies, an organization ensures reliable sources to increase the efficiency and effectiveness of the

process of procurement and material resources, its results can be greatly diminished if it lacks a strategy in relations with its suppliers, which must be based on an essential premise, namely: "in a business there are partners who are looking to get some satisfaction, otherwise they give up the business (Carstea, 2000) ".

In this article it will analyze how, through a careful reflection on segmentation of their supply chain and by adapting their management methods to the suppliers' specific, companies create and develop trust between partners, so that it allows them to establish effective and efficient cooperation.

2. Supplier Relationship Management (SRM)

Today, supply costs represent between 50% and 80% of the turnover of the manufacturing companies, which translates in a significant contribution of the procurement process to the increase or decrease of the profit. In recent years, when reducing costs of supply has been very difficult to achieve, many companies have been moving towards conventional methods such as rationalization, outsourcing or relocation to low-cost countries

At the same time, in order to face the economic conditions, leading companies focused on supply chain segmentation and adapted their management methods function of the resulting segments. Therefore, the development of the customer supplier relationship must be considered a mandatory requirement.

In this context, it can be said that supplier relationship management is a process of defining and implementing the relationships that the company wants to develop with its suppliers. By creating a collaborative environment with suppliers, supplier relationship management aims to increase the flexibility of the procurement process, improve product quality, while reducing costs.

Implementation of an efficient supplier relationship management must take into consideration the following steps:

1. Supplier portfolio segmentation,
2. Choosing the type of relationship and tailoring the management methods function of each segment,
3. Improving joint processes,
4. Assessing the evolution of the suppliers and the quality of the relationship.

2.1. Supplier portfolio segmentation

To make sound decisions regarding its relations with suppliers, the client organization must know its main suppliers very well, must take into account the specific nature of the products they buy, the complexity of the technological process by which the latter are obtained, the financial risks, the possibilities it has to influence the suppliers' way of thinking and acting.

A useful tool for supply chain segmentation that helps determine the type of relations the organization has with its suppliers is the "Kraljic Matrix" with the following direction for

analysis: risks associated with the procurement of material resources and the potential impact of purchasing on profit (figure 1).

Figure 1 - “Kraljic Matrix”

Risk	Risky resources <ul style="list-style-type: none"> - Blocking suppliers - Supplying from new sources - Standardization - "Make or buy" 	Strategic resources <ul style="list-style-type: none"> - Strategic suppliers - Partnership - Co-development - Co-production
	Non-critical resources <ul style="list-style-type: none"> - Non-critical suppliers - Classical relationships 	“Leverage” suppliers <ul style="list-style-type: none"> - Cost analysis - Relationship controlled by the buyer
	Potential impact on profit	

Source: (Kraljic, 1983)

The matrix analysis reveals that there is no fool proof method to approach supplier relationships.

2.2. Choosing the type of relationship for each supplier and tailoring the management methods

Starting from figure 1, there are 3 types of relations:

(a) Transactional relations

In transactional relationships, the buyer seeks above all to get the best price since there are many competing suppliers. Transactional relationships are based on the idea that the interaction between buyer and supplier is grounded on opposing, hostile principles. In this case, the supplied products have a relatively low value and do not present technological constraints.

Even if it is not considered appropriate for the majority of supplied material resources, the transactional approach is not yet obsolete. Currently, despite trends towards strategic sourcing, and towards providers' partnership and cooperation in multifunctional teams, many buyers still continue to consume a lot of time bargaining with suppliers on price (Kotler and Koller, 2008).

(b) Cooperation relations

Cooperation relations are based on commitments established between the client and the supplier in relation to price, quality, quantity, delivery time.

In this case, products entail a moderate level of technological sophistication and

customer's strategy is to make providers compete on a regular basis. In this respect, the customer will carry out comparative analyzes and will seek to find potential supply sources. Equally, however, the client may involve the supplier in operational performance improvement programs or certification programs that will help reduce or even suppress inspection for certified providers.

(c) Partnership relations

The increasing success that products manufactured in Japan have in global markets has led to increased interest in Japanese management principles, one of the distinctive principles being that of working closely with suppliers, based on the elimination of conflicts and tensions. The purpose of these relationships was cost reduction, continuous improvement through introduction of Kaizen-type projects and promoting innovation. These ideas have been transposed in other languages through an equivalent expression "industrial partnership" (Baily et al., 2004)

Partnership relations take the form of relations of reciprocity and are characterized by the sharing of benefits and risks between customer and supplier, with both parties investing trust and effort in their strive to obtain added value, a process that is impossible for transactional relationships (Richards and Jones 2006). Supplier client relationship is described by terms like synergy, symbiosis, trust, with emphasis on joint actions. However, for such a relationship to be possible, one of the first things the client must do is to discover what a supplier seeks in a customer and try to meet these requirements.

The main directions of partnership relations take into consideration the following aspects:

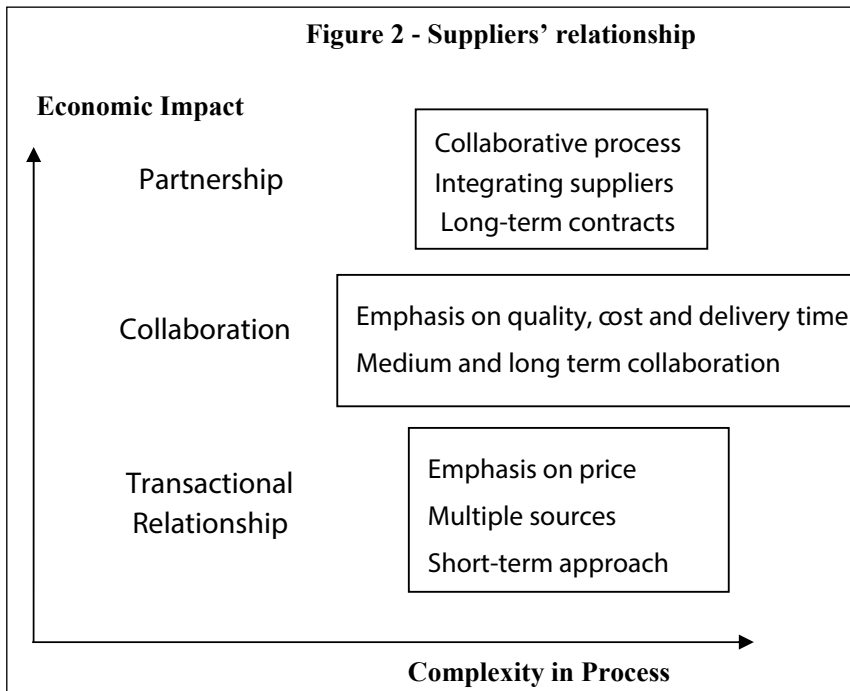
- The decisive role the supply cost, and not the price, has in procurement,
- Cooperation in the development of new products and technologies,
- Joint participation and investments in research development,
- Mandatory transparency of information regarding processes and products, including strategic,
- Information,
- Sharing risks and rewards,
- Joint management and quality assurance, which marks the transition from supply quality to assisting quality at suppliers.

From the analysis of the main features of the partnership it becomes evident that partnership relations are neither possible nor effective for all resources (McKinsey, 2011). It is estimated that resources for which this type of relationship is adopted fall into a strategically important sector characterized by:

- High level of technological complexity,
- Significant economic importance,
- High risk in terms of market provision.

In the early 1990s, car manufacturers in the USA were managing exclusively transactional relations with their suppliers, while those in South Korea were applying especially partnership

relations. Japanese car manufacturers were the first to implement different relations tailored to the characteristics of each supplier (Moigne, 2013). The economic literature identifies several ways in which one can define the target profile of the supplier and the type of relations to be put into practice. Figure 2 presents the relationship with suppliers based on product complexity and their economic impact.

Source: (Moigne, 2013)

It is not infrequently that large international companies are really striving to size and develop their relationships with suppliers. Examples in this respect are participation with high-performance equipment that the customer makes available to the supplier, evaluation and selection of efficient sub-suppliers by client's trained personnel, participation in joint development of sub-suppliers, organized jointly by the supplier and customer, support of suppliers' development programs with advantageous financial loans, etc. (Oprean et al, 2012).

Reflections on supplier relationship management are a current topic, depending of course on the type of relationship. Numerous research studies generally propose three approaches to supplier relationship management (Nogatchewsky and Nogatchewsky, 2012).

- Implementing systematic competition,
- Formal control according to performance criteria,
- Trust (trust in the partner's benevolence and competence, shared norms of cooperation such as joint actions and transparent communication).

2.3. Improving joint processes

Improving the processes that the organization has in common with its suppliers might consider the following:

- a. Training and development of suppliers,
- b. Development of new products or technologies,
- c. Joint management of stocks, transportation.

a. Training and development of suppliers

Supplier development management defines the activities that the client company carries out to improve the performance of certain suppliers, in the context of an increasing client - supplier interdependence, deriving from the supply integration process and market concentration.

A development plan is a five-step structured approach, a challenge for the provider, which aims to improve the performance of a specific indicator (Modi and Mabert 2007). Schematically, the development plan progresses as follows:

1. Selection of suppliers,
2. Diagnosis in order to determine the opportunities for improvement,
3. Establishment of joint teams of specialists, employees of the client and the supplier,
4. Definition and implementation of the action for improvement,
5. Follow up on achieving the set goals.

Managing a progress plan monopolizes numerous resources, therefore, it is recommended to involve a reduced number of suppliers, selected based on the following:

Issues:

- Major strategic contribution,
- High productivity potential,
- Innovative solutions that represent a strong competitive advantage,
- Significant risks.

Quality of current relations:

- Long term prospects based on the sharing of risks and rewards,
- Joint effort and involvement in solving problems (technical, conflicts, etc.),
- Open exchange of information (technical, economic).

Worldwide there are international organizations such as Europe Aid, International Finance Corporation (IFC), United Nations Industrial Development Organization (UNIDO) that help international companies in developing countries to develop local suppliers.

b. Joint development of new products or technologies

Co-development, specific for high technology sectors, was first applied in the automotive and aeronautics industries. It requires the involvement of suppliers from the earliest

stages of the development programs. The aim of this strategy is the very balanced sharing of risks between client and supplier.

Even if the joint development of new products entails various advantages such as lower costs, increase quality, shorter development time for a new product, the management of such a complex process is often difficult.

c. Joint management of stocks

Strong competition and globalization force companies to improve their internal processes to reduce costs. Thus, an efficient use of stocks, accompanied by improved forecasting of material resources flow from suppliers and reducing mismatches between supply chain participants, will reduce unnecessary costs.

By establishing effective cooperative relationships with suppliers, new methods of joint management of stocks may be introduced (Vendor Management Inventory, JIT II, Collaborative Planning, Forecasting and Replenishment).

2.4 Evaluation of Suppliers' Evolution and of the Quality of Relations

Regardless of the type of client-provider relationship adopted constant monitoring of the evolution of suppliers and quality relationship with them shall be required. Performance improvement can only be achieved by applying an effective and efficient performance management of providers.

In the first stage, the performance evaluation must define measure and analyze performance indicators, and in the second stage corrective action must be carried out where non-compliances were found.

In the context in which the quality of the relationship with strategic suppliers is crucial in creating value for the customer and supplier, providing mutually beneficial relationships based on trust, in which both partners are satisfied is very important.

The method covers eight dimensions of the client provider relationship: reciprocal specificity, cooperation, conflict, intensity, interpersonal differences, power/ dependence, trust. To investigate the eight dimensions the organization may design questionnaires with maximum twenty questions relating to:

- Level of relationship reciprocity: research of individual interests, convergence of objectives and priorities, convergence of strategies,
- Specific and particular nature of the relationship: specific organization, tailoring the relationship,
- The quality of cooperation: joint work, transparency,
- Handling conflicts: resolving problems together in a cordial and professional environment,
- Intensity of relations: management involvement, number of people involved,
- Lack of interpersonal divergence: conflicts, discordant views.

- The client-provider level of interdependence,
- Level of confidence.

Joint analysis of the questionnaire is already a good collaborative exercise that causes the client and the supplier to be open and objective, the scope of this analysis being to identify the differences between their views and their harmonization.

3. Conclusions

More than any other disruptive factor, the economic and financial crisis that affected all companies has caused a brutal break of the everyday routine in management approach, with analysts interpreting it as becoming more and more a management crisis, whose overcoming requires major changes in the management process, with implications for all management functions (Deac, 2012).

Thus, to meet these challenges, companies must be able to generate ideas and practices in the interface with customers and suppliers.

New forms of supplier relationship management must lead, systematically, to generate trust between partners to enable the development of mutually advantageous relations, a mandatory requirement in today's context. Only through cooperation based on trust, partners will be able to cope with unforeseen events, will be able to seize opportunities and develop new products and processes.

References

- Baily, P., Farmer, D., Jessop, D. and Jones, D. (2004), *Purchasing Principles and Management*, Arc Publishing House, Bucharest
- Carstea, G. (2000), *Procurement and Management of Material Resources*, Economica Publishing House, Bucharest
- Deac, V. (2012), *Strategic Management in a Crisis Context*, Proceedings of the 6th International Management Conference. Approaches in Organizational management, 15-16 Nov., The Bucharest University of Economic Studies, Editura ASE.
- Howard, J. A. and Sheth, J. N. (1969), *The Theory of Buyer Behavior*. John Wiley & Sons, New York
- Kotler, P. and Keller, K. (2008), *Marketing Management*, Teora Publishing House, Bucharest
- Kraljic, P. (1983), *Purchasing must become Supply Management*, Harvard Business Review
- McKinsey (2011), *Building the Supply Chain of the future*, Available: www.mckinsey.com/insights/-perations/building_the_supply_chain_of_the_future
- Modi S.B and Mabert V.A. (2007), *Supplier Development: Improving Supplier Performance*

through Knowledge Transfer, Journal of Operations Management, vol. 25, pp. 42-64

Moigne, R. (2013), *Supply Chain Management*, Dunod, Paris

Nogatchewsky, S., and Nogatchewsky, G. (2012), *The Influence of Relationship Quality and Switching Costs on Customer Loyalty in the Malaysian Hotel Industry*. Procedia-Social and Behavioral Sciences Volume 62, Pp 1023-1027

Oprean, C., Kifor, C.V., Suciu, O., and Alexe, C. (2012), *Quality Integrated Management*, Romanian Academy Publishing House, Bucharest

Richards, K. and Jones, E. (2006), *Customer Relationship Management: Finding value drivers*. Industrial Marketing Management. 11 p.

Kautilya's Income Taxation and its Implication in Nepalese Modern Tax Administration

Bishwa Thapa

Student of Economics, Central Department of Economics, Kirtipur

Abstract

Income tax is the one of the most important source of public revenue. This income tax is more suitable for developed countries than developing countries. The purpose of this paper is to present Kautilya's principles of taxation during the fourth century BCE. Ensuring tax compliance and avoidance of heavy taxation are the most important ingredients of a sound fiscal policy. An income tax is a tax that government impose on financial income generated by all entices within their jurisdiction Modern tools of economic analysis are used to present Kautilya's principles on income taxation. The tax system of Nepal is suffer from structural constraints with tremendous administrative and procedural complexities envisaged in the existing Income Tax Act, which lacks simplicity and transparency.

1. Introduction

Tax is a payment compulsorily collected from individuals or firms by a government (i.e. central or state or local) or by the functional equivalent of government to fund various public expenditures. The purpose of taxes is to raise revenue to fund government. Money provided by taxation has been used by states and their functional equivalents throughout history to carry out many functions. Some of these include expenditures on economic infrastructure (roads, public transportation, sanitation, legal systems, public safety, education, health care systems), military, scientific research, culture and the arts, public works, distribution, data collection and dissemination, public insurance, and the operation of government itself. The government's ability to raise taxes is known as fiscal capacity.

An income tax is a tax that government directly levied on personal income generated by all entities within their jurisdiction. By law, business entity and individuals must file an income tax return every year to determine whether they owe any taxes or are eligible from a tax refund. Income tax is a key source of funds that the government uses to fund its activities and serve the public.

Most countries employ a progressive income tax system in which higher-income earners pay a higher tax rate compared to their lower-earning counterparts. The first income tax imposed in America was during the War of 1812.

There are several types of income taxes such as; personal income tax, capital gains tax, corporate income tax, social security tax, self employment tax etc. That help the government raise money to support its daily operations. These income taxes can affect income earned by

individuals or corporations, and sometimes affects both. Taxes are collected each year in the U.S. by the Internal Revenue Service. Income taxes are a pay-as-you go system, meaning that as you earn money you have money withheld from your pay checks to pay for taxes at the end of the year.

Taxation transfers wealth from households or businesses to the government of a nation. The side-effects of taxation and theories about how best to tax are an important subject in microeconomics. Taxation is almost never a simple transfer of wealth. Economic theories of taxation approach the question of how to maximize economic welfare through taxation. The objective of taxation is to provide for government spending without inflation. The provision of public goods such as roads and other infrastructure, schools, a social safety net, health care, national defences, law enforcement, and a courts system increases the economic welfare of society if the benefit outweighs the costs involved.

2. Kautilya's view on Income Taxation

The general feature of the revenue system, as envisaged by Kautilya, and the sources of finance were as many as could be devised by human ingenuity. From cooked rice to dried fish, all things taken into the city were taxed and stamped at city gates. The sources of revenue were the most extensive ever known. The *Arthashastra* differentiates between forms of revenue, not according to their incidence but according to their source. Revenue is either derived from the land (*Parthiva*) or derived from the sources other than land (*Aparthiva*). Under the former, come the contribution of the crown lands (*bali*), the land revenue (*bhaga*) paid by private persons, the cesses collected on the supply of water from state sources, the tree-tax of one-sixth of the fruits of the trees, medicinal herbs etc; the profits of the state mines and quarries, the sale of the forest, and the income from the royal herbs, as well as the tax collected from the owners of private cattle farms. All other revenue comes under the head *aparthiva*. In this classification, no attempt is made to distinguish direct and indirect taxes, rents, taxes, fees and royalties, and tax the people even to maintain their religion and this appears to be an innovation of Kautilya. The relative merit of direct and indirect taxation was understood clearly in ancient time.

The revenue system is as old as the vedic polity. Even in the early vedic polity, we find that the king was assisted by the *Sabha* and *samiti*. The king derived his revenue from the contributions of his subjects known as *Bali*, at first voluntary but afterwards developed into a compulsory payment. Another source of revenue was *tribute* from the conquered communities. When the king's revenue came to be derived from the agriculture produce, the specific rate was one sixteenth and a contribution in cattle from the villages. With the growth of the theory and principle of taxation, machinery of the revenue administration also developed and we find the mention of an officer called *Samgrahittr* in the *Panchavinsa Brahman*.

The *Arthashastra* is one of the world's oldest treaties on the economics administration of a state. **Kautilya** divides the economic activity mainly three categories; they are (a) Agriculture, (b) Cattle rearing and (c) Trade.

Kautilya was a supporter of the good economic system. He believes that, the King or Ruler don't use the public revenue for their personal benefits and own enjoyment. He thinks that,

the state should adopt lots of things to the taxation but also thinks that don't compelled high rate and high burden of taxation on the people.

According to **Kautilya**, some linkage between the ability to pay (i.e. provision of a safety net to the poor, old and the sick) and the benefit principle may be better than the current approaches, which treat the ability to pay and the expenditure side of the taxation separately.

(2.6.2-9) purport to give a classified list of income sources, but this is a rather confusing mixture of many things - revenue from Crown enterprises, taxes and tolls, services charges and fines. Sometimes only the title of the Head of a Department is specified, perhaps to indicate revenue resulting from his activities. Sometimes it is just a list: of different kinds of forests, flowers or fruit or the list under the mines (gold, silver, diamonds etc.) How revenue is obtained from these is not clearly spell out. Of the different lists in the eight verses, (2.6.2) enumerating the types of revenue collected from within the fortified towns, and (2.6.3) those collected from the countryside are the most extensive.

A number of miscellaneous sources of income, such as lost property, intestate property or treasure trove, are listed in (2.6.20). Two identical verses describe three kinds of saving from expenditure, which are to be counted as revenue.

Payments of fines by the citizens for failure to obey rules or codes of conduct and for misdemeanours, crimes and other infractions of the law constituted a separate source. Such fines are prescribed under almost every Head of Department for breaches of administrative laws and regulations as well as under civil and criminal law. As mentioned earlier, the punishment was often related to the loss suffered by the state.

For the purpose of state budgeting, it would clearly have been impossible to predict accurately the collection from some sources. For example, there could have been no assurance of a given quantum of revenue from people dying intestate or by the discovery of a treasure trove. The amount of revenue collected from fines, as a proportion of total revenue, would also have been difficult to estimate. The main aims of levying fines were to ensure the observance of the laws and regulations of the state and to protect the corpus of revenue.

The state also levied a number of fees or charges for services rendered to the public - issuing passports, providing ferry services or escorts for caravans, making standard weights and measures and so on. In these cases, the aim was to recover the cost of providing the services and not to augment revenue.

In ancient **Kautilya's** period, the government should earn lots of public revenue from various sources. The government's main source of revenue is "INCOME FROM CROWN PROPERTY". The state raised revenue from crown agriculture land both by direct cultivation and by leasing out land to tenants. The crops grown on these lands (grains, beans and lentils, oilseeds, sugarcane, textile fibres etc.) constituted a major part of the revenue and were accounted for separately.

Crops grown on crown land (net revenue to state was equal to value of production less expenditure on seeds, labour etc.) are direct cultivation. Leased Cultivation is Leased land (State's share $\frac{3}{4}$ or $\frac{4}{5}$ if lessee provided only labour; $\frac{1}{2}$ if lessee provided seeds and

implements as well as labour).

The King also earn income from water rate to for taking water from water works built; 'one fifth if lifted manually', 'one-fourth if lifted by bullocks', 'one-third if lifted mechanically', 'one-fourth for taking water from natural reservoirs', or 'irrigated from rivers lakes, and tanks'.

"REVENUE FROM MINING AND METALLURGY" is another source of government income. The wealth of state has its source in the mining and (metallurgical) industry; the power of the state comes out of these resources. With (increased) wealth and a (power) army more territory can be acquired, thereby further increasing the wealth of the state. And other revenues are "REVENUE FROM ANIMAL HUSBANDRY", "REVENUE FROM IRRIGATION WORKS", "REVENUE FROM FORESTS".

In ancient *Koutilya's* period of time, the ruler receives his revenue from the "STATE-CONTROLLED ACTIVITIES", (Manufacturing Industry - Textiles, Manufacturing Industry - Salt).

The state revenue is collected from the duty on imported salt ($1/6^{\text{th}}$) and countervailing duty (equal to the sum of manufacturing charge, transaction tax and inspection fee, all levied on locally produced salt); no country countervailing duty on non-edible salt.

"Manufacturing/Leisure Industry-Alcoholic Liquor" in the State undertaking revenue from sale of alcoholic beverages made in state undertaking and sold in drinking places under the control of the Chief Controller of Alcoholic Beverages, calculated by taking into account the transaction tax, the countervailing duty and the sticking allowance.

Privately made product they should pay 5% of the quantity manufacturing as 'monopoly tax'.

The government levied the tax on "LEISURE ACTIVITY-SCOURTESAN, PROSTITUTES AND ENTERTAINERS", 'Private Prostitutes' and 'Foreign Entertainers' paid $1/6^{\text{th}}$ of income and 5 panas per show respectively of their regular income. Net income from courtesans' establishments, for which the courtesans had to provide detailed accounts of payments received, person making payment and net gain (payment less expenses).

Release money for courtesans paid 24,000 panas, courtesan's son paid 12,000 panas and retired prostitutes not working in the kitchens etc paid $1 \frac{1}{4}$ panas p.m. of their 'Occasional Income'.

The King or government also imposed tax on "Leisure Activity - Betting and Gambling", Chief Controller of Gambling paid the 5% tax on winning prize to government.

3. Modern Income Taxation in Nepal

The history of taxation in Nepal dates back to antiquity. Nevertheless, the modern tax system gained its momentum with the establishment of democracy, and implementation of the first consolidated budget took place in 1951. Until the late 1950s, the two major sources of revenues were land tax and tariff on foreign trade.

Economic development has been one of the fundamental necessities for Nepal. Achievements of high rate of economic growth, reduction of income disparities and poverty and improvement of living standard of people are some development strategies towards which most of the

government efforts have been directed in developing countries.

The role of revenue in the development of a country is comparing the role of oxygen for the existence of human body. In this context, a government needs to mobilize a lot of internal resources to fulfil its responsibility towards its nation and people. In the developing country like Nepal, there is a necessity for raising a larger volume of funds for the development and administration expenses.

It is challenging task to collection of revenue which demands increasing necessity of regular/ recurrent expenditure in general and development/ capital expenditure in particular. However, resource mobilization is very low compelling the development to rely heavily on foreign assistance. Development/ capital expenditure has been dependent almost entirely on the foreign aid. External assistance is uncertain, precarious, inconvenient and not conducive to the healthy and overall development should there be heavy dependence on it. The foreign aids are not bad for economic development of the nation per se. But the experience of the most of the developing countries shows that there are negative effects of increasing international grants and loans to finance the public development activities. Thus, the government should depend on its resources for own resources for generating revenue in order to finance these regular and development.

The government of Nepal (FY 2073/74), increases the salaries of the government job holder by 25% and reformulated the taxable income of a natural person on the basis of if assessed as single or as couple.

Income tax rates for the Fiscal Year 2073/74
Taxable Income of a Natural Person

If Assessed as Single			
Fiscal Year 2072/73		Fiscal Year 2073/74	
Income Slab	Rate of Tax	Income Slab	Rate of Tax
First Rs. 250,000	1%	First Rs. 350,000	1%
Next Rs. 100,000	15%	Next Rs. 100,000	15%
Above Rs. 350,000	25%	Above Rs. 450,000	25%
If the taxable income is above Rs.2,500,000	40% additional tax on the tax amount calculated under 25% slab above (applicable only in the income above 2,500,000)	If the taxable income is above Rs.2,500,000	40% additional tax on the tax amount calculated under 25% slab above (applicable only in the income above 2,500,000)
Provision of 10% exemption is made to female employees.			

If Assessed as Couple			
Fiscal Year 2072/73		Fiscal Year 2073/74	
Income Slab	Rate of Tax	Income Slab	Rate of Tax
First Rs, 300,000	1%	First Rs. 400,000	1%
Next Rs. 100,000	15%	Next Rs. 100,000	15%
Above Rs. 400,000	25%	Above Rs. 500,000	25%
If the taxable income is above Rs.2,500,000	40% additional tax on the tax amount calculated under 25% slab above (applicable only in the income above 2,500,000)	If the taxable income is above Rs.2,500,000	40% additional tax on the tax amount calculated under 25% slab above (applicable only in the income above 2,500,000)
Provision of 10% exemption to female is not made to married female employees.			

Source: Red book 2016/17, Ministry of Finance.

The Government of Nepal has revised income tax slab to all Nepalese. According to the new income tax slab announced raised of annual slab of income tax to Rs 350,000 for a single person and to Rs 400,000 for a married couple.

Now, a single individual earning Rs 29,167 a month and a wedded couple winning Rs 33,333 a month won't need to file income tax from the upcoming fiscal 2016-17 according to new budget.

The existing individual income tax slab for a single person is Rs 250,000 and for a married couple is Rs 300,000.

(a) Structure of the income tax revenue:

Table 1: Income Tax, Total Tax and Total Revenue, 1994/95 to 2014/15 (In Rs. 10 million)

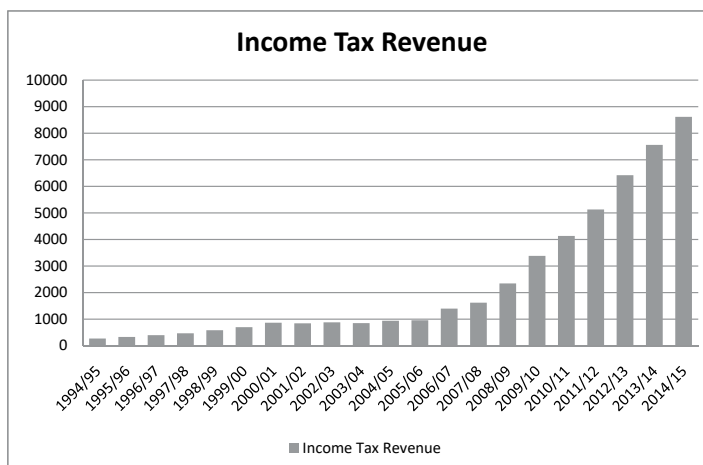
Year	Income Tax Revenue	Total Tax Revenue	Total Revenue
1994/95	271.18	1966.00	2460.51
1995/96	331.16	2166.80	2789.31
1996/97	396.90	2442.43	3037.35
1997/98	468.59	2593.98	3293.79
1998/99	585.07	2875.29	3725.13
1999/00	700.62	3315.21	4289.37
2000/01	865.01	3886.50	4889.38
2001/02	843.60	3933.06	5044.66
2002/03	881.18	4089.60	5453.89
2003/04	851.25	4817.30	6233.10

2004/05	940.24	5410.47	7012.27
2005/06	959.88	5743.04	7228.19
2006/07	1397.91	7112.67	8771.21
2007/08	1622.33	8515.55	10762.25
2008/09	2345.73	11705.19	14347.45
2009/10	3382.13	15978.53	17799.09
2010/11	4135.03	17722.72	19837.59
2011/12	5130.30	21172.18	24437.32
2012/13	6418.67	25921.49	29602.11
2013/14	7561.36	31244.13	35662.00
2014/15	8616.56	35595.57	40586.64

Source: Ministry of Finance, Nepal.

The income tax revenue of the government on Nepal is increases continuously in every fiscal year.

Figure 1: Growth of income tax revenue, according to the above table 1.

(b) Share of Income Tax Revenue on Total Tax Revenue

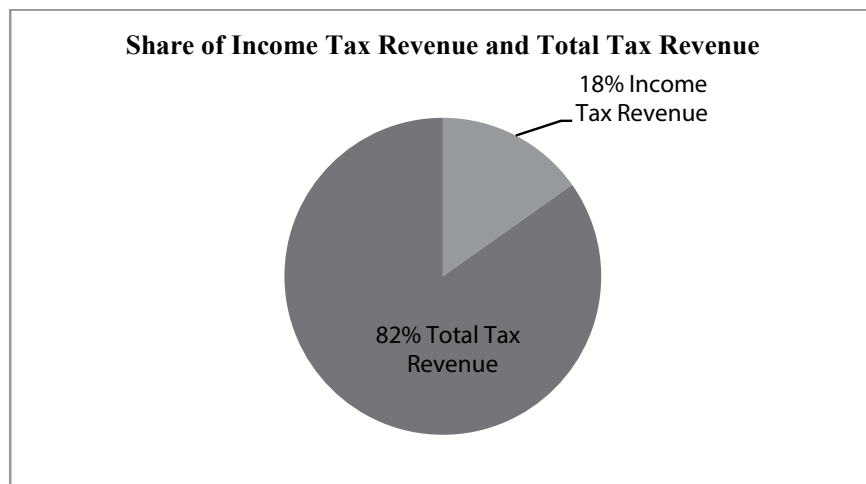
Table 2: Share of income tax revenue & total tax revenue 1993/94 to 2012/13 (In Rs 10 Million).

Year	Income Tax Revenue	Total Tax Revenue	% of Income Tax Revenue
1993/94	182.25	1537.15	11.86
1994/95	271.18	1966.00	13.79
1995/96	331.16	2166.80	15.28
1996/97	396.90	2442.43	16.25
1997/98	468.59	2593.98	18.06
1998/99	585.07	2875.29	20.35
1999/00	700.62	3315.21	21.13
2000/01	865.01	3886.50	22.26
2001/02	843.60	3933.06	21.45
2002/03	881.18	4089.60	21.55

2003/04	851.25	4817.30	17.76
2004/05	940.24	5410.47	17.38
2005/06	959.88	5743.04	16.71
2006/07	1397.91	7112.67	19.65
2007/08	1622.33	8515.55	19.01
2008/09	2345.73	11705.19	20.04
2009/10	3382.13	15978.53	21.17
2010/11	4135.03	17722.72	23.33
2011/12	5130.30	21172.18	24.23
2012/13	6418.67	25921.49	24.76

Source: Ministry of Finance, Government of Nepal.

Figure 2: Share of income tax revenue and total tax revenue 1993/94 to 2012/13.

Source: Ministry of Finance, Government of Nepal.

(c) Share of Income Tax Revenue and Total Revenue

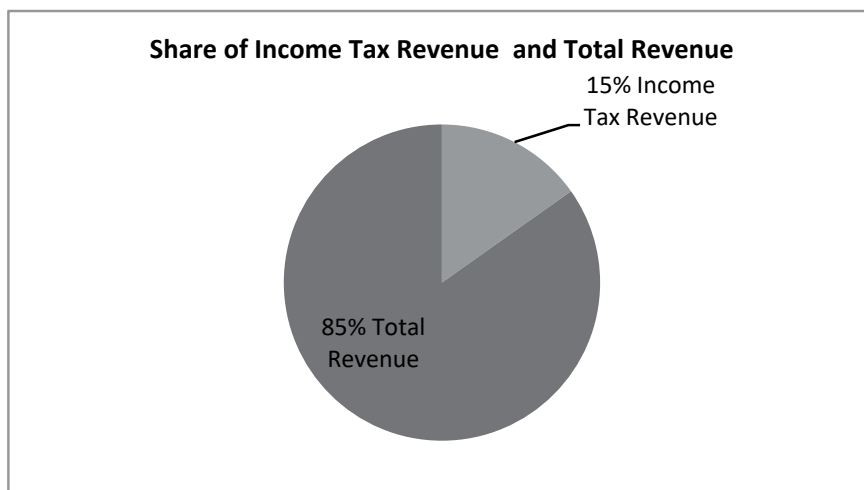
Table 3: Share of income tax revenue and total revenue 1993/94 to 2012/13. (Rs in 10 million)

Year	Income Tax Revenue	Total Revenue	% of Income Tax Revenue
1993/94	182.25	1958.09	09.31
1994/95	271.18	2460.51	11.02
1995/96	331.16	2789.31	11.87
1996/97	396.90	3037.35	13.07
1997/98	468.59	3293.79	14.23
1998/99	585.07	3225.13	18.14
1999/00	700.62	4289.37	16.33
2000/01	865.01	4889.38	17.69
2001/02	843.60	5044.66	16.72
2002/03	881.18	5453.89	16.16
2003/04	851.25	6233.10	13.66

2004/05	940.24	7012.27	13.41
2005/06	959.88	7228.19	13.28
2006/07	1397.91	8771.21	15.94
2007/08	1622.33	10762.25	15.07
2008/09	2345.73	14347.45	16.35
2009/10	3382.13	17799.09	19.00
2010/11	4135.03	19875.59	20.80
2011/12	5130.30	24437.32	20.99
2012/13	6418.67	29602.11	21.68

Source: Ministry of Finance. Government of Nepal.

Figure 3: Share of income and total revenue 1993/94 to 2012/13.

Source: Ministry of Finance, Government of Nepal.

There are some problems of taxation in Nepal. The tax system of Nepal is suffering from structural constraints with tremendous administrative and procedural complexities envisaged in the existing Income Tax Act, which lacks simplicity and transparency. Tax payers are often unknown about the specific size of tax they are to comply with, because tax is determined arbitrarily between taxpayers and the tax officials resulting to hue corruption. The major problems of taxation in Nepal are: (1) marginally high tax rates (2) limited tax base (3) low tax elasticity (4) poor voluntary (5) leakage in tax collection (6) rigid and complex Income Tax act, 2000 (7) no consolidated record of property (land and building) with the Internal Revenue Department and (8) inefficient, indifferent and corrupt tax administration.

4. Implication of Kautilya's Income Tax in Nepal

The history of taxation in Nepal dates back to antiquity. Nevertheless, the modern tax system gained its momentum with the establishment of democracy, and implementation of the first consolidated budget took place in 1951. Government of Nepal introduces the various types of taxation in present time, more or less which are also introduces in the time of **Kautilya**. Book V of Kautilya's Arthashastra deals with what today termed as tax policy, complete with

attendant rates of levy. **Kautilya** divides the economic activity mainly three categories; (a) agriculture (b) cattle rearing (c) trade, which are also important in Nepalese tax context.

Kautilya was a supporter of the good economic system. He believes that, the King or Ruler don't use the public revenue for their personal benefits and own enjoyment. He thinks that, the state should adopts lots of things to the taxation but also thinks that don't compelled high rate and high burden of taxation on the people.

According to **Kautilya**, some linkage between the ability to pay (i.e. provision of a safety net to the poor, old and the sick) and the benefit principle may be better than the current approaches, which treat the ability to pay and the expenditure side of the taxation separately.

A number of miscellaneous sources of income, such as lost property, intestate property or treasure trove, are listed in (2.6.20). Two identical verses describe three kinds of saving from expenditure, which are to be counted as revenue.

Payments of fines by the citizens for failure to obey rules or codes of conduct and for misdemeanours, crimes and other infractions of the law constituted a separate source. Such fines are prescribed under almost every Head of Department for breaches of administrative laws and regulations as well as under civil and criminal law. As mentioned earlier, the punishment was often related to the loss suffered by the state.

The state also levied a number of fees or charges for services rendered to the public - issuing passports, providing ferry services or escorts for caravans, making standard weights and measures and so on. In these cases, the aim was to recover the cost of providing the services and not to augment revenue.

In **Kautilya's** time period, the state levied the tax on lots of things such as; crown property, mining and metallurgy, Leisure Activity - Courtesans, Prostitutes and Entertainers, Betting and Gambling etc. Which are always applicable in today's taxation of Nepal.

5. Conclusion and Recommendations

Kautilya implicitly suggests a linear income tax. He emphasizes fairness, stability of tax structure, fiscal federalism, avoidance of heavy taxation, ensuring of tax compliance and subsidies to encourage capital formation. The data shows that there is positive but not proportionate relationship between income tax and total tax revenue as well as total revenue. The income tax is more suitable in developed countries than the developing countries. In developed countries like America, Australia, Canada, UK, etc. the share of income tax is 1 to 2 third of the total revenue. In the context of developing countries like Nepal, India, Malaysia, etc. the share of income tax is nearly 20% of the total revenue. In Nepal, the share of income tax revenue on total tax income revenue and total revenue is 18% and 15% respectively. The tax reforms are necessary in Nepal to improving tax structure by designing appropriate policy instruments. The reforms in taxation in Nepal consist of three types: (i) reforms in tax laws and regulations, (ii) reforms in tax environment, and (iii) reforms in tax administration. A generic guideline for general as well as specific reforms in taxation is given in following points:

- General Reform
- Policy Reform
- Legislative Reform
- Institutional reform

References

- Adikari, H. P. (2016) 'Role of Taxation and its Policies in the Development Plans in Nepal', *'Rajaswa, The Nepalese Journal of Public Finance and Development'*, Vol.2, Year 37, 2016 June/July Kathmandu, Nepal.
- Dahal. M.K. (2009) 'Taxation in Nepal: Structure, Issues and Reforms', *'The Economic Journal of Nepal'* vol.32, No.1, 2009 January-March Tribhuvan University, Kirtipur, Nepal
- Government of Nepal, *Budget Speech 2016*, Ministry of Finance, Kathmandu
- Government of Nepal, *Various Economic Surveys*, Ministry of Finance, Kathmandu
- Government of Nepal, *Income Tax Act, 2058*, Inland Revenue Department
- Government of Nepal, *Income Tax Manual, 2066*, Inland Revenue Department
- Government of Nepal, *Income Tax Regulation, 2058*, Inland Revenue Department
- Pandey, T. N, 2000 'The Hindu Business Line'
- Prasad, U. S. 'Nepal's excise systems and the legal frameworks: agendas for reform', *'World Customs Journal'* Vol 9, Nov 2.
- Rangarajan, L.N. (2000). *The Arthashastra*, Penguin Books
- Rao, M. V. Krishna, 'Study on Kautilya', Munshi Ram Manohar Lal
- Sen, B. C, 1967, 'Economics in Kautilya', Sanskrit College, Calcutta
- Sihag, B. S, 2004, 'Kautilya on Principles of Taxation'
- www.ancient.eu/Kautilya/
- www.deepdyve.com/lp/emerald-publishing/kautilya-on-principles-of-taxation-Apk4Of1mZP
- www.emeraldinsight.com
- www.imf.com
- www.immihelp.com
- www.investopedia.com/walkthrough/corporate-finance/2/taxes/types-taxes.aspx
- www.nrb.org.np
- www.thehimalayantimes.com

तालिम गतिविधि

यस राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको आ.व. २०७४।७५ को लागि स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रममध्ये २०७४ पौषसम्म सम्पन्न भएका तालिम तथा अन्य कार्यक्रम तपसिल अनुसार रहेका छन् ।

सि. न.	तालिमको नाम	अवधि		सहभागी संख्या (जना)
		देखि	सम्म	
क.	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी सेवाकालीन तालिम			
१	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७४/०४/२२	२०७४/०६/०२	२९
२	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७४/०८/२५	२०७४/१०/०८	२८
३	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७४/०४/१७	२०७४/०५/३०	३४
४	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७४/०६/२२	२०७४/०८/०४	३८
ख.	राजस्व प्रशासन सम्बन्धी सेवाकालीन तालिम			
१	राजस्व प्रशासन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७४/०४/१८	२०७४/०५/३०	३०
२	राजस्व प्रशासन सम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७४/०६/२५	२०७४/०८/०८	३०
ग.	अल्पकालीन तालिम			
१	वस्तु वर्गीकरण सम्बन्धी तालिम	२०७४/०९/१०	२०७४/०९/१२	२४
२	आसिकुडा वर्ल्ड सम्बन्धी तालिम	२०७४/०९/१३	२०७४/०९/१५	३४
घ.	अन्य कार्यक्रमहरू			
१	तालिम आवश्यकता पहिचान (TNA)	नवलपरासी, रुपन्देही र भ्वापामा (TNA) सम्पन्न		
२	राजस्व पत्रिका प्रकाशन	पौष अंक प्रकाशित		

आ.व. २०७४/७५ मा संचालित कार्यक्रमहरूको केही भलक

राजस्व प्रशासन सम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम, २०७३ का सहभागी र केन्द्रका पदाधिकारीहरू

सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम, २०७४ का सहभागी र केन्द्रका पदाधिकारीहरू

राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको भवन शिलान्यास गर्दै अर्थ मन्त्रालयका सचिव (राजस्व)
श्री शिशिर कुमार ढुङ्गाना, तालिम प्रमुख श्री चन्द्रकला पौडेल र अन्य पदाधिकारीहरु

Government of Nepal
Ministry of Finance
Revenue Administration Training Center
hariharbhawan, Lalitpur
Phone: 5-5010304/306/307
Fax: 5-5010303
E-mail: ratc@ratc.gov.np
Web: www.ratc.gov.np

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय
राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र
हरिहरभवन, ललितपुर
फोन : ५-५०१०३०४/३०६/३०७
फ्याक्स: ५-५०१०३०३
ईमेल : ratc@ratc.gov.np
वेब: www.ratc.gov.np